

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

МИРЗО УЛУҒБЕК

БАДИЛ

*Тузатилган ва тўлдирилган
иккинчи наشري*

**Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти**

22.6 г
А 98

Мухаррирлар: МУБОРАК НАЗИРОВА, АБДУВОРИС АБДУМАЖИДОВ

Расм микойл ибн исмоил

А 4702620101 — з- 732
М355(04) — 94 рез. 94

© Бўрибой Аҳмедов. 1994.

ISBN 5-648-02027-9

БИР-ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Машҳур поляк астрономи Ян Гевелийнинг (1611—1687) «Продромус астрономии» («Астрономия даракчи-си») деб номланган машҳур китоби бор. Китоб бундан қарийб 300 йил муқаддам 1690 йили Гданск шаҳрида (Польша) нашр этилган. Ўша китобда диққатга сазовор иккита сурат бор. Ҳар иккаласида ҳам буюк ватандошимиз Мирзо Улуғбекнинг (1394—1449) сиймоси тасвирланган. Биринчи расмда (IX саҳифа) Улуғбек мунажжимлар худоси Ураниянинг ёнида. Европалик беш йирик астроном: грек Птолемей (эрам. аввал тахминан 170 йили вафот этган), немис шаҳзодаси Гасс (1532—1592), даниялик Тихо Браге (1546—1601) ва итальян Жан Баптист Риччиоли (1598—1671) ва Гевелий билан бирга тасвирланган. Бу расмда Улуғбек Ураниянинг ёнгинасида, унинг ўнг тарафида биринчи бўлиб ўлтирибди. Иккинчи суратда (XIII саҳифа) у яна ўша Урания ва жаҳонга донғи кетган ўн бир астроном: Тимахарис (милод. аввалги III аср). Гиппарх (милод. аввалги II аср), номи юқорида зикр этилган Птолемей, ал-Баттоний (852—929), Региомонтан (1436—1476), Вольтер (1430—1504), юқорида тилга олганимиз шаҳзода Гасс, Гевелий, Николай Коперник (1473—1543) ва Тихо Браге билан бирга тасвирланган. Тасвирда Улуғбек Ураниянинг ўнг тарафида, учинчи бўлиб турибди. Булар грек, араб, немис, итальян, ўзбек, дания ва поляк халқларининг фарзандлари, классик асарлари билан жаҳон халқлари маданияти тарихида ўчмас из қолдирган буюк олимлар.

Бу гаплар XVII асрга тааллуқли, лекин Мирзо Улуғбек ўз замонасидаёқ — XV асрдаёқ машҳури жаҳон бўлди. Масалан, Низомуддин Алишер Навоий ўз асарларида Мирзо Улуғбекнинг илм-фан жабҳасида кўрсатган жасоратини улуглади, номини кўкларга кўтарди. Мутафаккир шоир «Фарҳод ва Ширин» достонида бундай дейди:

Темирхон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнойи жинси бўлди барбод,

Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Ва лек ул илм сори топти чун даст,
Қўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур.
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний.
Ки андин ёзди «Зижи Қўрагоний».
Қиёматга декинча аҳли айём,
Ёзурлар онинг аҳкомидин аҳком.

Улугбекнинг яна бир замондоши шоир Саккокий унинг
илму-камолотини мана бу мисраларда тараннум этган:

Аристолис ва Афлотун ва Битлимус ва Жолинус,
Али Сино ва Файлақус, Арасту ва Абу Маъшар,
Риёзи ҳашт ва ҳикмат расад иксир ва Иқлидус,
Бадийю саноиъни санингтеқ билмоди онлар,
Фалак йиллар керак сайр этса ва келтурса илгинга
Менингтеқ шоири турк ва сенингдеқ шоҳ донони.

Яна бошқа жойда ўқиймиз:

Салотин дунёда кўп келдию кетти, сенингдеқ бир,
Фалакнинг гар тили бўлса ойтсунким қачон келган.

Қандай улуг ва ҳаққоний гаплар. Сирасини айтганда,
подшоҳни бир ёққа қўйиб турайлик, лекин жаҳонда олим
ҳам кўп ўтган. Ўтишда ўтгану, аммо Улугбекдеқ букюклик
чўққисига кўтарила олганлари деярли топилмайди.

Ўша замонда ўтган яна бир улуг зот — машҳур муаррих
Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) Улугбекни хусусан
ҳандаса (геометрия) илмида тенги йўқ олим бўлганлиги
ҳақида гувоҳлик беради.

Чун Улугбек Мирзо дар илми ҳандаса,
Натавон ёфт дар ҳазорон мадраса.

Яъни:

Ҳандаса илмида Улугбек Мирзодеқ (олим)ни,
Минглаб мадрасадан ҳам излаб топмассан.

Дарҳақиқат шундай. Лекин риёзиёт (математика),
илми нуҷум (астрономия) фаъларида ҳам бемонанд эди
у. Улугбек тарих илмида ҳам ўзидан арзигудек ёдгорлик

қолдирди. Хулласи калом, Улуғбек подшоҳ бўлиб эмас, балки Мовароуннаҳр халқларининг илм-фан ва маданият тараққиёти тарихига қўшган улкан шахсий улуши билан, яъни ёзиб қолдирган бебаҳо асарлари билан, илм-фан ва маданият намояндаларига кўрсатган рағбати ва хомийлиги ва уларга раҳнамо бўлгани билан тарихда қолди.

Улуғбекнинг номи ва асарлари бизнинг мамлакатимиздагина эмас, балки бутун дунёга машҳур. Улуғбекни олим сифатида XVI асрдан бери Оврупода ҳам, Осиё мамлакатларида ҳам, Америкада ҳам яхши билишади, зўр ҳурмат-эътибор билан тилга олишади.

«Яхши одам икки умр кўради», деган нақл бор. Улуғбекнинг ҳам, Урания ўз қаноти остига олган бошқа мунажжимларнинг ҳам ҳаётдан кўз юмишганига кўп вақт ўтди — 300—500 йил вақт кечди. Шунга қарамай, улар ҳамон кўп тилларда ва қалбларда барҳаёт. Улар битган асарлар авайлаб-асраляпти, синчиклаб ўрганиляпти. Одамлар ҳамон уларнинг илм чашмасидан сероб бўлиб турибдилар. Имон комилки, уларнинг келажак авлодга ҳам катта фойдаси тегади. Модомики шундай экан, улар ўлмаган — тирик, ҳамиша халқ билан бирга. Шунга қараганда, бундай олимларнинг икки эмас, балки бир неча умри борга ўхшайди. Умрбоқийлик хусусида айтилган гаплар бежиз эмас шекилли. Дарҳақиқат, бу нақлнинг чуқур ҳаётий ва фалсафий маъноси бор. Бу гап, менинг фикри ожизимча, касбкорига амал қилиб ҳалол меҳнат қилган, ўзидан халқига, эл-юртига арзигулик ёдгорлик қолдирган одамга, масалан, асрлар бўйи қақраб-қақшаб ётган чўлу-биёбонга оби-ҳаёт бағишлаган бобо деҳқон, ажойиб бинолар қурган меъмор, зўр санъат асари яратган наққош, одамлар учун деб яхши китоб ёзиб қолдирган чин олим ва адибга тегишлидир. Бунақа одамлар умрбоқий одамлар бўлиб, абадул-абад тирикдирлар. Мирзо Улуғбек ҳам шунақа одамлар жумласига киради. Алишер Навоий ҳазратларининг мана бу сўзларига ҳам қаранг-а:

Бу гулшан ичра йўқдур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилик била от.

Пайғамбарона айтилган қандай улуг гап. Ҳа, дарҳақиқат, Мирзо Улуғбек ўзидан яхши от қолдирди...

Улуғбек ва унинг илмий фаолияти ҳақида ёзилган асарлар бир даста. Уларнинг илмийлари ҳам бор, бадийлари ҳам анча-мунча. Олимнинг илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти бизнинг мамлакатда ҳам, хорижий

мамлакатларда ҳам кўп ўрганилди. Мен бу ерда В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, В. А. Шишкин, Т. Н. Қориниёзов, Ғ. Жалолов, Н. И. Леонов ва ушбу сатрлар муаллифининг китоблари ва мақолаларини назарда тутаетибман. Оврона ва Америка олимларидан Жон Гривс, Томас Хайд, Э. Б. Нобл, Л. А. Седийо, Э. С. Кеннеди ва Майлсларнинг бу борадаги катта хизматларини ҳам эътироф этиш зарур. Улугбек ҳақида озми-кўпми бадиий асарлар ҳам яратилди. Глеб Голубевнинг «Улугбек» қиссаси, Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улугбек» трагедияси, Одил Ёқубовнинг «Улугбек ҳазинаси» романи шулар жумласидандир.

Бундан Улугбекнинг ҳаёти ҳам, илмий фаолияти ҳам ўрганиб бўлинибди, деган хулосага келмаслик керак. Илмда бирон масалани ҳеч ким ва ҳеч қачон бир галдаёқ узил-кесил ечмаган, ечолмайди ҳам. Чунки ҳар қандай илмий тадқиқот тадқиқотчи илмининг даражаси, унинг назарий ва амалий савиясига, ахборот берувчи манбанинг тўлалиги, сифати ва сонига ҳам боглиқ бўлади. Шунинг учун ҳам юз фоиз тўла, мукаммал ва тамоман хатодан ҳоли китобнинг ўзи бўлмайди. Қолаверса, Улугбек ва унинг замони ҳақида, у бош бўлган Самарқанд илмий марказининг фаолияти ҳақида ҳали айтадиган гаплар жуда-жуда кўп.

Бизнинг муҳтарам китобхонга тақдим қилаётган ушбу арзимас китобимиз буюк олим, унинг илмий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти хусусида айтадиган гаплардан битта-иккитаси, холос.

Китоб асосан XV — XVI асрларда битилган тарихий ва бошқа асарлар, хусусан Шарафутдин Али Яздийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ усаъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва йкки азим денгизнинг туташиш ўрни»), Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират ушшуаро» («Шоирларнинг таржимаи ҳоли»), Али ибн Ҳусайн Воиз ал-Қошифийнинг «Рашахоту айн ул-хаёт» («Хаёт чашмаларидан томчилар»), Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» («Рашидуддинхон тарихи»), Масъуд ибн Усмон Кўҳистонийнинг «Тарихи Абулхайрихоний» («Абулхайрхон тарихи»), шунингдек Улугбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» («Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали»), «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»), Али Қушчининг бир қатор китоблари, шунингдек, Лутфий, Навоий, Бобур ва бошқа олим ва шоирларнинг асарларига таянган ҳолда ёзилди.

Биринчи боб

ТАШВИШЛАРГА ТЎЛА БОЛАЛИК

Ҳижрий 796 йилнинг раби ул-аввал (1394 йил январ) ойдан бери совуқнинг шиддатига қарамай, жаҳонгир Амир Темурнинг катта қўшини Жазира вилоятининг мустаҳкам шаҳарларидан Мординни чор тарафдан қаттиқ исканжага олиб турарди. Бу шаҳар баланд бир тоғнинг тепасида жойлашган бўлиб, унинг қоқ ўртасида шаҳбоз (лочин) отлиқ мустаҳкам қалъаси бор эди. Қалъа ҳимоячилари ўзларини устувор тутиб, босқинчиларнинг деярли ҳар куни эрта тонгдан то қош қорайгунча кетма-кет қилиб турган ҳужумларига дош берар, мўру малаҳдай ёпирилиб келган душманни қалъа деворларидан туриб тошбўрон ва тирбўрон қилиб, уларга катта талафот етказиб турардилар. Темурнинг манжаниқу нафт андозларининг қаттиқ зарбидан, ўткир шибаларнинг аччиқ тишидан қалъа ичидагилар ҳам бениҳоят қийналган, ҳоли қуриган, кўп одамларидан ажралиб қолгандилар. Ана шундай кунлардан бирида, айни жангу жадал авжига минган бир пайтда, қалъа рўбарўсидаги қояда жангни диққат билан кузатиб турган Амир Темурга ваҳшатомуз хабар олиб келдилар. Жаҳонгирнинг кўмак учун Форс вилоятидан қўшин тортиб келаётган иккинчи ўғли мирзо Умаршайх Диёрбакр йўлида, тор бир дара ичида ногаҳон ўқ тегиб ҳалок бўлибди. Воқеа бундай содир бўлган эди: Умаршайх ана шу дара ичида илон изига ўхшаш сўқмоқ йўлдан келаётиб кичик бир қалъа рўбарўсидан чиқиб қолди. Қалъа Хурмату деб аталаркан. Умаршайх ўша қалъани кўздан кечирмоқчи бўлиб катта бир қоятош тепасига кўтарилди. Шу пайт қалъа буржида пайт пойлаб ўтирган бир қурд мерган уни аниқ нишонга олди... Бу хабарни эшитиб Темурнинг қаҳр-ғазаби минг чандон бўлди, бутун вужуди бамисоли ўт бўлиб ёнди. Кўзларига дувуллаб келаётган ёшни бир илож қилиб қайтариб қолди. Бунга балким ёнгинасида туриб қамал жангини тамошо қилиб турган Кастилия

қироли Генрих III (1390—1407) нинг элчилари сабаб бўлгандир, балки. Амир Темур ғайридишлар олдида бундай қилмас эди. Ҳатто ичини мушук тирнаганда ҳам буни ёнида турган кимсага билдирмасди. Қушунот ва туманот бошлиқларини чорлаб нима бўлса ҳам қалъани тезроқ забт этиш, уни ер билан яксон қилиш, қалъа ичидаги бирон тирик жонни омон қолдирмасликни буюрди:

— Мордин ҳам, ал-Боз ҳам шу бугундин қолмайин забт этилсун, аларнинг ичида не бўлса барчаси ёндирулсун, халқи эрса қатли омм қилунсун!

— Жонимизни фидо қилишга ҳозирмиз,— деб қўл қовуштирди улуг амир Шайх Нуриддин.

— Ҳали-ку бир жонимиз эркан, жонимиз мингта бўлганда ҳам ҳазратимнинг оёқларига қурбон этурмиз,— деб қўшди соҳибқироннинг яна бир нуфузли амири Шохмалик.

Саф тортиб турган бошқа амирлар қўл қовуштириб чуқур таъзим қилиш билан икки улуг амирнинг айтганларини тасдиқладилар.

Амир Темур амирлар тарқалиши биланоқ, атрофидагиларга бир нима демасдан чодирига қараб йўл олди, етгач чодир эшиги ёнида турган чухрага «олдимга ҳеч ким кирмасун!» деб амр қилди. Айиқ терисидан қилинган пўстак устига ўлтирди-ю, кўзларига юмма-юмма ёш келди. Темур Жаҳонгирдан кейин Умаршайхни ҳам яхши кўрарди. Айниқса унинг ўзига ўхшаш қайсарлиги ва довураклиги унга кўпроқ ёқарди. Шу ерда Мўғулистон ҳукмдори Қамариддин билан курашган йиллари эсига тушди. Ўшанда мирзо Умаршайх отасининг жонига кўп оро кирган эди. Ўшанда у Қамариддиннинг нуфузли амирларидан Анқо тўранинг адабини берганди, Мовароуннаҳр ҳудудига яқинлашиб қолган бу амирни Соброн ёнида тор-мор келтириб, то Кўкча денгиз (Балхаш кўли)гача қувиб борган эди...

Ўша куни Амир Темурнинг аскарлари жон олиб-жон бериб уришдилар, лекин қалъа ўша куни ҳам олинмади. Раби ус-соний (феврал) ҳамда жумади ал-аввал (март) нинг ярми ҳам шу тариқа кечди. Билмадим, қамал яна қанча вақт давом этар, ҳар иккала тарафдан қанчадан-қанча йигитнинг ёстуғи қурикан... Нима бўлса ҳам Темур бу қайсар қалъани олиши ва ер билан яксон қилиши муқаррар эди. Лекин кутилмаганда, жумаъ куни (1394 йил 17 апрел) эрталаб Султониядан, соҳибқироннинг мухтарам ва нуфузли хотини Сароймулк хоним ҳузуридан чопар келиб амирзода Шохрух ўғилли, Темурбек бўлса неварали

бўлганини хабар қилди. Бу — Мирзо Улуғбекнинг таваллуди ҳақидаги ҳушхабар эди. Бўлажак буюк олим ҳижрий 796 йил жумади ал-аввал ойининг 19 куни (1394 йил 23 март) дунёга келганди. Темур бу ҳушхабарни азадор бўлишига қарамай, гурур ва хотамлик билан қарши олди; чопарга бош-оёқ сарупо, бир сипар олтин суюнчи берди. Яна, ўша муборак таваллуднинг шукронаси учун Мордин халқининг жони ва молидан кечди, лекин яхшилик билан таслим бўлишдан бўйин товлаб, шунчайин қурбону талафотларга сабабчи бўлган амир Исони ҳокимиятдан четлатиб, шаҳар ва вилоятни унинг иниси Султон Солиҳнинг ишон-ихтиёрига топширди. Унга Ол-томго босилган ёрлик ҳам тутқазди. Ўша кечаси қалъа теварагида гулханлар ёқилиб, катта тўю-томошалар бошланди. Подшоҳ чодирига йиғилган уламо, фузало, вузаро ва лашкарбошилар соҳибқиронни янги меҳмон билан қутладилар, ҳар ким ҳолига яраша пешкашлик қилди. Амир Темур ҳам уларни, ўз навбатида, қимматбаҳо саруполар билан сийлади. Мажлис охирида соҳибқирон тўпланганларга мурожаат қилди:

— Муҳтарам жамоа, подшолиқ бўстониинг ушбул янги ниҳолига не исмни муносиб кўрурлар?

Аҳли мажлис бирон исмни тилга олишга журъат қилолмади. Ҳамманинг кўзи соҳибқиронга тикилди, чунки невараларига исмни кўпинча унинг ўзи қўярди. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Неварамнинг муборак исми Муҳаммад Тороғай бўлғай. — Темур болага ўз отасининг исмини қўйди, лекин у кўпроқ Улуғбек номи билан машҳур бўлди. Тахаллусни ҳам Темурнинг ўзи қўйган эди.

Улуғбек онаси Гавҳаршод бегим ва катта оналари Сароймулк хоним, Тўқал хоним, Чўлпон Малик оға ва угруқ билан уч ой чамаси Султонияда турди. Темур бўлса шу вақт ичида Ширвон ва Арманистон устига қўшин тортди. Кўн ўтмай, 796 йилнинг ражаб ойида (1394 йил май ойида), Темур ёш шахзодалар билан хотинларини ҳам Арманистонга чақиртириб олди... Шу-шу чақалоқни бешикда бир йил чамаси лашкар кетидан Арманистон ва Кавказ орти йўлларида олиб юрдилар. Гўдаклар билан хотин-халажга шунча азоб беришнинг не даркори бор эди? Темурнинг бундан кўзлаган мақсади бор эди-да, ахир. У набираларини гўдаклигидан ўзига ўхшаган чиниққан ҳарбий киши қилиб тарбиялаш мақсадида эди. Шунинг учун ҳам уларни гўдаклигидан суягини жангу жадалларда қотирмоқчи бўлди. Темур саройида ҳукм сурган бу

тартибдан бир қадар нимжон тугилган Улуғбек ҳам четда қолмади. 797 йилда жумади ал-аввалнинг 7-куни (1395 йилнинг 28 феввали) Амир Темур хотинлари ва набираларини Шохрухга қўшиб Самарқандга жўнатди, ўзи эса тамом қўшини билан Олтин Ўрда хони Тўхтамишга (1378—1395) қарши уруш очди... Улуғбек уч йил Самарқандда турди. У кўпинча катта онаси Сароймулк хонимнинг пазорати остида шаҳарнинг жанубий тарафида жойлашган ва хонимга тегишли бўлган Боғи чинорда истиқомат қилди...

1398 йилнинг баҳорида Амир Темур яна урушга отланди. Бу гал у Ҳиндистон устига қўшин тортди. Улуғбекнинг тинчлиги ва ҳаловати яна бузилди. Темур уни Сароймулк хоним билан узоқ Ҳиндистон юришига бирга олиб кетди. Ўшанда Улуғбек бобосининг ёнида Жайхун тепасига кемалардан, уларни бир-бирига занжирлаб, қурилган кўприкдан ўтди. Ўшанда у Балх ва Бадахшоннинг бир талай шаҳар ва қишлоқларини томоша қилишга муяссар бўлди. У Хулм, Арҳанг сарой, Самангон ва Андаробда бўлди. Хулмда турган кунларининг бирида қушбегилар шаҳарчанинг кун чиқиш тарафидаги Шамар тоғларида, ўша тарафдаги қўриқхонада, катта ов маросимини уюштирдилар. Амир Темур хос овчилари билан чор атрофи бутазор текисликнинг қоқ ўртасида жойлашган балаңдлик тепасида ўринлашди. Овчиларга эргашиб Улуғбек ҳам шу ерга келган эди, бобосининг ёнида турди. У ҳам жангчилардек совут кийган, елкасига ўзига яраша қилиб ясалган чочий камон, белига қизил чармдан тикилган садоқ ва мурассаъ ханжар осиб олган эди. Жирғадагилар чор атрофдан сурон солиб жониворларни Темур турган ерга қувиб келишди, мерганлар эса уларни мўлжалга олдилар. Ўша куни кўп оҳу, каркидон, қўлон отилди. Овчилардан бири арслон боласини тириклайин тутиб олган экан, уни подшоҳ турган ерга олиб келиб қозиққа боғлади. Овчи Темурнинг нуфузли амирларидан Шохмаликнинг тўнгич ўғли Шохсаидбек экан.

— Арзimas туҳфамизни қабул этгайсиз, мирзом. У Улуғбекка икки букилиб таъзим қилди.

Улуғбек елкасидан камонини олди, садоқдан бир ўқ олиб камонга тикди ва арслон боласига қараб ўқталди. Арслон ириллаб ўзидан тўрт-беш қадам нарида турган мирзога ташланди. Ўшанда унинг бўйнидаги арқон узилишига бир баҳя қолди; Улуғбек ҳам, шер ҳам кўрқиб кетганди. Арслон ириллаб шиддат билан олдинга ташландики, қозиқ ҳам дош бермади. Улуғбекнинг ёнгинасида

турган овчи эпчиллик қилиб оёғи билан арқонни босиб қолмаганида бу ёғи нима бўлишини ким билади, дейсиз. Арслон тутиб қолинган бўлса-да, бола қаттиқ—қўрқиб кетган эди, ўзини шиддат билан орқага ташлади ва йиқилиб тушди. Қўрқувданми, ёки қаттиқ йиқилганданми йиглаб юборди.

— Йўқот бунингни, бадбахт! Болани ўтакасини ёрдинг-ку! — Темур тўғрисида қўл қовуштириб титраб турган овчига ўқрайди. Овчи суюкли амирининг боласи бўлмаганда унинг ҳоли не кечишини билиш қийин эмасди. Амир Темур овчининг елкасига икки қамчи туширди, холос. Шундай бўлса ҳам Шамар қўриқхонасидаги ов Улуғбекнинг хотирасида бир умрга қолди...

Ўша йили Темур рамазон ойининг охири (1398 йил 16 июн) гача Андаробда турди, унинг катта қўшини бўлса жаҳонгирга тиз чўкишдан бўйин товлаган ва Сулаймония тоғларида истиқомат қилиб турган афғон қабилалари, мамлакатнинг шарқий сарҳадида яшовчи катурлар ва сиёҳпўшларни итоатга келтириш, юртларини талон-тарож қилиш билан машғул бўлди.

Зулҳижжа ойининг биринчи куни (1398 йил 15 август) Темур қўшини билан Қобул марғу-зорига келиб тушди. Сафарни давом эттириш олдидан Олтин Ўрда ҳукмдорлари Темур Қутлуг (1395—1401) ва Идику ўзбек (1352—1419) нинг элчиларини қабул қилди. Унинг эртаси куни (зулҳижжа ойининг 10-си, яъни милодий 1398 йил 24 августда) Улуғбекни Сароймулк хонимга қўшиб, элчилар қарвони билан Самарқандга қайтариб юборди. Темурнинг Ҳиндистон юриши тарихини ёзган Ёиёсиддин Алининг сўзларига қараганда, Темурбек Ҳиндистоннинг иқлим шароити шахзоданинг саломатлигига путур етказиши эҳтимолидан чўчиб шундай қилган экан...

Темур Ҳиндистонни фатҳ этиб беҳисоб ўлжа, минг-минг асир билан қайтди. 801 йилнинг 21-ражаби (1399 йил 29 март)да у Жайхун устига солинган кўприкдан ўтиб Термизга келиб тушди. Бу ерда уни шахарнинг мўътабар кишилари: саййидлар, кўзга кўринган уламою-фузало ҳамда акобир зўр тантана билан кутиб олдилар. Кутувчилар орасида соҳибқироннинг хотинлари Сароймулк хоним, Тўқал хоним, Туман оға ва эндигина беш баҳорни кўрган Мирзо Улуғбек ҳам бор эди. Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, соҳибқиронни кутиб олувчилар ўша куни кўприк устида Темур ва унинг ўнг ва сўл ёнида келаётган Ҳалил Султон билан мирзо Султон Хусайннинг бошларидан шу қадар кўп дурру жавоҳир ва

олтин тангалар сочдиларки, ундан Жайхун суви тўлиб-тошиб, қуми кўринмай кетган экан. Бу маросимни зўр диққат билан кузатиб турган Улугбекнинг қалбида аллақандай туйғу: ҳавасми, истакми, шу билан бирга улуг бобосининг ёнида тўла гурур ва сурур билан келаётган мирзоларга нисбатан ҳасадми, ҳарҳолда қандайдир ҳистуйғу пайдо бўлди. Бобосининг шон-шухратини илгари ҳам кўрган, лекин Ҳалил Султон билан Султон Ҳусайини шу зўр тантана қаҳрамони сифатида биринчи бор кўриб туриши.

— Нечун мен аларнинг ўрнида, йўқса қаторида эрмасмен? — Улугбек сағирлигидан, жуда секин ўсаётганлигидан бир қадар афеус чекди.

Темурбек ва султонларнинг орқасидан кишанланган асирлар, ўлжа сифатида қўлга тушган тўқсон фил, юзлаб от ва туяларга ортилган Ҳиндистоннинг тансиқ матолари олиб ўтилди...

Орадан кўп фурсат ўтмади. Хижрий 802 йил муҳаррам ойининг 8-куни (1399 йил 10 сентябрь) Темур яна ҳарбий юришга отланди. Бу сафар у Туркия султони Боязид Йилдирим (1389—1402) ва Миср ҳукмдори Носируддин Фаражга (1399—1412) қарши отланди. Бу юриш «Темурнинг Эрон ва Кичик Осиёга қилган етти йиллик ҳарбий юриши (1399—1404)» номи билан тарихга кирган. Ўшанда Убулистон, Халаб, Хумс ва Димишқ Темур қўшинлари тарафидан ишғол қилинди.

804 йил зулҳижжа ойининг 10-куни (1402 йил 11 июль) Анкара ёнида ўрта асрнинг энг қудратли икки ҳукмдори: Темурбек билан Боязид Йилдирим ўртасида мисли кўрилмаган катта уруш бўлди. Жангда Боязид Йилдирим қўшинлари маҳв этилдилар, султоннинг ўзи эса асир олинди. Ана шу йиллари Улугбек бошқа мирзолар: Иброҳим Султон, Муҳаммад Жаҳонгир, Ижил, мирзо Бойсунгур, Суюргатмиш, Саъд Ваққос, катта оналари: Сароймулк хоним, Туман оға, Чўлпон Малик оғалар билан уғруқда бўлди ва Темур қайси манзилни, Авлиқми, Арзирумми, Султониями, Табризми, Қорабоғми, Фирузкухми, ихтиёр қилса, улар ҳам ўша ерни ватан тутдилар.

Ҳўш, бундай шароитда тиним билмай юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар кўчиб юрилган бир шароитда Улугбекнинг ўқиши қандай кечди? Унинг бошланғич маълумотни олиш жараёни қандай бўлди? Афеуски, тарихий китобларда бу ҳақда маълумот сақланмаган. Лекин бир нарса маълум. Улугбекка 1498 йилдан бошлаб Темурбек қиссахонининг жияни Ҳамза ибн Али бириктириб қўйилди. У Улугбекдан

Ўн икки ёш катта, хат-саводи тўла чиққан ва кўп нарсаларни ўқиб олган зийрак бир бола эди. Ўрта асрлардан қолган китобларда баъзи бир кўрсатмалар ҳам бор. Масалан, шаҳзодалар ва хонзодалар билиши зарур бўлган «Сулук ул-мулук» («Подшоҳларга қўлланма») аталувчи китоблар ҳам бор. Ана шу китобларда келтирилган маълумотларга қараганда, подшоҳлар, хонлар ва йирик феодалларнинг саройида амалда бўлган тартибга биноан, шаҳзода, хонзода ва бекзодалар тарбияси ёшлигидаёқ «уларни муҳофазат қилиш, аҳволини кузатиб бориш юқори оstonалик ва давлат нишонлик» амирларнинг қўлига топширилган. Улардан бири оталиқ деб аталган. Оталиқлар, ишончли бир тарихий китобда ёзилишича, «тўла умидворлик билан шаҳзодаларнинг хизматида ғайрат кўрсатиб, ҳамиша хайрихоҳлик ва хизматкорлик камарини белларига боғлаб... уларни тарбиялаш аҳдини қўлдан бермаганлар». Ўша кезларда Улугбекка оталиқ қилиб туркларнинг билкут қабиласидан чиққан йирик амир Шоҳмалик тайинланди. Шаҳзодалар, хонзодалар ва бекзодалар умуман 4-5 ёшдан бошлаб ўқиш ва ёзишни ўрганганлар, уларга махсус биркитилган қиссахонлар ўзлари эшитган ва билган нарсалардан, рубъи маскуннинг ажойиботларини ю, гаройиботларидан сўзлаб, уларнинг зоҳири ва хотирасини пешлагаганлар. Қиссахонлар биринчи муаллим вазифасини ўтаганлар. Улугбекнинг биринчи муаллими юқорида номини тилга олганимиз, кейинча Шайх Озарий (1382—1462) номи билан шуҳрат топган Ҳамза ибн Али бўлган. У амир Темур қиссахонининг жияни, Байхақ сарбадорларининг етакчиларидан Али ибн Тусийнинг ўғли эди. Шайх Озарий болагидан тоғасининг тарбиясида бўлиб, ундан қиссахонлик ҳунарини касб этган экан. Ана шу Ҳамза ибн Али бирмунча йил Улугбек билан бирга бўлди ва унга қиссахонлик қилди. Шаҳзодалар савод чиқарганларидан кейин улар «гўзалликлар ва латифаларини нақл этувчи» қалам ўрнига «сувдек нақшлик ҳанжар ва олов сочувчи қилични ишлатиш, найзабозлик ва камондан ўқ отиш санъатини ўрганганлар. Чунки «чаққонлик билан бел боғлаб, олам очувчи шамшир ишга туширилмаса, билиш мумкинки, мамлакат қалам хизмати билан муҳофазат этилмайди». Бундан ташқари, шаҳзода, хонзода ва бекзодалар от чопиш, чавгон ўйнашни ҳам ўрганганлар. Шундан кейин, «Сулук ул-мулук»ларда яна айтилишича, бўлажак ҳукмдор давлатни идора қилиш санъатига: турли лавозим эгаларини тайинлаш, солиқ тўшлаш, руҳонийлар, мансабдорлар ҳамда бошқа юртлар-

дан келган элчиларни қабул қилиш, хайру садақа бериш каби тартиб-қоидаларга ўргатилган. Ўша замоннинг таомили шунақа бўлган. Шубҳасиз, Улуғбек ҳам подшоҳлар, хонлар ва бекларнинг болалари учун мажбурий бўлган маъна шундай мактабни ўтган, албатта...

Кейинги йиллари қўлга киритилган зафарлар, айниқса Ҳиндистоннинг фатҳ этилиши ва Туркия султони Боязид Йилдиримга берилган қаттиқ зарба амир Темурни бир қадар довдиратиб қўйди чамаси. Кексайиб қолгани ва бетоблигига қарамай (Ҳиндистон юришидан касал бўлиб қайтганди), яна бошқа мамлакатларни забт этиш пайига тушди. Бу гал унинг чекига Хитой тушди. Амир Темур аслида бу юришни 1398 йилга мўлжаллаган эди. Шу мақсадда у 1397-йилдан бошлаб мамлакатнинг шарқий-шимолий сарҳадида, хусусан Қошғар билан Хитойга олиб борадиган йўл устида, масалан, Ашпара ва Иссиқкўл теваарагида қалъа ва истеҳкомлар ҳам қурдирган эди. Лекин Қундуз, Бағлон, Қобул, Ғазни, Қандаҳор ва уларга қарашли ерларга ҳоким этиб қўйилган набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгир билиб-билмасдан бобосининг режасини бузиб қўйди. Пирмуҳаммад Жаҳонгир ўша йили эрта баҳорда улуғ бобосига тақлид қилиб катта қўшин тўплаб, янги-янги ўлкаларни забт этиш тараддудига тушди. У ўшанда Ҳиндистон томонга қараб қўшин тортди. Йўл-йўлакай Сулаймония тоғларида истиқомат қилиб турган афгон қабилаларини талади, сўнг Синд дарёсидан ўтиб Уча шаҳрини забт этди, Мултонни қуршовга олди. Лекин унинг Ҳиндистон ҳукмдори Султон Маҳмудхон (1393—1413) га кучи етмас, охири вой бўлиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Темурбек бебош набираси қилиб қўйган ишдан хабар топиши ҳамоно Хитой юришини орқага суриб, Ҳиндистонга қараб қўшин тортишга мажбур бўлди.

Амир Темур Хитойга юриш режасини 1399 йили ҳам амалга оширолмади. Бунга Ғарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжон тепасига ҳоким қилиб қўйилган учинчи ўғли Мироншоҳ баҳона-сабаб бўлди. У давлат ишларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, айшу ишратга муккасидан кетди. Қолаверса, Туркиянинг ҳарбий ва сиёсий қудрати ҳам борган сари ортиб бораётган эди. Боязид Йилдирим 1389 йили Сербияни, 1393 йили Булғория, Валахия, Македония ва Фессалияни эгаллаб, Греция ерларига бостириб кирди. 1396 йили Венгрия, Бовария, Польша, Бургундия салибларини Никополь ёнида тор-мор келтирди. Ўша йили турклар Византия пойтахти Константинополни қуршовга олдилар. Император Мануэл II (1391—

1425) ёрдам сўраб Ғарб мамлакатларига борди. Европанинг йирик давлатлари, хусусан, Франция билан Англия бундан ташвишга тушдилар. Турли йўллар билан Темурни Туркияга қарши гиж-гижлай бошладилар. Бусиз ҳам Боязиднинг нималигини Темурбек яхши биларди. Боязид Йилдирим Темур давлати учун ҳам хатарли эди. Ана шу сабабларга кўра, у Хитойга юришни 1399 йили ҳам бошлай олмаганди. Ана энди Боязид Йилдирим ҳам ўртадан кўтариб ташланди. Туркиянинг ҳарбий-сиёсий қудрати заифланди. Энди Темур давлати таркибига кирган Ғарбий Эрон, Озарбайжон ва Кавказ хавфдан ҳоли бўлди.

Амир Темур етти йиллик урушдан қайтиб келиши биланоқ Хитой юриши тараддудига тушди. У бу ҳарбий юришнинг тамом режасини икки-чикирларигача қўймай, дастлаб 807 йилнинг муҳаррам ойи (1404 йилнинг июл ойи) да муътабар хотинларидан Туман оғага қарашлик Боғи беҳиштда бир ҳафта чамаси бир оз тоби қочиб ётиб қолган кезлари, кейин Боғи чинорда суюкли набираси мирзо Улуғбек билан турган пайтларида бир қадар пишириб олди. Ўша кунлари, айниқса касали зўрайган пайтларда, тож-тахт тақдирини ҳам кўп ўйлади. Бир чети Румда, иккинчи тарафи Қошғар билан туташ бўлган улкан давлатни кимнинг инон-ихтиёрида қолдириш хусусида ҳам кўп ташвиш тортди. Тўрт ўгилдан икkitаси отадан аввал ҳаётдан кўз юмишган: тўнгич ўгил Жаҳонгир мирзо 1376 йили йигирма ёшида ўз ажали билан вафот топди, иккинчиси Умаршайх мирзо бўлса 1394 йилнинг январ ойида Рум уруши вақтида йўлда ҳалок бўлди. Унинг тафсилотини юқорида айтиб ўтдик. Тирик қолганлари орасида эса Темур ўзига муносиб ворис топмади. Мироншоҳ (1366-йили тугилган) отасига ўхшаб жасур ва бешафқат одам эди, масалан, у 1389 йили зиёфат чоғида бир вақтлар Ҳирот ва унга тобеъ бўлган ерларга ҳукмдор бўлган Қартлар сулоласининг (1381 йили Темур томонидан тугатилган) сўнгги намояндаси Пирмуҳаммадни дастурхон устида шартта чопиб ташлади. Эртаси кuni Темур уни итобга олганда қаттиқ маст ҳолида шундай жиноятга қўл урганини баҳона қилиб кўрсатди. Кенжа ўгил Шохрух ўқимишли, тақводор ва вазмин одам эди, лекин ҳарбий ишга кўп ҳам рағбати йўқ эди. Тақводорлиги шу қадар эдики, сураи ихлоси кунига юз марта ўқимасдан ётмасди. Соҳибқироннинг йигирма невараси бор эди. Темурбек набираларидан фақат Муҳаммад Султон, Ҳалил Султон ва Мирзо Улуғбекни кўпроқ суярди. Муҳаммад Султон ақлли, мулоҳазали ва жасур йигит эди.

У бобосининг деярли ҳамма ҳарбий юришларида иштирок этиб, ўзини жангда кўрсата билган йигит эди. Афсуски, у Рум юриши вақтида 805 йил шаъбон ойининг 18-куни (1403 йил 13 март) Қорахисор ёнида касал бўлиб вафот топди. Мироншоҳнинг беш ўғли орасида Ҳалил Султон (1384 йили туғилган) бошқача эди. У ҳам бобосининг ҳарбий юришларида фаол қатнашиб, мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. У, айниқса, Султон Маҳмудхон билан Деҳли остонасида 801 йил раби ус-соний ойининг 7-куни (1598-йил 18 декабр) бўлган урушда тadbиркорлик ва ташаббускорлик кўрсатиб, таҳсинга муносиб иш қилди. У ўша жангда Темурбекнинг жияни амирзода Султон Ҳусайн, амир Жаҳоншоҳ, Шайх Арслон ва Гиёсуддин тархонлар билан қўшиннинг жавонгорига бошчилик қилди. Ҳали жанг бошланмасдан тасодифан илгари асло кўрилмаган ҳодиса юз берди. Султон Маҳмудхон ўз ихтиёридаги бир юз йигирма нафар урушга ўргатилган филни бирваракайига жангга туширди. Кўп урушларни кўриб чиқиққан филлар ҳайқариб олдинга ташландилар ва Темур қўшинининг Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Султоншоҳ бошқариб турган баронгори олдида саф тартиб турган пийда аскарларни топтаб ташладилар. Темур ҳам, амирлар ҳам, лашкар ҳам авваллари бунақа аҳволга дучор бўлишмаган эдилар. Қисқаси, ҳаммани ваҳима ва қўрқув босди. Кўпчилик турган ўрнини ташлаб боши оққан тарафга қараб қоча бошлади. Аҳвол яна бир неча дақиқа шу тариқа кечгудай бўлса, урушнинг тақдири, балки курашларда кураги ерга тегмай келаётган буюк жаҳонгирнинг не-не умидлар билан қилган бу юриши нима билан тамом бўлишини билиш қийин эмас эди. Лекин уни бирдан оёқ остида чиқиб қолган шармандаликдан ўша Ҳалил Султоннинг ақлу-фаросати ва дадиллик билан қилган ҳаракати асраб қолди. У қўшин орқасидаги эҳтиёт қисмлар ва угруқ қошидаги барча молу туяни шитоб билан ҳайдатиб келди ва ҳар бирининг устига хас-ҳашак боғлатиб ўт қалатиб юборди. Ўт азобига чидолмаган жониворлар бўкирганича олдинга, филлар устига ташландилар. Филлар бунақасини илгари кўрмаган эканлар. Улар ўтга айланиб келаётган мол ва туяларнинг шиддатли ҳамласига дош беролмадилар ва орқага тисарилиб, тум-тарақай бўлиб қоча бошладилар. Энди филларнинг оёғи остида Султон Маҳмудхоннинг пийда аскарлари қолди. Ҳалил Султон қўшини шиддат билан ёниб бораётган моллар ва туялар кетидан бориб филлар сафини ёриб ўтди ва Султон Маҳмудхоннинг баронгорига

ташланди. Темурнинг бошқа қўшинлари бундан руҳланиб ҳаммаси бирваракайига ҳужумга ташландилар...

Қисқаси кун бўйи узлуксиз давом этган уруш Темур қўшинининг тўла зафари билан тугади. Султон Маҳмудхоннинг ўн минг кишидан иборат отлиқ ва йигирма минг кишилиқ пиёда аскарлари тўла мағлубиятга учради. Жуда кўп одам асир олинди, ўлжанинг бўлса ҳад-ҳисоби йўқ эди. Тирик қолган тўқсон фил ҳам ўлжага тушди... Ҳалил Султон Темурнинг етти йиллик урушида ҳам кўп жангларда ўзини кўрсатди. Шунинг учун ҳам кейинги вақтларда соҳибқироннинг бу неварасига бўлган меҳр-муҳаббати беҳад ошганди. Шу пайтдан бошлаб Темурбек Ҳалил Султонни тожу-тахтга муносиб кўриб қолди. Сарой аҳли орасида ҳам, қўшинда ҳам Ҳалил Султоннинг бахтли келажаги хусусида очиқ-ошкора гапирадиганлар кўпайди. Лекин Ҳалил Султон ўзига-ўзи қилди. Уни илгари Темурбекнинг жияни амирзода Алининг қизи Жаҳон Султон бегимга уйлантириб қўйган эдилар. Шаҳзодаси қурмағур бўлса қонуний хотини бўлатуриб, амир Хожӣ Сайфуддиннинг чўриси соҳибжамол Шодимулкни ёқтириб қолди ва уни хожасидан тортиб олиб, яширинча никоҳлаб олди. Темурбек буни эшитиб дарғазаб бўлди, ясовулбошини чақиртириб «шаҳзодани қайда бўлса ҳам тутуб келтирулсун ва маҳд улё Боён ого тургон қасрга қамаб қўюлсун, беҳаё Шодимулкни эрса гуломлардин бирига хотин қилуб берулсун»,— деб буюрди. Ҳалил Султон маҳбубаси билан яқин дўстларидан бирининг чорбоғига яширинганди. Кўп қидирдилар, лекин тополмадилар. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Сароймулк хоним билан Тўқал хоним амир Шоҳмалик ва Шайх Нуриддинни ўртага қўйиб шаҳзодани жазодан асраб қолишди. Амирлар соҳибқироннинг кайфияти дурустроқ пайтини пойлаб унинг дилини юмшатишга муваффақ бўлдилар. Темур ўзбошимча набирасининг гуноҳидан ўтди-ю, лекин энди уни валиаҳд қилиш ниятидан қайтди.

— Э, аттанг! Мироншоҳнинг бу арзандасини бир парча гўштлик пайтидан боқдим. Уни одам қилгунча бўларим бўлди. Хўш, энди-чи? Тирмизак бу кетишда отасидан ҳам ўтиб тушадиганга ўхшайди.

Ҳазрати соҳибқирон чақалоқ Ҳалил Султонни онаси унинг қўлига топширган дамларни эслади. Бу Амир Темур катта қўшин билан Мозандарон устига юриш бошлаган ҳижрий 786 (мил. 1384) йили бўлган эди. Соҳибқирон ўшанда Мурғоб дарёси бўйини лашкаргоҳ қилиб турган эди. Эртаси куни бу ерга Ҳиротдан келини, қўлида

чақалоғи билан келди. Амир Темур суюкли келинининг қутлуг қадамини йўқлаб катта тўй қилиб берди. Хонзода бегим қайтишда фарзанди дилбандини қайнотасига топшириб кетди.

— Дада, Ҳалилни Сизга, Сизни эса яратган эгамнинг ўзига топширдим. Ўғлингизнинг аҳди-қарори ҳам шундай бўлди.

Ҳа, бундай қилмай илож қанча. Турк-мўғул ҳукмдорлари орасида қадим замонлардан ҳукм суриб келаётган одат шунақа эди.

Хонзода бегим тахтиравонга чиқаётиб бир бор орқасига қайрилиб, кўзи Ҳалил Султонни кўтариб турган қайнотасига тушди. Унинг катта тимқора кўзлари жиққа-жиққа ёш эди...

Ҳалил Султонни ҳазрат соҳибқирон билан унинг нуфузли хотини маҳди жалодат маоб Туман оға тарбиялаб вояга етказдилар.

Балким, валиаҳдликка мирзо Улугбек муносибдир? Тўғри, Темур ўткир зеҳни, ақлу фаросати билан бошқалардан ажралиб турган бу набирасини жондан севарди, уни кўпчилик олдида «кўзимнинг нури, салтанатимнинг умидли ниҳоли», деб эркалатарди. Лекин, бахтга қарши Улугбек Мирзо нозик бўлиб ўсди, бунинг устига кўп вақтини китоб мутолаа қилиш билан ўтказар, давлат ишларига кам рағбат кўрсатарди. «Ушбу китоб жинниси охири девони олийга ҳам мунший бўлолмас, деб қўрқадурмен», — деди Темур бир куни Шохмаликка уни топиб келиш учун юборилган хизматкор шаҳзоданинг кутубхонада эканлиги ҳақида хабар топиб келгандан кейин.

Энди валиаҳдликка бирдан-бир номзод Пирмуҳаммад Жаҳонгир эди, чунки у, биринчидан, бошқалардан ёш жиҳатдан катта. Ўша вақтда у йигирма тўққизга кирганди. Иккинчидан эса, унинг давлатни бошқаришда тажрибаси бор. Пирмуҳаммад Жаҳонгир бир вақтлар Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) га тегишли улкан бир мамлакатни идора қилишдек мушкул бир вазифани анчадан бери уддалаб келаётган эди. Шунинг учун ҳам соҳибқирон уни валиаҳд қилишни бир қадар кўнглидан ўтказиб қўйди.

Хитойга юриш бошлашдан аввал Темурбек Қонигилда, Ҳиндистонга юриш бошлашдан аввал, 1397 йили, Тўқал хонимга атаб қурдирган Боғи дилкушода катта тўю-томоша ва қурултой ўтказишга қарор қилди. Тўйга Мироншоҳ, Шохруҳ ҳамда Умаршайх мирзонинг ўғли мирзо Искандардан бошқа барча шаҳзодалар, нўёнлар, доруғалар, калонтарлар, аҳли савдо, Бердибек, Худайдод Ҳусайний,

Додмалик, Пирмуҳаммад Тоғой Буқо, Шоҳмалик, шайх Нуриддин, Саодат Темиртош сингари нуфузли амирлар чақиртирилди. Тўйга Ифранж (Испания), Хитой, Ҳиндистон, Рум, Зобулистон, Ироқ, Шом (Сурия), Миср, Олтин Ўрда, Сақлаб (Россия) ва бошқа мамлакатларнинг Самарқандга келган элчилари ҳам таклиф этилди. Тўю-томошалар 807 йил раби ул-аввал ойининг биринчи куни (1404 йилнинг 7 сентябр куни) бошланиб қирқ кун муттасил давом этди. Тўй охирида Шоҳруҳнинг фарзандлари Улуғбек билан Иброҳим Султон; Мироншоҳнинг ўғли Ижил мирзо; Умаршайхнинг ўғиллари Сиди Аҳмад билан Пирмуҳаммад, шулар қатори Мирзо Бойқаро ҳам уйлантириб қўйилди. Улуғбекка марҳум Муҳаммад Султоннинг қизи Ўғай бегимни олиб бердилар.

Ҳонигилдаги тўю-томошалар поёнига етгач, Темур шаҳарга қайтди ва Сароймулк хонимнинг жомеъ масжидида тўхтаб, Хитойга қилинадиган юриш ҳақида махфий кенгаш ўтказди. Кенгашда бу катта юриш икир-чикиригача муҳокамадан ўтказилди. Шундан кейин Темур улус амирлари ва доруғаларга шитоб билан эл-юртларига бориб лашкар тўплаш, қурол-аслаҳа, от-улов ҳамда бир ойга етадиган озиқ-овқат жамғаришни буюрди. Умумий сафарбарлик ҳақида битилган фармонлар билан теварак-атрофга жарчилар ва тавочилар жўнаб кетишди. Шундан кейин шаҳзодалар, амирлар ва ҳукмфармолар, мавқеъ ва мансабларига яраша қимматбаҳо саруполар, мурассаъ шамшир ва ҳанжарлар, тилло ва қумуш камар, мурассаъ эгар-жабдуқ урилган арғумоқлар, нақдиналар билан сийланиб, юртларига қайтишга ижозат олдилар. Ўша йиғинда Улуғбек билан Иброҳим Султонга улус ҳам инъом қилинди. Улуғбекка Сайрам, Янги, Ашпара ва Жете, Иброҳим Султонга эса Андижон, Ахсикат, Тароз, Қошғар ва Ҳўтан вилоятлари тегди. Лекин бу вилоятларнинг баъзи бирлари, масалан, Мўғулистон билан Қошғар, ўша вақтларда ҳали Темурбек давлати таркибига кирмас эди. Уларни мана шу бўлажак ҳарбий юриш пайтида забт этиш мўлжалланганди.

Темур ўша куни ҳорижий мамлакатлардан келган элчиларнинг баъзиларини қабул қилиб, уларни ҳам анвойи инъомлар билан сийлади, қўлларига олий ҳукмдорларига аталган совға-саломлар ҳамда умуман дўстона руҳда битилган мактубларни ҳам тутқизиб ва ўз элчисини қўшиб юртига кетишларига ижозат берди. Ноябрь ойининг бошларига келиб, Самарқандда Хитой, Испания, Рум ва Миср элчиларидан бошқа ҳорижий мамлакатларнинг

биронта вакили қолмади. Хитойликлар-ку тақдирга тан бериб Самарқанд ҳокимининг шаҳар четидаги чорбоғида кун кечиришди. Испания, Рум ва Миср элчилари бўлса кетарини ҳам, кетмасини ҳам билмай аросатда қолишди. Улар 1504 йил ноябр ойининг биринчи ярмида, ҳар шанба ва якшанба кунлари подшоҳ қабули илинжида шаҳарга қатнаб ҳоридилар. Бир гал подшоҳнинг Пирмуҳаммад Жаҳонгири Газнага жўнатиш тадорики билан бандлигини сабаб қилишса, иккинчи сафар унинг огир бетоблигини баҳона қилдилар. Ва ниҳоят, 18 ноябр куни уларни Самарқанддан жўнатиб юбордилар. Элчилар амир Темурнинг нима бўлганини билолмай юртларига жўнаб кетдилар. Лекин у соппа-соғ ва Хитой юриши бошланишини кўпчиликдан, шунингдек элчилардан ҳам яширган эди. Лекин Хитой элчилари Ань-Чжидао билан Го-Цзини тутиб қолди. Амир Темур ва унинг яқинлари қанчалик сир тутмасинлар, барибир, катта урушга, Хитой устига юришга зўр ҳозирлик кўриляётганини пайқаш қийин эмасди. Буни Хитой элчилари ҳам сезишган, албатта. Темурбек буни ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди...

Амир Темурнинг кенгаш ва қабул маросимларида катта хотинларидан бошқа, ўғиллари ва набиралари ҳам қатнашардилар. Масалан, ҳижрий 806 (милодий 1403) йилдан бери Самарқандда меҳмон бўлиб турган Испания қироли Генрих III нинг (1390—1407) элчиси Рьюи Гонсалес де-Клавихо 1404 йил ёз кунларининг бирида Боғи дилқушода бўлган қабул маросимида ҳам, Сароймулк хоним жомеъ масжидида ўтган қабул маросимида ҳам тўрт нафар ёш шаҳзода иштирок этганини айтади. Клавихо Боғи дилқушода ўтган қабул маросимини бундай таъриф қилади: «Эшик оқолар бизни икки тарафи гулзор, устига қизил қум сепилган йўлакдан боғнинг қоқ ўртасида жойлашган қаср сари етаклаб бордилар. Қасрга яқинлашганимизда унинг олдида турли-туман рангда тобланиб турган фаввора ва унинг ёнгипасида барваста чинор тағидаги теvaraги мраммар панжарали катта сунада адрас тўшак устида, парёстиққа ёнбошлаб ётган Темурбекка кўзимиз тушди. Эғнида зарбоф яктар, бошида лаъл ва дурру-жавоҳирлар қадалган тоқия... Шу ерда бизни -- мени ва Темурбекнинг биз келмасдан бурун Кастилияга юборган элчисини — қоровуллар тўхтатишди. Сарой беги подшоҳга аталган совға-саломимизни шу ерда қўлимиздан олди. Шундан кейин эшик оқи имо-ишора билан бизни олдинга бошлади. Сунага ўн-ўн икки қадам қолганда, йўлакнинг икки тарафида жойлашган қатор суналар рўбарўсида коро-

вуллар бизни яна тўхтатишди. Аста атрофга кўз ташладим. Супаларда тўрт нафар ёш шаҳзода ўлтиришган экан. Эшик оқо бизни улардан ёш жихатдан каттароғининг олдига етаклаб борди. Кейин билсам бу Темурбекнинг жияни экан. Биз унга икки букилиб салом бердик. Супаларда ўлтирган бошқа шаҳзодаларга ҳам шу тариқа татъим бажо келтирдик. Булар — Темурнинг набиралари эканлар. Шаҳзодалар супадан тушиб қўлимиздаги мактубни олдилар ва подшоҳнинг олдига элтиб қўйдилар...» Хўш, элчини қарши олган бу шаҳзодалар асли ким бўлди экан? Дарҳақиқат, эски китобларда амир Темур ўтказган қабул маросимларида унинг катта хотинлари ва набиралари ҳам иштирок этганлари айтилади-ю, лекин кўпинча уларнинг номлари келтирилмайди. Менимча, бу ердаги шаҳзодаларнинг каттаси амирзода Султон Хусайн, қолганлари эса Улугбек, Иброҳим Султон, Муҳаммад Султоннинг ўғли Жаҳонгир мирзо эканлиги шубҳасиз. Ўша вақтда Улугбек билан Иброҳим Султон 10 ёшда, Жаҳонгир мирзо эса 8 ёшда эди. Шунга қарамай, Темурбек уларга бошқалардан кўра кўпроқ илтифот кўрсатар ва ҳаминча ёнида бирга олиб юарди.

Сароймулк хоним жомеъ масжидида ўтказилган кенгашдан кейин амир Темур арк ичида жойлашган ва Кўксарой деб шуҳрат топган тўрт қаватли мустаҳкам ва маҳобатли қасрга кўчиб ўтди. Деворлари тўқ кўк мрамор билан қопланган бу қаср амир Темур замонида ҳам, унинг ворислари даврида ҳам муҳим давлат аҳамиятига эга бўлган жой бўлиб хизмат қилди. Унда давлатнинг бош хазинаси ва қурхона жойлашган эди. Кўксарой давлатнинг махсус қамоқхонаси ҳам ҳисобланарди ва унга кўпроқ давлат жиноятчиси деб топилган махбуслар қамалар ва ўша ерда қатл этилардилар. Қасрнинг яна бир қанотида подшоҳнинг хос қорхоналари жойлашган бўлиб, бу ерда асосан қилич, найза, ўқ, совут, жиба, тура, зирех, ҳафтон, табарзин ва баргуствон сингари қурол-аслаҳалар ясаларди. Амир Темур дастлаб қурол-аслаҳа омборларини бирма-бир кўздан кечирди, сўнг қўрбошига бўлажак ҳарбий юриш муносабати билан керакли фармойишларни берди...

Ўша йили (1404—1405) куз ҳам, қиш ҳам анча қаттиқ келди. Ноябрь ойининг бошларида Темурбек амир Бурундуқни чақиртириб, Шохруҳия, Тошкент, Ясси ва Сабронга тўпланган лашкарнинг умумий сонини аниқлаш, уларнинг қандай қуролланганлиги, уғруққа тўпланган отулов, қурол-аслаҳа ҳамда озиқ-овқатни тафтиш қилишни буюрди. Амир Бурундуқ қўли остидаги ҳисобчилар ва

лашкарнавислар билан бу ишни ой охиригача поёнига етказди. Ҳисоб-китобдан Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Сеистон, Мозандарон, Рум ҳамда Эрон заминидан кўчирма қилинган қора тоторлар билан қўшилиб, 200 минг суворий ва пиёда аскар, бир неча минг харвор галла, етарли қурол-аслаҳа, ҳар бир суворийга икки бошдан от жамланганини маълум қилди. Лекин, ҳар бир синоҳий ўзи билан бирга олиб келган озиқ-овқат ва улуфа бунга кирмас эди ва фақат ўн кунга етарди, холос. Қолганини, ўша вақтдаги таомилга кўра, қўшин қишлаш учун тўхтаган ерга теварак-атрофдаги жойлардан тўплаб келинарди. Аҳолидан лашкар эҳтиёжи учун тўпланадиган бу фавқуллодда солиқ тоғор деб аталарди. Озиқ-овқат ва емаҳшакнинг қолган қисмини юриш давомида йўл устидаги узоқ-яқин юртларни талаш йўли билан тўпланарди. Бу тартиб-йўсин юртовул (юрт овлаш) деб аталарди. Йўл-йўлакай вақти-вақти билан ўтказиладиган овнинг аҳамияти ҳам катта эди. Ов ўзига хос кўрик бўларди, ҳам маълум миқдорда озиқ-овқат жамғариб олишга ёрдам берарди.

Кўксаройда ўтказилган ҳарбий кенгашида Хитойга юришни 1405 йилнинг баҳорида бошлашга қарор қилинди. Ўшанда ҳар бир қўшунот, туманот, ҳазоражот ва садажотнинг юриш вақтидаги ўрни ҳам аниқланиб, қишлов жойлар тайин қилинди. Амирзода Ҳалил Султон билан амирзода Аҳмад, баронгор амирларидан Худайдод Ҳусайний, Шамсуддин Аббос ва бошқалар билан Шохруҳия, Тошкент ва Сайрамда, амирзода Султон Ҳусайн жавонгорнинг бир қисми билан Ясси ва Сабронда, соҳибқироннинг ўзи, неваралари Улуғбек, Иброҳим Султон, Жаҳонгир мирзо ва амирлардан Бердибек, Шохмалик, Шайх Нуриддин, Сарибуга ва хожа Юсуфлар билан Оқсулотда қишлайдиган бўлишди...

Ниҳоят, юриш фурсати етиб келди. 807 йил жумоди ул-аввал ойининг 23-сида панжшанба куни (1404 йил 27 ноябр) мунажжими хос мавлоно Бадриддин соҳибқироннинг амри билан зоижа тузиб сафар вақтини белгилади. Хулласи калом, 28 ноябр куни эрта билан Самарқанддан чиқдилар ва Оқсулотга — қишлов манзили сари юзландилар. Қорабулоқ, Илон ўти ва Томлик орқали Оқсулотга келиб тушдилар. Темурбек режага кўра қишнинг бир қисмини шу манзилда ўтказишга қарор қилди. Эртаси куни «қўшунотнинг баронгор ва жавонгорига тайин этилган паҳзодалар ўз ўринларини эгалласунлар, амирлар қўшунот, туманот, ҳазоражот ва садажот аҳволидин воқиф бўлуб турсунлар», деган фармони олий эълон қилинди. Ушбу

фармонга биноан Ҳалил Султон Тошкентга, амирзода Султон Ҳусайн Саброн ва Ясси тарафига жўнаб кетишди.

Темурбек Оқсулотда эллик кун турди. Улугбек, Иброҳим Султон ва Жаҳонгир мирзо ҳам бобоси билан бирга шу ерда бўлдилар. Одатда қирчиллама қиш кезлари катталар бўш вақтини қору-совуқдан қочиб пана жойларда, ўчоқ ёки гулхан теварагида ўтказсалар, болалар бунинг аксини қилишади. Улар пага-пага ёғиб турган қор ва совуқнинг ачитиб туришига парво қилишмайди. Кун бўйи кўча-кўйда ўйин билан овора бўлишади. Бироқ, Оқсулотда Амир Темур ва хотин-халаждан бошқа ҳамма бирон юмуш билан банд бўлди. Ўша кезлари шаҳзодалар ҳам ишсиз қолишмади. Масалан, Мирзо Улугбек теварак-атрофдан олий ўрдуга муттасил келиб турган озиқ-овқат, кийим-кечак, уруш аслаҳалари ортилган араваларни, пода-пода от ва қўй-молни ҳисоб-китоб қилиш, уларнинг маълум қисмини соҳибқироннинг кўрсатмаси билан қанотларда турган шаҳзодалар ва лашкарга жўнатиш ишларида амир Бурундук барлосга қарашиб турди, бўш вақтларида эса китоб ўқиди, одатдагидек бобосининг хос мунажжими мавлоно Бадриддин билан баъзан кечалари, қор тиниб осмон ёришган пайтларда, совуқнинг шиддатига парво қилмай, ўзлари тушган Оқсулот беги уйининг томига чиқиб юлдузларнинг ҳолати ва ҳаракатини кузатишарди...

Икки-уч йил бўлдики, Улугбек билан мавлоно Бадриддин жуда дўстлашиб қолишди. Мавлоно Улугбекка ҳисоб ва тақвимдан дарс берарди. Самарқандда бўлган кезларида мавлоно Бадриддин бир куни шаҳзодани подшоҳнинг Кўксаройдаги хос кутубхонасига бошлаб борди. Катта хитойи хон устига уюлган китобларни диққат билан кўздан кечириб ўтирган китобдор мавлоно Ориф оёқ шарпасини эшитиб китобдан кўзини олди ва шаҳзода билан унинг муаллимини таниб сапчиб ўрнидан турди ва икки қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Марҳабо, жаноблар, марҳабо! Қадамларига ҳасанот!— Китобдор «қайси тарафдан шамол учирди?» дегандай мавлоно Бадриддинга маъноли қараб қўйди.

— Шаҳзода бирлан бамаслаҳат сизни зиёрат қилмоқчи бўлдик, мавлоно!

— Қуллуқ. Қани тўрга марҳамат.— Китобдор меҳмонларни хон атрофига таклиф этди. Фотиҳа ўқилгач, хол-аҳвол суриштиришди, сўнг мавлоно Ориф меҳмонларга яқин орада кўчирилган ва мана шу хон устида турган китоблар ҳақида сўйлаб берди.

— Ушбул махтутот, малик уш-шуаро Абулқосим

Фирдавсийнинг «Шоҳномаси» эрур. Они ўзоги йили Пирмуҳаммад Жаҳонгир жаноби олийлари Ғазнидин юборгон нухадин кўчирилгон. — Китобдор дастхатни мавлоно Бадриддинга узатди, у китобни бошидан ва охиридан бир-икки варағини апил-тапил кўздан кечирган бўлди-да, сўнг уни Улуғбекнинг олдига қўйди. Улуғбек ажойиб хаттот, мусаввир, наққош ва саҳҳофнинг нозик диди ва олтин қўллари билан яратилган бу китобни зўр иштиёқ ва ҳавас билан узоқ вақт кўздан кечирди. Китобнинг қора чармдан ишланган муқовасига ҳам нафис босма нақшлар солинган экан, варақларидан эса кўз узиб бўлмас эди. Нафис шойи қоғозга сал майдароқ чиройли настаълиқ хати билан битилган эди бу китоб. Шеърлар тилло ва ҳаво ранг бўёқлар билан тўрт қатор қилиб чизилган устунлар орасига жойлаштирилган, чети олтин ва зангори чизиқлар билан ўралган, сарлавҳалари қизил ва ложувард сиёҳ билан ёзилган... Китобдор мирзога муқоваси саҳтиён қизил чармдан ишланган яна бир китобни ҳам келтириб кўрсатди. унинг нақши, безаклари «Шоҳнома»никидан ҳам бадийроқ эди. Улуғбек унинг ҳар бир варағини диққат билан бирма-бир қараб чиқди. Мавлоно Бадриддин билан китобдор боланинг хаёлини бўлиб юбормаслик учун у китобдан кўзини олмагунга қадар гап қўшмай сукут сақлаб ўтирдилар.

— Қалай, мирзом, махтутотлар Сизга маъқулму? — Китобдор тавозеъ ва меҳрибонлик билан Улуғбекка тикилди.

— Маъқул, тақсир. Аммо бундоқ зўр ва ажиб китобларни ёзгон одам анинг бирон кўринатурғонроқ ерига ўз исмини ҳам битиб қўймабдур-да.

Мавлоно Бадриддин билан китобдор бир-бирларига маъноли қараб олишди. Улар боладаги тажрибасизликдан ажабланмадилар, албатта, балки унинг шу ёшдан туриб қўп нарсаларни билиб олиш иштиёқида бўлишидан, синчковлигидан таажжубландилар. Китобдор «шогирдларининг истиқболи зўр-ку», дегандай қилиб мавлоно Бадриддинга кўз ташлаб қўйди. Кейин китобларни, хусусан уларнинг мазмунини Мирзо Улуғбекка қисқа тарзда тушунтирди.

— Дастлабки кўрғонингиз, мирзом, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си эрур, кейингиси эрса озарларнинг улуғ шоирларидан Низомий Ганжавий жанобларининг қаламлариға мансубдур.

Китобдор Улуғбек Мирзога қўл қовуштириб таъзим қилди ва унинг янги фармойишини кутди. Шу тариқа ҳар иккалалари ҳам бир нима дейишларини билмай, бир неча

дақиқа туриб қолдилар. Ноқулайликни мавлоно Бадриддин бузди.

— Мирзо жанобларининг риёзиёт ва илми нужумга ҳам рағбатлари кўндур. Шундоғ китоблардин бўлса кўрсатсалар.

Китобдор нариги хонага кириб кетди ва хаял ўтмай уч-тўрт китобни дасталаб кўтариб чиқди, хон устидаги китобларни бир четга суриб қўйиб, уларни Улуғбекнинг олдига қўйди. Лекин бу китоблар Улуғбекда қизиқиш уйғотмади, чамаси. Безаксиз, фақат матн орасида у ер-бу ерида қандайдир чизиқлар ва белгилар ёзилган китобларни бир зумда қараб чиқди ва уларнинг тахтини текислаб «бунингиз бўлмади, бошқасини келтирингиз» деган маънода китобдорга тикилди. Китобдор бунинг ўзича англади ва бирмунча вақт илгари нариги хонадан олиб чиққан китобларини мирзога тушунтира кетди:

— Мана бу китоб,— деди мавлоно Ориф китоблардан бирини қўлига олиб,— бундин валлоҳу аълам тахминан олти юз йил муқаддам жаноб Аҳмад ал-Фарғоний тарафидин битилган «Китоб фи жавомеъ илм ан-нужум ва усул ал-ҳаракат ас-самовия» («Юлдузлар ҳақидаги илм билан осмон ёритгичлари ҳаракатининг асосини бир-бирига қўшувчи китоб») дир. Юлдузлар ва бошқа осмон ёритгичларининг ҳаракатини ўргатувчи фойдали китоб.

Бошқа китобларнинг маънисини қисқа тарзда мавлоно Бадриддиннинг ўзи тушунтирди.

— Мана буниси эрса Аҳмад ибн Абдулло Марвозийнинг «Зиж ас-сағир»и, буниси мавлоно Носируддин Тусийнинг «Зижи жадиди элхоний» китобидур.— Улуғбек китобни устозининг қўлидан юлиб олди ва кўзларига суртди. У бу китобни илгари кўрмаган бўлса ҳам Носируддин Тусий номи унга таниш эди. Бир вақтлар Марогада бўлганида бобосининг қиссахони Носируддин Тусий ва унинг расадхонаси ҳақида сўзлаб берган ҳикояси эсига тушди.

— Тангри таоло насиб этса биз ҳам Самарқанди фирдавсмонандда ўшандоқ расадхона қурурмиз.

Мавлоно Бадриддин ҳам, китобдор ҳам боладаги бу ишонч ва қатъиятдан аввал таажжубландилар, кейин ёшлигидан катта мақсад сари отланганини кўриб унга таҳсин ўқидилар.

— Илоҳим мирзомизнинг яхши ниятлари ўзларига йўлдош бўлғай, омин! — Мавлоно Бадриддин қўлини дуога очди. Китобдор билан Улуғбек ҳам қўлларини дуога очдилар.

Китобдор боладаги илмга бўлган зўр ҳавас ва иштиёқни

пайқаб кутубхонада сандал дарахтидан ясалган ва қатор-қатор қилиб қўйилган сандиқларнинг сиру-асрорини унга очди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Темурбекнинг кутубхонаси жуда бой эди. Кутубхонада барча фанларга: илоҳиёт, ҳадис, фикҳ, тарих, жугрофия, фалсафа, тиббиёт, риёзиёт ва бошқа фанларга оид китоблар кўп эди. Шу-шу бўлди, Улугбек китобдор Ориф ҳузурига тез-тез борадиган бўлиб қолди. Кейинги бир йил ичида бўлса у бобосининг бой кутубхонасидан чиқмай қўйди. Улугбек Хоразмий, Бузжоний ва Носируддин Тусийнинг китоблари билан мавлоно Бадриддиннинг ёрдамида ўша вақтлардаёқ танишиб олди. Беруний билан Умар Хайёмнинг китобларини бўлса Хитой юришига ўзи билан бирга олиб кетди. Оқсулот ва Ўтрорда турган кезлари «Зижи Маликшоҳий»ни бир оз мутолаа қилди-ю, лекин Берунийга вақт мусоида этмади...

Осмон ҳали жади буржидан олмаган, совуқ бўш келмасдан тамом мавжудоту махлуқотни қақшатиб турарди. Деярли ҳар куни қор ёғарди. Шунга қарамай, Амир Темур жумоди ул-охирнинг 21-куни (1404 йилнинг 26 декабри) Оқсулотдан кўчиб Ўтрор сари юзланди. Оқсулотдан Узун отага, ундан Суткандга, у ердан Қамаршо отага бордилар ва ниҳоят, Султоншайх ва Зарнуқни босиб ўтиб, Сайхуннинг сўл қирғоғига чиқиб олдилар. Бир неча кундан бери совуқ ўчакишгандай зўрайиб, қор тиним билмай ёғарди. Баъзи одамларнинг қўл оёғини совуқ олди, чорполарнинг анчаси йўлда ҳалок бўлди. Шу қишда Сайхуннинг сатхи ҳам дурустгина яхлади. Олдиндан юборилган гажарчилар тафтишу-текширишлардан кейин яхнинг қалинлиги икки-уч газга етганлигини аниқладилар. Бу, албатта, одамлар, от-арава ва чорполарни Сайхундай дарёйи-азимнинг нариги соҳилига олиб ўтишдек мушкул ишни бирмунча осонлаштирди. Қисқаси, ўша қишда қавс бошидан то хутнинг охиригача Жайхундан ҳам, Сайхундан ҳам одамлар ва карвон ях устидан қатнади. Олий ўрду ях устига ташланган наमत ва гиламлар устидан ўтди. Дарёнинг ўнг соҳилида Амир Темур ва унинг ҳамроҳларини Ўтрор ҳокими Бердибек бошлиқ шаҳар аъёнлари, шунингдек Ясси ҳокими Арслонхожа тархон ва Туркистоннинг кўзга кўринган машоихлари ва зодагонлари катта совға-саломлар билан кутиб олишди. 807 йил ражаб ойининг 12-чоршанба куни (1405 йил 15 январ) улар Бердибекнинг қасрига келиб тушдилар. Ўша куни Бердибек олий мартабалик меҳмонлар шарафига катта тўй берди. Бердибек ва Ўтрор ҳамда туркистонлик амирлар соҳибқирон ва шаҳзодаларнинг бошидан халта-халта нисор

сочдилар, уларнинг елкасига заррин чопонлар ташладилар, улоқчи отлар ва бошқа тансиқ нарсаларни инъом қилдилар.

Темурбек Ўтрорда бир ойдан кўпроқ турди, гулдаги қўшиилари эса Ўтрор теварагидаги қишлоқларда ўринлашиб, кун кечирдилар. Ўша кунлари лашкар ҳам қийналди, раъиятга ҳам осон бўлмади. Айниқса, лашкар тушган қишлоқларнинг халқига қийин бўлди. Ахир кўнсонли лашкарга қўноқ бериш, уни от-улови билан боқишнинг ўзи бўладими? Амир Темурнинг теварак-атрофга бирин-кетин юбориб турган чопарлари бўлса лашкарга биров қон ун у ёқда турсин, битта куюк қулча ҳам топиб келмасди. Уларнинг вазифаси фақат Сайрамда ахвол қанақа, Қулонбоши девонига тушган қорнинг қалинлиги неча пайзага борган, лашкарнинг умумий кайфияти қандайлигини билиб келишдан иборат эди, холос. Темур бетоблигига қарамай, амирлар ва вазирлар билан тез-тез кенгаш ва йиғинлар ўтказар, яқин орада бошланажак ҳарбий сафар билан боғлиқ бўлган масалаларни қайта-қайта муҳокамадан ўтказар эди. Кенгашлардан баъзиларида Темурнинг ўз одамларидан бошқа Чингизхон наслидан бўлган ўғлонлар, масалан, Жўчихон авлоди Тоштемир ўғлон, Тўхтамишнинг ўғли Чехра ўғлон, Угадай қоонинг авлоди Тойзи ўғлон ва унинг қариндоши Гадоёхон ҳам иштирок қилиб турардилар. Улар одатда Улугбек, Иброҳим Султон ва Муҳаммад Жаҳонгир мирзодан кейин соҳибқироннинг сўл қўлидан жой олардилар. Чингизий ўғлонлар ўз қўшини билан Амир Темурнинг ушбу юришида иштирок қилишга сўз беришган ва қўшинининг жаҳонгирнинг ўзи бош бўлган гўлига бириктирилган эдилар. Ишнинг кўзини билган жаҳонгир катта мақсадни кўзлаб Чингизийларни атрофига йиққан ва уларга мулозамат кўрсатаётган эди. Бу билан у ўзини бир вақтлар бутун жаҳонни титратган Чингизхоннинг қонуний вориси қилиб кўрсатмоқчи, бир вақтлар Чингизхон ва унинг авлоди тасарруфида бўлган тамом Мўғулистон, Қоншар ҳамда Хитойга ҳам даъвогар бўлаётган эди...

Лекин, бу сафар улуг жаҳонгирнинг омади келмади. Унинг Хитойга юриши бошланмасдан барбод бўлди. 807 йил шаъбон ойининг 10-кўни (1405 йил 11 феврал) Амир Темур тўсатдан ўсаллаб қолди. Ўша вақтлардан қолган тарихий китобларда унинг хасталик сабаблари, касалининг номи ҳақида очиқ бир нима дейилмаган. Тарихчи Ғиёсиддин Али унинг Ҳиндистон сафари вақтида бетоб бўлиб қолганлиги ва қайтишда уни тахтиравонга

солиб кўтариб келганларини айтади. «Зафарнома» муаллифи «соҳибқиронни ўша кезлари кўп касаллик чулғаб олган эди», деб ёзади, холос. Соҳибқирон кейинги йиллари тез-тез оғриб турадиган бўлиб қолди, лекин буниси унинг учун сўнггиси бўлди. Бунга олий ўрдудагиларнинг кўпчилиги ишонч ҳосил қилдилар. Хозиқи замон мавлоно Табризий подшоҳнинг муолажаси хусусида кўп сатий ҳаракат қилди, лекин нафи бўлмади. Беморнинг аҳволи кун сайин, балки соат сайин оғирлашиб бораверди. Лекин жаҳонгир асло ўлишни истамасди. Бир куни у яқин орадаги барча табибларни тўплатди, нурсиз кўзларида «не бўлса ҳам мени оёққа тургизингиз» деган ёлвориш аломатлари сезиларди. Лекин бу гал унга ҳеч ким ёрдам беролмади. Ўлганининг устига қўпган бўлиб, табиблар беморни кўриб кетган кечаси, ярим тунда, тасодифан, қонуниятми, билмадим, Темур ётган хонанинг шипига мўридан ўт туташиб ёнгин чиқди. Беморнинг ёнида мижжа қоқмай ўтирган унинг суюкли кичик хотини Чўлпон Малик дод солиб аҳли саройни оёққа тургизди. Беморни дарҳол бошқа хонага кўчириб олиб ўтдилар, ўтни ҳам бир илож қилиб ўчириб олдилар-у, лекин ҳамма саросима ва тараддудга тушди, айниқса, Амир Темурнинг кайфияти бузилди. У шу пайтнинг ўзидаёқ мавлоно Бадриддинни чақиртириб, имо-ишора билан «бу не нарсга ишорат?» деб сўради. Мунажжим аввалда бир қадар ўзини йўқотди, нима деб жавоб қайтаришини билмади. Кейин, секин-аста ўзини тутиб олди. Қадимдан келган эътиқодга кўра ҳар одамнинг ўз юлдузи бўлармиш, юлдузининг осмондан узилиб тушини эса умрнинг битганлигига ишора эмиш. Буни Темур ҳам, мунажжим ҳам яхши билишарди. Бу сафар соҳибқирон хос мунажжимни шунчаки бир имтиҳон қилган бўлса керак. Мунажжим ҳушёр тортиди ва соҳибқиронни овутишга ҳаракат қилди. «Парвардигори оламнинг карами кенг», деб қўя қолди у. Шу пайт беморнинг оёқ тарафида турган Улугбек Мирзо бундан ўзича хулоса чиқарди:

— Жади юлдузи бобом ётган хонанинг томига қулаб тушмадими эркан?— У сарой мунажжимларидан ҳам, бобосининг ўзидан ҳам унинг толеъ юлдузи мана шу жади юлдузи эканлигини кўп марта эшитган эди.

Бора-бора Амир Темурнинг ўзи ҳам соғайиб кетишига кўзи етмай қолди. Шипга термилиб ётган кезлари бир умр от устида қилич чопиб кечирган бутун ҳаёти кўз ўнгидан бирма-бир ўтди. Мовароуннаҳрда феодалларнинг бошбошдоқлигига барҳам бериб, элюртда тинчлик ўрнатгани ва

бу билан косибу деҳқоннинг тинч меҳнат қилишига бир қадар имкон яратгани, ҳунармандчилик ва савдо-сотиққа ривож бергани, шаҳарлар ва кўйлаб боғу-роғлар барпо қилгани, Мовароуннаҳр билан Озарбайжонда қайта тиклатган шаҳарлари, қазитган ариқларини эслаганда бир оз овулгандай бўлди. Лекин ўз юртида ҳам, ўзга юртларда ҳам қилган қирғинларини, айниқса Исфаҳон билан Сабзаворда кесилган бошлардан кўтартирган қалламинорларни эслаганда, Деҳли остонасида турган вақтида минг-минг ҳинд асирини ўлимга маҳкум қилгани эсига тушганда бутун вужудини титроқ босиб, совуқ терга ботди, қилган ишидан бир карра пушаймон бўлди, лекин астойдил тавба қилмади... 15 феврал куни хотинлари, нақиб, қози аскар ва катта амирлари: Бердибек, Сарибуго, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик ва хожа Юсуфларни чақиртириб, уларга ўзининг сўнгги иродасини эълон қилди:

«Куним битгонга ўхшайдур, жаноблар. Сизларни тангри таолонинг ўзига топшурдум. Асло оби-дийда қилиб ўлтурманглар, андин не фойда? Э, аттанг! Тамом Эрон-Туронни забт этдим, баъзида бечораларга озор еткурдим. Анинг учун тангри таоло гуноҳимни кечурсун. Лекин уни раъият ва эл-юрт омонлиги учун деб қилдим. Ўаҳоннинг этагидин золимларнинг тааррузлиқ илгини юлуб тапладум, билакс дунё менга бевафолик қилди, у сизларга ҳам вафо қилмас. Не бўлса ҳам эл-юрт осойишталиги учун деб қилинган ишлар қиёмат куни кечирилур. Улуг фарзанд Пирмуҳаммад Ўаҳонгирни валиаҳд қилдук. Самарқанд тахтини анго тобшурдук. Эмди борчангиз ул ҳумоюн толеслик шаҳзодага тобеъдурсизлар, анго тобеълик ва итоаткорлик халқасини бўйинга осуб, хизматкорлик камарини белга маҳкам боғламоғингиз лозимдур. Ҳамма-вақт, ҳар жойда у бирла бир тау-бир жон бўлуиғиз».

Шу гапларни айтди-ю, бир неча дақиқа сукутга кетди, сўнг яна ўзига келиб бошқа амирлар ва вазирларни ҳам чақиртиришни буюрди.

— Менинг васиятларимга содиқмуз, деб қасам ичинглар!

Соҳибқироннинг эшитилар-эшитилмас айтган бу гапларини бош тарафида ўтирган Шайх Нуриддин билан Шоҳмаликдан бошқа ҳеч ким эшитмади.

Ҳамма тўплангандан кейин, Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик ҳаммани тиз чўктириб қасамёд қилдирдилар. Дуо ва фотиҳадан кейин йигилганлар ўршдан қўзғалишди. Лекин, ҳамма чиқиб кетди-ю, Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик нимагадир остонада бир неча дақиқа туриб

қолдилар, сўнг ўгирилиб беморга بازار ташладилар ва шундан кейин ташқарига чиқдилар. Амир Темур уларнинг бошқалардан сир тутган бирон гапи борлигини пайқади ва оёқ тарафида турган Улуғбекка «Уларни қойтариб кел!», деб имо-ишора қилди. Лекин Улуғбек уқмади. Хаёл қуши унинг эс-ҳушини аллақаяқларга учириб кетган эди. У шу вақтгача туққан ота-она меҳрини кўрмади, шу ноғиран чол билан унинг саховатли камширининг иссиқ бағрида униб-ўсди, улғайди. Наҳотки, энди ундан ажралиб етим бўлиб қолса. Тўғри, унинг туққан ота-онаси бор, улар ҳали ҳаёт. Онаси Гавҳаршод бегимни Улуғбек бор-йўғи икки ой эмган, холос. Шўхратнараст, соҳибжамол онасини яхши эслайди. Лекин дилда Сароймулк хоним билан эди. Улуғбек яқин орада юз бериши мумкин бўлган фожияни пайқаб, чуқур ўй-хаёлга ботганди. Шаҳзоданинг хаёлини Сароймулк хоним бузди:

— Улуғжон, Сизни бобонгиз чорлайдурлар. Шайх Нуриддин бирлан отакангизни айтуб келингиз.

Улуғбек ўзига келди, бобоси билан унинг бош тарафида ўлтирган катта онасига қўл қовуштириб таъзим қилди, сўнг ташқарига чопиб чиқди. Қўй ўтмай тилга олинган амирлар кириб келишди. Темур уларни «ўлтиринглар!», деб имо-ишора қилди, сўнг бўтиқ овоз билан сўради: «Тақсирларнинг яна не сўзлари бор?».

Амирлар аввалда бир-бирига қараб олишди, сўнг Шоҳмалик тавозеъ билан арз қилди:

— Ҳалил Султон бирлан Султон Ҳусайнларни чақиртирсакму эркан, аълоҳазрат? Валиаҳд хусусидаги гапларни алар ҳам подшойи оламнинг муборак оғизларидин ўзлари эшитсалар.

— Вақт ўтди, аммо Шоҳруҳни бир кўргум бор эрди.

Темур кўзларини юмиб олди. Маълумки, Қонигилдаги таитаналар арафасида Бердибек, Шайх Нуриддин ва Шоҳмалик Ғазнидан Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ва Хуросондан Шоҳруҳни ҳам қурултойга чақиртиришни таклиф қилганларида Темур Пирмуҳаммаднинг келишига розилик берди-ю, аммо Шоҳруҳни чақиртиришни маслаҳат кўрмаган эди. Ўшанда у «Ироқ бирлан Озарбайжон тинчлиги Шоҳруҳнинг Хуросонда бўлишлигини тақозо этадур», — деб қўя қолган эди.

16 феврал куни эрталаб амирлар, имом, нақиб, қози, аскар ва аҳли сарой соҳибқироннинг ҳузурига одатдаги саломга кирдилар. Лекин бугун, бахтга қарши, у тамом тилдан қолганди. Фотиҳа ўқилгандан кейин ҳамма имомга эргашиб подшоҳни узундан-узоқ дуо қилди. Соҳибқирон

қандайдир тушкин бир кайфиятда тўпланганларнинг ҳаммасини бирма-бир кўздан кечириб чиқди, сўнг нималарнидир шивирлай бошлади. У нималарнидир айтмоқчи бўлди, сўнг, ҳеч ким уни уқмаганини фаҳмлаб чап қўлини сал кўтариб, олдин-кейин аввал кўрсатгич, сўнг ўрта бармогини ёзди... Саломдан чиқишгач, айвонда бу ҳолни ҳар ким ўз билганича таъбирламоқчи бўлди. Лекин, илми зўр, мартабаси улугроқ зотлар оғиз очишга улгурганча бўлмай, подшоҳ саройида «Вотвот мунажжим» номи билан машҳур бўлган айғоқчилар бошлиғи Ҳифзулло ўзича бид-бидлаб кетди:

— Подшоий олам, Рустами дoston, Искандари соний, соҳибқирони муаззам Амир Темур кўрагон жаноби олийлари у дунёю-бу дунёга ҳукмфармодурлар. Шу боисдан ул жанобнинг зоти шарифлари у дунёю-бу дунё боқийдурлар. Муборак икки бармоқларини ёзиб кўрсатгонлари ушбуга ишорадур.

Имом домла ҳам, бошқалар ҳам соҳибқироннинг имо-ишорасининг асл маънисини яхши англаган бўлсалар-да борганини айтишдан чўчидилар. Йўқ, таъбирларининг тўғри-нотўғри чиқишидан эмас, албатта. Улар айғоқчидан ҳадик олдилар. Шу сабабдан «Вотвот мунажжим»нинг таъбирини бош иргитиб шунчаки тасдиқлаб қўя қолдилар...

Мирзо Улугбек калласи катта, олақўз бу одамни илгарилар ҳам бир неча бор кўрганди ва уни қўн ҳам ёқтирмас эди. Ҳамма тарқалгандан кейин устози мавлоно Бадриддиндан унинг асли ва насл-насабини суриштирди. Мавлоно Бадриддин бошда ўзини гапдан олиб қочди, лекин барибир бўлмади. Шаҳзода оёқ тираб туриб олди.

Шундан кейин «Вотвот мунажжим» ҳақида эшитган билганларини қисқа қилиб сўзлаб беришга мажбур бўлди.

— Ул зотнинг асли ва наслунасабини аниқ билмайдурмен, мирзом. Баъзилар они марвлик десалар, бошқа бировлар Мултондин деб айтадурлар. Локин жўғий қавмидин эрканликлари маълум. Бир вақтлар Хери ҳукмдори Қарт сулоласидин чиқгон шаҳзодаларидин Пирмуҳаммаднинг хизматида бўлгон эрканлар. Пирмуҳаммад асир олинуб, Самарқандга олуб келингач, чақимчилик қилуб, анинг ҳақида баъзи бўҳтон гапларни Мироншоҳга етқуриб, Пирмуҳаммаднинг ўлимига сабабчи бўлгон эркан у. Ушбу ва бошқа хизматларини инобатга олуб, мирзо Мироншоҳ ани ўзи бирлан Табризга олуб кетгон ва бош айғоқчилик вазифасига тайин қилгон эрканлар. Бора-бора ул зот Мироншоҳга ҳам хиёнат қилуб, анинг

устидан соҳибқирони муаззамга маълумотлар юбориб тургон эркан. Мироншоҳ ҳокимиятдин четлатилгон йили (1399 йили) улуг бобонгиз «Вотвот мунажжим»ни, кўп йиллик хизматлари эвазига ўзларига бош айғоқчи қилуб олгон эрканлар.

— Бўйи бир қаричлиғидин пакана аталиши маъқул ушбу еркиндикнинг, локин анинг мунажжим аталиши не боисдин? — деб сўради Улугбек устозига тик боқиб.

Мавлоно Бадриддин бунинг маънисини ҳам шогирдига тушунтирди...

— Ул зотнинг «Вотвот мунажжим» аталишига сабаб, аслида ул зотнинг илму-нужумга дохиллиги бўлмаса-да, бир оз ром очишни ўрганиб олуб, мунажжимларнинг ишига ҳам бурнини суқуб юриши туфайлидиндур.

Мавлоно зукко ва синчков шогирдига яна бир қизиқ воқеани ҳам сўзлаб берди.

— Бундин валлоҳу аълам тахминан юз йил муқаддам Убайд Зоконий отлиғ киши ўтгон эркан. Ул зот катта шоир ва соҳиби илм эркан. Шоҳ Абу Исоқнинг ҳукмронлиғи замонида Шерозда таҳсил кўргон эрканлар. Айтишларича, Убайд Зоконий Форс ҳукмдори бўлмиш ўшал Абу Исоқнинг отига маоний ҳамда баён илмига мансуб бир рисола битгон эрканлар. Ани тақдим қилмоқ ниятида саройга борсалар, эшик оқо ани саройга киритмабдур, дебдурким «саройга масхарабоз жаноблари ташриф буюрганлар, подшоҳ айни шу пайтда анинг бирлан суҳбат қуруб ўлтирубдурлар». Эшик оқонинг сўзларини эшитуб, Убайд Зоконий дебдурлар: «Наҳотки масхарабозлиқ бирлангина султонга яқинлашмоқ муяссар ўлса? Масхарабозлар мақбул-у, фозиллар хилватда зор-зор эркан-да ушбул замонда. Шундоқ бўлғоч, бундан буён подшоҳ ҳузурига яна бориш машаққатининг не зарурати бўлғой?!» Ўшандин кейин Убайд Зоконий шоҳ Абу Исоқнинг мажлисларига қадам босмай қўйгон эрканлар...

Мирзо Улугбек бу тагдор гапнинг маънисига етди шекилли, қошларини чимириб мавлоно Бадриддинга ўқрайди.

— Узр мирзом, улуг бобонгиз масхарабозлар бирлан суҳбат қурмайдурлар, алардин ҳазар қиладурлар, локин...

— Нима локин? — Улугбек устозининг гапини шартта кесди.

— Локин айғоқчиларнинг хизматидин фойдаланадурлар. Чунки аларсиз салтанатни идора қилуб бўлмас, ҳукмдор учун дўстуушман аҳволидин бохабар бўлиш зарурдир.

Улугбек мавлоно Бадриддинга бошқа эътироз билдирмади. Мунажжим эса шогирдининг ўйланиб қолганидан фойдаланди ва унга маана бу насиҳатомуз гапни айтди:

— Лоқин айғоқчилар келтурган маълумотнинг тўғри ёки тўғри эрмаслигини англаш бир қадар мушкул ишдур, мирзом. Аларнинг гапларини ақл тарозусида тортуб, сўнгра ҳукм чиқармоқ лозимдур...

Ўша куни чошгоҳдан то ярим кечагача Амир Темур беҳуш ётди. Хотинлар, шахзодалар ва амирларни тамом ваҳима босди. Эртаси куни саҳар пайти соҳибқирон яна бир қадар ўзига келди, кўзлари бир қадар равшанлашиб, лаблари қимирлаб қолди. У нималарнидир шивирлай бошлади. Атрофида ўтирганлар бутун вужуди билан қулоққа айланиб, унинг сўзларини илиб олишга интилдилар. Баъзилар зўр диққат билан сўниб бораётган подшоҳнинг бу сўзларини илғаб олдилар:

— Мамлакат бирлаи раъиятнинг рифоҳияти хусусида нималар айтилган бўлса ёдда тутунглар, раиат аҳволидин гофил бўлмаиғлар, шамширни маҳкам тутунглар, Эрону Туронни эҳтиёт қилинғлар. Мабодо оранғизда ихтилоф чиқиб қолгудек бўлса, оқибати яхши бўлмас,— улуг амир бир зум оёқ тарафида йиғлаб турган Улугбек мирзога тикилиб турди, сўнг кўзлари юмилиб, яна ўзидан кетди. Энди ҳамма ундан умидини узди. Сароймулк хонимнинг имо ишораси билан мавлоно Убайдуллонинг ўгли мавлоно Ҳофиз Байтулло ичкарига чақиртирилди ва унга тиловат буюрилди...

Амир Темур шу бўйи ўзига келмади ва 807 йил шаъбон ойининг 17-си (1405 йилнинг 18-февралида) да шом билан хуфтон оралиғида оламдан ўтди.

Амир Темур вафот этгандан кейин у тузган улкан давлат ўзаро феодал кураш, фитна-фасод, исёнлар исканжасида қолди. Марҳумнинг васиятлари васиятлиғича қолди. Мурда ҳали совумаи туриб, соҳибқироннинг болалари тожу тахт талашиб бир-бирига қилич кўтардилар.

Бердибек, Шоҳмалик ва Шайх Нуриддин эртаси куни (1405 йил 19 февраль куни) наҳорликдан кейин марҳум Амирнинг хотинлари, Улугбек, Иброҳим Султон ва Муҳаммад Жаҳонгир билан ёниқ кенгаш ўтказиб, юз берган фожиани ҳозирча ошкор қилмаслик, марҳумнинг тобутини барча оғолар ва Улугбек ҳамда кичик ёшдаги шахзодалар билан бирга амир хожа Юсуф ҳамда Али қавчин мутасаддийлиғида, Али Дарвиш шиғовул бошлиқ қўриқчи бўлима ҳимоясида махфий суратда Самарқандга

жўнатиб юбориб, Иброҳим Султон ва Ҳалил Султон бошчилигида Хитой устига юришни бошлаб юбориш, тожу тахт масаласини бўлса юришдан қайтилгандан кейин Самарқандда қурултой чақириб ҳал қилишга қарор қилинди. Лекин, амалда, ҳар ким ўз билганича иш тутди, амирларнинг ичган қасами қасамлигича қолди. Биринчи бўлиб қасамдан Амир Темурнинг яқинлари чиқишди. Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик ҳам, соҳибқироннинг бевалари ҳам, унинг васиятига хилоф равишда ҳокимиятни Шоҳруҳга топшириш пайига тушдилар. Шунинг учун ҳам улар Амир Темурнинг вафотини Ҳалил Султондан ҳам, Султон Ҳусайндан ҳам сир тутдилар. Тошкент ва Яссига борган чопарлар шаҳзодаларга гапнинг ростини айтишмади. Фақат соҳибқироннинг оғир бетоб бўлиб қолганлигини хабар қилдилар, холос. Ҳиротга юборилган Шайх Темур қавчин эса Шоҳруҳга бўлган гапни ростмона айтди. Шундан кейин Шоҳруҳ рамазон ойининг бошида (1405 йил 3 март куни) ўз номига хутба ўқиттириб, танга зарб қилдирди.

«Ойни этак билан ёпиб бўлмас», деганларидай, буюк жаҳонгирнинг ўлимини ҳам яшириб бўлмади. Совуқ хабар тез орада Саброн билан Тошкентга ҳам етиб борди. Шу заҳотиёқ Султон Ҳусайн қўл остидаги қўшинни ташлаб, минг чоғлик сара йигити билан Самарқандга қараб от сурди. Ҳалил Султон ҳам фурсатни бой бермади. Ҳаммадан аввал Самарқанд ҳокими амир Арғуншоҳ билан алоқа ўрнатди. Унинг Самарқандга юборган вакили Арғуншоҳ билан гапни бир жойга қўйиб қайтди. Амир Арғуншоҳ шаҳарга Амир Темурнинг жасади солинган тахтиравон билан соҳибқироннинг хотинларидан бошқа бирон зотни киритмаслик ва пойтахтни Ҳалил Султон етиб келгунича эҳтиёт қилиб туришга сўз берди...

Кўп ўтмай, Хитойга юришни давом эттириш режаси ҳам чиппакка чиқди. Темурбекнинг вафотидан бир ҳафта ўтар-ўтмас, 1405 йил 24 феврал куни чошгоҳда Иброҳим Султон билан амирлар отланишиб қўшин билан Ўтрордан чиқдилар. Лекин бор-йўғи бир тош йўл босдилар, холос. Улар Азуж аригигача бориб, Қулдурма кўприги ёнида чодир тикишга мажбур бўлдилар. Лашкар орасида бузилиш юз бермасин учун Амир Темурнинг туғи Иброҳим Султон чодир қуббасига тикиб қўйилди. 19 феврал куни Тошкент билан Сабронга юборилган чопарлардан ҳар учала қўшин: Иброҳим Султон, Ҳалил Султон ҳамда Султон Ҳусайн бошлиқ қўшинлар Чўқлик мавзёсида бир-бири билан қўшилиши ва у ёғига юришни биргаликда давом

эттириш зарурлиги айтиб юборилган эди. Бахтга қарши чопарлар нохуш хабар билан қайтдилар: Султон Ҳусайн аллақачонлар қўшинни ташлаб Самарқандга қараб отланибди ва ҳаммадан илгари тожу-тахтни қўлга олиш пайига тушибди. Марҳум Умаршайх мирзонинг ўғли амирзода Аҳмад эса Худайдод Ҳусайний, Ёдгоршоҳ орлот, Шамсуддин Аббос, Бурундук барлос ва бошқалар билан тил бириктириб, Ҳалил Султонни подшоҳ кўтарибдилар. Бу хабар Иброҳим Султоннинг ёнидаги амирларни тамом довдиратиб қўйди. Охири улар ҳам Иброҳим Султонни олиб орқага қайтишга қарор қилдилар ва Амир Темурнинг Хитой юриши ҳаражатлари учун ўзи билан бирга Ўтрорга олиб келган хазинасини ҳам олиб шитоб билан Самарқандга қараб юзландилар. Уларни шу қадар тахлика босган эдики, Сайхундан ўтишаётганда муз ёрилиб кетиб хазина ортилган уч туя сувга гарқ бўлди.

Иброҳим Султон ва унинг амирлари тобут билан бораётган оғолар ва мирзолар (Улуғбек, Муҳаммад Жаҳонгир ва бошқалар) га Оқсулотда етиб олдилар ва уларга қўшилиб Самарқанд сари юрдилар. Шоҳмаликнинг таклифи билан, ҳар аҳтимолга қарши, жиба ва совутларини кийиб олдилар ва саф тортиб, жанговар тартибда йўлга тушдилар. Қўшиннинг ўнг қанотига амирзода Улуғбек билан амир Шоҳмалик, унинг сўл қанотига Иброҳим Султон ва Шайх Нуриддин бошлиқ этиб тайинландилар...

Амир Аргуншоҳ аввалда шаҳарга фақат тобут ортилган тахтиравоншигина киритди. Чорраҳа дарвозаси олдида келган Шоҳмаликка эса соҳибқироннинг сўнгги иродаси билан Ўтрордан юборилган фармони олийини рўкач қилди ва «борлиқ шаҳзодалар иттифоқ бўлуб амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирни подшоҳ кўтармағунларича бирон зот қалъага дохил этилмайду», деб жавоб қилди. Шоҳмалик Алиобод қишлоғига, ҳазрати олиялари ва шаҳзодалар ҳузурига қуруқ қайтиб келди ва амир Аргуншоҳ билан бўлган гапларни бирма-бир баён қилди. Сароймулк хоним бир оз саросимага тушди, лекин Аргуншоҳ инсофга келиб қолишига умид қилди:

— Бир умр тузимизни ичгон бу зотга бирон нарса бўлгондур. Агар ани бу кун шайтон йўлдин озиқтиргон бўлса, эртаменён инсофга келиб қолур.

Бу гал Чорраҳа дарвозасига Шайх Нуриддин юборилди. Унга ҳам дарвозани очмадилар. Аргуншоҳ уни ҳам писанд қилмади ва у билан девор устидан туриб гаплашди. Ҳар иккала амир узоқ баҳслашдилар. Шайх Нуриддин уни

силаб-сйпаб кўрди, дўх-пўписа ҳам қилди, лекин уни тамом кўндирилмади. Аргуншоҳ озгина ён берди, холос:

«Қалъага ҳазрати олияларидин бошқа бирон кимсани киритмайдурмиз, қолгонлар койонга борсалар инон-ихтиёрлари ўзларида».

Ҳар ҳолда оз бўлса ҳам ютуқ эди бу. Шайх Нуриддин шу хабар билан Алиободга қайтиб келди. Амирлар ҳазрати олиялари билан қисқа кенгаш ўтказдилар. Улуғбек, Иброҳим Султон ва амирлар қўл остидаги аскарлари билан дастлаб Бухорога, у ерда туриш имкони бўлмаса Хуро-сонга, Шоҳруҳ мирзо ҳузурига кетадиган бўлишди. Оғолар эса қолганлар билан бирга Самарқандга борадиган бўлишди.

5 март куни Улуғбек билан Иброҳим Султон ҳазрати олиялари билан хайрлашдилар. Улуғбек билан Иброҳим Султон Бухорога, катта оналар эса норасида шахзодаларни: Бойқаро, Ижил, Саъд Ваққос ва Суюрғатмишни олиб угруқ билан Самарқандга жўнаб кетдилар.

Бу видолашув, айниқса Улуғбекка қаттиқ ботди. Бир умр бағрига босиб, иссиқ-совуқдан, замон ҳодисаларидан авайлаб-асраб вояга етказган бу кекса олийҳиммат аёл билан у энди қачон дийдор кўришади? Бу насиб бўлармикан, ўзи? Бу бевафо дунё уларни яна не кўйларга соларкин? Улуғбек шу хаёлга чўмганича тахтиравон ва угруқ то кўздан ғойиб бўлгунча кўчанинг қоқ ўртасида қаққайиб турганича қолди. Бегимлар карвони кўздан ғойиб бўлганидан кейин уни аллақандай оғир туйғу қуршаб олди, юрагининг бир учини кимдир чўрт узиб олгандай бўлди, кўзларидан дувуллаб ёш оқиб юз-бетини ювди... Бухорога етгунларича Улуғбек ҳеч ким билан гаплашмади, алам ўтида ёнди, Сароймулк хоним сиймоси кўз ўнгидан кетмади, у билан Самарқандда, айниқса Султония, Қорабоғ, Қазвин, умуман Озарбайжон билан Арманистонда кечган кунлари бирма-бир кўз ўнгидан ўтди. Унинг бу ажойиб юртларда кўрганларини, ўша мамлакатларнинг тарихи, ажойибот-ғаройиботи ҳақида эшитганлари бир талай. Буларнинг ҳаммасига ана шу оқила ва сахий аёл шарофати билан эришди. Сароймулк хоним невараларидан, айниқса мирзо Улуғбекдан ҳеч нимани аямасди, айниқса, ўзга юртларда бўлганларида унга ҳамма нарсани кўрсатишга ҳаракат қилди. Шу ерда Улуғбекнинг эсига бир воқеа тушди. Воқеа етти йиллик урушнинг учинчи қишини угруқ Мароғада ўтказган кезлари содир бўлганди. Ўша йили Темур Ширвон ва Гуржистон тарафларга бораётиб анча қартайиб қолган қиссахонини Мароғада қолдириб

кетган эди. Бир куни эрталаб Сароймулк хоним қиссахонни чақиртириб деди:

— Марога обдон қўхна шаҳар эрмин, жаноб, ул шаҳарда ва анинг теварак-атрофида осору-атиқалар кўп эрмиш. Ҳамза бирлан Улугжонни олиб боруб аларни томоша қилдуриб келсангиз.

Қиссахон Сароймулк хонимга икки букилиб, қуллук қилди:

— Бош устига, бегимношша. Улугжоннинг ўзлари ҳам кечадин бери қистаб қўймай тургон эрдилар.

Қиссахон жияни билан то қоронғу тушганга қадар Улугбекка Мароғанинг осору атиқаларини, Урмия кўли атрофидаги баъзи тарихий манзилларни томоша қилдирди. Марога шаҳари Озарбайжоннинг қадимий пойтахти эди. Шаҳар Чағоту дарёсининг Урмия кўлига қуйилишида жойлашган экан. Шаҳарни шимол тарафдан баланд тоғ ўраб тураркан. Тоғ шаҳарни Шимол тарафдан тез-тез эсиб турадиган кучли шамолдан ва бўронлардан асраркан. Бир вақтлар арабларнинг Озарбайжондаги ноибининг қароргоҳи ҳам шу ерда бўлган, дейишади. Мўғул ҳукмдорларидан Ҳалокухон, Абақхон ва Ғозонхонлар ҳам қиш фаслини Марогада ўтказишган... Қўнлардан бир куни қиссахон Улугбек билан жиянини Урмия кўли атрофида жойлашган ва замон таъсири билан бирмунча ғариблашиб қолган кўхна бир қасрга олиб борди. Қаср Озарбайжон халқининг миллий қаҳрамони Бобакнинг сафдошларидан Муҳаммад ибн Боисга қарашли экан. Қаср вайронагарчиликка юз тутган бўлса-да, ҳали анча мустаҳкам, пастки қаватидаги хоналарнинг баъзилари ҳали бус-бутун эди. Қиссахон 816—837 йиллари бу ерларда араб истилочиларига қарши бўлиб ўтган қўзғолон ва унинг афсонавий қаҳрамони Бобак Ҳасан ўғли ҳақида болаларга кўп қизиқ нарсаларни сўзлаб берди:

— Ораларидин хоин чиқмағонда келгиндилар қўзғолонни бостиrolмас эрдилар. Ушбу сизу-биз кўруб тургон қасрнинг соҳиби аввалда Бобакнинг одами эрди, сўнг анго хиёнат қилди. Хижрий 218 йили ўшал Муҳаммад ибн Боис ва даги бир неча саркарда Исфаҳон ёнида бўлгон урушда Бобакни ташлаб араблар тарафига ўтуб кетдилар. Алар кейинча қўзғолонни буткул бартараф қилишда арабларнинг бошчиси Ҳайдар ибн Ковусга ҳам кўмаклашибдурлар. — Қиссахон чуқур тин олди...

Қиссахон яна бир куни болаларни олиб бориб ўша атрофдаги Деҳи Харрақон, Хой, Моранд, Солмос деган шаҳар ва қишлоқларни ҳам томоша қилдирди, бу

ерларнинг тарихи билан боғлиқ ажойибу ғаройиботларни уларга ҳикоя қилиб берди.

Бошқа бир куни Қиссахон Улуғбек билан Ҳамзани олиб Мароганинг шимолий тарафидаги баланд бир тепаликка чиқдилар ва доира шаклида қурилган улкан бир бинонинг харобаларини томоша қилдилар. Қиссахон болаларга бинонинг тарихини сўзлаб берди:

— Ушбу мавзёда бундин тахминан 200 йил муқаддам расадхона бўлгон. Ани ҳижрий 657 йили Ҳалоқухоннинг амри билан қургонлар. Расадхонада юздин ортиқ мунажжим собита юлдузлар ва ўзга осмон ёритгичларининг ҳолати ва ҳаракатини кузатгон эрканлар. Бир китобда ўқигоним бор, расадхона ўн нафар мукамал танжим асбобларга эга бўлгон эркан. Ушбу асбобларни йигирма минг динорга Бағдод ва ўзга шаҳарлардин сотиб олуб ушбу манзилга келтирган эрканлар. Расадхонанинг бой кутубхонаси ҳам бўлгон. Махтутотларнинг кўпини Бағдод ва Аламутдаги кутубхоналардин келтирган эрканлар. Мунажжимлар орасида Чинмочинликлар ҳам бўлгон деб айтадурлар. Алар эронлик ва туронлик мунажжимларга чинликларнинг тақвимини тузишда кўмаклашгон эрканлар.

— Бобо, расадхона не вақтдин ва қачон вайрон бўлгон? — Улуғбек қиссахоннинг ҳикоясини бўлди.

— «Нузхат ул-қулуб» китобининг муаллифи Ҳамдуллоҳ Қазваний ўзининг ўшал китобида ёзишларича, ҳижрий 740 йили они бориб кўргон эрканлар. Ўшанда ушбу расадхона вайронлиққа юз тутгон эркан. Ушбуға Султон Абу Саидхон фавт бўлгондин сўнг эл-юртда бошлонгон ур-йиқитлар сабаб бўлгон. Яна ўша йиллари тез-тез zilзила ҳам бўлиб тургон эркан. Анинг таъсири ҳам катта бўлгон, албатта. Қолгон сабабларини тангри таоло биладур, мирзом.

Қиссахон Мароға расадхонасининг кашфиётлари, унинг бошлиғи Носируддин Тусий ҳақида яна бир талай қизиқ ҳикояларни сўзлаб берди. Пировардида деди:

— Мароға расадхонасида ишлагон мунажжимларнинг ўн икки йиллик тафтиш ва кузатишларининг самараси «Зижи жадиди Элхоний» отлиқ ажойиб китобдур. Анинг бир нусхаси Самарқандда, бобонгизнинг кутубхонасида сақланадур. Сиз ани, мирзом, куни келиб ўқиб қолурсиз...

Улуғбек шу ва бошқа таассуротлар билан Дабусия қалъасига етиб қолганларини ҳам пайқамади. Кечқурун ётиш олдидан ўзига-ўзи тасалли берди:

— Хайр, майли. Тоғу-тахт энди бизга насиб бўлмайдур эмди. Улуғ эгамнинг иродаси шулдир. Балки бу хайрли иш бўлгай? Эмди илм бирлан машғул бўлурмиз. Ахир Носируддин Тусий жаноблари ҳам подшоҳ бўлмоғон, аммо шунча вақт кечса-да исми боқий бўлиб қолибдир-ку?.. Шу пайт эшикнинг бир табақаси очилди. Улуғбекнинг кўзи эшик ёнида киришга ботинолмай турган эшик оқога тушди.

— Кираверинг.

Эшик оқо кирди ва одатдагидай икки қўлини кўксига қўйиб хиёл эгилиб салом берди ва деди:

— Мирзом, Самарқанддин чопар бор.

— Чақиринг, кирсун.

Қотмадан келган ўрта ёшдаги пахмоқ соқол бир одам кириб келди. Улуғбек Сароймулк хонимнинг бу содиқ мулозимини дарров таниди, даст ўрнидан турди ва эски қадрдонларга хос самимият билан у билан қучоқлашиб кўришди... Фотиҳа ўқилгандан кейин чопар ўрнидан турди ва қўлидан муҳрланган ўрам руқъани олиб мирзога узатди:

— Бегим жаноби олияларидин.— Чопар яна бир карра Улуғбекка таъзим қилди, сўнг ўрнига бориб ўтирди.

Улуғбек мактубнинг муҳрини бузиб, уни икки дафъа ўқиб чиқди. Мазмундан маълум бўлдики, илгари Аргуншоҳ гарчанд Дабусияга, бегим билан мирзолар ҳузурига одам юбориб «соҳибқироннинг васияти важҳидин шаҳар дарвозаларини сизларга очмағон эрдик, иншооллоҳ Ҳалил Султонга ҳам очмасмуз», деган мазмунда мактуб юборган бўлса-да, иккиюзламачилик қилган экан. Алиободдан жўнаб кетган куннинг эртасиёқ унинг одами ўша пайтда Шерозда турган Ҳалил Султонга Самарқанд дарвозаларининг калидини олиб бориб топширибди.

— Улуғжон, жигаргўшам! Мирзо Ҳалилнинг нияти бузуқ кўринадур. Ва яна анинг Бухорода ҳам одамлари борга ўхшайдур. Ҳар ҳолда ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Менга қолса ўша ерда кўп тўхтамай, улуғ отангизнинг олдиға, Ҳирига шошилғонингиз маъқул... Сароймулк хонимнинг мактубида мана шу гаплар ҳам бор эди.

Улуғбек дарҳол Шоҳмаликни чақиртирди. Тун яримдан оғиб қолган эди. Шунга қарамасдан у ҳам ҳали ухламаган экан, лекин тўсатдан қилинган бу чақирқиннинг сабабини билмай ҳайрон эди. Бунинг устига мирзонинг қошида ўтирган бу нотаниш одам... Шоҳмалик оёнада ҳанг-манг бўлганича қаққайиб туриб қолди.

— Ҳазрати олияларининг содиқ қули хунук хабар олиб

келибдур, жаноби бек. — Улуғбек Шоҳмаликка ёнидан жой кўрсатди. Амир ўлтиргач, сўзида давом этди:

— Аргуншоҳ бизни лақиллатибдур. Алибоддин чиқишимиз ҳамона ул харомнамак Самарқанднинг калидини Ҳалил Султонга топширибдур. — Улуғбекнинг қути ўчиб, бутун вужудини титроқ босди.

Шоҳмалик уни юнатмоқчи бўлиб кўп ҳаракат қилди, лекин фойдаси бўлмади. Бора-бора ўзи ҳам шунақа кайфиятга тушиб қолди. «Яна бир нуфузли амир Ҳалил Султоннинг тарафига ўтибдур, балким султон Самарқанднинг икир-чикир юмушларидин фориғ бўлғоч, кўшин бирлан аларнинг кетидин тушар? Балким, ҳақиқатан ҳам Бухоройи шарифда ҳам анинг тарафдорлари бордур?» Шоҳмалик мана шу гапларни ҳам бир карра кўнглидан ўтказди.

— Жаноб Шайх Нуриддинни ҳам чақиртирсак, кенгашиб олмоқ зарурга ўхшайдур, мирзо.

Улуғбек отакасининг таклифини маъқул топди ва Шайх Нуриддинга одам юборди. Лекин у кечкурун дурустгина ичиб олган экан, уни уйғотиш, уйғотгандан кейин ўзига келтириш бир қадар мушкул бўлди. У айниқса кейинги пайтларда кўп ичадиган бўлиб қолди. Бир паллада уни Улуғбекнинг хонасига олиб кирдилар. Шайх Нуриддин оёқда аранг турарди, кўзлари бўлса сарак-сарак. Шоҳмалик «оғир кунларни кечириб тургон бир пайтимизда бу махлуқнинг қилгон ишига қаранг!», дегандай Улуғбекка маънодор қараб қўйди. «Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», деганларидай, иккала амир бир-бирлари билан азалдан келишмас эдилар. Фақат соҳибқирондан қўрққанидан ўзларини эҳтиёт қилардилар. Улуғбек буни анчадан бери пайқаб юрарди, шунинг учун ҳам «ўлганнинг устига кўмган», қилиб, аланга олай деб турган ўтга ёғ сепгиси келмади. У ўзини ҳеч нарсани сезмаганга олди. Аввалгидек тавозеъ билан Шайх Нуриддинга жой кўрсатди, сўнг юз берган аҳволдан уни ҳам хабардор қилди.

Қисқа кенгашдан кейин пайсалга солмай йўлга чиқиш ва тезроқ бориб Бухоронинг мустаҳкам қалъасига ўрнашиб олишга қарор қилдилар.

Улуғбек, Иброҳим Султон ва уларнинг хамроҳлари илк саҳарда Дабусиядан чиқдилар. Дабусиядан то Бухорогача, тўппатўғри Шоҳроҳ билан борганда, тахминан йигирма саккиз фарсахлик (168—196 км.) ёки 7—8 кунлик йўл эди. Бу йўлни улар олти кунда босиб ўтдилар. Фақат Қарманада тунадилар, холос. Бухоройи Шарифнинг оstonасига илк

сахарда етиб келдилар. Ҳазрати Имом дарвозаси ёнида уларни доруға Ҳамза барлос, Бухоронинг кўзга кўринган машоихлари, уламою-фузалоси кутиб олдилар. Ҳамза барлос Улуғбекка шу ернинг ўзида шаҳар дарвозаларининг калидларини топширди. Тўғри Чашмаи Айюбга бордилар ва зиёратдан сўнг аркка қараб йўл олдилар.

Улуғбек ва амирлар эртаси куни Ҳалил Султондан чўчиб шаҳар дарвозалари ҳамда қалъанинг буржу-бораларини мустаҳкамлашга киришдилар...

Амир Темурнинг бир қадар марказлашган ва кўпгина жаҳон ҳукмдорларини таҳликада тутган кучли империяси мурда ҳали чиримасдан туриб мана шу тарзда чилпарчин бўлди. Ҳалил Султон 18 март куни зўр тантана билан Самарқандга кириб борди ва ўзини Мовароуннаҳрнинг олий ҳукмдори деб эълон қилди. Хуросонда Шохруҳ, Балх, Ғазни ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад Жаҳонгир, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Мирзо Мироншоҳнинг ўғиллари Мирзо Умар билан Абубакр Мирзолар ҳам ўзларини ҳокими мутлақ деб ҳисоблай бошладилар. Сирдарёнинг нариги тарафидаги ерлар: «Туркистон, Саброн, Ўтрор, Сайрам ва бошқа ерлар амир Бердибекнинг қўлида қолди. Ўратена билан Фарғонани амир Худайдод Ҳусайний эгаллаб олди. Темур қўшинлари 1388 йили огир жанглардан кейин узил-кесил итоатга келтирган Хоразмни 1406 йилнинг бошидаёқ Олтин Ўрданинг нуфузли амирларидан Идику ўзбек босиб олди.

Улуғбекка бўлса фалакнинг гардиши билан Бухоро ҳам насиб қилмади. Ҳалил Султон тез орада Бухоро доругаси Ҳамза барлос ва унинг оғаси Рустам барлосларнинг дилига ҳам йўл топди; улар билан тил бириктириб Улуғбекка қарши фитна уюштирди. Фитначилар амир Шохмалик жўнаб кетган (у Ҳиротга, Шохруҳ ҳузурига ёрдам сўраб юборилган эди) куннинг эртаси тунда аркка ҳужум қилдилар. Шайх Нуриддиннинг одамлари кундузиёқ доруганинг гумашталари арк атрофида ҳам, гузарларда ҳам гимиллаб қолишганини сезишган эдилар. Шунинг учун ҳам Улуғбек, Иброҳим Султон ва уларнинг хизматкорлари Шайх Нуриддиннинг таклифи билан ўша кечаси ечинмай ётишди, чироқларни ўчиришди-ю, лекин ухламадилар. Ахтабеги билан рикабдорга отларни эгарланган ҳолда шай тутиб туриш буюрилди. Чодирлар ва бошқа тирикчилик анжомлари араваларга ортилиб, тепасига хашак тапплаб сал кўздан нари қилиб қўйилди. Лекин барибир уларни олиб кетиб бўлмади. Аркка ҳужум илк сахарда, кўнчилик ғафлат уйқусига гарқ бўлган бир пайтда

бошлангани сабабидан, Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари бир амаллаб қуруқ бошларини олиб қочишга улгурдилар, холос. Хотинлари, хазина ва угрук фитначиларнинг қўлига тушиб қолди. Амир Ҳамза ва унинг гумашталари шаҳарни, шахзодаларнинг хотинлари ва хазинасини ҳам қўшиб, ўша пайт Бухоро остоналарида турган Ҳалил Султоннинг мулозимларига топширдилар.

Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари Таллиноч дарвозасидан чиқиб, Қоракўл тарафга қараб қочдилар. Улар фақат кечалари йўл юрдилар, кундузлари эса бирон хилват жойда яшириниб ётдилар. Шу тарзда не-не азоблар чекиб ўн кун деганда Калифга етиб келдилар. Қочоқлар бир-икки кун Калифнинг кичик, лекин бир қадар мустаҳкам қалъаси ичида яшириниб ётдилар. Ҳалил Султоннинг амирлари эса уларни Қоракўлгача таъқиб қилиб, ўша ердан орқага қайтиб кетишган эдилар. Шундай бўлса ҳам Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари Мовароуннахрда ортиқча қолишдан чўчидилар. Калифга келиб тушганларининг учинчи куни қалъа қутволининг кўмаги билан Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб олишди...

Шоҳрух қарийб етти йилдан бери дийдор кўришмаган фарзандларини кўриб беҳад суюнди. Шайх Нуриддинни эса бу катта хизмати учун қимматбаҳо сарупо билан сийлади, подшоҳ остонасида турган аргумоқлардан бирини ҳам унга тортиқ қилди. Амир Шоҳмалик ҳам қуруқ қолмади. Улуғбекка қайтадан оталиқ этиб тайинланди.

Шоҳрух Самарқанднинг қўлдан кетганига кўп ачинди, лекин нима ҳам қила оларди ўшанда. У Мовароуннахрга қўшин тортиш ва Ҳалил Султон билан беллашиш имкониятига эга эмас эди ўша пайтда. Биринчидан, Ҳалил Султон Амир Темур кўп йиллар мобайнида Мовароуннахр ҳамда Хоразмнинг хирожи, шунингдек ўзга юртлардан олиб келинган зару-жавоҳирлар билан тўлиб-тошган хазинасининг эшикларини амирлар ва лашкарга катта қилиб очиб берди ва шу йўл билан тарафдорларини орттирди, катта қўшин тўплаб ҳам олди. «... Султонзода Ҳалилулло, — деб ёзади Давлатшоҳ Самарқандий, — ...Амир Темур ҳукмронлиги йилларида Эрону Турон хирожидин жамъ қилган хазинасини очди. Найсон булутидин ёққан ёмғир, балки Бадахшон лаъл кони, Уммон денгизи каби кўп зару-жавоҳирни лашкар ва раиятга инъом қилди. ...Шундай қилиб, соҳибқирон ўткир қилич воситасида битталаб жамлагон хазинани Султон Ҳалил қоп-қоплаб совурди». Қисқаси, кучлар нисбати ўшанда бир хил эмасди. Иккинчидан, Хуросон ўша вақтда нотинч, теварак-

атрофдан Ҳиротга деярли ҳар куни ташвишли хабарлар келиб турарди: Сеистонда Шоҳ Али, Қутбиддин ва Шоҳ Ҳалолдидинлар исён кўтаришган; Балхда жияни Пирмуҳаммад султон (Умаршайх мирзонинг ўғли) амакисига бўйин товлаб, мустақиллик байроғини кўтарган. Бунинг устига, айнан ўша пайтда Ҳалил Султон катта қўшин билан Термизда турар эди. Хуросон ташвишларидан фориғ бўлмай туриб, Ҳалил Султонга қарши кураш бошлаб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Шоҳруҳ Ҳалил Султон билан музокара очишга мажбур бўлди. Музокараларни Ҳалил Султон томонидан амир Шамсуддин Аббос билан амир Аргуншоҳ, Шоҳруҳ тарафидан амир Шоҳмалик ва амир Абдусамад олиб бордилар. Кўп талаш-тортишувдан кейин тарафлар қуйидаги тўхтамга келишди: Ҳалил Султон гаров тариқасида Самарқандда тутиб турган Муҳаммад Султоннинг беваси Хоника бегимни (у 1404 йилнинг кузида Қонигилда бўлган тўю томошалар вақтида Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг никоҳига ўтказилган эди) хазинаси ва хизматкорлари билан Балхга, Пирмуҳаммад Султон хузурига жўнатишга сўз берди. Ва яна Улугбек Мирзо билан Иброҳим Султоннинг Бухорода қўлга тушиб қолган хазинасини, биров мисқолига ҳам тегмай, Шоҳруҳнинг Хумоюн ўрдусига жўнатишга рози бўлди. Шоҳруҳ эса «Жайхуннинг париги тарафидаги вилоятлар Ҳалил Султоннинг инон-ихтиёридадур», деб эътироф қилишга мажбур бўлди.

Лекин, барибир, иккала тараф ҳам сулҳга риоя қилишмади. Бунинг устига Ҳалил Султон ҳам, Шоҳруҳ ҳам зўр бериб куч йиға бошладилар. Бундан ташқари, Ҳалил Султоннинг Хуросонда ҳам нуфузли тарафдорлари йўқ эмас эди. Энг зўри отаси Мироншоҳ эди. У 1405 йил июл ойи бошларида ўғли Абубакр билан бирга Ҳалил Султонга ёрдамлашиш мақсадида Озарбайжондан чиқиб Хуросонга қараб юриш бошлади. Айнан шу пайтда амир Сулаймоншоҳ Қалотда исён кўтарди. Шоҳруҳ ҳар не бўлса ҳам аввал Мироншоҳни Хуросон сарҳадига ўтказмаслик чораларини кўрди. Шу мақсадда Қалот ва Тусга қараб қўшин тортди. Мазкур юришда Мирзо Улугбек отасининг узангисига бўлди. Ўқомга етганларида Улугбек ва Шоҳмалик уғруққа мутасадди этиб тайинландилар. Бироқ, Шоҳруҳ Машҳаддан нарига ўтмади. Мироншоҳга қарши амир Саидхожани юбориб, ўзи Сулаймоншоҳ исёнини бартараф қилишга тутинди. Шу мақсадда у билан музокара очди. Лекин бунинг фойдаси бўлмади. Сулаймоншоҳ Шоҳруҳнинг элчилари амир Абдусамад билан хожа

Сайфуддин олдига оғир шартлар қўйди. «Хоқони саид Шайх Нуриддинни саройдин йироқлаштурсун, Нуширвон барлосни бўлса ёсоқга еткурсун. Шундин сўнггина унга итоат қилурмиз», — деб жавоб қилди Сулаймоншоҳ. Шоҳруҳ унга қарши Қалот устига қўшин юборди, лекин Сулаймоншоҳ Шоҳруҳнинг аскари билан очиқ жанг қилишдан бўйин товлади ва Қалотни ташлаб Самарқандга қараб қочди. Мироншоҳ масаласи бўлса, аксинча, тинч йўл билан ҳал бўлди. Тусга амир Саидхожага ёрдамга юборилган амир Ҳасан сўфи тархон, Жалолиддин Фирузшоҳ ва амир Жаҳонмулк «Мироншоҳ кўрагон Симондин нарига ўтмабдур, дағи Озарбайжонга қойтуб кетубдур», — деган хабар топиб келдилар.

Мана энди Шоҳруҳ тамом диққат-эътиборини Ҳалил Султон билан курашга қаратса бўлади. У биринчи навбатда катта ҳарбий-сиёсий аҳамиятга молик бўлган Андхуд билан Шибиргон қўрғонларини мустаҳкамлаш учун Улуғбек билан Шоҳмаликни ўша тарафга юборди. Улуғбек билан Шоҳмалик Балх ҳокими Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан биргаликда Ҳалил Султонга қарши уруш бошлаш ҳақида ҳам кўрсатма олдилар...

1405 йил мизон ойининг бошлари. Айни узум пишган пайт эди. Улуғбек Шибиргоннинг Ситораги деган қишлоғида турарди. У бу ерга кеча қўшинга янги жалб қилинган йигитларнинг ҳарбий машқларини томоша қилгани келган эди. У машқдан кеч қайтди. Кечқурун бир вақтларгача қишлоқ оқсоқоли билан уёқ-бўёқдан гаплашиб ўтирди. Пировард Улуғбек ундан вилоят ҳокими амири аъзам Сулаймоншоҳ хусусида баъзи гапларни сўради. Оқсоқол деди:

— Ул жаноб одилу-олим кишидур, шул сабабдин раияту-хабиса, ятимчаю-барча мўмин-мусулмон, эртаю-кеч ул олий насабнинг дуосидадурмиз.

Улуғбек оқсоқолнинг бу гаплари дилдан айтилмаганини унинг кўзлари ва умуман кайфиятидин пайқади. Нима бўлса ҳам Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Улуғбек бир отанинг боласи, улуғ амир Сулаймоншоҳ бўлса уларнинг содиқ хизматкори-да. Улуғбек сўровда давом этди:

— Амири аъзам жаноблари қишлогингизга ҳам келиб турадурларму?

— Шибиргонга етмишдан зиёд қасаба ва қарйа қарайдур, мирзом. Балким дигарларида бўлгондурлар, локин бизнинг Ситорагига келгонларича йўқ. — Оқсоқол бир фурсат сукут сақлаб турди, сўнг Улуғбекка ийманибгина қараб қўйди. Шаҳзодани унинг бу гаплари бирмунча

қизиқтириб қолганини сезди шекилли, «локин амири аъзамнинг закотчилари тез-тез келиб турадурлар», — деб қўшиб қўйди оқсоқол.

— Одатга биноан хирожни куз охирида, хирмон кўтарилгон пайтда йиггуч эдилар-ку?

— Шундоғ, мирзом, локин бундин бир ой муқаддам келгонларида кўк пули ундируб кетдилар.

Улуғбек билан оқсоқол шу зайлда бир вақтларгача гаплашиб ўтирдилар...

Эртаси нонушта пайтида хос чухралардан бири қизиқ хабар топиб келди. У Улуғбекка кеча шом билан хуфтон орасида бу ерга Самарқанддан катта бир карвон келиб тушганини, карвон аҳли орасида қандайдир олий мартабали аёллар ҳам борлигини айтди. Улуғбек ясовулбошини чақиртирди ва унга шитоб билан бориб карвонни суриштириб келишни буюрди. Ясовулбоши бирмунча ҳаяллаб қайтди.

— Мирзом, карвон дарҳақиқат Самарқанддин эркан, Балх музофотиға бораётгон эрмиш. Саройбоннинг сўзларига қарағонда аҳли карвон орасида паранжи ёпингон икки заифа ҳам бор эрмиш. Аҳли карвон, карвонбошидин тортиб то сорбонгача, алар бирлан рўбару бўлгонларида ўзларини зўр тавозеъда тутармишлар.

Улуғбек ясовулбошининг шу гапларини эшитди-ю, алланечук бўлиб кетди, бир нима демасдан ўрнидан сапчиб туриб, кафшни ҳам киймасдан, оёқ яланглигича кўча эшигига қараб отилди ва бозор тарафга қараб чопиб кетди. Чухра билан ясовулбоши ҳам мирзонинг кетидан чопдилар.

Ҳақиқатан ҳам чухра ҳушхабар топиб келган экан. Олий мартабали бу аёллардан бири Улуғбекнинг кўз очиб кўрган хотини Ўгай бегим бўлиб чиқди. Иккинчиси эса Қайхусравнинг қизи махди улё Руқия бегим бўлиб, у Ўгай бегимни кузатиб бораётган экан...

Хулласи калом, ўша мизон ойида ҳар иккала тараф ҳам — Шоҳруҳ ҳам, Ҳалил Султон ҳам, зўр бериб янги ва ҳал қилувчи курашларга ҳозирлик кўриш билан банд бўлдилар. Кўп ўтмай Шоҳруҳ Хиротдан Сарахсга кўчиб ўтди ва бор кучини шу атрофга йига бошлади. Жайхун бўйида ҳам иш қизиб кетди. Улуғбек билан Шоҳмалик буйруққа биноан кечувда ва бошқа ерларда турган кемалардан беш юзтасини судратиб келиб бир ерга тўплади ва уларни бир-бирига занжирлаб кўприк қурдилар. Шоҳруҳ тузган режага биноан Улуғбек билан Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг бирлашган кучлари яқин орада ўша кўприкдан ўтиб Ҳалил Султоннинг ишини бирёқлик

қилиши керак эди. Лекин Ҳалил Султон бундан тўла хабардор эди. Унинг катта қўшини дарёнинг ўнг соҳилида шай бўлиб пайт пойлаб турарди. У ўтган ойдаёқ дарёни кечиб ўтиб, Балх сари юрмоқчи бўлди, лекин дарё сувининг пасаймаганлиги, шунинг учун ҳам ундан кечиб ўтиш қийин бўлганидан ноилож турарди...

Томонлар вақтдан ютиш мақсадида яна музокарага оғиз очдилар, қатор борди-келдидан кейин сулҳга рози бўлдилар. Лекин яна ўша эски келишув қайд этилди. Шохруҳ Ҳалил Султонни яна Мовароуннахр ҳокими сифатида тан олди. Ҳалил Султон бўлса Амир Темур ҳаётлигида Шохруҳ учун ажратган ва ҳозирда Кўксаройда Шайх Умар хазиначининг қўлида сақланиб турган хазинани қайтариб беришга ваъда берди. Лекин Ҳалил Султон бу сафар ҳам аҳдида турмади. Хазина у ёқда турсин, ҳатто уни олиб келиш учун Шохруҳ Самарқандга юборган амир Абдусамад, Пакана Бахши ва муҳрдор Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг жонига қасд қилишгача борди. Ҳалил Султон бошда амакисининг элчиларини қулоч очиб самимий қарши олди, ҳаддан зиёд силаб-сыйпаган бўлди, кунда уларнинг шарафига қуюқ зиёфатлар ҳам берилди. Айниқса, учинчи кунги зиёфат беҳад тўкин-сочин бўлди. Шохруҳнинг элчилари зардўзий чопонлар, мурассаъ шамшир ва ханжарлар, улоқчи отлар билан сийландилар. Ўша кунни уларнинг шарафига Регистон майдонида катта сайил ва турли-туман ўйинлар ҳам уюштирилди...

Базми-жамшид қизиган, ҳамма ширакайф бўлиб қолгандан сўнг Ҳалил Султон оҳистагина ўрнидан туриб хилватхонага ўтди. Ҳаял ўтмай унинг орқасидан Исо қовчин ҳам чиқиб кетди. Амир Абдусамад девордаги парирухсорлар базми тасвирланган суратга тикилиб ҳангманг бўлиб қолган муҳрдорнинг биқинига оҳистагина туртди ва унга маънодор қараб қўйди. Муҳрдор амир Абдусамаднинг шамасини англамади, лекин Пакана Бахши қурмағур бўлаётган воқеаларни пайқаб ўтирган экан, Амир Абдусамад буни билиб бир оз хотиржам бўлди... Исо қовчин киргач, Ҳалил Султон унга «ўтир» деб ишора қилди, сўнг гапни чўзиб ўтирмай муддаони лўнда қилиб айтиб қўяқолди.

— Шу кечадин қолдирмай аларни бир ёқлик қилмоқ зарур.

— Уқдим, жаноби олийлари.

Исо қовчин санчиб ўрнидан турди ва қўл қовуштириб мирзога таъзим қилди.

Ҳалил Султон яна меҳмонлар ўлтирган хонага ўтди ва

ҳеч нима бўлмагандай ўрнига бориб ўлтирди, сўнг икки қўлини кўксига қўйиб ҳиротлик меҳмонлардан узр сўраган бўлди.

— Узр тутғайлар, жаноблар, бир зарурат юзасидан сиз азиз меҳмонларни бир дақиқа ёлғиз қолдиргон эрдик.

Ҳалил Султон энди бу ёгидан хотиржам бўлди, чунки Исо қовчин бундай ишларга устаси паранг эди.

Амир Абдусамад ва унинг ҳамроҳлари фитнани Самарқандга келган куниёқ, расмий қабул маросими пайтида пайқаган эдилар. Ҳалил Султон амакисининг мактубини ўқиганида юзида на ҳаяжон, на севинч ёки тараддуд аломати сезилмади, лекин Улугбекнинг хатини ўқиганда унинг қўллари сезилар-сезилмас титраб турарди. Мактуб аччиқ сўзлар аралаш битилган бўлишига қарамай, Ҳалил Султон қизишмади, ўзини одоб доирасида тутишга ҳаракат қилди. Дарҳақиқат, Улугбекнинг мактуби аччиқ-роқ, унда пешонани тириштирадиган гаплар ҳам бор эди. Айниқса, «Ҳазрати соҳибқирон» тожу тахт бирлан мамлакат хусусан Ҳалил Султонга қоладур», деб қачон айтгон? деган гаплар Ҳалил Султоннинг дилини қаттиқ огритди. Қаттиқ огритди-ю, лекин, барибир, элчилар олдида пешонасини тириштиради, енгилгина тин олди-да, кўзини хатдан узиб элчиларга қарата маънос бир оҳангда: «Ҳа майли, локин амир ҳазратларига тожу-тахт ила мамлакатни берган қодири эгам ани биздин ҳам дариг тутмадилар»,— деди. Султоннинг гапи ҳам ақлга ишора эди. Ўша куни кечкурун Боғи майдонда берилган зиёфатда ҳам, бошқа кунги зиёфатларда ҳам Ҳалил Султон Шохруҳ элчиларига зўр ҳурмат-эътибор, лутфу-карам кўрсатди. Амирларининг тилёғламалигини айтмайсизми, хизматкорларнинг сертакаллуфлигини-чи! Амир Абдусамад ва унинг ҳамроҳлари бундан ҳам ўзларича, лекин зарур хулоса чиқариб олдилар...

Ўша тунги зиёфатдан кейин Шохруҳнинг элчилари ўз қароргоҳларига қайтиб бормадилар. Боғи чинордан чиқишлари билан уларни кузатиб бораётган икки ясовулни йўлда гумдон қилиб, отнинг жловини Тахта қорачага қараб бурдилар. «Биз,— деб эслайди Фасиҳ Аҳмад Хавофий,— ўшанда икки кечаю-бир кундуз бирон ерда тўхтамайин от сурдик ва ниҳоят, учинчи куни тонгда Жайхундин эсон-омон ўтуб олдик ва олий ҳазратларининг ўша вақтда Андхуд қишлоқларидин Хожа дуккада тургон олий ўрдусига келиб қўшулдик».

1406 йилнинг феврал ойида ҳар икки ўртада — Ҳалил Султон билан Шохруҳ ўртасида уруш ҳаракатлари

бошланиб кетди. Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Мирзо Улуғбекнинг қўшинлари амир Шоҳмалик бошчилигида Жайхундан ўтиб Термизни эгалладилар, сўнгра ҳеч қандай қаршиликка дуч келмай Ғузор билан Шаҳрисабзни ҳам олдилар ва Қарши сари олдинлаб бордилар. Ҳамма ўзига галаба яқин деб ўйларди. Бу ўзига хос тузоқ эди, холос. Ҳалил Султон атайлаб, аниқ бир мақсадни кўзлаб, бу ерда ҳийла ишлатаётганини Шоҳмаликдай тажрибали саркарда ҳам пайқамай қолди. У осон қўлга кирган галабадан эсанкираб хушёрликни қўлдан бой берди, чамаси. Йўл-йўлакай амирлар ҳам, лашкар ҳам кўнглига келганини қилди: бир манзилда ов уюштирашлар, бошқа бирида базму-сафо қилдилар. Бундан Ҳалил Султон усталик билан фойдаланди. Бор кучини Қарши атрофига тўплаб уруш ҳозирлигини кўрди. Жайхун қирғоқларидан эса у хотир-жам эди. Дарё ёқасига тўпланган қўшин нариги қирғоқдан келиши мумкин бўлган ёрдамчи қўшиннинг йўлини тўсишга қодир эди. Ҳалил Султоннинг Жайхун бўйида пистирмада қолдирган амирлари Улуғбек билан Шоҳруҳ дарё устига қурдирган кўпригини бузириб ташлашга ҳам қодир эдилар, лекин «кўприк асло бузилмасун», деган буйруқ бор эди. Кўприк эртами-кечми Ҳалил Султоннинг ўзига ҳам керак бўлиб қолиши мумкин эди. 808-йил рамазон ойининг иккинчисида (1406 йил 21 февралда) Қаршидан бир ёғоч нарида жойлашган Маймурғ қўригида икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Ҳалил Султон рақибининг ғулига кучли зарба берди. Ғулнинг қоқ ўртасида турган орлотлар зарбага дош беролмай, жанг майдонини ташлаб қочдилар. Бунинг оқибати дуруст бўлмади, албатта. Ғулдан кейин жавонгор билан баронгор ҳам бузилди; сипоҳийлар боши оingan тарафга тум-тарақай бўлиб қоча бошладилар. Қисқаси, Ҳалил Султоннинг қўли бу сафар ҳам баланд келди. Тез орада шаҳзодалар билан амирлар ҳам жангдан қўлини тортдилар. Пирмуҳаммад Жаҳонгир тамом ўрду ва уғруқини ташлаб Балхга қараб қочди. Улуғбек билан Шоҳмалик эса Жайхундан ўтганларидан сўнг Андхуд қалъасининг мустаҳкам деворлари орқасига яшириндилар. Ҳалил Султоннинг амирлари уларни Жайхун устига қурилган кўприкнинг ўртасигача қувиб бордилар. Хайриятки, шу пайт Шоҳруҳ Сараҳсада, қўшиннинг катта қисми эса дарёнинг сўл соҳилида ўша кўприк атрофида тўпланиб турган экан. Акс ҳолда Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ҳам, Улуғбек билан Шоҳмаликнинг ҳам ҳоли не кечишини билиш қийин эмасди.

Шоҳруҳ Ҳалил Султон билан яна сулҳ хусусида музокара очишга мажбур бўлди. Устига-устак Хуросоннинг турли тарафларида яна исён ва ғалаёнлар кўтарилди: Тус ва Машҳадда вазир Саидхожа, Қирмонда қора тоторлар, Озарбайжонда Мироншоҳнинг ўғли мирзо Умар Шоҳруҳ ҳукуматига бўйсунибдан бўйин товлادилар. Ғур вилоятида ҳам ур-йиқит бошланди. Шу сабабдан ҳокони саид (Шоҳруҳ) шитоб билан Ҳиротга қайтишга мажбур бўлди. Улуғбек билан Шоҳмалик эса подшоҳнинг кўрсатмасига биноан бир ой чамаси Бодҳизни лашкароҳ қилиб туриб қолдилар.

Амир Саидхожага қарши юриш 808 йил зулҳижжа ойининг 23-куни (1406 йил 14 июн) бошланди. Улуғбек билан Шоҳмалик бу юришда Шоҳруҳга ҳамроҳ бўлдилар. Қураш 809 йилнинг сафар ойига (1406 йил июл — август)га қадар давом этди. Охири амир Саидхожа Тус билан Машҳадни ташлаб дастлаб Астрободга қочиб борди ва у ерда Пир Подшоҳ билан бирикди. Сафарнинг 9 кунини (1406 йил 26 июл) Шоҳруҳ уни таъқиб қилиб Ҳабушон орқали Астробод сари юзланди. Саидхожа у ерда ҳам туролмади ва қочиб бориб Қалот қалъасига яширинди. Бу ерда у билан туршизлик амирлардан хожа Али Насруллоҳ Туршизий бирикди. Пировард Шоҳруҳ Саидхожани Қалотдан ҳам суриб чиқарди. Лекин у Мозандаронга қочди ва яна ўша Пир Подшоҳга қўшилди. Исёнчилар билан Шоҳруҳ қўшинлари Астрободнинг Сиёҳбилод деган қишлоғи ёнида тўқнашдилар. Бу уруш исёнчи амирларнинг мағлубияти билан тугади. Бу жангда Шоҳруҳ қўшинининг ўнг қанотида Улуғбек, Шоҳмалик ва амир Мусо бошчилик қилдилар. Пир Подшоҳ бутазор орасига қочиб кўздан ғойиб бўлди, Саидхожа эса Шероз тарафга қараб қочди. Ўшанда ҳокони саид Мозандаронни мирзо Умарга инъом қилди; Тус, Ҳабушон, Қалот, Нисо, Абивард, Язир, Сабзавор ва Нишопур вилоятларини эса мирзо Улуғбекка суюрғол қилди. Улуғбек билан Шоҳмалик ўша йили қишни Астрободда ўтказдилар.

Хулласи калом, Шоҳруҳ билан Улуғбек она юрт Мовароуннаҳрни Ҳалил Султон ва унинг гумашталари қўлидан озод қилиш ва Амир Темурнинг тоғу-тахтини эгаллашдан иборат ниятларини 1407—1409 йиллари ҳам амалга оширолмадилар. Бунга асосан Балх ва Сиестон, Хуросон ва Озарбайжонда Темурий шахзодалар ва айрим иқтидорли амирларнинг бирин-кетин кўтариб турган ғалаёнлари сабаб бўлди. Бунинг энг даҳшатлиси Балхда содир бўлди. 809 йил рамазон ойининг 14 кунини (1407 йил

22 феврал) ярим кечада вазир Пир Али тоз бошлиқ бир гуруҳ фитначилар Балхнинг катта аркига бостириб кирдилар ва қўриқчиларни ўлдириб Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ухлаб ётган ерида, хотинлари ва хизматкорлари билан қўшиб чопиб ташладилар. Даҳшатомуз бу воқеа ҳақидаги хабар яшин тезлигида теварак-атрофга ёйилди, ҳамма қўрқув ва таҳликага тушди. Балх вилоятига қарашли шаҳарларнинг ҳокимлари бирин-кетин юртни ташлаб бошлари оғган тарафга қараб қоча бошладилар. Ўша вақтлари Шибирғонда турган амирзода Сиди Аҳмад ҳам улусни ташлаб Ҳиротга қочиб борди. Пир Али Тознинг сиру-асрори ва асл мақсади тез орада ошкора бўлиб қолди. У аввал (март ойида) ўзига содиқ аскар билан Жайхун соҳилига қараб юрди ва соҳилни қўриқлаб турган орлот амирлари ва уларнинг ҳарбий қисмларини тор-мор келтириб, уларнинг ўрнини эгаллади ва дарёнинг ўнг соҳилида қўшин билан турган Ҳалил Султоннинг амирлари билан алоқа боғлади.

Шоҳруҳ Балхда содир бўлган даҳшатли воқеадан хабар топиши ҳамоно қўл остидаги бор қўшини билан Пир Али Тоз исёнини бостириш учун йўлга чиқди, лекин Қизил работдан нарига ўтолмади. Сабаби, чопар Ғур ва Астрободдан нохуш хабар олиб келган эди. Ғурда малик Испаҳбед Ғурий, Астрободда эса жияни, Мироншоҳнинг ўғли амирзода Умар исён кўтарган эканлар. Шоҳруҳ қўшинни Ғур сари буришга мажбур бўлди, лекин Исфазордан нарига ўтмади. Хуросондан хавфсираб Ҳиротга қайтишга мажбур бўлди, чунки катта хавф-хатар мирзо Умар тарафидан кутилаётган эди. Ғурга бўлса амир Ҳасан Жондор билан амир Жаҳон Малик бошчилигида қўшин юборилди.

Шоҳруҳ, қисқа тайёргарликдан сўнг, шаввол ойининг 13-куни (1407 йил 24 феврал) Жомга томон, қўшин тўпланадиган жойга қараб юрди. Юриш олдидан Мурғобга, амир Музроб ҳузурига чопар юбориб, Жайхун бўйидаги истеҳкомларни эҳтиёт қилиш ҳамда Ҳалил Султон билан Пир Али Тознинг кирдикорларидан бохабар бўлиб туришни буюрди. Кўрсатилган вақтда Тусдан Жомга Улуғбек билан Шоҳмалик ҳам етиб келишди. Жомнинг Хусравжирд қишлоғи ёнида қисқа, лекин шиддатли уруш бўлди. Омад Шоҳруҳга боқди. Мирзо Умарнинг қўшини мағлуб бўлиб, мирзонинг ўзи огир жароҳатланди. Мулозимлари не-не машаққат билан уни жанг майдонидан олиб чиқдилар ва Мурғоб тарафига қараб олиб қочдилар. Улар шаҳзодани бир илож қилиб Жайхундан ўтказиб,

оғаси Ҳалил Султон қўлига топширмоқчи бўлдилар, лекин бахтга қарши, бунга муяссар бўлолмадилар — Мурғоб дарёси бўйида уларни амир Музробнинг одамлари тутиб олдилар. Мирзо Умарнинг мулозимлари ўша ернинг ўзида тигдан ўтказилдилар, оғир яраланган шахзода бўлса тахтиравонга солиниб Ҳиротга жўнатилди. Бироқ, уни белгиланган манзилга етказиб боролмадилар. Мирзо Умар йўлда вафот этди. Ушбу даҳшатомуз воқеа зулқаъда ойининг 25-куни (1407 йил 4 май) содир бўлди.

Шоҳруҳ Улуғбекка, Хусравжирд Жомда бўлган урушда кўрсатган хизматини инobatга олиб, Хуросонга қўшиб Мозандаронни ҳам инъом қилди.

1407 йилнинг ёзи жуда оғир келди. Озарбайжонда вабо тарқалиб, Табриз, Султония ва уларга қарашли қишлоқларда кўпчиликнинг ёстуғи қуриди. Хуросонда эса қаттиқ қурғоқчилик бўлди. Ёз ойлари осмондан бир томчи ҳам сув тушмади, бунинг устига иссиқ ҳаддан зиёд кучайди, оқибатда далада ҳосил мутлақо битмади, барча экин қуриб-қовжираб қолди. Шунинг учун ҳам Ҳирот бозорларида бир мап ғалланинг баҳоси уч динарга кўтарилди. Бу ва бошқа қийинчиликлардан қора қуюнли туркманлар фойдаланиб қолдилар. 810 йилнинг раби ул-аввалида (1407 йилнинг август ойи) да Ҳора Юсуф (1389—1400, 1406—1420) Озарбайжоннинг катта қисмини, Табриз билан бирга қўшиб Мироншоҳ ва мирзо Абубакрдан тортиб олди. Кўп ўтмай Султония ҳам қўлдан кетди. Ҳалил Султон, Пир Али Тоз ва ҳамон Ғур, Сеистон ва Кирмон вилоятида давом қилиб турган исёнлар билан қўл-оёғи боғланиб қолган Шоҳруҳ Озарбайжон ва Ироқдаги бу воқеаларга аралашолмади, оғаси билан жиянларига ёрдамга боролмади.

1407 йилнинг қишини Шоҳруҳ яна Сарахсда ўтказди ва тамом диққат-эътиборини Ҳалил Султонни бирёқлик қилиш ҳозирлигига қаратди. Ўша қишда Термиз, Кеш, Насаф, Бухоро ва Самарқанд бозорлари ҳамда карвонсаройларини Шоҳруҳнинг қаландар ва савдогар либосига бурканган айғоқчилари босиб кетди. Улар зўр бериб ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга молик бўлган маълумотларни тўшладилар, раиятнинг умумий аҳволи, кайфияти, унинг Ҳалил Султон ва унинг тевақатрофидаги амирлар ҳамда мансабдорларга бўлган муносабати билан обдон қизиқдилар. Шоҳруҳ бўлса вилоят ва ўлкаларга жарчилар ва тавочиларни юбориб, Бодғисга катта ҳарбий куч тўплай бошлади. Лекин Шоҳруҳ 1408 йили ҳам асосий режасини амалга оширолмади. Ҳамон Хуросон потинч, Балхда эса қотил ва исёнкор Пир

Али Тоз... Шохруҳ баҳорда уни даф этишга қасд қилди. Бу хусусда у амирлар, вазирлар, машоих ва уламони тўплаб катта кенгаш ўтказди ва ниҳоят, 811 йил муҳаррам ойининг 19-куни (1407 йил 26 июн) Балх устига юриш бошлади. Лекин бу сафар ортиқча қон тўкилмади. Хуросон қўшини Андхудга келиб тушгани ҳақидаги хабар эшитилиши ҳамано Пир Али Тоз Балхни ташлаб чиқди ва Бадахшонга қараб қочди. Амирзода Сиди Аҳмад, Ёдгоршоҳ орлот, Нуширвон барлос ва Шохруҳнинг бошқа амирлари уни изма-из қувладилар, лекин тутолмадилар. Пир Али Тоз худди сувга томган симобдек Бадахшон тоғлари орасида ғойиб бўлди. Унинг ҳарамии, навкарлари ва хазинаси Шохруҳ амирларининг қўлига тушди. Подшоҳ Балх вилоятини марҳум Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ўн икки яшар ўгли мирзо Қайдуга, Шибирғонни амир Саидхожага суюрғол йўсинида инъом қилиб, раби ус-соний ойининг 12-си (1408 йил 6 сентябр)да пойтахтга қайтди.

Кўп ўтмай Жўржонга қўшин тортишга тўғри келди. Бунга яна Пир Подшоҳ исёни сабаб бўлди. Жўржоннинг эътибор қозонган амирларидан ҳисобланган бу олий мартабали зот баъзи ярим кўчманчи қабилаларга орқа қилиб, хусусан жони қурбоний ва туқалий қабилалари билан тил бириктириб, Улугбек Мирзога қарши қурол кўтарди ва унинг ноиби Шамсуддин Алини Астрободда қуршов остига олди. Бу ҳам етмагандай ўша вақт Хуросонда яна қаҳатчилик бўлди, бозорда нарх-наво, айниқса озиқ-овқатнинг нархи икки баробарга кўтарилди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий бир ботмон буғдойнинг нархи бир мисқол кепакийдан икки мисқолга кўтарилиб кетганлигини ёзади. Бунинг устига соҳиб девон хожа Гиёсуддин солор халққа қўшимча солиқ ва жарималар солиб, уни анча қийнаб қўйди. Оқибатда халқ орасида ҳам, лашкар ўртасида ҳам ғала-ғовур бошланди. Ҳасан Жондор, Юсуф Ҳалил, Саодат Темиртош ҳамда вазир Жаҳон Маликка ўхшаш Шохруҳга қарши бўлган бир тўда амирлар бундан фойдаланиб подшоҳга қарши фитна уюштирдилар. Тўғри, амирларнинг фитнаси бошланмасданоқ фош қилиниб, Шохруҳ уни уюштирганлардан аёвсиз ўч олди-ку, лекин на фақат пойтахтда, балки узоқ-яқин вилоятларда ҳам ҳар хил шов-шувларга сабаб бўлди.

Пир Подшоҳ исёни ҳамон давом қилиб турар, Улугбек ва Астробод эса хавф остида қолган эди. Ниҳоят, саройда уюштирилган фитна бостирилгандан кейин, жумоди ул-охирнинг 18-куни (1408 йил 10 ноябр) Шохруҳ Мозандаронга қўшин тортиш имкониятига эга бўлди. Унга

Машҳадда Шоҳмалик, Хожаён қасабасига етганда Мирзо Улуғбек ўз қўшинлари билан келиб қўшилдилар.

Шоҳруҳ ўша вақтда Хожаён ҳокимига қарашли чорбоғда тўхтаган эди. Улуғбек билан Шоҳмалик қўшинга жой тайин қилингандан кейин подшоҳни зиёрат қилгани ўша чорбоққа қараб йўл олдилар. Подшоҳ боғ ўртасида шинамгина қурилган ва теварак-атрофи ойналанган шийпонда Фасиҳ Аҳмад Хавофий билан нималарнидир гаплашиб ўтирарди. Пастда, зинанинг шундайгина ёнгинасида, курсида эшик оқо ўлтирарди. У бутун вужуди билан кўзу қулоққа айланиб шийпонга термулиб ўлтирар ва подшоҳнинг амри-фармойишларини кутар, аҳён-аҳёнда теварак-атрофга ҳам кўз ташлаб қўярди. Шийпоннинг чор атрофида, ундан уч-тўрт газ нарида қоровуллар, чухралар, хизматкорлар... Бир пайт кўча эшиги очилиб боққа икки нотаниш одам кириб келди. Эшик оқо уларнинг олдида тушганича йўлка ўртасида югуриб-елиб келаётган қоровулбегига кўзи тушиши билан бирон муътабар зот ҳоқони саидга ташриф буюрганлигини англади, ўрнидан туриб икки қўлини қоши устига қўйиб йўлқадан келаётган одамларга тикилди. Қоровулбеги эшик оқога овози бориचा:

— Эшик оқо жаноблари, подшойи олам ҳузурига Мирзо Улуғбек жаноблари оталиги бирлан ташриф буюрадурлар,— деб қичқирди. Қоровулбегининг қўполдан-қўпол чинқироқ овозидан муҳрдорнинг ҳикоясини зўр диққат-эътибор билан тинглаб ўтирган Шоҳруҳ ҳам бир қадар чўчиб тушди. Эшик оқо қоровулбегига: «Ахир қар эмасмуз, секинроқ гапирсанг ўларму эрдинг!» — дегандай ўқрайди. Подшоҳ ўглини узоқдан таниди ва даст ўрнидан турди. Шийпон ёнида турган чухралардан иккитаси санчиб тепага чиқдилар ва подшоҳни икки қўлтигидан олиб зинадан пастга олиб тушдилар... Ота-бола кучоқлашиб қўришдилар, сўнг олдинма-кетин шийпонга қўтарилдилар. Уларнинг кетидан амир Шоҳмалик ҳам шийпонга чиқди. Ота-бола бирмунча вақт дастурхон устида ўлтириб суҳбатлашдилар. Ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин подшоҳ Пир Подшоҳ исёни натижасида Астрободда юз берган воқеаларни ўглига бирма-бир сўзлаб берди.

— Улуғ онангиз Маҳди Улё бегим жаноби олиялари Сизга кўндин-кўн дуо деб юбордилар, мирзом.

— Қуллуқ, аълоҳазрат.

Улуғбек шундай деди-ю, лекин бутун хаёли яна катта онага, Сароймулк хонимга кетди. Мана, «Алиободда вилолашгонимиздин буён тўрт йил ўтибдур. Ул бечоранинг

ҳоли не кечди эркан? Ҳалил Султон анга ҳам жабр-ситам ўткузмаётибдими эркан? Умуман, тирикму эрканлар?»

Шоҳруҳ ўглидаги паришонхотирликни пайқади:

— Мирзом, кўнгил-хотирингизга нелар келди, сир бўлмаса айтингиз.

— Йўқ, шунчаки ўзим, падари бузруквор.

Подшоҳ ўглининг кайфиятини бошқа суриштириб ўтирмади ва унга Пир Подшоҳ исёни бартараф бўлганини эълон қилди:

— Бу нонкўр биз бирлан очикчасига курашишга журъат қилмади. Биз анинг Хоразм тарафларга фарор бўлгани ҳақида хабар топдик. Иншоолло, эмди бу ерларга қайтиб келолмас.

Сўнг Фасиҳ Аҳмадга мурожаат қилди:

— Тақсир, маншурни олсунлар.

Мухрдор саллага қистирилган икки букланган қогозни олди, ёзиб кўзларига суртди, сўнг подшоҳга узатди. Шоҳруҳ қогозни Улуғбекка узатди.

— Биз сизни, мирзом, валиаҳдлик мартабаси бирлан сарфароз этдук, Мозандаронни ҳам қайтадин Сизга инъом қилдук.— Улуғбек даст ўрнидан турди, маншурни отасидан олиб кўзларига суртди ва подшоҳга эгилиб қуюқ таъзим бажо келтирди.

— Қуллуқ, аълоҳазрат. У дунёю-бу дунё сиздин миннатдормен. Ишончингизни оқламоқ учун нимарсага қодир бўлсам қилурмен.

Улуғбек тиз чўкиб отасининг қўлларида ўпди. Шу пайт эшик оқо подшоҳнинг ишорати билан бир заррин кимхоб чопон олиб чиқиб Улуғбекнинг елкасига ташлади...

Улуғбек кечаси шу ерда, отасининг ёнида тунаб қолди. Подшоҳ ҳаял ўтмай ухлаб қолди, Улуғбек бўлса бир маҳалгача мижжа қоқмай отасига термулиб ётди. Унинг хаёлидан «во ажаб, падари бузруквор энди ўттиз бирга кирибдурлар, ҳали ёш йигит, аммо, нега бундай қилдилар? Наҳотки...» Шу пайт ўн беш кунлик бўлиб қолган ой булут парчасини ёриб сузиб чиқди ва унинг шуъласи ота-бола ётган шийпонни ёп-ёруғ қилди. Кечаси яхши кўрмаган, тўғрироғи эътибор бермаган экан... Падари бузрукворининг сочу-соқолларига битта-иккита оқ оралаб қолибди.

Эртаси куни бутун вилоятларга Пир Подшоҳ устидан қозонилган ғалаба муносабати билан фатҳномалар юборилди. Фатҳномаларда Улуғбекнинг исми биринчи бор наввоб деб тилга олинди...

Зулқаъда ойининг 9-куни (1408 йил 7 апрел куни)

Шоҳруҳ Ҳиротга қайтди, Улуғбек оталиғини олиб Тусга жўнади.

Ўша йилнинг ёзи ҳам, кузи ҳам кўп ташвишли кечди. Ҳалил Султоннинг галваси етмагандай, Қирмонда Султон Увайс, Сеистонда Шоҳ Қутбиддин марказий ҳукуматга қарши бош кўтардилар. Тождорлар бунақа серташвиш, ғала-ғовур пайтларда тамом эътиборини ҳарб ишларига қаратадилар. Лекин Шоҳруҳ бунақалардан эмас эди. У вазмин ва иродаси кучли одам эди. Мулоҳаза билан «етти ўйлаб бир кес» қабилида иш тутарди. Қолаверса, интизомли одам эди у. У ҳарбий ишни, у хоҳ давлат иши бўлсин, хоҳ дини ислом ва шариат арконлари билан боғлиқ иш бўлсин, ўз вақтида, ўз ўрнида адо этишга одатланган эди. Хоқони сайд ҳар қандай шароитда ҳам беш вақт намозни узмас эди. Саройда ихчамгина масжиди хос бўлишига қарамай, жумъа намозини кўпчилик қатори фақат Ҳиротнинг энг катта масжидида, Гиёсуддин Муҳаммаднинг жомеъ масжидига бориб ўқирди.

Хоқони сайд сафар ойининг бошларида масжиддан қайтиб энди тушликка ўлтирган ҳам эди, хонага эътимодли мулозимлардан амир Ҳамолуддин кириб келди. Подшоҳга икки букилиб таъзим қилди ва унинг қаршисида тиз чўкди. Подшоҳ бир қарашдаёқ мулозимнинг юзларида изтироб ва ташвиш аломатларини илғади, ўзи ҳам бир қадар тараддудга тушди.

— Ҳўш, не тоза хабар келтирдингиз, жаноби амир? Юртда не воқеалар юз берибдур?

— Бошимизга оғир мусибат тушибдир, ҳазрати олийлари.

Шоҳруҳ энди чинакамига тараддудга тушди, «нима, Тусда Мирзо Улуғбек билан бирон кор-хол юз бердими?» деб ўйлайди у. Бир зум сукутдан кейин подшоҳ ўзини қўлга олди.

— Не кор-хол юз берди ўзи? Гапни чўзиб ўлтирмангиз, бор гапни айтинг, амир. Не бўлса ҳам тангри таолонинг иродаси ила бўлгон, на чора.

— Амирзода Муъиззуддин Мироншоҳ жаноби олийлари...

Амир Ҳамолуддин бошқа бир нима дея олмади. Овози ғипна бўғилди қолди, томоғига шафтоли данаги кўндаланг туриб қолгандай бўлди. Кўзларидан дувиллаб ёш келиб, юзу соқолини ювди. Хоқони сайднинг тоқати тоқ бўлди. Сапчиб ўрнидан турди ва ҳамон тиз чўкиб ер қазиб ўлтирган мулозимини елкасидан олиб турғизди ва икки қўли билан ёқасидан олиб силкитди.

— Амирзода оғамиз билан не кор-ҳол бўлди? Га-
пирсангчи, ахир!

Лекин, барибир, амир Жалолуддин бошқа бирон нима дейолмади. Охири фақат қўли билан ташқарига ишора қилди. Хоқони саид ташқарида чопар борлигини англади, эшик оқони чақиртириб уни олиб киришни буюрди. Эшик оқо хонага ўрта бўйлик, оқ-сарикдан келган серсоқол, дарвеш сифат бир одамни бошлаб кирди. Подшоҳ уни бир кўришдаёқ таниди. У мана шу йили қишда ўзи Туркистонга юборган айғоқчилардан эди. Айғоқчи хоқони саидга икки букилиб таъзим қилди, сўнг қўйнидан бир ўрам қоғозни олиб подшоҳга узатди. Шоҳруҳ муҳрни синдириб, қоғозни ёзди, уч-тўрт сатр ўқиди-ю бармоқлари хиёл титраб кўзларига ёш келди. Сўнг уни қайтадан ўраб қўйнига солди-ю, хонанинг ўнг бурчагидаги эшикни очиб хонайи хосга ўтиб кетди...

Кеш вилояти ҳокимининг ноиби юборган ушбу мактубда ҳақиқатан ҳам дилни вайрон қиладиган ваҳшатомуз хабар бор эди. Унда қора қуюнлу туркманлар сардори амир Қора Юсуф ҳижрий 810 йил зулқатъда ойининг 16-куни (1408 йил 13 апрел куни) 20 минг аскар билан Табризнинг Шанба Ғозоний мавзеъида ўрнашиб олганлиги, ўша ойнинг 24-куни (1408 йил 21 апрел куни) амирзода Мироншоҳ билан унинг салоҳиятли ва баҳодир ўғли Мирзо Абу Бакр бир тарафдан ва иккинчи тарафдан амир Қора Юсуф ораларида ўша Шанба Ғозонийда қаттиқ уруш бораётганлиги, урушда амирзода Мироншоҳ ҳалок бўлганлиги, Мирзо Абу Бакр эса қолган-қутган одами билан Султонияга қочиб кетганлиги ҳақида гапирилган эди. Мактубдан яна маълум бўлишича, бир туркман йигит оғир жароҳат олиб, чала жон бўлиб ётган амирзода Мироншоҳни таниб қолган, бошини шартта кесиб олган ва найзанинг учига санчиб Қора Юсуфнинг олдига олиб борган. Марҳумни ўшанда ювиб-тараб Сурхобдаги қабристонга дафн этибдилар. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, марҳумнинг дастурхонидан туз-намак тотган Шамс Ғурий исмли бир шахс тунда ўша қабристонга бориб мурдани гўрдан кавлаб олган ва сандиққа солиб дарвеш қиёфасида уни Мовароуннаҳрга элтган. Муаррихнинг яна гувоҳлик беришига қараганда, Муъиззуддин Мироншоҳнинг жасади зўр иззатикром билан Қуббатулхизро Кешда дафн этилибди.

Ҳа, Шоҳруҳга анча оғир бўлди, оғасини яхши кўрарди. Амирзода Мироншоҳ айрим сифатлари — кўрслиги, бир сўзлилиги, сахийлиги ва жасурлиги билан улуг отасига бир қадар ўхшаб кетарди. Энди у йўқ. Хоқони саид оғасининг

аянчли қисматига ачинди. Аввал хазрати соҳибқирон, Рум устига, бутун Оврупони титратган Боязид Елдирымга қарши юриш арафасида уни тамом халқ олдида сазойи қилиб, ҳокимиятдан четлаштирди. Кейин ўғиллари Мирзо Умар ва Мирзо Абу Бакр билан мурасаси келишмади. Охири империяни Қора Юсуфга ўхшаган муҳолифлардан қўриқлайман, деб мана шу тарзда ҳалок бўлди. Аҳли Ҳирот амирода Мироншоҳга уч кун аза тутди. Тўртинчи кун ҳокони сайд амирлар, пўёнлар ва бошқа аркони давлатни мажлисга йиғиб Қора Юсуф ва унинг туркманлари устига юриш бошлаш хусусида ўртага маслаҳат солди. Лекин, амирларнинг аксарияти: Музроб баҳодир, Ёдгоршоҳ орлот, Таваккал барлос, Нуширвон барлос, Муҳаммад Тарҳон ва бешқалар подшоҳнинг майлига эътироз билдириб, «Ҳозирги пайтда Сеистон билан Қирмондаги аҳвол Озарбайжондаги вазиятдан бирмунча жиддийроқ. Аввало Шоҳ Қутбиддин билан Шайх Увайсни бир ёқлик қилайлик, Қора Юсуф қочмас», дедилар.

Подшоҳ бир оз ўйлаб туриб, амирларнинг фикр-мулоҳазаларини маъқуллади.

1408 йилнинг кузида Шоҳруҳ Сеистон ҳокими Шоҳ Қутбиддин ва унинг олдига қочиб келган Қирмон подшоси Султон Увайсларнинг марказий ҳукуматга қарши қўзғолонини бостириш билан банд бўлди. Қўзғолончилар билан кураш уч ой давом этди ва ниҳоят, катта қурбонлар эвазига Фарах, Ўқ, Лош ва Зарах шаҳарлари эгалланди. Сеистонда тўла осойишталик ўрнатилгандан кейин Шоҳруҳ шаъбон ойининг сўнгги куни (1409 йил 17 январь) яна Ҳиротга қайтиб келди.

Ҳалил Султонга қарши юриш 811 йил зулқаъда ойининг бешинчи куни (1409 йил 22 март)да бошланди. Шоҳруҳ Ҳиротда Иброҳим Султон билан амир Жалолиддин Фирузшоҳни қолдириб, ўзи Бодҳиз сари жўнаб кетди. Жаннат макон бу манзилда у бир ой чамаси турди, қўшин тўплаш ва бўлажак юриш билан боғлиқ бўлган ишлар билан машғул бўлди. Уша кунлари Тусдан Улугбек ҳам чақиртирилди ва Шоҳруҳ уни Мовароуннаҳрга бирга олиб кетди. Шу вақтдан бошлаб Мирзо Улугбекнинг ҳаёти Мовароуннаҳр билан боғлиқ бўлди.

Ҳокони сайд Бодҳизда турган кезлари унинг Самарқандга юборган айгоқчилари икки муҳим хабар олиб келдилар. Хабарларнинг биридан маълум бўлишича, Ҳалил Султон давлат юмушлари билан кам машғул бўлиб, кўп вақтини Зубайдаи соний Шодимулк ога билан ўтказармиш, суйгилисининг амри-фармонидан чиқмас-

миш, ҳатто унинг маслаҳати билан Бобо Турмуш деган наслу насаби бетайин бир кимсани вазири аъзамлик курсисига ўтқизганмиш, кўп вақтлардан бери султоннинг қиличини чопган амир Оллоҳдод, Худайдод Ҳусайний, Самарқанд дарвозалари калидини унга олиб бориб топширган амир Аргуншоҳ сингари муътабар зотлар энди кам эътибор бўлиб қолишганмиш. Даҳшатлиси шулким, Ҳалил Султон ўша Шодимулкининг қистови билан Темурнинг катта хотинлари Сароймулк хоним билан Тўқал хонимни мажбуран эрга бериб юборганмиш, хазинада бўлса бир чақа ҳам оқча қолмаганмиш. Кейинча бу гаплар шунчаки «миш-миш» эмас, балки аччиқ ҳақиқатлиги тўғри бўлиб чиқди. Ҳалил Султон ҳақиқатан ҳам мамлакатни жар ёқасига олиб бориб қўйган экан. Хазинанинг бўм-бўш бўлиб қолганлиги ҳам тўғри чиқди. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ўша замонларда ёзилган «Тазкират уш-шуаро» деган китобида мана бу қизиқ ҳикоятни ўқиймиз: «Шоҳруҳ султон Самарқанд тахтига ўлтиргондин кейин Амир Темурнинг шаҳар аркида, Кўксаройда яширингон хазинасига дохил бўлдилар. Аблахлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин ҳоли бўлгондек (Шоҳруҳ мирзо ҳам) ўшал хазинани ганждин ҳоли топди. Тасодифан Мирзо асосининг учи (тупроқ бирлан қорилиб ётгон) бир дирҳамга бориб тегди. Уни олиб артиб тоза қилуб ҳамёнига солди, сўнг хамроҳларига ўгирилиб дедилар: «Биз ушбу дирҳам ҳақи отамиздин қолгон хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик». Зулқаъда ойининг 21-да (1409 йил 8 апрел) Бодҳизга Самарқанддан яна бир даҳшатомуз хабар келди. Маълум бўлишича, Самарқанд ёнида амир Худайдод Ҳусайний билан Ҳалил Султон орасида уруш бўлган ва Султон енгилиб, Худайдод Ҳусайнийнинг қўлига асир тушиб қолган.

— Зўравонлиғ, эл-юртни ўз ҳолига ташлаб қўюш, раият ва черикни ўзидан йироқлаштириб қўйишнинг жазоси шу!

Шоҳруҳнинг аччиқ, лекин тўғри гапларини шу пайт унинг чодирисида ўлтирган Улуғбек билан Шоҳмалик ҳам бош ираб тасдиқладилар. Раият ва черикдан ташқари, кейинги вақтда мусулмон руҳонийларининг кўпчилиги, ҳатто Нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан хожка Муҳаммад Порсо ва Мир Абдулаввал сингари ўша даврнинг олий мартабали зотлари ҳам айшу ишратга тамом муккасидан кетган Ҳалил Султонни ёқтирмай қўйган эдилар. Ҳалил Султон билан аразлашиб қолиб Мўғулистон тарафларга кетиб қолган амир Худайдод

Хусайний бундан усталик билан фойдаланиб қолди. У Сайхун теварагида жойлашган Ўратепа ва Шохруҳия қалъаларини осонгина қўлга киритиб олди. Сўнг суръат билан Самарқандга қараб юрди. Шаҳарнинг шарқий-шимолий тарафида, Қўҳак сойининг бўйида жойлашган Шероз шаҳарчаси атрофида ҳар иккала тараф бир-бирининг ёқасидан олди, лекин урушда амир Худайдод Хусайнийнинг қўли баланд келди. Ҳалил Султоннинг қўшини енгилиб, Султоннинг ўзи асир олинди. Шу тариқа Самарқанд амир Худайдоднинг қўлига ўтиб қолди. Бу воқеа 811 йил зулқаъда ойининг 13-куни (1409 йил 30 март) содир бўлди.

Шохруҳ амирлар ва олий ўрдунинг барча муътабар одамларини йиғиб кенгаш ўтказди, сўнг сафар тайёргарлигини жадаллаштириб зулҳижжа ойининг 6-куни (1409 йил 22 апрел) Бодҳизга тўпланган мўру-малаҳ каби кўп аскар билан Жайхун қирроғига келиб тушди. Қўшинни дарёдан ўтказиш вақтида Худайдод Хусайнийнинг элчиси келиб қолди. Амир Худайдод Хусайний йўллаган мактубда Шохруҳ мана бу жумлаларни ҳам ўқиди: «Вашарти хоқони сайд Самарқандни амирзода Муҳаммад Жаҳонгирнинг илгига тобшуришга рози-ризалиқ берсалар, биз бетўхтов амирзода Ҳалил Султон баҳодир билан анинг (суякли) хотини Шодимулкни аълоҳазратнинг олий ўрдусига олиб боруб тобшуришга сўз берурмиз». Маккор Худайдод узоқни кўзлаб шу ишга қўл урди. Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир ҳали балогатга етмаган — энди ўн икки ёшга кирган эди. Шундай бўлгач, ўша замоннинг таомилига кўра, бунақа пайтда ҳукумат ишлари унинг оталиги қўлида, яъни ўша Худайдоднинг қўлида бўларди-да! Шохруҳ амир Худайдоднинг элчисига ҳушрўйлик кўрсатмади. Охири «айнан ушбу дамда бу хусусда бирон не нарса деб бўлмайду, Самарқандга бораёлик, сўнг не раво бўлса шуни қилурмиз», деб қўя қолди. Элчига эса қайтишга ижозат бермади, уни олий ўрдуда тутиб қолди. Зулҳижжанинг 8-да (1409 йил 25 апрел) Шохруҳ Жайхундан ўтиб Самарқанд сари юзланди. Дарёнинг ўнг соҳилида илгари Хисори шодмон тарафига юборилган мирзо Мирак Аҳмад олий ўрдуга келиб қўшилди.

Қўхитангга етганларида Шохруҳ ҳузурига Худайдод Хусайнийнинг яна бир элчиси Абдуллахожа келди. Элчи подшоҳга Шодимулк бегимни, канизаклари ва хизматчилари билан қўшиб олиб келиб топширди. Шохруҳ бу сафар ҳам амир Худайдоднинг Мовароуннаҳрни Муҳаммад Жаҳонгирга хат қилиб бериш ҳақидаги талабини рад қилди.

Худайдод Хусайний барибир Самарқандни қўлда тутиб қололмади. Шохруҳ ва Улугбек Хузорга келганларида унинг шаҳарни ташлаб Андижон тарафга қочганилиги, Ҳалил Султонни эса ўзи билан бирга олиб кетганилиги ҳақида хабар топдилар. Шохруҳ амир Саид Али тархон ва Алоуддин Алайка қўқалтош бошлиқ илгор қисмларни Самарқандга отлантириб, бир-икки кундан кейин ўзи ҳам Хузордан кўчди. Работи ёмда Шохруҳ билан Улугбекни Самарқанднинг казо-казолари катта совға-салом билан кутиб олишди. Булар орасида амир Оллоҳдод, Аргуншоҳ ва Мир Абдулаввал ҳам бор эдилар. Амир Аргуншоҳ кутиб олувчилар тўдасидан ажралиб олдинга чиқди ва отдан тушиб турган подшоҳ билан шаҳзоданинг олдига қараб юрди. Унинг қўлида тепасига қирмизий кимхоб дастурхон ташланган синар, устида эса шаҳар дарвозаларининг калиди. Аргуншоҳ ота-бола олдига сал хадик олиброқ борарди, қўл-оёғини эса титроқ босиб келаётган эди. Ўзини тутишга қанчалик ҳаракат қилмасин, барибир, бўлмади. Қоқилиб йиқилишига бир баҳя қолди. У икки букилиб таъзим қилиб синарни подшоҳга тутди. Шохруҳ уни олиб орқасида турган амир Ҳасан Жондорга узатди. Аргуншоҳ тиз чўкиб подшоҳнинг этакларини юзига суртмоқчи бўлганди, Шохруҳ унинг қўлидан пешини шартта тортиб олди. Аргуншоҳ ўрнидан турди ва подшоҳга яна бир марта таъзим қилди. Шу пайт мулозим яна бир синар тўла олтинни келтириб Аргуншоҳнинг қўлига тутқазди. Аргуншоҳ уни Мирзо Улугбекнинг бошидан сочмоқчи бўлди, лекин Мирзо ўзини олиб қочди. Олтинлар унинг оёқ остига тўкилди. Аргуншоҳ бўшаган синарни мулозимга узатиб Мирзонинг оёғига йиқилди, Мирзо ҳам отасига ўхшаб ундан оёқларини олиб қочди. Қанақасига унга илтифот қилсин, бундан тўрт йил муқаддам уни шаҳарга киритмасдан сарсон-саргардон қилган шу иккиюзламачи эмаемиди? Энди эса оёқларини ўпишга тайёр. Қандай мунофиқлик бу! Бунақаларни нега еру-замин ютиб юбормай, аксинча кўтариб туради. Шохруҳ ўғлини синчиклаб кузатиб турган экан, унинг хаёлидан кечган фикрни уқиб олди, уни юнатиб деди:

— Хафа бўлмангиз мирзом, бунақа иккиюзламачи махлуқлар аввалги замонларда ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор, келгусида ҳам бўлғай албат, чунки дунё аслида шундоғ яратилган...

Тафтишу-текширишлардан сўнг амир Оллоҳдод, Аргуншоҳ ва Шодимулкнинг вазيري аъзами Бобо Турмуш қатл этилдилар.

Шу тариқа Шохруҳ мирзо Самарқандда ҳам ўз ҳокимиятини ўрнатди.

Худайдод Ҳусайний ўшанда Ҳалил Султонни Андижонга олиб қочди ва ўгли амир Абдухолиқнинг қўлига топшириб, ўзи кўмак сўраб Муҳаммадхон (1408—1416) нинг олдига Мўғулистонга борди. Муҳаммадхоннинг Амир Темур вафотидан кейин бўлган воқеалардан хабари бор эди. Боз устига Худайдод Ҳусайнийни ҳам яхши биларди. Шундай бўлса ҳам бошда ўзини ҳеч нимани билмаганга солди, амир Худайдодни ҳурмат-эҳтиром билан қарши олди. Ўпта бия ва йигирма бош қўй сўйиб зиёфат қилди, кечаси эса, ҳамма уйқуга кетгандан кейин, ясовул Худайдод Ҳусайний ётган хонага бостириб кириб, уни тигдан ўтказди. Муҳаммадхон амир Худайдод Ҳусайнийнинг бошини элчи билан Шохруҳга юборди.

Шохруҳ Самарқанд олингандан кейин, кўп вақт ўтмай, амир Худайдод Ҳусайнийнинг гумашталарини бартараф қилиш ва Ҳалил Султонни тутиш мақсадида Сайхун бўйларига қараб қўшин тортди. Мирзо Улуғбек эса Самарқандни бошқариш учун қолдирилди. Йўлда қўшин уч қисмга бўлинди: амирзода Рустам, амир Али тархон, Шохмалик ҳамда Нуширвон барлос илгор қисм билан Шохруҳияга, амирзода Аҳмад биродари мирзо Бойқаро ҳамда амирлардан Султоншоҳ барлос ва Ҳасан Сўфи тархон бир қисм қўшин билан Тошкентга жўнатилди. Шохруҳнинг ўзи ёзнинг иссиқ кунларини Ўратепанинг Шахристонида ўтказадиган бўлди.

Лекин иш урушгача бориб етмади. Ҳалил Султон Худайдод Ҳусайний ўлдирилгандан кейин банддан халос бўлди ва Хўжанднинг Аъло деган кичик бир қалъасига қочиб келиб яширинди. Кўп ўтмай, Ўтторга қочиб борди, лекин у ерда ҳам атрофига одам тўпловмади. Охири Узун Отани лашкаргоҳ қилиб турган Шохруҳ ҳузурига тавба-тазарруъ билан келди...

Ўша йили, шаъбон ойи (1409 йил декабр)да Шохруҳ Ҳалил Султонни ўзи билан бирга Ҳиротга олиб кетди ва бир-икки кундан кейин уни Рай вилоятига ҳоким қилиб жўнатди. Лекин уни ўша ерда ҳам тинч қўймади. Зулқаъда ойининг 7-куни (1410 йил 14 март) Райга Шохруҳнинг чопари борди. Чопар Ҳалил Султонга подшоҳнинг фармонини тоширди. «Шаҳзодаий олий нажоднинг равшан райларига маълум ва равшан бўлсунким, айни замонда Қора Юсуфнинг фитнаю-фасоди туфайли Ироқ ва Озарбайжонда раият аҳволи огирлашди. Фитначиларнинг золим илгини мусулмонларнинг пок этакларидин юлиб

ташлаш айни савоб кўринадур. Тангри таолонинг иродаси бирлан бу ишни Сизнинг иқтидорлиқ илгингизга тобши-
рурмиз. Ҳумоюн фармонни олишингиз бирлан черик ва
лашкарни тўплаб зафар туғини баланд кўтаринг ва ўшал
кофирни орадин кўтариб ташлаб, элу-юртга эмну-омонлиқ
бахшида этинг»,— дейилган эди ўша фармонда. Фармонда
Ҳалил Султон тўплаши зарур бўлган қўшиннинг умумий
миқдори ҳам аниқ кўрсатилганди — у 10.000 кишидан кам
бўлмаслиги зарур эди. Ҳалил Султон подшоҳнинг амр-
фармониини бажардим-йўқми бу ҳақда бизга маълум
бўлган тарихий китобларда бир нима дейилмаган. Абду-
раззоқ Самарқандий ва Фасиҳ Аҳмад Хавофий Ҳалил
Султоннинг 814 йил ражаб ойининг 18-куни (1411 йил
6 ноябр куни) Райда вафот топганини хабар қиладилар...

Шоҳруҳ Ҳиротга қайтиш олдидан мирзо Улуғбекни
Мовароуннаҳр билан Туркистонга ҳоким этиб тайинлади,
лекин улуснинг тамом инон-ихтиёрини шаҳзода балоғатга
еткунга қадар «улуғ пўён Муборизуддин Шоҳмаликнинг
иқтидорли илгига» топширди. Ўшанда Хисорӣ подмон
вилояти мирзо Муҳаммад Жаҳонгирга инъом этилди. Балх
билан Бадахшон вилоятларига Иброҳим Султон, Қобул ва
Қандаҳорга мирзо Қайду, Фарғонага Умаршайхнинг ўғли
мирзо Амирак Аҳмад ҳоким этиб тайинландилар. Шоҳруҳ
кейинча мамлакатнинг бошқа қисмларини ҳам ўғил
ва неваралари ҳамда қарииндошларига улус қилиб бўлиб
берди. Хуросоннинг бир қисмини, Хабушон, Нисо, Абивард
вилоятлари билан қўшиб Бойсунгур мирзога, Эроннинг
ғарбий ўлкалари ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисмини
Султон Муҳаммадга, Форс вилоятини Абдулла мирзога
суюрғол тариқида инъом қилди. Шу йўл билан мамлакатни
бошқариш енгил бўлади, деб ўйлади у.

Иккинчи боб

ТАХТ ҲАВАСИ ВА ИЛМ ЗИЁСИ

Мирзо Улугбек қарийб қирқ йил (1409—1449) Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилди. Аммо, тўғрисини айтганда, у шунчаки ноиб эди, холос. Қарийб уч йил, у ҳали балоғатга етмагани учун, мамлакат жилови амир Шоҳмаликнинг қўлида бўлди. 1411 йили, ниҳоят, Шоҳруҳ Шоҳмаликни Мовароуннаҳрдан чақириб олди ва шу вақтдан бошлаб эл-юртнинг ишон-ихтиёри Улугбек Мирзонинг қўлига ўтди. Лекин, барибир, унинг ҳақ-ҳуқуқи кўп жиҳатдан чеклаб қўйилганди.

Шундай бўлса-да, Шоҳруҳ унинг шаҳар қурилиши билан боғлиқ фаолиятига ва илмий изланишларига аралашмади. Бу ишларни унинг ихтиёрига қўйди. Хорижий мамлакатлар билан бўладиган борди-келди, улус ҳокимлари билан бўладиган ишларни Шоҳруҳ ўз қўлида сақлаб қолди. Улугбек Мовароуннаҳрнинг ички ва ташқи сиёсати билан боғлиқ бўлган барча ишларни отаси билан келишмай, унинг рози-ризалигисиз қилолмасди, акс ҳолда бунинг оқибати яхши бўлмасди. Шунинг учун самарқандликлар ҳам, ҳиротликлар ҳам Улугбекни Шоҳруҳнинг Мовароуннаҳрдаги сояси деб аташарди. Ҳа, бу ҳақиқат, аччиқ ҳақиқат эди. Улугбек том маъноси билан шунчаки соя эди, холос. Тўғри, Шоҳмалик Ҳиротга чақириб олингандан кейин унинг қўли бир оз узайгандай бўлди. Лекин Самарқанд саройида унинг бутун фаолиятини кузатиб юрувчилар, балким босган ҳар бир қадамини ўлчаб юрувчилар бор эди. Улар Шоҳруҳ ва унинг нуфузли хотини Гавҳаршод бегимнинг одамлари эдилар. Қолаверса, Улугбек вақти-вақти билан Ҳиротга бориб отасига ҳисоб беришга, хирожнинг бир қисмини унинг хазинасига жўнатиб туришга, Шоҳруҳ Ироқ ёки Озарбайжонга, Ғур, ё бўлмаса Сеистонга ҳарбий юриш қилган пайтларда унга Мовароуннаҳрдан маълум миқдорда аскар, от-улов, озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа юборишга мажбур эди.

Яна бир муҳим гап. Улугбек гарчанд 812 йилнинг жумоди ал-охир ойи (1409 йилнинг октябр ойи)да тамом Мовароуннаҳр ва Туркистонга ҳоким деб эълон қилинган бўлса ҳам, бошда унинг ҳокимияти фақат Самарқанд, Бухоро ва Насаф вилоятлари билангина чекланди. Фарғонани, то Ўзгангача Амирак Аҳмадга, Хисори шодмонни мирзо Муҳаммад Жаҳонгирга бериб, Улугбекни Шохруҳнинг ўзи чеклаб қўйди. Туркистон бўлса ҳамон Шайх Нуриддин ва унинг тарафдорлари қўлида эди. Улар ўша йиллари Улугбек у ёқда турсин, Шохруҳни ҳам тан олмасдилар.

Бунинг устига мамлакат ҳали нотинч эди. Бунга асосий сабабчи Шайх Нуриддин бўлди. У Туркистон билан ҳам қаноатланмади. Шайх Нуриддин Хисори шодмон ҳокими мирзо Муҳаммад Жаҳонгир, марҳум Худайдод Хусайнийнинг ўғли, Янги ва Сайрам вилоятларининг ҳокими амир Абдулхолиқ ҳамда Оқ ўрдалиқ хонзодалардан Чингиз ўғлон билан иттифоқ тузиб Темурийларга қарши исён кўтарди. Улугбекка қарши Абдулхолиқ ва Чингиз ўғлон Ўтрордан, мирзо Муҳаммад Жаҳонгирнинг амирлари Ҳамза билан Мубашшир Хисори шодмондан бир вақтнинг ўзида — 812 йил зулҳижжа ойининг ўрталари (1410 йил 20 апрел) да Самарқандга қараб от сурдилар. Зулҳижжаниннг 15-куни (1410 йил 21 апрел) Самарқанднинг гарбий томонида жойлашган Қизил работ мавзеида ҳар икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Жангда Шайх Нуриддин ва иттифоқчиларининг қўли баланд келди. Мирзо Улугбек билан амир Шохмаликнинг қўшини мағлубиятга учради. Улугбек Жайхун тарафга, Калиф кечувига қараб қочди. Шохмалик бўлса аввал Қоратепага қочиб борди, лекин у ерда ҳам туролмай, Самарқанднинг қун чиқиш тарафидаги Олақароғ тоғлари орасига бориб яширинди. Шайх Нуриддин амир Шайх Ҳасанни сараланган отлиқ қисм билан Улугбекнинг кетидан юборди, Тоғай Бугони Бухорога жўнатди, ўзи, Чингиз ўғлон билан бирга, Самарқанд устига отланди. Улар шаҳар дарвозаларининг калиди чўнтакда деб фараз қилдилар, шунинг учун ҳам тўла умид ва ишонч билан Шайхзода дарвозаси олдига бордилар. Лекин бирон зот уларни қутлаб шаҳардан чиқмади. Шайхзода дарвозасигина эмас, балки шаҳарнинг бошқа дарвозалари ҳам маҳкам қилиб ичидан беркитиб олинган эди. Шайх Нуриддин ва Чингиз ўғлон Феруза, Оҳанин, Чорроҳа дарвозаларига ҳам боришди. Лекин улар ҳам берк, ичидан маҳкам қилиб тамбаланган. Хўш, нима қилиш керак? Қамал жанглари олиб боришга аскар

етмайди, қайтиб кетиш шармандалик. Бунинг устига Чингиз ўғлонга нима дейди? Ахир у катта ўлжа илинжида келган эди-ку бу ерларга. Шаҳар олинмагандан кейин мўмай ўлжани унга қаердан олиб беради. Ўша вақтларда амалда бўлган тартиб-қоидага кўра, истило қилинган шаҳар лашкарга уч кунга талонга бериларди. Шайх Нуриддин Чингиз ўғлонни шунга ишонтирган эди. Хўш, энди нима қилади? Шайх Нуриддиннинг боши қотди. Охири Чингиз ўғлонга маслаҳат солди.

— Жаноби олийлари, агар маъқул кўрсангиз бу ерда бир тадбир ишлатсак.

— Қандоқ эркан сизнинг бу сафарга тадбирингиз, жаноби амир?

Чингиз ўғлон шиддат билан Шайх Нуриддинга қараб ўқрайди.

— Шаҳар акобирлари бирлан музокара очсоқ, балким алар шаҳарни урушсиз тобшуришга рози бўлурмиканлар?

— Ихтиёрингиз.

Чингиз ўғлон Шайх Нуриддинга қўл силтади.

Шу тариқа Феруза, Оҳанин, Ғозиристон, Чорраҳа дарвозалари қаршисида аскар қолдириб, Шайх Нуриддин билан Чингиз ўғлон Кониғилга бориб, Дилкушо боғи ўртасидаги мухташам қасрга ўринлашдилар, шаҳарга эса элчи юбордилар. Лекин, бахтга қарши элчи ноумид қайтди. Шаҳар мудофаасини ўз қўлига олган шайхулислом хожа Камолиддин Абдулаввал бошлиқ руҳонийлар ва зиёлилар: хожа Исомиддин, мавлоно Салоҳиддин қози, мавлоно Қутбиддин, Мирак донишманд, хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ва бошқалар Шайх Нуриддиннинг талабларини рад қилдилар. Чингиз ўғлоннинг қистови билан Шайх Нуриддиннинг ўзи бир неча бор Шайхзода дарвозаси қаршисига бориб Мир Абдулаввал билан музокара олиб борди, лекин бунинг ҳам фойдаси бўлмади.

Шундай бўлса-да, Самарқанд таслим бўлмагани билан Термиз ва Калифдан ташқари ҳамма ерлар Шайх Нуриддин ва унинг иттифоқчилари қўлига ўтиб қолган эди.

Самарқанд остонасида содир бўлган воқеа ва Мовароуннахрнинг оғир аҳволи ҳақидаги хунук хабар Ҳиротга ўн беш кундан кейин, зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1410 йил 5 май) етиб борди. Шохруҳ шошилишч равишда Термиз билан Калифга амирлардан Музроб, Таваккал барлос, Ёдгорноҳ орлот ва бошқалар қўл остида ёрдамчи куч юборди. Шохруҳнинг ўзи бошда Ҳиротда қолди, чунки у ўша кунлари Ироқ ва Озарбайжонга, амир Қора Юсуфга

қарши юриш тараддудида эди. Чуқур ўйлаб ва мулоҳаза қилиб кўриб бу ишни энди орқага сурди ва Мовароуннаҳрга жўнаш ҳозирлигига тутинди.

Шайх Нуриддин Чингиз ўғлон, амир Абдулкарим ҳамда Султон Боязид бошчилигида Термиз билан Қалиф устига, Улугбекка қарши қўшин юборди. Лекин амир Музроб Термизни, Улугбек эса Қалифни мустаҳкамлаб олишга улгуришган экан. Чингиз ўғлон ва Шайх Нуриддиннинг амирлари бу қалъаларни қаттиқ қамал остига олдилар, ҳар куни бир печа бор унинг устига чигирткадек ёпирилиб бордилар, лекин қалъани ололмадилар, ҳар сафар катта талафот кўриб, чекинишга мажбур бўлдилар. Шунга қарамай, қамал жангларини давом эттиравердилар.

Шоҳруҳ 813 йилнинг 4 муҳаррамида (1410 йил 9 май) Хиротдан чиқди ва Жайхун соҳилларига қараб йўл олди. Лекин унинг қўшини шошилмай, секинлик билан ҳаракат қилди ва фақат сафар ойининг 17 (1410 йил 21 июн)да қарийб бир ярим ойдан кейин, Қалифга келиб тушди ва дарёнинг ўнг соҳилига кечиб ўтди. Шайх Нуриддиннинг шу ерда турган аскарлари урушга ботиолмади ва тартибсизлик билан чекина бошлади. Шоҳруҳ Улугбек билан амир Музробни Мовароуннаҳр халқини Шайх Нуриддинга қарши қурашга олантириш учун Кеш билан Насаф тарафларига жўнатди.

Жайхун бўйида Мирак Аҳмад ва Шоҳмалик ҳам Шоҳруҳнинг олий ўрдусига келиб қўшилдилар. Шоҳмаликнинг ўн-ўн беш навқаридан бошқа ҳеч кими йўқ, Мирак Аҳмад бўлса бундан бир ой муқаддам унга Андижон ва Ахсининг тамом аскарини йигиб келиш буюрилганига қарамасдан, тамом Фарғонадан атиги беш юз аскар олиб келибди, холос.

Шайх Нуриддин ва унинг иттифоқчилари билан Шоҳруҳ ўртасида раби ул-аввал ойининг тўққизинчиси (1410 йил 12-июл)да юқорида тилга олинган Ўзидил работида қаттиқ уруш бўлди. Урушда Шайх Нуриддин билан мирзо Муҳаммад Жаҳонгир мағлуб бўлдилар. Шайх Нуриддин қолган-қутган одами билан Сабронга, амир Ҳамза билан амир Мубашшир бўлса қурол-яроғи ва кўчкўронини ташлаб Хисори шодмонга қараб қочдилар.

Орадан икки кун ўтгач, 14 июл куни Шоҳруҳ Самарқандга кирди, лекин бу сафар кўнга қололмади. 30 июл куни шитоб билан Самарқанддан жўнаб кетди. Бунга Форсда юз берган воқеалар сабаб бўлди — Умаршайх мирзонинг ўғиллари мирзо Рустам билан мирзо

Искандар Исфакон билан Шерозни талашиб ўзаро уруш бошлаган эдилар.

Шоҳруҳ Самарқанддан жўнаб кетини олдида амир Шоҳмаликни Сабронга, амир Шайх Нуриддинга қарши, амир Музробни эса Хисори подмон устига, мирзо Муҳаммад Жаҳонгир ва Ҳамза сулдузга қарши юборди.

Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир амир Музроб билан урушмади ва бундан буён подшоҳнинг амру-фармонида чикмасликка аҳд қилди. Бу сафар у сўзининг устидан чиқди ва Шоҳруҳ номидан Хисори подмонни идора қилди. Аммо Шайх Нуриддин билан кураш осон бўлмади, у узоқ вақтга чўзилди.

Шайх Нуриддинга қарши юриш 813 йил рамазон ойининг 13 куни (1411 йил 10 январ) бошланди. Самарқанд қўшинининг манглайига амирлардан Мусо ака билан Ҳамза тархон тайинландилар. Шайх Нуриддин бўлса Шоҳмаликнинг қўшини Саброн остонасида пайдо бўлмасдан туриб, қалъани ташлаб Мўғулистон тарафларга қочиб кетди. Лекин Шоҳмалик нима сабабдандир рақибини татиқиб остига олмади, бунинг устига Саброн билан Яссини Амир Абдулхолиққа топшириб, ўзи Самарқандга қайтиб кетди. Қайтиш олдида у Абдулхолиққа буюрди:

«Нашкаримиз Саброндин қойтгач, Шайх Нуриддин ҳар қалай ўзини эркин сезуб Сабронга қойтиб келгай. Сен эрсанг ўзунгни иштирмага ол. Шундай қилинса ани қўлга тушуриш оносон бўлгай. Худо сенга ёр бўлсун!»

Абдулхолиқ Шоҳмалик айтгандай қилди. Шайх Нуриддин ҳақиқатан ҳам бир куни тулда Саброн атрофида пайдо бўлди, лекин иштирмага дуч келиб қўшинидан ажралди, ўзи эса ўттиз чоғлиқ йигити билан зўрга қочиб қутулди. У яна Мўғулистон тарафга қараб қочди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий амир Абдулхолиқ бу ерда инлатган бир сиёсатнинг сирини очиб берган. У бундай дейди: «Амир Абдулхолиқ ўшанда Шайх Нуриддинни тутуб олиш ҳам мумкин эрди, лекин «мен уни бартараф қилгундай бўлсам, амир Шоҳмалик (кейинча) мени ҳам бу ерда тинч қолдирмас», деган андишага борди».

Орадан ўн етти кун ўтгач, амир Абдулхолиқ қандайдир огир бир дардга чалиниб тўсатдан вафот топди. Улуғбек унинг ўрнига амир Дулдойнинг ўғли Темир Мазикни Туркистонга ҳоким этиб тайин қилди. Шайх Нуриддин амир Дулдой эл-юртда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олмасдан туриб Сабронни қўлга киритиб олишга ҳаракат қилди. Шу мақсадда у Мўғулистон хони Муҳаммадхон (1408—1416) ҳузурига борди ва ундан ёрдам сўради. Шайх

Нуриддин билан айни бир вақтда Муҳаммадхоннинг ҳузурига Улуғбек билан амир Шоҳмаликнинг элчиси ҳам келган эдилар. Муҳаммадхон Шайх Нуриддиннинг илтимосини инobatга олди, Улуғбек билан Шоҳмаликнинг элчисини эса зиндонбанд қилди. Сўнг ўгли Шамъи Жаҳонни ўн беш минг отлик аскар билан Шайх Нуриддинга қўшди. Шайх Нуриддин билан Шамъи Жаҳон Сайрамни қамал қилдилар, уларнинг илғор қисмлари эса Ўтрорнинг Қорасамон қишлоғигача бориб етдилар. Кўп ўтмай уларнинг кетидан қўшин билан Муҳаммадхоннинг ўзи ҳам Туркистонга бостириб кирди.

Шу тариқа Мовароуннаҳр билан Туркистон осмонида яна қора булут қуюқлаша бошлади. Улуғбек Ҳиротга чопар юбориб, бўлган воқеадан отасини хабардор қилди, Шоҳмаликни бўлса Самарқанддаги бор қўшин билан Туркистонга отлантирди.

Мовароуннаҳр ва Туркистондаги нотинчлик сабабидан Шоҳруҳ бошқа ишларини йиғиштириб қўйишга мажбур бўлди ва 814 йил раби ул-аввал ойининг сўнгги кўни (1411 йил 22 июл) катта қўшин билан Ҳиротдан чиқди ва Мурғоб дарёсининг бўйига келиб чодир тикди. Отларга бир оз дам берилгандан кейин у ердан кўчиб Чечактуга келди. Лекин шу ерда қўшинни ҳаракатдан тўхтатди, чўнки юришни давом эттиришга эҳтиёж қолмаганди — Улуғбекнинг чопари келиб «Муҳаммадхон Шоҳмалик бирлан битим тузиб, Қулонбошидин қойтиб кетибдур», деган хабар олиб келган эди. Мазкур битим ҳақида мўътабар китобларда эътиборга молик маълумотлар бор. Масалан, Абдураззоқ Самарқандийнинг китобида мана буларни ўқиймиз: «Муҳаммадхон аркон давлат бирлан кенгаш қилди. Кўп ишларни кўриб, тажриба орттиргон кишилар «биз Шайх Нуриддинни деб кучли бир қавм ва шавкатли бир гуруҳ бирлан ёвлашувимизга не ҳожат бўлмай? Урушнинг нима бирлан тамом бўлиши эрса маълум эрмас», деб туриб олдилар. Амирларни йўлга солишнинг иложи бўлмагач, Муҳаммадхон Ҳофиз исмли элчисини амир Шоҳмаликнинг ҳузурига юборди ва мана бу гапларни айтишни тайинлади: «Аввалда орамизда бирон-бир адоват бўлмагон, юз бергон низо эрса ғаразгўйларнинг рағбати бирлан воқеъ бўлди. Бўёғига дўст бўлмоғимиз маъқул кўринадур. Агар Шайх Нуриддин бирлан ораларингизда бирон низо чиққундай бўлса, Шайх Нуриддинни эмди асло ҳимоя қилмайдурмиз».

Шунга қарамай, Шайх Нуриддин курашни давом эттираверди ва ҳатто, ҳийла ва тадбир ишлатиб, беш юз отлиқ аскарни билан Саброн қалъасига кириб ҳам олди. Улугбек унга қарши катта қўшин билан яна амир Шохмаликни жўнатди. Улугбекнинг қўшини Сайхун устига кўприк солаётганида Шайх Нуриддиннинг элчиси Рамазон ўзбек келиб сулҳ хусусида сўз очди:

— Амир жаноблари ортиқча қон тўкилмаслигини истайдурлар ва сулҳ тузиб, дўстлик ила иттифоқлик риштасини узилғон жойидин боғлашни таклиф этадурлар.

Рамазон ўзбек Шохмаликка Шайх Нуриддиннинг мактубини узатди. Шохмалик мактубни диққат билан ўқиб чиқди, сўнг уни яна ўраб ёнида турган лашкарнависга берди. Рамазон ўзбек қўл қовуштирганча жавоб кутиб турарди. Шохмалик бўладиган гапни айтиб қўя қолди:

— Агарчи Шайх Нуриддин чиндан ҳам сулҳни ихтиёр қилғон бўлсалар, бирламчи Тумон ого бирлан онинг иниси Шайх Ҳасанни ҳамда ўгли Маҳмудшоҳни кечиктурмайин бизнинг илгимизга топширсун, шундан кейин ул жанобнинг сўзлари чин эканлигига ишонч ҳосил қилурмиз ва музокара хусусида сўз очурмиз.

Лекин Шайх Нуриддин ишни пайсалга солди, ана-мана деб вақт ўтказди. Оқибатда Шохмалик Сабронни қуршов остига олди, лекин барибир уни ололмади. Вақт ўтиб қамал қилувчилар ҳам қийналишди, қамалдагиларнинг аҳволи ҳам танг бўлди. Ёвлашувчи томонлар яна музокара очишга мажбур бўлдилар. Бу сафар амирларнинг ўзлари, ёнига фақат икки навқар олиб, шаҳсан учрашадиган бўлишди.

— Бир вақтлар, хусусан соҳибқирон тирик пайтларда, уларнинг ораларидан қил ҳам ўтмасди-ку, ахир? Энди нега бу қадар ит-мушук бўлиб қолишдилар?

Шохмалик билан Шайх Нуриддиннинг атрофидаги одамларнинг гапи шунақа эди. Аслида Амир Темур тирик вақтида ҳам бир-бири билан мой тортишиб юришардилар. Ахир, «икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», деб бежиз айтишмаган-да. Мол-давлат, мана бу шухрат ҳар қандай одамни ҳам шунақа қўйга солиб қўяркан ўзи. Лекин, улар дилдагини сездирмай юрардилар.

Сиртдан қараганда ҳар қалай Шохмалик билан Шайх Нуриддин инсофга келганга ўхшаб туюларди. Аслини олганда бу қандай яхши, ўзи. Лекин аҳвол сиртдан қараганда, биз ўйлагандай тарзда эди, аслида эса ўша «эски ҳаммом, эски тос» лигича қолганди. Амирлар пайт пойлашаётган эдилар, улар бири-иккинчисини маҳв қилиб юбо-ришнинг қулай йўлларини ахтаришаётган эдилар. Лекин,

Шоҳмалик усталик қилди. У режасини, кўнглидагини Хирқадоқ исмли навкарининг қўли билан амалга оширди. Абдураззоқ Самарқандини воқеани бундай ҳикоя қилади: «Хирқадоқ Шоҳмаликнинг амри билан Шайх Нуриддинни етаклаб келиш баҳонаси билан қалъа дарвозаси рўбарасига борди. Шайх Нуриддин эрса дарвозанинг ташқарисида эрди. Хирқадоқга кўзи тушгач, ташқариға чиқди ва уни овоз бериб хузуриға чақирди. Хирқадоқ борди ва бир неча марта чўқ тушди (таъзим қилди). Шайх Нуриддин отдин эгилуб қучоқ очди ва уни бағриға босмоқчи бўлди, лекин маккор Хирқадоқнинг қўллари амирнинг белидан тутғоч, уни бор кучи билан настра тортди ва у отдин йиқилди. Шу пайтнинг ўзида Хирқадоқ анинг кўкрағиға тиззасини қўйиб қиличини гилофдин сугурди. Шайх Нуриддиннинг қалъа ташқарисида тургон икки навқари чопуб келиб Хирқадоққа ташланди. Алардин бири Хирқадоқнинг қўлиға қилич урди. Хирқадоқ эрса Шайх Нуриддинни босиб турғони ҳолда, навқарининг отини қилич билан чунон урдики, отининг лабларини кесиб тушди. Навқарларнинг отлари чўчуб аларни олуб қочди. Сўнгра Хирқадоқ Шайх Нуриддиннинг юзига зарб билан қилич урди. Шайх Нуриддин қиличини тутуб олмоқчи бўлди, лекин қилич онинг бармоқлариини ва бош косасининг ярмини, бурни билан қўшуб, узуб тушди. Шоҳмалик нарироқда, баландлик тепасида туруб аларни кузатиб тургон эрди. Хирқадоқ қўллариини кўтариб анга ишора қилди. У икки юзга яқин мукаммал қуроллангон отлиқ аскарлари билан чопуб қалъа дарвозасига етуб келди. Хирқадоқ хануз Шайх Нуриддинни босиб ўлтиргон эрди. Мадад етиб келгондин сўнг ўрнидин турди ва Шайх Нуриддиннинг бошини кесиб олиб хорлиқ тунроғиға улоқтирди».

Шу билан, Шайх Нуриддин фитнаси ҳам таскин топди. Туркистон ҳам Улуғбекнинг ихтиёриға ўтди.

Лекин, ўша йиллари Улуғбек билан Шоҳмаликнинг оралари бир қадар бузилиб қолди. Бунга оталиқнинг ўта шухратпарастлиги ва мутакаббирлиги ҳам сабаб бўлди. Сирасини олганда Улуғбек энди катта йигит бўлиб қолган, рошша-роса ўн еттига тўлганди. Амир Шоҳмалик бўлса буни писанд қилмас, шаҳзоданинг ҳақ-хуқуқлари билан мутлақо ҳисоблашмас, уни давлат ишлариға яқин йўлатмас эди. Шоҳмалик ҳатто Мўғулистон хони Муҳаммадхон билан Шайх Нуриддин хусусида музокара олиб борган кезларда ҳам бирон марта бўлса-да, Улуғбекнинг номини тилға олмади, музокараларини ҳар сафар ўз номидан олиб

борди. Гапнинг қисқаси, Шоҳмалик ўзини подшоҳлардай тутди. Бу аҳвол ёш ҳукмдорнинг иззат-нафсига тегди, албатта. Бу мутакаббир ва шуҳратпараст амирни Самарқанднинг катта-кичиги ҳам ёқтирмай қолди. Улугбек унинг устидан отасига тез-тез шикоят билан чопар юбора бошлади. Шайх Нуриддин исёни ва Мўғулистон ҳукмдорларининг Туркистонга бостириб киргани натижасида Шоҳруҳ қўшин билан Чечактуга келиб турган вақтда ҳам Улугбек отасининг олдига навқари Малик ясовулни юборди. Малик-ясовул Мирзо Улугбек билан Шоҳмалик ўртасида кина-кудурат ортиб кетганлигини Шоҳруҳга арз қилди. Авваллари шундай ҳолларда Шоҳруҳ насиҳатомуз гаплар билан жавоб қилиб қўя қоларди. Бу сафар бунақа йўл тутолмади, чамаси. Чунки, шикоят кўпайиб кетди, бу галгиси эса ташвишлироқ эди. Шунинг учун ҳам Шоҳруҳ ўглининг шикоятини тафтиш қилиш учун амир Саид Али тархонни Самарқандга жўнатди. Саид Али тархон Самарқандда икки ҳафта турди ва «Амир Шоҳмалик Мовароуннаҳр мулкига соҳиб ихтиёр этуб тайинлангондин бери мулку миллатнинг тамом ишларини кўнчиликнинг раъйига мувофиқ тўғри фикр ва мулоҳаза бирлан низомга солгон, Мирзо Улугбекга эрса панд-насиҳат қилиш ва давлатхоҳлиқ мақомида турадур. Аммо, кўбчиликнинг табиатиға, айниқса подшоҳларга насиҳат аччиқ ботадур, чунки алар ҳамиша тириклик таомини ширин ва тотлик бўлишини истайдурлар, бутун борлиқни эса ўзларидан тубан тутадурлар. Шу боисдан борди-ю, амир (Шоҳмалик) бирон иш юзасидин шаҳзоданинг раъйига хилоф иш тутғудек бўлса, гаразғўйлар ани тартибсизлик ва мулоҳазасизлиқга йўуб, бўлгон ишни бошқа суратда кўргузадурлар», деган хулоса чиқариб қайтди. Шоҳруҳ аҳволни мулоҳаза қилиб кўриб, бир оз хавотирга тушди. Нима қилиш керак? Ҳақиқатан ҳам Шоҳмалик ўзига берилган ваколатни бир қадар орттириб юбораётганга ўхшайди. Бунинг устига унинг Сабронда қилган ёвузлиги подшоҳга ҳам маъқул бўлмади. Нима, Шайх Нуриддиндан қутулишнинг бошқачароқ чораси йўқмиди? Ахир унинг, айниқса Туркистонда тарафдорлари кўп-ку! Бунинг устига Сайром билан Янги шаҳарлари унинг иниси Шайх Ҳасаннинг қўлида-ку! Нега Шоҳмалик буни эътиборга олмади, ўйламай-нетмай бунақа иш қилиб қўйди! Энди нима қилиш керак? Пима бўлса ҳам Шайх Нуриддиннинг фарзандлари, қариндошлари ва яқинларининг ранжиган кўнглини юмшатишга тўғри келади. Бунинг эса фақат

битта чораси бор, у ҳам бўлса Шоҳмаликни Мовароуннаҳрдаги лавозимларидан озод этиш лозим.

Хоқони саид 1411 йилнинг кузида Мовароуннаҳрда бўлганида, ота-бола Кониғилда, Боғи дилкушода ёлғиз қолган кезлари Улугбек Шоҳмалик масаласини отасига қўй бор эслатди. Шоҳруҳ бу сафар ўглининг истак ва талабларига қулоқ осиб мажбур бўлди. У бу билан бир ўқ воситаси ила икки қўёни отмоқчи бўлди. Биринчидан, Улугбек билан унинг аркон давлатини тинчитади, иккинчидан эса Шайх Нуриддиннинг авлоди ва яқинларининг кўнглини овлайди.

— Агар сизнинг истагингиз шул эркан, мирзом, унда Шоҳмалик жанобларини бошқа хизматга таъйин этурмиз.

— Юксак илтифотингиз учун қуллук, отажон, бу бирлан Мовароуннаҳрга ҳам, Туркистонга ҳам эмну омонлиқ бағишладингиз.

Улугбек ўрнидан туриб отасига қуллук қилди.

Шоҳруҳ эшик оқони чақиртириб амр қилди:

— Ясовулбошига айт, амир Шоҳмаликни зудлик билан чақириб айтуб келсун!

Эшик оқо икки қўли кўксига, эгилган ҳолда орқаси билан юриб ташқарига чиқди.

Шоҳмалик Кониғилга етиб келиши билан Шоҳруҳ уни хонайи хосга таклиф қилди. Улугбек отасидан ижозат олиб ташқарига чиқди ва олма тағидаги сўрига бориб ўтирди..

Шоҳруҳ билан Шоҳмаликнинг суҳбати кўнга чўзилмади. Ҳаял ўтмай Шоҳруҳ унга кетишига ижозат берди. Шоҳмалик подшоҳ олдидан бир аҳволда чиқди. Ранги ўчган, қовоғи солиқ эди. Шоҳмалик шу қадар хафа эдики, ҳатто Улугбекнинг олдидан ўтиб кетаётиб у билан шунчаки бош иргитиб, шунчаки сўрашди. У Улугбекдан хафа эди. Шунча қилган хизматларини билмади, она юртидан бадарга қилдираётибди.

Хоқон саид Самарқанддан қайтишида амир Шоҳмаликни ўзи билан бирга Хуросонга олиб кетди. Амир Шоҳмалик икки йил чамаси Ҳиротда истиқомат қилди ва Шоҳруҳнинг хос мулозимлари қаторида саройнинг катта-кичик юмушларини бажарди. Охири, 1413 йили Хоразмга ҳоким қилиб тайинланди ва умрининг охиригача (1426 йил январ) ўша улкан ўлкани идора қилди. Шоҳмаликнинг авлоди ҳам хонлар ва подшолар саройида катта-катта мансабларда турдилар. Масалан, ўгли Нурсаидбек Улугбек, ундан кейин Султон Абу Саиднинг (1451—1469) хизматида, невараси атоқли шоир Муҳаммад Солиҳ

эса Султон Хусайн Бойқаро (1470—1506) ва Шайбонийхон (1500—1510) саройида хизмат қилдилар.

Шохруҳ Мовароуннахрдан қайтаётганида илгари Ҳалил Султон Шайх Нуриддинга никоҳлаб берган Тумон оқони ҳам ўзи билан бирга Хуросонга олиб кетди ва унга Жом вилоятига қарашли Қавсия булукини суюрғол қилиб берди.

Шундай қилиб, 1411 йилга келиб Сайхуннинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳарлар: Тошкент, Ясси, Саброн, Сайрам, Янги яна Темурийлар давлати таркибига қўшиб олинди ва бу ўлкаларни идора қилиш ҳам Улуғбекнинг зиммасига юклатилди. Фарғона билан Хисори шодмон эса яна бирмунча вақт мустақиллигини сақлаб қолдилар. Лекин Улуғбек бу ўлкаларни ҳам бўйсундириш пайига тушди. Фарғона учун кураш оғир бўлди. Бу бой ва ҳарбий-сийёсий аҳамиятга эга бўлган ўлка 1409 йилдан бери Амирак Аҳмаднинг қўлида эди. Улуғбек Амирак Аҳмадни бир ёқлик қилмай туриб Фарғона устидан ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатолмасди. Аксига олиб амирак Аҳмад Улуғбекка итоат қилишдан бош тортди. Улуғбек аввалда ишни ҳамирдан қил суғургандек осонгина ҳал қилмоқчи бўлди. Шу мақсад билан Андижонга элчи юбориб, шаҳзодани «муҳим бир кенгаш» баҳонаси билан Самарқандга таклиф қилди. Лекин Амирак Аҳмад анойилардан эмасди, ҳар хил баҳоналарни рўкач қилиб чопарни қуруқ қайтариб юборди. У Улуғбекнинг тўсатдан қилган бу таклифидан чўчиди, «яна бу усталик билан қўйилган тузоқ бўлмасин», деб қўрқди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Самарқанддан айнап шундай таклиф билан яна элчи келди. Шундан кейин Улуғбекнинг асл мақсадини пайқаш қийин бўлмади. Шунинг учун ҳам Амирак Аҳмад Улуғбекнинг элчисига бўладиган гапни айтиб қўя қолди: «Мен Мирзо Улуғбекнинг мизожидан қўрқамен, шул боисдан анинг хузурига боролмайдурмен, локин ул жанобга давлатхоҳ эрканимни қасам бирлан эътироф қилурмен». Улуғбек яна Андижонга одам юборди. Бу сафар Самарқанднинг бообрў ва нуфузли кишиларидан Боязид парвоначи элчи бўлиб борди. Улуғбекнинг элчиси Амирак Аҳмадга Улуғбекнинг дўстлик ва садоқат руҳида битилган мактубини катта совға-саломлар билан қўшиб тошқирди. Мактуб сўнггида мана бу иборалар бор эди: «Анинг (Боязид парвоначининг) сўзи бизнинг сўзумиздур, мирзонинг қандай шартлари бўлса инобатга олинур, сулҳга розилик билдирсалар ани аҳду паймон бирлан мустаҳкамлагаймиз». Амирак Аҳмад Боязид парвоначига «подшойи оламдин (Шохруҳдин)

иждозат бўлмагунча Фаргонани ташлаб кетолмайдурмиз», деб жавоб қилди. Шу тариқа Боязид парвоначининг элчилиги ҳам натижасиз тугади.

Энди қурол ишлатишдан ўзга чора қолмади. Улугбек 817 (1414) йили амир Муса ака, Муҳаммад Тобон ва амир Али бошчилигида катта қўшин билан Фаргонага юриш қилди. Амирак Аҳмаднинг бу катта кучга бас келишга қўзи етмади, шунинг учун Андижон билан Ахсини мустаҳкамлаб, садоқатли амирларнинг қўлига топширди, ўзи эса ўш билан Олой тарафларга қараб қочди. Шаҳзода Олой орқали Кошғарга ўтиб кетмоқчи бўлди. Ўшанда Улугбек Ахси билан Андижонни эгаллади. Бир оз фурсатдан кейин Ахсида Поянда бакавулни, Андижонда амир Мусо ака билан Муҳаммад Тобонни қолдириб, ўзи Самарқандга қайтди.

Орадан кўп вақт ўтмади. Амирак Аҳмад Кошғар ҳокимидан мадад олиб Фаргонани қайтариб олишга муваффақ бўлди. Ўш ёнида бўлган ҳал қилувчи урушда Амирак Аҳмад Улугбекнинг амирларини мағлубиятга учратди. Амир Мусо ака, Муҳаммад Тобон, амир Али ва бошқа баҳодирлар ўша урушда ҳалок бўлдилар.

Шоҳруҳ Фарғонада юз берган воқеалардан Исфаҳонни қамал қилиб турган пайт (1414 йил июл ойи) хабар топди. Даҳшатомуз бу хабарни Улугбекнинг навқари Шайхўйи қораунос олиб келган эди. Шоҳруҳ чопарнинг олдида бир нима демади-ю, лекин уни ташқарига кузатиб қўйганларидан кейин ёнида турган Алайка кўкалтошга Улугбекнинг бебошлигидан шикоят қилди, Мусо ака, Муҳаммад Тобон ва Али баҳодирдек номдор амирларнинг шаҳид бўлганидан кўп ачинди. Шундан кейин чопарни чақиртириб унга қисқагина жавоб қилди:

«Ушбу дақиқаларда олийҳимматимиз олдида тургон бирдин-бир мақсад Ироқдаги юмушлардур. Ўшал ишлардин фориг бўлғонимиздин сўнгра Фарғона хусусида доруссалтанатга қойтиб борилгоч иншоолло ўйлаб кўрурмиз».

Отасининг жавобидан Улугбек ўзича хулоса чиқарди, демак ҳозирча ҳоқони саид унга аскар билан ёрдам беролмайди. У Ироқдаги ишлар билан банд. «Иншоолло» деганида ҳам бир гап бор — у қачон Самарқандга келади-ю... Мирзо Улугбек шунча талофатга қарамай Амирак Аҳмадни бартараф қилиш ва Фаргонани узил-кесил бўйсундириш фикридан қайтмади, лекин бу сафар ўзбошимчалик билан иш тутишдан чўчиди ва отаси билан шахсан учрашишга қарор қилди. Шу мақсад билан

у 817 йил рамазон ойининг 12-куни (1414 йил 25 ноябр) Ҳиротга келди. Кўп уринди, лекин Фарғона хусусида отасини кўндиролмади, бунинг устига қайтишга ҳам рухсат ололмади. Шохрух ўглини Хуросонда қарийб тўрт ой тутиб қолди. Уни «бир оз ҳовурдан тушсин», деб шундай қилди, чамаси. Зулҳижжанинг ўрталарида (1415 йил 26 феврал) ота-бола Сараҳсага ов маросими учун бордилар. Бу ерда ҳам Улуғбек Фарғона ва Амирак Аҳмад хусусида отасига кўп бор гап очди, лекин подшоҳдан садо чиқмади. Ниҳоят, овдан қайтганлари (1415 йил 12 март) дан кейин хоқон сайд ўглига Мовароуннаҳрга қайтишга ижозат берди, лекин Фарғона хусусида на «ҳа» ва на «йўқ» деди. Улуғбек буни ўзича «сукут — аломати ризо»га йўйди.

Мирзо Улуғбек Самарқандга қайтиши билан яна Фарғонага юриш ҳозирлигига тутинди. Амирак Аҳмад эса Улуғбекдан чўчиб яна Қошғарга қараб қочди. Улуғбек катта қўшин билан унга қарши юриш бошлади. Улуғбек бу сафар адашмаган экан. Кейинги воқеалар Шохруҳнинг бу ишларнинг ҳаммасидан хабари бор эканлигини тасдиқлади. Унинг 818 йил раби ул-аввал ойининг ўн олтинчиси (1415 йил 26 май) да Амирак Аҳмадга йўллаган ишончнома-сига бир назар ташлайлик-а. Унда, хусусан мана буларни ўқиймиз: «Қулоққа етган гаплардин маълум бўлинича, шаҳзода бирлаи фарзанди аржуманд Улуғбекининг оролари-да, фисқу-фасодчиларнинг номақбул сўзлари оқибатида, шаҳару-райятнинг ташвишини орттиратурган номақбул воқеа содир бўлибдур. Биз ушбу нохуш хабарни Ироқ мамлакатада тургонимизда эшитдук, бироқ масофа йироқ-лиги ваҳҳидин анинг тадорикини кўролмадук, доруссал-тана Ҳирига қойтгонимиздин сўнгга эрса эшитдукким, ул фарзанд (Амирак Аҳмад) Мўғулистон тарафларга кетиб қолган эрмишлар. Бу иш биз учун бағоят маслаҳатдин йироқ ва ажиб туюлди, чулки бизнинг фарзандлар ва биродарлар хусусидаги гамхўрлигимиз ўзларига аёндур. Ота-болалик биноси мустаҳкам бўлмоғи учун ул фарзанд ҳузуримизга паноҳ излаб келишига ишончимиз комил, эътиқодимиз кучлидур. Эҳтимолдин йироқ эрмасдурким, мулозимликда юрган бир гуруҳ одамлар мажкур ноўрин ҳаракатлар хоҳ ихтиёрий, хоҳ мажбурий тарзда алар тарафдин содир бўлгонлиги ваҳҳидин ваҳимата тушуб, ул фарзанднинг (Амирак Аҳмаднинг) бизнинг ҳузуримизга келишлигига монелик қилсалар эҳтимол.

Мирзо (Амирак Аҳмад) Мажмуъ ал-аномни ишон-тиргайким, биз уларнинг жарималарини афв суви бирлан ювдик... Ҳақ устига ҳақдурким, аларнинг ҳаммаларига

рахму-шафқат қилурмиз, (аларга ҳам) давлатимиз паноҳидин бошпана берурмиз...»

Инончнома ўз таъсирини кўрсатди. Амирак Аҳмад охири Фарғонани Улуғбекка ташлаб чиқди. Абдураззоқ Самарқандий 819 (1416) йилда Хуросон, Ироқ ва Мовароуннаҳрда содир бўлган муҳим воқеалар баёни орасида ўша йили Амирак Аҳмаднинг Ҳиротга келганлиги, хоқон сайд эса уни Маккаю-Мадина зиёратига жўнатиб юборганлигини айтади. Ўша замонларда олий мартабали зотлардан, улардан бирон жиддий айб содир бўлган тақдирда, қутулиш чораларидан бири шунақа бўларди. Ул зот кўпинча ана шу муқаддас мамлакатга етиб боролмай йўлда тасодифан бирон дардга чалиниб ўлиб кетарди. Ўша замонларнинг таомили шунақа эди.

Шундан кейин Фарғона ҳам, унга тобеъ бўлган Қошғар ҳам Улуғбекнинг тасарруфига ўтди. Улуғбек Қошғарга ҳоким қилиб нуфузли амирлардан Сиддиқ Али такритни тайинлади. Амирак Аҳмаднинг ноиби Шайх Али Тогойи эса унга Қошғарни топшириб ўзи Самарқандга келди. Фасиҳ Аҳмад Хавофий Улуғбек уни зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қарши олгани ва иқтидорли амирлар сафидан жой кўрсатганлигини айтади. Абдураззоқ Самарқандий воқеани бундай ҳикоя қилади: «... Мирзо Амирак Аҳмад... Хуросонга жўнаб кетатуруб амир Шайх Али Тогойини ноиб қилуб Қошғарда қолдиргон эрди. Амир Шайх Али ўглини Самарқандга юборди ва улуг амирнинг (Амир Темурнинг) руҳини шафиъ қилуб Мирз Улуғбекдин гуноҳларини авф этишни сўроттирди ва «Қошғарга ўз одамини юборсаки, анго ушбул мамлакатни тобшуруб Самарқандга борсам», деб илтижо қилди. Мирзо Улуғбек Қошғарга Сиддиқ Али такритни жўнатди. Шайх Али Тогойи Қошғарни анго тобшуруб, Самарқандга келди. Шаҳзода (Улуғбек) уни яхши қарши олдилар».

820 (1417) йили Улуғбек яна Ҳиротга борди. «Махд улё Гавҳаршод ога, Гиёсиддин мирзо Бойсунгур, мирзо Муҳаммад Жаҳонгир, мирзо Муҳаммад Жўқий ва бошқа шаҳзодалар, нўёнлар ва улуг амирлар, — деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий, — Ҳиротдин бир неча фарсах йўлга чиқуб шаҳзодаани кутуб олдилар ва иззату-икром ва улуглаш маросимларини бажо келтирдилар». Улуғбек бу сафар доруссалтанат Ҳиротда қирқ кун (1417 йил 6 майдан 16 июлгача) турди. Улуғбек ўшанда отасининг кўпгина давлат кенгашларида, турли-туман қабул маросимларида қатнашди. Ана шундай маросимлардан энг каттаси раби ул-аввал ойининг сўнгги куни (1417 йил 17 май) бўлди.

Ўша куни хоқони сайд Хитой императори Чэн-Цзунинг (1403—1425) элчилари Би-Бочин, Ту-Бочин, Жот-Бочин ва Татқ-Бочинларни қабул қилган эди. Элчилар Шохрух, унинг хотинлари ва фарзандлари учун олиб келган Хитой императорининг жуда катта совға-саломини топширди. Совға-саломлар (атлас, кимхоб, таргу, чинни буюмлар ва бошқалар) уч юз отга ортиб олиб келинган эди. Элчилар хоқон сайдга императорнинг дўстлик ва хайрихоҳлик руҳида битилган мактубини ҳам топширдилар. Абдураззоқ Самарқандий бу мактубнинг қисқача мазмунини келтирган: «Хар икки томондин ҳам гайрлик ва бегоналик пардаси олуб ташланмоғи, мувофиқлик, якдиллик эшиги очилмоғи лозим, токи раият ва савдогарлар истак-ихтиёрлари бирлан бориб-келатургон бўлсунлар, йўллар эрса бежавотир бўлсун». Ўша кунлари Улуғбекнинг ўзи ҳам отаси шарафига, иниси Бойсунгур мирзо шарафига, шунингдек Хоразмдан Ҳиротга келган мирзо Муҳаммад Жаҳонгир ва эски қадрдони амир Шохмалик шарафига катта зиёфат берди.

Хўш, бу гал Улуғбек не мақсад билан Ҳиротга борди? Ота-бола нималар ҳақида сўзлашдилар? Бу саволларга тарихий китоблардан тўғридан-тўғри жавоб топилмади. Лекин, кейинги йилларда содир бўлган воқеалардан кўринишича, бу сафар Улуғбек отаси билан Оқ ўрда хонлигида юз берган воқеалар, аниқроғи Оқ ўрдага юриш бошлаш хусусида маслаҳатлашиш учун борганлиги турган гап. Биринчидан, Улуғбек Хуросондан қайтишида Шохрух унга Муҳаммад Жўқийни ҳам қўшиб жўнатди. Улар бирон манзилда узоқ тўхтамадилар, шитоб билан йўл босдилар ва бир ҳафта деганда Самарқанди фирдавсмонандга кириб бордилар. Иккинчидан, улар амалда бўлган тартиб-қоидага хилоф равишда (Улуғбек аслида кўпроқ Бухорода қишлашни одат қилган эди) бу сафар Оби турк бўйида қишлашга қарор бердилар ва рамазон ойининг 21-куни (1417 йил 3 ноябр) Шохрухия ёнига келиб тушдилар. Шу ерга теварак-атрофдан кўп лашкар тўпланди. Улуғбек билан Муҳаммад Жўқий 1418 йилнинг 8 февралига қадар шу ерда турдилар. Фақат Оқ ўрда тахтини Тўхта-мишхоннинг ўғилларидан Жабборберди эгаллаганлиги ҳақида хабар олингандан кейингина ога-ини Самарқандга қайтишга қарор қилдилар. Қайтиш олдидан, замондош тарихчининг сўзлари билан айтганда, Мирзо Улуғбек «бандда тутиб турилган бир неча ўзбек ўғлонларини бўшатиб вилоятларига қайтаруб юборди».

-- Майли, борсунлар, Жабборберди бирлан ёқолаш-

сунар, шу тариқа ўз-ўзлари бирлан овора бўлсунар, шуида биз тинч бўлурмиз,— деди Улугбек инисига.

Шу пайт Мовароуннаҳр билан қўшни бўлган яна бир мамлакат — Мўғулистон ҳам яна потинч бўлиб қолди. Уша ўлкада яна тўс-тўполонлар бошланди. Ана шу ур-йиқитларнинг бирида Увайс ўтлон Мўғулистон хони Нақши Йаҳонни ўлдириб қўйди. Бу — теvarак-атрофдан Самарқандга тез-тез келиб турадиган хабарларининг энг даҳшатлиси эди. Хабарни Улугбекнинг Қонғардаги поиби Сиддиқ баҳодирнинг чопари олиб келди. Бу хабар Мирзо Улугбекнинг кайфиятини бузди, албатта. Чунки Нақши Йаҳон унинг Мўғулистондаги ишонган одами эди. У тахтда ўлтирган пайтларда Улугбек Туркистон билан Андижон хусусида хотиржам эди. Энди-чи? Энди нима бўлади? Балким хабар нотўғридир? Улугбек уни тафтиш қилишга қарор қилди. Мўғулистон тарафларига кўпни кўрган ишончли одамларни юборди. Хиротдан эса яна мирзо Муҳаммад Йўқийни чақиртирди. У шитоб билан йўлга чиқди ва 821 йил ражаб ойининг 20-чиси (1418 йил 23 август) да ўз қўшини билан Самарқанд атрофига келиб тушди. Мирзонинг ўзи Боги дилкушога жойланди. Лекин бу сафар ҳам Мўғулистон устига юришга эҳтиёж бўлмади. Ана шу кунлари Самарқандга Увайсхоннинг (1418—1428) элчиси келди ва унинг бўйсунини, садоқат ва яқдиллик руҳида ёзилган мактубини Улугбекка топширди. Элчининг кетидан илгари Мўғулистонга юборилган Улугбекнинг одами ҳам етиб келди. Улугбек уни хилватхонага олиб кирди.

— Хўш, тақсирим, сиз қандоқ тоза хабар келтурдингиз?

— Увайсхон, ҳазрати олийлари, мамлакатнинг ички ишлари бирлан шу даражада бандким, андин ортиқча хавотирланмаса ҳам бўладур.

Хушхабардан Улугбекнинг кўнгли бир қадар таскин топгандай бўлди ва Кўксаройда бандда бўлган мўғул бошлиқларини озод қилиб, Увайсхоннинг элчисига қўшиб юртига қайтариб юборди. Улар орасида дуглот амирларидан Саид Али ҳам бор эди. Бу билан Улугбек кўндан бери Мўғулистонда ҳокимият учун кураш олиб бораётган яна бир феодал гуруҳни — амир Саид Али бошлиқ дуглотлар гуруҳини кучайтириб, Увайсхоннинг қўл-оёқларини боғлаб қўймоқчи бўлди.

Улугбекнинг одами олиб келган хабар тўғри бўлиб чиқди. Орадан кўн вақт ўтмай 822 (1419) йилида Мўғулистонда ўзаро феодал кураш олови қайтадан

янгиланди. Бу ҳақда Самарқандга узлуксиз хабар келиб турди. Хабарлар бир-биридан таъвишли ва даҳшатли эди. Масалан, Андижон ҳокимининг чопари Абуллайс келиб амир Шербахромнинг ўгли Жетедан Қошгарга қочиб кетганлиги, унинг кетидан эса бир гуруҳ мўғул амирлари ҳам эргашиб кетганлиги ҳақида хабар олиб келди. Ўша йили август ойида амир Худайдоднинг қизи эри Шамъи Жаҳонни заҳар бериб ўлдиргани эшитилди. Улугбек қулай келган бу фурсатдан фойдаланиб, Мўғулистонга юриш қилмоқчи бўлди, лекин кутилмаган тасодифий бир аҳвол бунга халақит берди. Бу — Хитой элчиларининг Фарғона сарҳадида яқинлашиб қолганлиги эди. Бу ҳақдаги хабарни Андижон бегининг чопари олиб келди.

1419 йил 22 август. Самарқанд ҳар қачонгидан гавжум, саранжом ва саришта. Чорраҳаларга, айниқса Регистон ва бозор атрофидаги кўчаларга қунда икки мартадан сув сепилиб сидириб-супурилар, қасрлар ва шаҳар бозорларининг деворлари анвойи матолар билан безатилган, дўконлар ва расталар турли-туман мато ва буюмлар билан лиммо-лим.

Император Чэн-Цзунинг элчилари Ли-да ва Жонг-ку келишган. Улар билан бирга Шоҳрухнинг аввалги йили Хитойга юборган элчиси Ардашер тавочи (Хитой манбаларида Бек-Буқо) ҳам улар билан бирга келган. Боғи дилкушода элчилар шарафига катта зиёфат берилди. Элчилар Мирзо Улугбекка Хитой императорининг дўстлик ҳамда ўзаро муносабатларни ривожлантириш хусусидаги таклифларни ўз ичига олган мактуби ҳамда катта совға-саломларини топширдилар. Совғалар орасида кимхоб, атлас, тарғу каби анвойи матолар, товус ва аждаҳо тасвири солинган нафис фарфор кўзачалар; турли-туман чинпи идишлар; рангдор хитой қоғози, ов қушлари, шакарқамишдан тайёрланган турли-туман буюмлар бор эди. Эртаси куни элчилар Хуросонга қараб йўлга чиқдилар. Улугбекнинг одамлари уларни Бухорогача узатиб қўйдилар.

Улугбек Хитой элчиларини Хуросонга узатиб қўйганидан кейин, шайбон ойининг охирида (1419 йил 20 сентябр) Мўғулистон устига қўшин тортди. Туркистон ҳокими Арслонхожа тархон, Саброн ҳокими амир Фаттон, шунингдек Сайхун атрофидаги шаҳарларнинг доруғалари, Ёдгор барлос ва Маҳмуд тархон сингари номдор амирлар унга бу юришда ҳамроҳ бўлдилар. Самарқандни тасарруф қилиб туриш амир Искандар Ҳинду Буқога топширилди. Қорабулоққа етганларида Мўғулистонда ўзаро кураш олиб

бораётган амир Худайдод билан Садр Ислоннинг навкарлари келиб, улар ҳар бири ўз ҳолича Улуғбекни сабртоқатсизлик билан кутаётганликларини хабар қилдилар. Улуғбекнинг қўшини Чинос ёнида Сайхундан ўтиб, Тошкентнинг Бурлоқ деган жойига келиб тушди. Лекин Улуғбек нимагадир юришни давом эттирмади, Тўқмоққача бориш ниятидан кечди. Қўшин шу ердан орқага қайтди ва шаввол ойининг 2-сида (1419 йил 22 октябрь) Самарқанд атрофига келиб тушди.

Бурлоқдан қайтиш олдида Улуғбек Арслонхўжа тархон билан амир Фаттонга ўз вилоятларига, яъни Ясси ва Сабронга қайтишларига ижозат берди, бошқа амирларни, Маҳмуд тархон бошчилигида, Қошгар муҳофазасига юборди...

Хитойлик элчилар Хуросондан қайтишда (ўша йилнинг ноябр ойида) яна Самарқандга қўниб ўтдилар. Улуғбек элчилар шарафига бу сафар Боғи майдонда катта зиёфат берди, уларнинг ҳар бирини муносиб совғалар билан сийлади. Қайтишларида уларга Султоншоҳ ҳамда Муҳаммад бахши бошчилигида ўз элчиларини ҳам қўшди ва катта карвон билан Хитойга жўнатди. Ҳофизи Аbru ва Абдураззоқ Самарқандийларнинг маълумотларига қараганда, Шохруҳ, Улуғбек, Бойсунқур ва бошқа Темурийлар ҳам ўз элчиларини мана шу карвонга қўшган эканлар. Аниқ маълумотларга қараганда, Темурийлар карвони катта бўлган. Карвондаги элчилар, хизматкорлар ва савдогарларнинг умумий сони беш юз ўттиз одамдан иборат бўлган. Шохруҳнинг карвонига амир Шодихўжа билан амир Кўкча, Бойсунқурникига Султон Аҳмад ва хожа Гиёсуддин Наққош, Иброҳим Султоннинг карвонига амир Ҳасан, мирзо Рустамникига паҳлавон Жалол бошчилик қилдилар. Буларга Самарқандда Қобул ва Ғазна ҳокими мирзо Суюрғатмишнинг элчиси амир Аргудоқ, Хоразм ҳокими амир Шохмаликнинг элчиси Урдубон ҳамда Бадахшон подшосининг элчиси хожа Тождиддин ҳам келиб қўшилдилар. Уларнинг тепасида Шохруҳнинг элчиси амир Шодихўжа турди. Гиёсуддин наққош элчиликка ноиблик қилди. Унга махсус «хотира дафтари тутиш ва онга сафар чоғи ўз кўзи билан кўргон ва эшитгон нарсаларни орттирмайин ва бўрттирмайин ҳаққоний ёзиб бориш» вазифаси топширилди...

Темурийларнинг элчилари икки йилу икки ой ва беш кундан кейин 1422 йилнинг 2 сентябр куни ватанига қайтиб келдилар.

Ўша замонларда савдо ва элчилик карвонлари Ўрта

Осиёдан Хитойга икки йўл орқали боришган. Биринчи йўл Тошкент, Сайрам, Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг Турфон ва Қумул шаҳарлари орқали, иккинчи йўл Фарғона водийси орқали — Хўжанд, Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш орқали Олой водийси бўйлаб борган ва Шарқий Туркистоннинг Қошғар, Хўтан ва Ёрканд шаҳарлари орқали ўтган.

Ғиёсуддин Наққош Мўғулистон, Қошғар ва Хитойда кўрган-билганлари ва эшитганларини кунма-кун зўр диққат ва эътибор билан ўша кундалик дафтарга қайд этган. Ғиёсуддиннинг кундалик дафтарида Мўғулистоннинг ўша замондаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, Шарқий Туркистон шаҳарларидан Қорахожа, Турфон ва Қумул; Хитой шаҳарларидан Сукжоу (Цзюцюань), Камжу (Чжаньне), Садин-фу ва пойтахт Хонбалиқ (ҳозирги Пекин атрофида)нинг ижтимоий-сиёсий аҳволи ва маданий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Бу маълумотларнинг Ўрта Осиё билан Хитой ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкид этиб ўтмоқ лозим.

Таъбир жоиз бўлса яна шуни ҳам айтиш керакки, ҳар иккала қўшни мамлакат ўртасидаги савдо-сотиқ, сиёсий ва маданий алоқалар жуда қадим замонлардан мавжуд. Биз бунини ўша вақтлардан қолган араб, форс, туркий ва хитой тилларида битилган китоблардан биламиз. Бу муносабатлар Шоҳруҳ билан Улугбек замонида яна ҳам ривож топди. Деярли ҳар икки-уч йилда Самарқанд билан Ҳиротга Хитой элчилари, Хонбалиққа эса Ўрта Осиё ва хуросонлик элчилар ва савдогарлар қатнаб туришган.

Шоҳруҳ билан Улугбек замонида Тибет билан ҳам яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилган. Масалан, Улугбек 824 йил муҳаррам (1421 йил январ) ойида Бухорода қишлаб турганда ўша мамлакатдан элчилар келганини биламиз.

Улугбек Оқ ўрдада ҳам ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам у ерда бўлиб турган воқеаларни зўр диққат-эътибор билан кузатиб турди. 1419 йил баҳор кунларининг бирида Дашти қипчоқ тарафдан келган одам Улугбекка ўзбек улусида ур-йиқит бузилишлар юз берганлигини хабар қилди. Унинг гапларини Сифноқда бўлган бухоролик ва самарқандлик савдогарлар ҳам тасдиқлашган. Бу кўпдан бери мирзо Улугбек қўллаб-қувватлаб келган Бароқ ўғлоннинг навбатдаги мағлубияти ҳақидаги хабар эди. Бароқ ўғлонни

Жўчихон наслидан бўлган бошқа бир шахзода — Муҳаммадхон мағлуб этганди. Қўн ўтмай, 822 йил раби ул-охир ойининг сўнгги куни (1419 йил 26 апрел) Бароқ ўғлоннинг ўзи Самарқандга, Улугбек Мирзонинг олдига қочиб келди. Улугбек уни очик ҳоҳра билан қарши олди, унга подшоҳона иззат-ҳурмат кўрсатди ва бир неча кун давом этган меҳмоннавозликдан сўнг уни, етарли қурол-аслаҳа, пул ва аскар билан таъминлаб, юртига қайтишга ижозат берди. Бароқ ўғлон Улугбекнинг мана шу ёрдами билан тез орада Муҳаммадхонни енгди ва Ўзбек улусининг катта қисмини қўлга киритиб олди.

823 (1420) йили Мўғулистонда яна ур-йиқит бошланди. Ур-йиқит ўша Увайсхон билан Шермуҳаммад ўғлон ўртасида тожу тахт учун тинимсиз курашнинг оқибати эди. Бу Улугбекка қўл келди, албатта. У Мўғулистонга юриш ҳозирлигини кўра бошлади. Шу мақсад билан теварак-атрофга жарчилар ва тавочилар юборди. Чамамда бунга Улугбекни Шоҳруҳнинг ўзи ундаган бўлиши ҳам керак. Хоқон сайд ўша йили катта куч билан Ироқ ва Озарбайжонга, Қора Юсуфга қарши юриш бошлаш олдидан ўғлига юборган нишонда «Мирзо Улугбек Мовароуннаҳр, Туркистон ва Мўғулистонни идора қилиб турсин», — деб айтилган эди. Авваллар Улугбек Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳокими, деб юритилганди. Бу сафар отаси уларга Мўғулистонни ҳам қўшиб қўйибди». Бу — «сенга ижозат, Мўғулистон ҳам сеники», дегани эмасмикан хоқони сайднинг. Ўша кунлари (раби ул-охир ойининг ўрталарида (1420 йил 28—29 апрел) Гавҳаршод бегимнинг кутилмаганда Самарқандга келиши ҳам бежиз эмасди. Ўшанда Улугбек бу хусусда онаси билан ҳам гаплашиб олган бўлиши мумкин. Абдураззоқ Самарқандийнинг мана бу гапларига ҳам бир назар ташлайлик-а: «... Боғи чинорда подшоҳона тўй ва хусравона зиёфат берилди. Бир неча кунни шод-хуррамлик билан ўтказдилар, сўнг мирзо Улугбек сақарлотлар, қирмизий қатийфалар ва бошқа нафис матолар ортилган қатор-қатор хачир, туялар ва тилло эгар-жабдуқлик отларни совға қилуб тортиди. Сўнг маҳди улё Хуросон сори юзландилар... Шундан кейин мирзо Улугбек Мўғулистонга юриш ҳақидаги қарорини қатъийлаштирди...»

Улугбек жумоди ул-охир ойининг ўрталарида (1420 йил 10—11 июл) катта лашкар билан Самарқанддан чиқди. Қорабулоққа етишгандан кейин, Улугбекнинг ўзи лашкарнинг бир қисми билан ўша ерда қолди. Амирлардан Исқандар, Ҳарий Малик ва Боязидларни эса илғор

тариқида олдинга жўнатди. Лекин бу сафар ҳам Мўғулистонга юриш ярим йўлда тўхтатилди. Ойнинг охирида, яъни 1420 йил 25 июлда, Мўғулистондан Малик Исом келди ва Улуғбекка мўғулларнинг давлатхоҳлик ва тобеълик билдирганликларини маълум қилди. Шундан кейин Улуғбек юришни тўхтатиш тўғрисидаги фармон билан илғор қисмга чопар юборди. Амир Искандар, Ҳарий Малик ва Боязид ражаб ойининг 9-куни (1420 йил 20 июл) Қорабулоққа қайтиб келдилар. Улар билан бирга Қорабулоққа мўғулларнинг эллик нафар сардори ҳам келишди. Орадан бир ҳафта ўтгач, ражаб ойининг 16-сида (1420 йил 10 август) Сарик ўғлон бошлиқ яна бир гуруҳ мўғул сардорлари ҳам Улуғбекнинг ўрдусига келдилар. Булар орасида тожик тахт даъвогарларидан Шермуҳаммад ўғлон ҳам бор эди. У тушқин бир аҳволда Улуғбекка мурожаат қилди:

— Бахту иқбол ва омад биздин юз ўғирди, аълоҳазрат. Осмон қадар остонангизга бош уриб келдик, даргоҳингиздан қувмассиз, деган умиддамиз.

Шермуҳаммад ўғлон Мирзо Улуғбекнинг оёқларига йиқилмоқчи бўлди, лекин Улуғбек унинг қўлтигидан тутиб қолди.

— Йўқ, йўқ, асло бундоғ қилмангиз, аълоҳазрат! Бу подшоҳларга муносиб эрмас.

Улуғбек уни етаклаб чодирига олиб кирди ва тўридан жой кўрсатди. Шермуҳаммад кўзига ёш олди:

— Минг-минг раҳмат сизга, Мирзо. Лутфу марҳаматингизни тирик эканмен, асло унутмасмен.

Улуғбек Шермуҳаммад ўғлон билан бир пайтларгача гаплашиб ўтирди. Маълум бўлдики, Увайсхон ўзаро курашда бу сафар ҳам ютиб чиқибди. Улуғбек Шермуҳаммад ўғлонга Мўғулистон тахтини олиб беролмади бу гал. Биринчидан, Увайсхоннинг қўли бир мунча баланд эди, тарафдорлари ҳам кам эмасди. Иккинчидан, Шохрух пимагадир Озарбайжонда кўн ушланиб қолди, Улуғбекнинг Хуросондан узоқлашини Хуросоннинг эмнияти учун хатарли эди, албатта. Учинчидан эса отаси бирдан зудлик билан ёрдам учун ўн минг отлиқ аскар юборишини талаб қилиб қолди. Бундай шароитда яна битта катта юриш бошлаш тўғри бўлмасди. Шунинг учун ҳам Улуғбек бу сафар Мўғулистонга юриш фикридан қайтди ва Шермуҳаммад ўғлонни ўзи билан бирга олиб Самарқанд сарй юзланди.

Шундай бўлса ҳам Улуғбек, бари бир, Шермуҳаммад ўғлонга Мўғулистон тахтини олиб бериш ниътидан қайтмади. Зулҳижжа ойининг 16-куни (1420 йил 5 ян-

вар) уни етарли от-улов, қурол-аслаҳа, озиқ-овқат ва керак миқдорда одам қўшиб Мўғулистон устига отлантирди. Шермуҳаммад ўғлон тез фурсат ичида Улугбекнинг мана шу ёрдами билан ғалаба қозонди ва Мўғулистонда ҳокимиятни қўлга киритиб олди. Лекин у пировардида кўрнамаклик қилди. Мамлакатда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олгандан кейин валинётматидан юз ўғирди. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзлари билан айтганда, у «салтанат тахтида ўрнашиб олғоч, подшоҳлик ғурури ва ўта такаббурлик уни мирзо Улугбекнинг ҳақ-ҳуқуқини риоят қилиш интизомидин ташқари чиқаруб, мустақиллик байроғини осмони фалак томига кўтарди ва анинг мактубларидин бўйсуниб йўлидин четга чиққанлиги маълум бўлди». У Мовароуннаҳр ва Қошғардан қочиб борган кишиларга бошпана берди. Ана шундайлардан бири Улугбекнинг Қошғардаги ноиб Пир Али такритнинг ўғли бўлиб, у 1423 йили жазодан қочиб Мовароуннаҳрдан Мўғулистонга қочиб борган эди. Улугбек уни тутиб беришни талаб қилиб одам юборганда, Шермуҳаммад ўғлон тап тортмасдан рад жавобини берди. Улугбек бу бадбахтга кўп яхшиликлар қилиб, энди ёмонлик қайтганидан кўп ачинди ва ёнида ўлтирган мавлоно Абуллайсийга мурожаат қилди:

— Ажабо, наҳотки кечагина қилинган яхшилик бугун унут бўлса. Бу қандайин бедодлик ўзи?! Бундайларни нечун еру замин кўтариб турибди, мавлоно.

Мавлоно Улугбекни овунтирди ва охири унга мана бу ҳикматни айтиб берди:

«Қўнлардан бир куни Бузуржмехрдин сўрабдурлар: «Тақсири олам, Сизнингча қандай подшоҳ покизароқ бўлур?» Бузуржмехр жавоб қилибдур: «Шундай подшоҳ покиза бўлурким, ондин покизалар омонлиқ топса-ю, нопоклар жазо топсалар.

Шоҳ улким, хотири кўп равшану доно эрур,

Яхшига яхши, ёмонга ёмон, бадҳо эрур».

— Ҳа, шундай. Бузуржмехр ҳақ гапни айтибдур. Шермуҳаммад онкўрликни ихтиёр қилган эркан, жазосини тортгай, албат!

Мавлоно Абуллайсий Улугбекни илгари бундай кайфиятда кўрмаган эди. Унга яна тасалли берди, фойдаси бўлмагач деди:

— Кимки вафо қилса — вафо топғусидур, хиёнатнинг давоси жазодур, аълоҳазрат. Шермуҳаммад ўғлоннинг қисмати шул эркан, илож қанча, «тақдирдин қочуб бўлмас», деб бежиз айтишмоғон эски одамлар, ҳазратим.

Улугбек Мўғулистонга юриш қилиш тараддудига тушиди. Тушиди-ю, лекин ҳали отасига буни маълум қилмаган эди. Хоқони саиднинг олдидан ўтмай туриб бу ишга қўл уриб бўлмасди. Улугбек Шермуҳаммад ўғлоннинг қилмишлари тўла баён этилган мактуб билан Ҳиротга амир Ҳамзани жўнатди. Шохруҳ ўғлининг йўлини тўсмади, Мўғулистонга, Шермуҳаммад ўғлонга қарши юриш бошлашга ижозат берди.

Юришни 1425 йилнинг илк баҳорида бошлаш мўлжалланди ва шу мақсад билан Шохруҳия, Саброн ва Андижонда қишлошга ва ўша ерларга қўшин тўплашга қарор қилинди. Қишловга кўчиш 827 йил зулҳижжа ойининг биринчи куни (1424 йил 25 октябрь) бошланди. Қўшиннинг ўнг қаноти амир Ҳарий Малик ва Шайх Абу Саид бошчилигида Андижонда, Султон Увайс барлос, хожа Юсуф ва Таваккал барлос бош бўлган сўл қанот Саброн атрофида, Қорасомон деган мавзеъда қишлайдиган бўлди. Улугбекнинг ўзи Гул билан Шохруҳияда турадиган бўлди. Улугбек бу ерга зулҳижжанинг 15-куни (1424 йил 10 ноябр) келди. Эртасига «Мовароуннаҳр ҳамда Туркистон мамлакатларидаги бор лашкар муқаррар булжорда, муайян мавзеъда жамъ бўлсунлар», — деган хумоюн асар фармон содир бўлди...

Улугбек бир куни кечқурун ёлғиз қолганда баъзи фикр-ўйларга бориб хаёл суриб кетди: «Ҳа, энди яна лаклак одам ҳаракатга келди, эл-юртнинг саронжомлиги бузилди. Расадхонанинг қурилиши энди не кечаркин? Самарқанд, Шаҳрисабз ва Гиждувонга мўлжаллангон қурилишлар-чи? Расадхона қурилишининг суръати сусаяди, бошқа қурилишлар бўлса кейинга сурилади, чунки қурилишга ажратилатурғон маблағни бу ялмоғуз уруш ютиб юборади энди. Мана, ўша ҳамду-саюларнинг оқибати, «боракалло ота ўгил, рааё бирлан бароёнинг бошини силасағиз кам бўлмағайсиз», деб мақташларнинг оқибати. Беклар ва амирлар атайлаб рааёни ҳам қўшиб қўярдилар. Аслида-чи? Аслида алар бирламчи навбатда ўз фойдасини кўзлайдурлар. Аларга мўмай ўлжа, ҳад-ҳисобсиз бойлик бўлса бас. Ахир, аларнинг катта-катта ерсуви, беҳисоб молу мулки бор-ку?! Ўшал мулкдин келгон даромад етмасму эркан, аларга?! Йўқ, етмас. Камлик қилур. Аларнинг ўзлари тўйсалар кўзлари тўймас. Алар ўзларини дунёга устун фараз қилуб, ўлумни, охиратни ўйламайдурлар...

— Ори, аълоҳазрат, аларга Корун тоғи каби бойлик

ҳам камлик қилур. То кўзининг косаси ҳок бирла
тўлмагунча ўзлари тўймайдурлар.

Мавлоно Абуллайсий султони аъзам хожа Аҳмад
Яссавийдан мана бу ҳикмати ҳам келтирди:

Бешак билинг, бу дунё борча элдин ўзаро,
Ишонмагил молингга, бир кун қўлдин кетаро.
Ота она, қариндош, қаён кетти фикр қил,
Тўрт оёғлиқ чибин от бир кун санго етаро.
Дунё учун гам ема, Ҳақдин ўзғони дема.
Кини молини ема, сирот узра тутаро.

Шундоғ, мавлоно. Локии илож қанча? Магар аларнинг
майлига боқмосак, сўзга киратурғонини тониб олурлар.

Шундай деди-ю, Улугбек бошини қуйи солганича
сукутга кетди. Бир оз вақт ўтгач, ўзига келди ва айтилган
гаплар ва қилинган мулоҳазалардан бир қадар чўчиб
тушди. Хайриятки, бу гапларни мавлоно Абуллайсийдан
бошқа ҳеч кимса эшитмабди. Улугбек ҳозиргина ўзи тушиб
қолган кайфиятни илм билан ўралашиб қолишининг
оқибатига йўйди. Бора-бора у ўзини ўнглаб олди ва
подшоҳларга хос фикр юрита бошлади.

— Ахир улуг бобомиз соҳибқирони муаззам бир
вақтлар қўн мамлакатлар қатори Мўғулистонни ҳам забт
этмағониму эрди? Шундай бўлгоч, не сабабдин эмди биз бу
мамлакатни қўлдин чиқиб кетишига йўл қўюр эрканмиз.

Йўқ, Улугбек бунга йўл қўя олмайди. Бу унинг
қўзларидан кўришиб турибди. Мўғулистонга юришни бир
кунмас-бир кун албатта бошлаб юборади. Унинг кўнглидан
шу ҳаёл ўтди-ю, сўнг ўз-ўзига тасалли берган бўлди: «Ахир
улуг бобомиз урушни ҳам тўхтотмағонлар, қурилиш ҳам
бўлаверган-ку. Биз ҳам шундоғ қилурмиз. Ахир ўлжанинг
бешдин бир қисми бизга тегадур-ку. Биз они, хирожнинг
бир қисми бирлан қўнуб, қурилишларга ишлатурмиз.

Ҳа, ўлжанинг катта қисми подшоҳга тегарди. Бу
хусусда ҳам Улугбек ота-бобосининг йўригини тутди. Бир
мисол: Мўғулистон хони Вайсхон вафот қилгандан
(1428) сўнг, икки сағир ўғли Юнусхон билан Эсон Бугахон
тожу тахтни талашиб, бир-бирларига қилич кўтардилар.
Лекин галаба Эсон Бугахон тарафида бўлди ва у
1428 йили Мўғулистон тахтига муяссар бўлди. Юнусхон ва
унинг тарафдорлари: бахрин тумонининг бошлиғи Эразон
ва чарос қабиласи бекларидан Мирак Туркман уч-тўрт
минг мўғул хонадони билан юртидан Самарқандга,

Улуғбек мирзо ҳузурига қочиб келдилар. Юнусхон Улуғбекдан мадад излаб келди, лекин у амирларининг кўнглига қараб, мўғулларнинг саркардаларини ўлдиртирди, уларнинг бир қисмини турли вилоятларга жўнатди, қолган қисмини эса амирларига ўлжа сифатида тақсимлаб берди. Ўшанда Улуғбек ўлжанинг бешдан бир қисмини амалда бўлган тартиб-қоидага биноан, Юнусхон билан қўшиб Хиротга, отасига юборди...

Қиш кунларининг бирида Улуғбек ҳузурига Сигноқдан Бароқхоннинг элчиси Сўфи ўтлон келди ва унинг отабоболар тахтига ўлтирганини айтиб, Улуғбекка унинг катта совға-саломларини топширди.

Замондош тарихчининг ибораси билан айтганда «совуқ лашкари баҳор сипоҳини кўруб чекинмоққа юз тутғон, ҳавонинг жонпарвар насими мўътадиллик лутфини касб этгон ва замона баҳор фасли ташриф буюргонлигини ҳаёт табиатиға киргон бир пайтда», яъни 828 йил раби ул-аввал ойининг 27- (1425 йил 17 феврал) куни лашкар ўрнидан кўзгалди. Хулласи калом Мўғулистон устига юриш бошланди. Улуғбекнинг аскарари мўғулларнинг амир Иброҳим ва Жаҳоншоҳ бош бўлган катта қўшинини Ашпара билан Оқсув бўйида, Буам сойи ёқасида тор-мор келтирди. Бу воқеа раби ул-охир ойининг 14-куни (1525 йил 4 март) содир бўлди. Амир Иброҳим билан унинг икки ўғли ўша жангда ҳалок бўлдилар, Жаҳоншоҳ бўлса қолган-қутган одами билан Чўнг кеминга, у ердан Иссиқкўл тарафига қараб қочди. Буам дарасида, Иссиқкўл атрофида, Чўнг кемин, Обиш, Чорин, Арпа ёзи, Тош бўйпоқ, Қизилсув, Сангош, Кетмонтепа, Оқ қуёш, Қарши, Кунгес ва Юлдуз номлик мавзеъларда бўлган уруш ҳам Мовароуннаҳр ва туркистонлик қўшинларнинг ғалабаси билан тугади.

Қисқаси, кўпчиликка мисли кўрилмаган кулфат келтирган бу уруш юз кундан ортиқ давом этди, минг-минглаб йигитларнинг ёстуғини қуритди, кўп элу юртлар талон-тарож қилинди. Улуғбекнинг амирлари ва беклари беҳисоб ўлжа ва кўплаб асирларни Мовароуннаҳрга ҳайдаб қайтдилар. Ўлжа орасида Мўғулистон хонининг бош қароргоҳидан (у Қарши аталган: мўғул тилида Қарши деб саройини айтишган) олинган икки бўлак катта кош тоши (нефрит) ҳам бор эди. «Мирзо Улуғбек,— деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий,— ўшал кош тошни ароба бирлан доруссалтана Самарқандга етказиш учун икки минг чапдаст кишини ўшал мавзеъда қолдирди. Ўшал тошни қадимғи подшоҳлар Чин тарафдин ушбу жойга келтургон

эрканлар ва ҳазрати соҳибқирон ул тошни Мовароуннахрга кўчирмоқчи бўлуб амир Жаҳоншоҳни бир неча минг киши билан ўшал ерда қолдиргон, аммо алар тошни кўчириб келтиришдин ожизлиқ қилгон эрканлар». Бир вақтлар Дува Сеценхон Хитой тарафларидан олиб келиб мўгул ҳукмдорлари қароргоҳига қўйилган бу тош аслида уч қисмдан иборат бўлиб, ўз вақтида Амир Темур фақат унинг бир қисминигина Самарқандга олиб келишга муяссар бўлган эди. Тошнинг қолган икки бўлагини Улуғбек махсус араваларга юклатиб, Самарқандга олиб келтирди. Улуғбекнинг амри билан моҳир сангтарош усталар бу тошларни тарошлаб биттасини Амир Темурнинг қабри устига қўйдилар.

Улуғбек Самарқандга шаъбон ойининг 10-куни (1425 йил 27 июн) қайтиб келди. «Тарихи жадидаи Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») китоби муаллифининг сўзларига қараганда, Улуғбек Мўғулистон юришидан қайтишида, Сойбўйи қалъаси билан Ҳиззах оралиғида жойлашган Илоҷўти деган тор ердан ўтаётиб қоятошга мана бу сўзларни ёздирган экан: «Улуғ таңгри таолонинг... қўллаб-қувватлаши билан улуг султон, жамий подшоҳлар ҳукмдори, Оллоҳнинг ердаги сояси, ислом динининг туғдори, ислом ҳомийси Муъинуддин Улуғбек кўрагон, оллоҳ анинг салтанатини пойдор қилсун, Ҳете ва Мўғулистонга юриш вақтида ушбу ердин ўтгон. Ҳижрий 828 йил».

Мўғулистонга қилинган бу уруш Мирзо Улуғбек олиб борган жиддийроқ урушларнинг биринчиси ва сўнггиси эди. Бу қирқ йиллик подшоҳлик даврида Улуғбек қозонган биринчи сафар эди. Орадан икки йил ўтгач, у яна бир урушга бел боғлади, лекин бу сафар қаттиқ мағлубиятга учради.

Аслини олганда Мўғулистонни Амир Темур ҳам узил-кесил бўйсундиrolмаганди. Улуғбекнинг уриниши ҳам беҳуда бўлди. Мўғулистон ўз мустақиллигини сақлаб қола олди.

Кейинча Улуғбек яна оғир аҳволга тушиб қолди. Увайсхоннинг иккинчи ҳукмронлиги йилларида, яъни 1425—1428 йилларда, феодал тарқоқлик, қалмоқларнинг кетма-кет қилиб турган хуружи кучайди. Лекин мамлакат ўз мустақиллигини сақлаб қола билди. Увайсхоннинг тахт вориси Исобугахон даврида (1428—1462) эса у ўзини бирмунча ўнглаб олди ва ҳатто Қошғарни Улуғбекнинг ноиб қўлидан тортиб олишга ҳам муяссар бўлди. Энди, аксинча, мўгул феодаллари тез-тез Фарғонага бостириб

кириб, Андижон, Қонибодом ва Сайрам тева­ра­ги­да­ги қиш­лоқ­лар­ни та­лон-та­рож қи­либ тур­ди­лар.

Улуғбек Оқ Ўрдада ҳам ўз мавқеини мустақамлаш учун кўн уринди, лекин бу уринишлардан зиғирча ҳам фойда чиқмади. Юқорида тилга олганимиз Бароқ ўғлон 1423 йили Улуғбекнинг ёрдами билан тамом Оқ Ўрда устидан ҳукмдор бўлиб олди. «Равзат ус-сафо» муаллифининг сўзларига қараганда, ўша йил атрофида Самарқандга Бароқ хоннинг элчиси Жумодуқ ўғлон келди ва Бароқ хоннинг Оқ Ўрда тахтига ўлтирганлигини маълум қилиб, унинг бериб юборган катта совга-саломини Улуғбекка топширди. Мирзо Улуғбек элчини ҳур­мат-аҳти­ром билан қар­ши олди ва унга ўз элчисини ҳам қў­шиб, Бароқхоннинг ҳузурига турли-туман тансиқ моллар ва катта маблаг билан юборди. Бароқ ўғлон Улуғбекнинг катта моддий-маънавий ва ҳарбий ёрдамига таяниб, бошқа Жўчийнажод султонларни ҳам енгди. Рус солномаларида келтирилган маълумотларга қараганда, у 1423—1425 йиллар ичида Давлатберди ва Кенак ўғлон сингари бир талай тож-тахт даъвогарлари устидан галаба қозонди, ҳатто Олтин Ўрда пойтахти Сарой Беркани ва Олтин ўрдага қарашли бошқа юртларни ҳам ўзига бўйсундирди. Лекин Бароқхон ҳам Шермуҳаммад ўғлонга ўхшаб, Оқ Ўрдада сиёсий мавқеини мустақамлаб олгандан кейин, босар-тусарини билмай қолди, манмансираб талтайиб кетди. Бир умр ёрдам бериб келган Улуғбекдай валинеъматнинг юзига оёқ қўйди. У ҳатто илгари Темурийлар давлати таркибига кирган Сайхун бўйидаги Ўтрор, Саброн ва Сигноқ сингари шаҳарларга ҳам кўз тика бошлади. 1425—26 йиллари Самарқандга тез-тез Туркистон ҳокими Арслонхожа тархоннинг чопарлари шикоят билан кела бошладилар. Чопар олиб келган бир руқъада бундай дейилганди: «Анинг (Бароқхоннинг) навкарлари ушбу тарафларни хароб этмоқдалар, ўзларини ҳокими мутлақ ҳисоблаб, салтанат лофини урмоқдалар». Улуғбекнинг сийлашуви-синоришлари, ваъз-насихатлари ва ҳатто дўқ-пўнисалари ҳам қор қилмади. Бароқхон беҳаёлик билан иш тугишда давом этаверди. У ҳатто Сигноқни ҳам босиб олди. Норозилик билдириб унинг ҳузурига келган Арслонхожа тархоннинг элчисига бўлса таъб тортмасдан «Сигноқнинг яйловлари қадимдин менинг ота-боболаримга тегишли бўлгон, бувам Урусхон Сигноқда иморат солгон»,— деб жавоб қилди. «Табақоти Маҳмудшоҳий» китоби муаллифининг сўзларига қараганда, ўшанда Бароқхон беш минг уйлик кўчманчиларни ҳам ўзи билан бирга Сигноққа

кўчириб олиб келган экан. Қисқаси, аҳвол шу даражага бори етдики, ҳар иккала томон қаттиқ ёвлашиб қолдилар.

Улугбек шитоб билан Ҳиротга чопар юборди ва содир бўлган воқеадан отасини хабардор қилди. Шохруҳ сўзда «олам вайронгарчилигининг сабабчиси бўлмиш жангу-хусуматдан ўғлини манъ қилса ҳам», амалда ўғлини урушга раббатлантирди. Хоқон саид маълум миқдордаги лашкарни Мирзо Муҳаммад Ҳўқий туғи остида Мовароуннаҳр сари боришга таъин қилди. Мирзо Муҳаммад Ҳўқий қўшини билан 830 йил раби ул-охир ойининг 17-куни (1427 йил 15 феврал) Мовароуннаҳр сари отланди.

Лекин Мирзо Улугбек қўшин билан иниси келмасдан сал аввалроқ Самарқанддан жўнаб кетган эди. Муҳаммад Ҳўқий отасига Шохруҳияга етиб олди. Бир-икки кун отлар ва одамларга дам бердилар, сўнг ота-ини қўшин билан йўлга чиқдилар. Сайхундан ўтиб Тошкентга, у ердан Сигноқнинг Жумғол қишлоғи ёнига келиб тушдилар. Эртаси куни шу ерга Бароқхоннинг элчиси келди ва унинг узрхоҳлиги ҳамда сулҳга чанқоқ эканлигини маълум қилди. Улугбек Бароқ ўрлондан қаттиқ ранжиган эди, шунинг учун ҳам элчига илтифот қилмади, Бароқнинг узрини эса қабул қилмади ва ўша куниёқ қўшинни олдинга бошлади. Лекин, бахтга қарши, эртаси куни кечқурун кутилмаганда мудҳиш воқеа юз берди. Улугбекнинг лашкари Сигноқ атрофидаги теналик орқасидаги тор бир майдонда хотиржам тунаб ётганда, Бароқхоннинг лашкари чор атрофдан уни босди ва қаттиқ зарба берди. Бароқхон қайтиб кетди. Улугбек билан Муҳаммад Ҳўқий саросимага тушмадилар ва қўшинни жанговар сафга тортдилар. «Матлаъ ус-саъдайн»да ўқиймиз: «Рақиблар фидойилардай баб-баробар жангу-жадолга киришуб, зўрлик ва қудрат қўлини чўздилар. Мирзо Улугбек қўшинининг ўнг ва сўл қанотлари танг аҳволда қолди. Душман ғулга ҳам ҳужум қилди, оқибатда қалб вайрон бўлди. Натижада Мовароуннаҳр лашкарида чекиниш аломатлари ва енгилганлик белгилари намоён бўлди...» Охири Темурий мирзоларнинг қўшини бор-йўғини ташлаб тум-тарақай бўлиб қочдилар. Улугбекни Арслонхожа тархоннинг одамлари, мирзо Муҳаммад Ҳўқийни эса Шохруҳнинг эски хизматкорларидан паҳлавон Маҳмуд Дандоний душман чангалидан бир илож қилиб юлиб олдилар. Ўша пайтда Бароқхоннинг йигирма чоғлик йигити лашкардан ажраб қолган ота-инини адир ён-бағрига қараб сиқиб бораётган эдилар. Арслонхожа тархон билан паҳлавон Маҳмуд Дандонийнинг йигитлари

яна бир печа дақиқа кечикинганларида нималар бўлишини тасаввур қилиш қийин эмасди. Чекинганларнинг кўпчилиги Янги, Саброн ва Тошкент қалъаларига қочиб бориб жон сақладилар. Улугбек билан мирзо Муҳаммад Жўқий хос одамлари ва махсус қўриқчи қисм билан Самарқандга қочиб келишди ва унинг мустаҳкам қалъасига кириб яшириндилар. Ўшанда Бароқ ўғлоннинг лашкари уларни Самарқанд оstonаларигача таъқиб қилиб келди; Ясси, Саброн, Тошкент, Шоҳруҳия, Самарқанд ва Бухоронинг теvarак-атрофидаги қишлоқлар ва унинг халқини талаб кетдилар.

Улугбекнинг Сигноқ оstonасидаги муваффақиятсизлиги ҳақидаги хабар Самарқандга унинг ўзидан аввал етиб келди. Шаҳар аҳлини ваҳима босди. «Наҳотки, шаҳзодалар катта қўшинни бўлатуриб, шу ашхозга тушишган бўлса? Буни қандай англамоқ керак? Хоиликмиди, ёки ландовурликми бу?! Бундайин подшоҳнинг кимга кераги бор?» — деб вайсовчилар ҳам бўлди. Шаҳар дарвозаларини берkitиб олиб Улугбекни ҳам, мирзо Муҳаммад Жўқийни ҳам шаҳарга киритмасликни маслаҳат берувчилар ҳам бўлди. Лекин фақат шаҳар ҳокимининг энчиллиги билан бу аҳволнинг олди олинди...

Улугбекнинг мағлубияти ҳақидаги хабар Ҳиротга ҳам унинг чонаридан илгари етиб борди. Улугбекка тескари бўлиб юрган амирлардан бирининг навкари бу совуқ хабарни жумоди ул-аввал ойи (1427 йил март)даёқ Шоҳруҳ саройига элтиб улгурганди. Улугбекнинг чонари мавлоно Шамсуддин Эса ундан бир ҳафта кейин жумоди ул-охир ойининг 4-си (1427 йил 4 апрел)да Ҳиротга етиб келди. Ўша кунлари Шоҳруҳ оғир бетоб бўлиб ётганди. У 830 йил раббиди ул-охир ойининг 23- (1427 йил 22 феврал) куни Ҳиротнинг жума масжидидан чиқиб келаётганда пичоқ еб оғир жароҳатланганди. Абдураззоқ Самарқандий воқеани бундай ҳикоя қилади: «... У ҳали масжид ичида бораётганда, ногоҳ мавлоно Фазлуллоҳ Астрободийнинг муридларидин Аҳмад Лур исмли намадиқун шикоятчи қиёфасида илқида қандайдир бир қоғоз тутгон ҳолда подшоҳга яқинлашди. Он ҳазрат «онинг сўзини маълум қилиб арза еткуринглар», — деган маънода мулозимларидин бирига ишорат қилди, бироқ андишасиз Аҳмад Лур онинг қошига чоқуб келиб сув қатрасидай (ялтироқ) пичоқни он ҳазратнинг қорнига санчди» ... Шоҳруҳ Улугбекнинг чонарига бирон нарса демади, лекин унинг кетидан жумоди ул-охирнинг 17-куни (1427 йил 17 апрел) яна ўша Муҳаммад Жўқий мирзони Самарқанд

устига отлаштирди. Шохруҳ Улугбек учун қурол-аслаҳа ва катта маблағ ҳам бериб юборди. Афтидан у Улугбекдан нима қилиб бўлса ҳам Туркистондаги аҳволни изга солишни қаттиқ талаб қилган.

Ўз вақтида юборилган ёрдам Улугбекнинг жонига ора кирди. У «нақдина, аслаҳа, от-улов ва бошқаларни лашкар аҳлига улошиб, аларни жиҳод йўлига рағбатлантирди» ва қўшинни қайтадан тузиб, Бароқ ўғлонга қарши юришга қасд қилди. Юришга ҳозирлик қилиб турган бир пайтда мирзо Муҳаммад Ҳўқий оғир бетоб бўлиб ётиб қолди. Улугбек инисини Самарқандда қолдиришга мажбур бўлди, унинг тумоноти ҳамда Қандаҳордан келган қўшинларни ўз аскарига қўшиб, Бароқ ўғлонга қарши отланди. Шохруҳия рўбарўсида Сайхунга кўприк қуриб дарёдан ўтди ва Тошкентга келиб тушди. Шу пайт Самарқанддан чопар келиб Шохруҳ қўшин билан, Босунгур мирзони ҳам ўзи билан бирга олиб, Мовароуннаҳр йўлига чиққанлигини маълум қилди. Улугбек отасининг шахсан ёрдамга отланганлигидан хурсанд бўлди, лекин Бойсунгурни ўзи билан бирга олиб келаётганидан бир оз ваҳимага тушди. «Нима, балки отам мендин Мовароуннаҳр бирлан Туркистонни тортуб олуб, ўрнимга мирзо Бойсунгурни тайин этмоқчиму?» — деган андишага ҳам борди. Унда бошқа шаҳзодалар ичида қандай қилиб бош кўтариб юради, расадхона нима бўлади, мўлжаллаб қўйган илмий ишларнинг тақдири-чи? Йўқ, Улугбек бунга йўл қўя олмайди, бориб отасининг оёқларига йиқилади, ялинади, ёлборади. Нима бўлса ҳам ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолади. Улугбек шуларни назаридан ўтказди-ю, ваҳима босди. Ҳеч нарсасига қарамай отасининг истиқболига боришга қарор берди ва лашкарни Тошкентда қолдириб, отасининг ҳузурига шошилди.

Дарҳақиқат, Шохруҳ ҳали тамом соғайиб кетмаган эди. Лекин соғлиқ билан ҳисоблашиб ўлтирадиган вақт эмас эди. Ўша йил шаъбон ойининг биринчи (1427 йил 28 май) куни у Бойсунгурни ўзи билан бирга олиб Ҳиротдан чиқди. Олий ўрду эндигина Ҳайхун қирғоғига келиб ҳам тушган эди, Улугбекнинг чопари подшоҳ олдида тиз чўкди ва унга ўғлининг мактубини топширди. У отасидан Бойсунгурни пойтахтга қайтариб юборишни зорланиб илтимос қилган экан. Шохруҳ бу ишни шунчаки сиёсат учун қилган эди, ўғлининг илтимосига дарров «хўп» деб қўя қолди. «Мирзо Бойсунгур, — деб ёзади Абдураззоқ Самарқандий, — хоқон сайиднинг фармойиши ҳамда Мирзо Улугбек кўрагон-

нинг илтимоси билан Хуросон пойтахтига қайтиб келди».

Икки юз кема Шоҳруҳнинг катта қўшинини бир ой деганда Термизга ўтказиб бўлди. Улугбек билан Мовароуннахрнинг кўзга кўринган ақобирлари подшоҳни мана шу ерда зўр таптана билан кутиб олдилар. Шоҳруҳ ўғли билан совуққина кўришди, кўпчиликнинг олдида индамади-ю, лекин Султон содотга бориб ўрнашганларидан сўнг кечқурун, ҳамма тарқалгандан кейин, уни қаттиқ итобга олди:

— Хўш, Искандари замон, марҳамат қилуб айтсунларчи, қўшун ҳозир қой манзилда эрур? Анинг умумий аҳволи қандоқ?

— Қўшиннинг асосий қисми Тошкентда, локин анинг аксарий қисми от-улоvidин ажралгон.

— Шундоғ бўлгоч, сиз не учун бу ердасиз, мирзо?

Отасининг аччиқ ва қочириқ гаплари Улугбекнинг ичидан ўтиб кетди, қалбига нашта бўлиб санчилди. Оғзи қуруқшаб, тили айланмай қолди. Отасининг ўткир нигоҳидан кўзларини олиб қочди ва бошини қуйи солди. Лекин бу билан у сўроқ ва итобдан қутулиб қололмади. Тафтиш ва сўроқнинг энг каттаси Самарқандда бўлди. «Матлаъ ус-саъдайн»да мана буларни ўқиймиз: «... У (Шоҳруҳ) Бароқ ўғлон билан бўлгон уруш хусусида суриштирди ва бўлуб ўтгон воқеанинг тагига етди. Воқеа шарҳини сўраб билғонида Мовароуннаҳр амирлари гуноҳкор бўлуб чиқдилар. Аларни девони олийда чўби ёсоқга етқурдилар. Мирзо Улугбекни эрса хитобу итоб мақомига етқузиб, жуда қаттиқ сўроқ қилди ва шаҳзода бир неча вақт безътибор қолди». Ҳа, ҳақиқатан ҳам Улугбек учун ўша кунлар жуда-жуда оғир бўлди. У бир ойдан ортиқ қўли ишга бормаи Регистондаги ўзи қурдирган хонақода дарвешлардек кун кечирди. Улугбек ўша кунлари деярли ўз-ўзи билан бўлди, тунларни бедор ўтказди, нималар ҳаёлидан кечмади, дейсиз унинг ўша кунлари. Наҳотки, ҳокимият тамом қўлдан кетган бўлса? Илож қанча, борди-ю, отаси ҳақиқатан ҳам уни ҳокимиятдан четлаштира... Ҳеч бўлмаса унга расадхона қурилишига бориб ишлашига ҳалақит бермас. Кеча мавлоно Муҳаммад Хавофий унинг ҳузурида бўлганда, мадрасада риёзиётнинг ўқитилишидан кўнгли тўлмаётганлигини айтган эди. Балким, ўз мадрасасида оддийгина бир мударрис бўлиб қолар. Отаси буни манъ қилмас, балки... Лекин охири хайриятли бўлди. Хоқони саид фарзандига қайтадан

меҳру-шафқат қилди — Мовароуннаҳр билан Туркистонни унга қайтариб берди.

Ўша йили куз бошида Тошкентга қўшимча куч юборилди. Лекин Бароқ ўғлон бундан хабар топган ҳамоно Сигноқни ташлаб Дашти қипчоқнинг ич-ичкарисига қараб қочган эди. Улугбек қўшинининг Сигноққа келган илгор қисми шаҳар ва унинг теварак-атрофини ўзга лашкардан ҳоли топди...

Шоҳруҳ Самарқандда зулҳижжанинг 14-си (1427 йил 6 октябр) га қадар турди...

Мағлубият аламини танитиб қўйди, отанинг ҳатто илони ҳам иўст ташлаб қўйди, аччиқ гаплари Улугбекка қаттиқ ботди. Отасини кузатиб қўйди-ю, бир печа кун давомида ҳеч кимга кўринмай, Боғи чинорда кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олди. Хозирки замон мавлоно Нафис уни келиб кўриб: «мирзо бир қадар қабзият бўлибдурлар, иншоолло соғайиб кетгай», деб унинг яқинларини юпантирди.

Улугбек бир оз ўзига келиб саройга қайтгандан кейин ҳам давлат ишларига кўп рағбат қилмай қўйди, кечалари илм билан, кундузлари эса расадхона қурилиши билан боғлиқ ишлар билан банд бўлди. Лекин, Сотуқхон билан амирлар уни ҳоли-жонига қўймай, янги ҳарбий юришларга гиж-гижлай бошладилар. Бир кунги ўша Сотуқхон Улугбекка гап қотди:

— Падари бузрукворингиз, мирзом, бетоб бўлишларига қарамай, Мовароуннаҳрнинг Ҳирига қўйғуб боргон ҳамоно, қўшин тўплаб Озарбайжонга, амир туркманлар устига қўшун тортибдур, онинг зафар кучуб қўйиши муқаррар. Шундоғ бир пайтда Сиз бирлан бизнинг бекор томошанин бўлуб, қўл қовуштуруб ўлтиришимиз тўғри бўлмас, мирзо! Подшоҳи оламнинг қўйишларини биз ҳам бирон мақбул иш бирлан қорши олсоқ кўп яхши бўлмасму эркан, мирзо?

Улугбек лом-мим демади. Сотуқхон эртаси кунги Ҳарий Малик билан Шайх Абу Саъидни подшоҳ олдига бошлаб кирди. Яна ўша ган. Шоҳруҳнинг кўнглини бирон ютуқ билан қарши олиш бир баҳона эди, холос бу одамга. Аслида у Мўғулистон тахтига кўз тикаётган эди. Амирларнинг эса эртаю-кеч фикру-зикри мўмай ўлка орттирини эди... Охири бўлмади. Улар Улугбекни қилич осиб, от ўйнатишга кўндирдилар. 832 (1429) йили у Мўғулистонга, Увайсхон устига қўшин тортишга қарор қилди, лекин бу ишга Сотуқхоннинг ўзини мутасадди қилиб қўйди. Ўзи шахсан аралашмади бу урушга. Исеиққўл атрофида бўлган урушда Сотуқхон Увайсхонни ўлдирди-ю, лекин, барибир,

Мўғулистон тахтини эгаллаб қололмади. Кўн ўтмай, шахид этилган хоннинг тарафдорлари Сотуқхонни мамлакатдан қувиб солдилар. Сотуқхон Қошғар тарафга қараб қочди.

Ҳукумат тепасига келган Эсон Бугахон (1428—1462) тез фурсатда Мўғулистоннинг бирлиги ва мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлди. У Олабуқа ва Иссиқкўл атрофида бир неча мустақкам қалъалар қурдирди ва ўша ердан туриб Фарғона, Сайрам ва Туркистоннинг қишлоқларига тез-тез бостириб кириб, халқини ғорат қилиб турди.

Темурийлар шундан кейин Қошғарни ҳам қўлда тутиб қололмадилар. Юқорида тилга олганимиз амир Худайдоднинг набираси, Оқсув ҳокими Саъид Али дуглот Улуғбекнинг ўша мамлакатдаги ноиб амир Шоястам билан Қошғар учун қаттиқ урушди. 1435 йили Саъид Али етти минг отлиқ йигити билан Шарқий Туркистонга бостириб кирди ва Қошғар шаҳари ёнида бўлган шиддатли урушда амир Шоястамни мағлубиятга учратди. «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи мирзо Муҳаммад Ҳайдар амир Шоястам урушга етти минг аскар билан чиққанини айтади. Муаррихнинг фикрича, Шоястамнинг мағлубиятига ўзининг ношудлигидан ташқари, баъзи бир ҳарбий бошлиқларнинг хоинлиги ҳам сабаб бўлган. Улар жанг айни қизиган ва зафар насими амир Шоястамнинг туғига қараб эса бошлаган бир пайтда жанг майдонини ташлаб қочдилар. Шу боисдан бўлса керак, бу уруш тарихда «солой бегим» («Бегимни ташлаб кетдилар») деган ном билан шухрат топди. Ўшанда амир Саъид Али дуглотнинг аскарлари Қошғарнинг теваарак-атрофини беармон талаб кетди. Худди шундай аҳвол кейинги йили ҳам такрорланди. Бу сафар амир Шоястам талончиларга қарши курашиш у ёқда турсин, қалъанинг мустақкам девори орқасида мушукка ўхшаб писиб ётди, босқинчилар бўлса бундан фойдаланиб вилоятнинг кўп қишлоқларини беармон таладилар. Халқнинг ноини еб, отини миниб юрган мансабдорларнинг бу қадар ношудлиги бора-бора ҳамманинг жонига теғди. Қошғарликлар нима бўлса ҳам бунақа ҳокимдан қутулиш кўйига тушдилар. Шу мақсад билан улар Самарқандга одам юбориб, Шоястамнинг устидан Улуғбекка арз-дод қилдилар. Мирзо Улуғбек амир Шоястамни мансабидан бўшатиб, ўрнига амир Пирмуҳаммадни тайин қилди. Лекин у ҳам ландовурликда Шоястамдан қолишмади, балки ортиб тушди. Келаси йили қиш кунларидан бирида мўғулистонлик оломон Қошғар сарҳа-дига яна бостириб кирганларида амир Пирмуҳаммад икки

қулогига пахта тикиб, кўзларини юмиб олди ва ҳатто горатгарлар сурон солиб Қошғар остоналарида пайдо бўлганларида ҳам пинагини бузмай ётаверди. Шуниси ачинарлики, амир Пирмуҳаммад горатгарлар Қошғар сарҳадига яқинлашиб қолгани ҳақида хабар олинини билан, шаҳар теварагидаги узоқ-яқин қишлоқларда истиқомат қилиб турган бадавлат ва нуфузли одамларни болачақаси ва кўч-кўрони билан қалъа ичига кўчиртириб олиб ўтди. Бу билан уларни ёвнинг талон ва таъқибидан асраб қолди. Қора халқ бўлса ўз ҳолига ташлаб қўйилди. «Бой-бойга боқар, сув сойга» деган мақол бежиз эмас экан-да! Горатгарларга бу қўл келди. Улар бу сафар ҳам Қошғар атрофини истаганча таладилар, ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмаганидан кейин шаҳарга кўз тикдилар ва уни қуршовга олдилар. Амир Пирмуҳаммад бўлса арк деворидан бош чиқармади, қўлини совуқ сувга ҳам урмади. Охири халқнинг сабр косаси тўлиб-тошди. Яхши еб-ичиш, ҳамён тўлдиришдан бошқа нарсага қодир бўлмаган ҳокимнинг баҳридан ўтишдан бошқа илож топмадилар. Улар бу сафар Самарқандга одам юбориб овора бўлиб ҳам ўтирмадилар. Қошғарликлар хожа Муҳаммад Шариф исмли бообрў бир зотни ўртага қўйиб мўғуллар билан сулҳ туздилар, амир Пирмуҳаммадни эса қўл-оёғини боғлаб мўғуллар бошлиғининг қароргоҳига олиб бориб бердилар. Амир Саъид Али уни ўлдирди ва жўнгина Қошғардай бой ва азим шаҳарни қўлга киритиб олди. Шу тариқа 840 (1436—37) йилдан бошлаб Қошғар вилояти яна Мўғулистонга қўшиб олинди. Амир Саъид Али бу ўлкани то вафотига (1458 й.) қадар қарийб йигирма бир йил давомида идора қилди.

XV асрнинг 30—40-йилларида Шохруҳ билан Улуғбекка икки кучли кўчманчи давлат: Дашти қишлоқнинг шарқий қисмида истиқомат қилувчи халқлар ва элатларни ўзига бўйсундирган Абулхайрхон (1428—1468) ҳамда Озарбайжон ва Ироқда ўз ҳукмронлигини ўрнатган Қора қўюнлилар сулоласининг кўзга кўринган намояндаларидан Искандар (1420—1438) ҳамда Жаҳоншоҳ (1438—1467) билан кураш олиб боришга тўғри келди.

Шохруҳ Искандарга қарши уч бор (1429, 1430, 1435 йиллари) қўшин тортди. Лекин биров марта ҳам жиддий тўқнашув бўлмади уларнинг ўртасида. Қора қўюнлилар ҳар гал Шохруҳ Озарбайжон сарҳадида пайдо бўлганида унинг кўп сонли қўшинига тоб беролмай, мамлакат ичкарасига чекинар, кейин элчи ва катта совға-салом юбориб сулҳ сўрарди, бундан бери «бўйни-

мизни итоат халқасидин чиқармағаймиз», деб қасам ичардилар. Шохрух Озарбайжондан чиқиб кетиши биланок, кўп ўтмай, ҳали Шохрух Ҳиротга етиб бормаи туриб, яна исён кўтарардилар. Охири бўлмади. Шохрухнинг қора куюнлиларни итоат доирасида тутишга мадори келмади. Шунинг учун ҳам 1438 йили у эндигина подшоҳ кўтарилган Жаҳоншоҳнинг Ҳиротга келган элчиларига Озарбайжон билан Ироқнинг мустақиллигини таниганлигини эътироф қилишга мажбур бўлди.

Абулхайрхон ва Дашти қипчоқ кўчманчилари билан кураш ҳам Шохрух билан Улуғбек учун осон бўлмади. Кўчманчилар ҳар йили, айниқса қиш фаслида, Мовароуннахрнинг ички ноҳияларига бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини талон-тарож қилиб кетардилар. Бунга, асосан емхашак танқислигидан чорвани боқиш қийин бўлиб қолиши, одамларнинг емиш ва кийим-кечакдан қийналиб қолиши сабаб бўларди. Масалан, 1431 ва 1435 йиллари кўчманчилар икки марта ўша Абулхайрхон етакчилигида Хоразмга бостириб кирдилар ва унинг ғарби-шимолий қисmini Урганч билан қўшиб, ўзларига бўйсундирдилар. Йирик тарихшунос олим академик В. В. Бартольд (1869—1930) кўчманчиларнинг бу юришдан кузатган бирдан-бир мақсади ўлкани талон-тарож қилиш ва катта ўлжа орттиришдан иборат эди, деб ёзган. Лекин, ўша замонлардан қолган тарихий китобларда бу хусусда сал бошқача гап бор. Масалан, «Тарихи Абулхайрхоний» номли китобда келтирилган маълумотларга қараганда, Абулхайрхоннинг Хоразмга қилган юришдан кузатган асосий мақсади уни бўйсундириш ва кўчманчи ўзбеклар давлати таркибига қўшиб олишдан иборат эканлиги яққол кўриниб турибди. Ўша вақтда Хоразмни юқорида номи кўп марта тилга олинган амир Шохмаликнинг ўғли амир Иброҳим идора қилиб турарди. Абулхайрхон 1431 йили Хоразмга бостириб кирганда, амир Иброҳим нимагадир унга астойдил қаршилиқ қилмади. «Баҳр ул-асрор» китобининг муаллифи Маҳмуд ибн Вали бу ҳақда қизиқ маълумот келтирган. Мана унинг айтгани: «Абулхайрхон қалъага элчи юборуб, амир Иброҳимдин шаҳарни яхшилик билан тобишуришни талаб қилди. Амир Иброҳим бўлса онинг талабини рад этди. Шаҳар аслзодалари ҳамда руҳонийларнинг бошлиқлари нировардида они қаршилиқ кўрсатмай шаҳарни хонга тобишуришга мажбур қилғонлар». Қандай бўлмасин, амир Иброҳим Урганчни ташлаб Қот ва Хива тарафларига қочиб кетди. Шу тариқа Хоразм Абулхайрхоннинг қўлига ўтиб қолди «Тарихи Абулхайр-

хоний» китобининг саҳифаларида яна мана буларни ўқиймиз: «Абулҳайрхон Хоразм ишғол этилгондин сўнг аввал ўтган подшоҳлар не-не машаққат бирлан жамғаргон хазинанинг эшикларини очишни буюрди, сўнгра икки мўътабар амирни хазина эшиклари ёнига ўтиргиздилар. Сўнгра хоннинг барча умароси, мулозимлари ва лашкарға «иккита-иккитадин бўлуб хазинаға кирсунлар ва ундоғи дирам ва зарру-жавоҳирдин ҳамёнлариға сиққонича олсунлар», деб буюрди. Алар хазинадин қонча истасалар шунча олдилар, ҳамма бирдин гаий бўлуб қолди...»

Қорақўюнлар ва Дашти қипчоқ кўчманчиларининг Хуросон ва Мовароуннаҳр сарҳадларида жонлашиб қолиши ҳам ташвишли эди. Лекин на Шоҳруҳ ва на Улуғбек уларга бас келиш имконига эга эмасдилар. 1427 йили Бароқхон билан бўлган воқеа ҳали Улуғбекнинг эсидан чиқмаганди.

Харҳолда Хоразмда бўлиб ўтган воқеа Шоҳруҳни бирмунча ранжитди. Буни Улуғбекнинг давлат ишларига бештиборлиги ва сусткашлигидан ҳам кўрди. 835 йили жумоди ул-аввал ойининг ўрталари (1432 йил январ ўртаси) да Сараҳсда қишлаб турганида Улуғбекни чақиртириб олди. Аввалда, ҳамманинг олдида, ўғлини бағрига босиб, дастурхон устида серилтифот бўлди. Лекин, олий ўрдудагилар тарқаб, ота-бола ёлғиз қолганларида бирдан подшоҳнинг қовоқлари осилиб, ўғлини итобга олди:

— Хоразмда нелар бўлгонидин огоҳдурсиз, мирзо?

— Ҳа, шундай отажон. Туркистон сарҳадларидин хавотир олуб, амир Иброҳимға кўмак юборолмадук.

— Дашти қипчоқ тарафларидин осмонда зог-поғ кўрунмадиму, ё они Талли расаддин кўриб бўлмасму эркан?!

Улуғбек бошини ҳам қилиб гапдан қолишдан бошқа чора тополмади. Нима ҳам дерди? Отаси ҳамма нарсадан хабардор. Ҳақиқатан ҳам илм билан тамоман банд бўлиб кетибди; Хоразм у ёқда турсин, саройга ҳам кам борадиган бўлиб қолганди у.

Шоҳруҳ амир Иброҳимға ёрдамга аскар юбормагани учун ўша кеча ўғлини кўп койиди, эрталабки нонушта вақтида эса, Улуғбек Сараҳсга келмасдан сал илгари Ҳиротдан чақиртириб келтирилган Бойсунғур мирзога ортиқроқ илтифот кўрсатиб, сермулозамат бўлди. Гап орасида ундан сўраган бўлди:

— Амирзода, Самарқандда бўлмағонингизға ҳам анча бўлгондур?

— Анча бўлди чоғи, отажон. — Бойсунғур бир отасига, бир отасига кўз ташлади.

Бу тағдор тапнинг мағзини чақиш қийин эмасди. Улугбек отаси нимага нима қилаётганини яхши англади. У яна илгариги тадбирни қўлади.

Улугбек Самарқандга маъюс ва тушқун бир аҳволда қайтди. Сиқилавериш тез-тез оғрийдиган бўлди. Шу-шу бўлди-ю, у ҳаммавақт маъюс ва камсухан бўлиб юрадиган бўлиб қолди. Мирзо Улугбек хафахонлик касалига чалиниб қолди.

«Подшоҳликнинг уч тўрт кунлик дабдабаси шунақа бўларкан. Шу билан тугаса-ку нур устига аъло нур», — деди у бир кун иъзига-ўзи. Оғ устида қилич чониб ўтказган умрига ачинди, нега аввалроқ тахт деб аталмин бу дабдабали курсини Муҳаммад Ҳўқийгами, Бойсунгургами бўшатиб бермаганига ачинди. Эссиз бекорга ўтган умр! Илмий ишлари анча илгариларкан бўларди-я.

Учинчи боб

ЖАҲОН ИЧРА ЗЕБ

Хоқони саид Шоҳмаликни бирга олиб Хуросонга жўнаб кетган куннинг эртаси Мирзо Улуғбек вазири аъзам хожа Насируддин Насрулло Хавофий, катта амирлардан Аргуншоҳ, Таваккал барлос ва Ҳамза чухра оқосини бирга олиб шаҳар айлангани чиқди. Тўғри, Улуғбек шаҳарни илгари ҳам кўп бор сайр қилган, унинг катта-кичик кўчаларини яхши биларди. Лекин бугунгиси бошқача. Бугун у шаҳарни подшоҳ сифатида, шаҳарнинг ҳақиқий эгаси бўлиб айланади, негаки ахир у бир умр орзиқиб кутган кун ҳам келди-ку, орзу-умиди рўёбга чиқди-ку. У энди соҳиби тож, Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳукмдори...

Подшоҳнинг навқари қаср дарвозасидан чиққанда офтоб икки найза баландликка кўтарилиб қолган эди. Ўша куни улар шаҳарнинг эътиборга сазовор жойларининг ҳаммасини бориб кўрдилар, Қуссам ибн Аббос, хожа Муҳаммад санграсон, шайх Абу Мансур Мотуридий, хожа Абди дарун ва хожа Абди бирун мозорларини, Гўри Амир, Рухобод ва бошқа мозорларни зиёрат қилдилар. Шаҳар, айниқса бобосининг улкан Жомеъ масжиди ва Шоҳи Зиндадаги зўр дид ва санъат билан қурилган муҳташам мақбаралар Улуғбекда бу сафар бошқача таассурот қолдирди. Бобосига ҳаваси келди. Шунақа ишлар қилиш унга ҳам насиб бўлармикин? Одам-ку топилади, чапдаст усталар ҳам йўқ эмас, лекин бунга катта сармоя керак. Уни ҳозир қаердан олади? Хазина бўм-бўш, унда ҳеч вақо йўқ, Ҳалил Султон ўз вақтида кемириб бўлган экан уни. Улуғбек ўзига далда берди: «Йўқ, руҳан тушма, бардам бўл, Улуғбек! Нима қилиб бўлса ҳам улуг бобонгнинг қурувчилик ишларини давом эттурурсен. Бу ишни ушбу йил бўлмаса, келаси йил, яна бўлмаса ондин кейинги йил бошлаб юборурсен. Қандай бўлмасун бу катта ишни қилиш даркор. Ахир, ном-нишонсиз ўтган одам одам бўладиму? Тожу тахт, олий мансаб соҳиби бўлгон киши учун эрса

самарасиз дарахт бўлуб ўтиш уят бўлгай». Шунақа ўй-хаёл билан Чорсу бозорига бориб қолганларини ҳам сезмай қолди у.

Чорсу бозори шаҳарнинг энг катта бозори бўлиб, ҳамиша одам билан гавжум. Савдо дўконлари турли-туман матолар: кирбос, парча, кўк туслик бахмал, фата, атлас, таргу, дибо, қолин, зулуча ва бошқа анвойи моллар, улардан тикилган турли-туман кийим-кечак билан тўла. Расталарда эса Самарқанд боғларида етиштирилган анвойи ноз-неъматлар, тармева ва турли-туман ширинликлар, жаҳонга машҳур Самарқанд нонлари: оби, пўлотий, ширмойи, седана пайванд, нони заргарон, нони осийи... Бозорни чор атрофдан ўраб турган қатор-қатор михча-гарлик, мисгарлик, қулоччилик, сангтарошлик, маҳсидўзлик, нажжорлик, саххофлик, заргарлик ва бошқа дўконларни айтмайсизми. Бу дўконларда уй-рўзгор учун зарур бўлган ҳамма нарса, заргарлик буюмлари ва зеб-зийнат моллари, жаҳонга шухрати кетган тилларанг, ҳаворанг ва ложувард бўёқлар... Оби раҳмат ариги устига қурилган қоғоз жувозларида ишлаб чиқарилаётган турли навъ қоғозлар билан савдо қилувчи дўконлар ҳам бор. Алоҳида дўкон очиб ўлтирган ҳушнавис мушкинқалам хаттотлар, китоб варақларига тилло суви ва турли навъ бўёқлар билан жило бериб ўлтирган наққошлар ва лаввоҳларни, китобларни зўр санъат билан муқовалаб ўлтирган саҳ-ҳофларни айтмайсизми. Ошхоналарда пиширилаётган турли-туман таомлар-чи?..

Ҳа, ҳақиқатан ҳам Самарқанд обод ва тўқ шаҳар эди. Маҳмуд Қошғарий уни Семизкент деб бежиз айтмаган экан...

Улуғбек пойтахтнинг умумий аҳволидан қониқиш ҳосил қилди. Шаҳарнинг ободонлигига бир томондан ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ҳамда зироатчиликнинг бирмунча ривож топганлиги, иккинчи тарафдан эса Амир Темурунинг 1386 йилдан бошлаб Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Туркия ва Ҳиндистон заминида олиб борган зафарли урушлари орқасида тўплаган беҳисоб бойлиги, ўша юртлардан ҳайдаб келинган қўли гул иморат усталари ҳам сабабчи бўлишди, албатта. Улар самарқандлик, кешлик, бухоролик ва хоразмлик меъморлар, сангтарошлар, ёғоч-созлар, гилкорлар ва наққошлар билан ёнма-ён туриб, Самарқанд, Бухоро, Гиждувон, Кеш ва Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида масжиду-мадрасалар, муҳташам қасрлар, ҳаммомлар, карвонсаройлар бино қилдилар. Лекин барибир, ҳали қилинадиган ишлар кўп эди. Қолаверса,

соҳибқирон бошлаб қўйган баъзи иморатлар охиригача битказилмай қолганди. Буларни ҳам битказиш Улугбекнинг зиммасига тушди.

«Қилинатургон ишларни бир режалаб олин зарурга ўхшайдур», — деди у ўз-ўзига.

Руҳободни — Ёрҳониддин Соғаржийнинг мазорини зиёрат қилиб турганларида Улугбекнинг хаёлидан устози мавлоно Бадриддин кечди. Мавлоно шу яқин атрофда, Хон Саид имом маҳалласида истиқомат қиларди. Бир неча йил бўлдики, фалаж дардига мубтало бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам кўндан бери кўча-кўйга чиқмай ётиб қолди. Улугбек уни шу бугун, сайрдан қайтишда кўриб ўтишни кўнглидан ўтказиб қўйди, чунки Улугбекнинг бирон иш бошлашдан аввал шу одам билан кенгашадиган одати бор эди. Сайрдан қайтишда йўлда ҳамроҳларига ижозат бериб, хос мулозими ва қурчилар билан отининг жоловини Хон Саид имом маҳалласига бурди. Мавлононинг каталакдек ҳовлиси Хон Саид имом мазорининг ёнгинасида, Наводон чашмасининг бўйида эди. Дарвоза одатдагидек очиқ, мавлоно уни ичидан заنجирлатмасди, чунки зиёрат қилиб келиб-кетувчилар кўп эди ва, иккинчидан, ўғри зоти оралаб қолгудай бўлса мавлононинг уйида китобдан бошқа қўлга илингудай нарсаси йўқ эди...

Уй соҳиби ўша кунни ёлғиз эмас экан. Подшоҳ шу бугун кечқурун кўрмоқчи бўлган одамларидан баъзилари, масалан, мавлоно Афзалуддин Кеший, шайхулислом хожа Исомиддин ва хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳам шу ерда эканлар. Улар ҳам шу бугун беморни йўқлаб келишган эканлар. Бемордан бошқа ҳамма ўрнидан туриб подшоҳни қарши олишди.

— Қадамларига ҳасонот, мирзом. Сизни қайси шамол учуриб келди каминайи ҳокисорнинг кулбайи вайронасига? — Мавлоно Бадриддин шогирдини кўриб ичига сигмади.

— Йўқ-йўқ, уринмангиз устоз. — Улугбек устозининг қаринисида тиз чўкди. Устоз билан шогирд бир-бирларини соғинишган эканлар, қучоқлашиб кўриндилар. Шохруҳ Самарқандга келгандан бери фурсат мусоид аэмай улар кўришолмаган эдилар. Сўнг Улугбек устозини елкасидан тутиб оҳистагина ўрнига ётқизиб, ўрнига бориб ўтирди.

Фотиҳадан кейин улар ҳол-аҳвол сўрашдилар, бир оз омади гаплардан гаплашиб ўтирдилар, сўнг Улугбек айни муддаога кўчиб қўяқолди — кўн ўтириб беморни ҳоритиб қўйиш одобдан эмасди.

— Фақир ҳаммадарингизни ушбу кун йўқлаб туриб

эрдим, мана ният холис эркан бахтли соатда учрашдик. Маслаҳатлик иш чиқиб қолди.

Ўтирганлар «Қандай иш эркан», деб бир подшоҳга, бир мавлоно Бадриддинга тикилдилар.

Улуғбек сўзида давом этди:

— Биз ушбу кун доруссалтанани яна бир бор кўздин кечуриб чиқдик, азиз-авлиёларнинг мазорларини зиёрат қилдик. Самарқанди фирдавсмонанд улуғ бобомизнинг саъий ҳаракатлари бирлан кўп ободон бўлган эркан.

— Шундоқ, аълоҳазрат.

Шайхулисом Исомиддин қўлларини кўксига қўйиб подшоҳнинг бу гапларини маъқуллади.

— Локин, қилинадурғон юмушлар ҳали борга ўхшайдур.— Улуғбек бир дафъа сукут сақлади, ўлтирганларга бир-бир кўз ташлаб чиқди, сўнг, ҳамманинг юзида хайрихоҳлик ва тараддуд аломатларини кўриб, сўзида давом этди:

— Биз ҳам ўзимиздан бирон ёдгорлик қолдирсак, деган ният қилган эрдик.

— Ҳазратимнинг ниятлариға тангри таоло ёр бўлғай!

Мавлоно Афзалуддин Кеший қўлларини дуога очди. Бошқалар унга эргашдилар.

Мавлоно Бадриддин оҳиста гапга аралашди:

— Муборак ниятларини билсак бўлурму, мирзо?

— Ори, устоз. Агар муҳтарам жамоа маъқул деб топса, аркон давлат ҳам қувватласа, Самарқандда расадхона бино қилсак, деб эрдим.

— Баракалло, айни муддао эрур бу.

Мавлоно Бадриддиннинг кўзлари ёришиб, юзида хурсандчилик, миннатдорчилик аломатлари пайдо бўлди, овози ҳам бир қадар жонлангандек бўлди. Бир оз сукутдан кейин сўзида давом этди:

— Локин, дин пешволари бунга не дер эрканлар?

Мавлоно Бадриддиннинг бу сўзлари унинг бош тарафида ўлтирган шайхулисомга тегишли эди. Мавлоно Исомиддин кутдириб қўймади:

— Авваламбор, подшоҳнинг амри барчамиз учун вожиб эрур. Бу барчаға аёнду. Сониян, Самарқанд киби шаҳри азим учун расадхона ҳам зарур, локин, аълоҳазрат бизни айбга буюрмасалар, банда кўнгилға келган бир гапни айтсам.

Улуғбек бир оз тараддудга тушди:

— Сўйланг, қулоғим сизда, мавлоно.

Шайхулисом қуллуқ қилди, сўнг сўзида давом этди:

— Дин пешволари орасида жаноби мухтасиб Сайид

Ошиқ бирлан Низомуддин Хомуш жаноблари ва яна хожа Муҳаммад Порсо каби зотлар ҳам бордурким, алар бирлан ҳисоблашмай бўлмас. Шу ваҳҳдин қурилишлар аввал бирон масжид, ё бўлмаса мадрасадин бошланса деб эрдим. Сирасини олгонда масжид ҳам, мадраса ҳам аҳли мўмин учун илму-маърифат ўчоғи-ку, локин...

Шайхулислом шу ерда тўхтади ва «не дейсизлар?» дегандай ўлтирганларга бир-бир қараб чиқди.

Лекин бошқалар бир нима демадилар. Мавлоно Бадриддин Шайхулисломнинг фикрини маъқул топди. Шундан кейин бир вақтгача орага сукут чўкди. Сукутни Улуғбекнинг ўзи бузди.

— Маъқул, тақсир. Қурилишни масжиду мадрасадан бошлағаймиз. Иншоолло бир эрмас, балки икки-уч мадраса бунёд қилурмиз.

Шу билан қурилишни нимадан бошлаш хусусидаги баҳс хатм топди, сўнг қадрдонлар яна бир оз уёқ-буёқдан гаплашиб ўлтиришди, кейин соҳиби хонага сиҳат-саломатлик ва эсон-омонлик тилаб ўринларидан турдилар.

Ўша кун кечқурун аркон давлат, умаро, вузаро, аълам, шайхулислом, қози калон ва Самарқанднинг бошқа казозолари саройга чақиртирилди. Таклиф қилинганлар орасида нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндаларидан Низомуддин Хомуш ҳам бор эдилар.

Мажлисга йиғилганлар бирин-кетин Мирзо Улуғбекни тожу-тахт билан муборакбод қилдилар. Дуо-фотиҳадан сўнг Амир Темур вафотидан кейин узоқ йиллар давом этган уруш туфайли эл-юртнинг тирикчилиги огирлашгани ва уни тузатиш билан боғлиқ масалалар устида сўзлашдилар. Шундан кейин, подшоҳнинг имо-ишорати билан вазири аъзам сўз бошлади:

— Муҳтарам жамоага маълумким, Ҳалил Султон баҳодир подшоҳлиги замонида юртнинг эмну-омонлиги бузилди, рааё ва бароёнинг боши урушдин чиқмади. Анинг оқибати эрса яхши бўлмади: зироат дуруст битмади, косиблар ва аҳли савдонинг иши ривож топмади. Бозорда нарх-наво бирмунча кўтарилгон. Боз анинг устига мазкур султон солиқларни ҳам ошируб кетди.

Шу ерда унинг гапига хазинадор аралашди:

— Султон Ҳалилдин кейин хазонайи омирида бир фулус ҳам оқча қолмоган, ҳозир ҳам анинг чўғи наст.

Вазири аъзам иқтисодий аҳволни тузатиш хусусида ўзи билган баъзи чора-тадбирлар хусусида гапирди. Лекин унинг солиқларни бир оз ошириш йўли билан хазина-

ни тўлдириш борасида қилган таклифини подшоҳ қатъий рад этди. У бошқа чоралар қидириб топиш зарурлигини айтди.

Иқтисодий аҳвол хусусида Муставфий ул-мамолик ҳам кўп гапларни айтди. Шундан кейин бир дафъа орага сукунат чўкди. Улугбек мажлис аҳлини бир-бир нигоҳидан ўтказди — ҳамма бошини қуйи солганича жим ўлтирарди. Улар ёш подшоҳ бу борада ўзининг охириги фикрини айтишини кутаётган эдилар. Буни Улугбек илғаб олди.

— Айтилатургон гаплар айтиб бўлунди, эмди анинг чорасини қидирмоқ лозим. Чора тезроқ топилмаса, эл-юрт интизомга келмас, расадхона тугул таҳоратхона ҳам қуриб бўлмас.

Ўртага яна сукут чўкди. Сўнг подшоҳ масалага яқун ясади.

— Агар жанобларининг бошқа айтатургон гаплари бўлмаса вазири аъзам бирлан Муставфий ал-мамоликдин илтимос қилсакким, мазкур жаноблар девони молдаги барча масъул кишиларни ва дафтордорларни ёпларига олиб, олиқ-солиқни низомига солиш борасида, бозорда нарх-навои тартибга келтириш хусусида махсус мисол ҳозирласалар. Ҳар жарибдин олинатургон хирож ёки ушрнинг миқдори аниқ белгиланса, динор ва ҳатто фулуснинг вазири ҳам ўлчанса.

Муставфий ал-мамолик «бошқа солиқлар нима бўлади», деган маънода подшоҳга ер остидан бир қараб қўйди. Улугбек бунақа «ичимдагини топ!» қабилида иш тутадиган одамларни ёқтирмас эди, шунинг учун уни жеркиб ташлади:

— Муддаонгизни очуқ айтсангиз бўлмасму эрди, жаноби Муставфий, нима, тилингизни кесиб олурмудик?!

Муставфий ал-мамолик қўрқиб кетганиданми, ёки бошқа ваъдданми, жавобига бир нима деи олмади, оғзига талқон солиб олди, чамаси. Улугбек ҳам унга тикилганича нима дейишини билмай жим қолди. Боз, бунинг устига ўй суриб кетди. Мовароуннаҳрга қатъий тайин қилинганнинг учинчи кўни (1411 йил) ёз бошларида ёнига ана шу ҳозир ер чизиб ўлтирган муставфий ал-мамоликни олиб эртадан кечгача шаҳар айланди. Улар бозорларни ва гузарларни кездилар, қаландархона ва чойхоналарда бўдилар. Подшоҳ билан девони Муставфийнинг бошлиғи одмигина либосда бўлганликлари учун уларни бирон кимса танимади. Ҳақиқатан ҳам бозорда нарх-наво кўтарилган, теварак-атрофдан бозорга мол олиб келган деҳқонлар

закотчиларни қарғаб-шилғардилар, харидорлар эса нарх-навонинг баландлигидан нолирдилар:

— Поинсофлар! Эски одатларини тарк этмабдурлар, ҳали қўк пули, ҳали ғўза пули деб келавериб тинкамизни қуритдилар.

— Оқчанинг ҳам қадри йўқ. Бу аҳволда яқин орада хонавайрон бўлишимиз турғон гап.

— Хирожнинг миқдори ортиб бораётганини айтмайсизми? Бойлар билан эшонларнинг ерлари серунум, серсув, локин алар фақат дахяк тўлайдурлар, биз бечоралар эрсак ҳосилнинг учдин бир қисмини подшоҳнинг закотчисига тобшуришга мажбурмиз.

— Подшоҳ давлат ишларига кам эътибор бўлгондин кейин аҳвол бундин ўзга бўлурму?

Улуғбек билан Муставфий ал-мамолик бозорда ҳам, чойхоналарда ҳам, гузарларда ҳам шунақа ва шунга ўхшаш гапларни эшитишди. Дашномлар, айниқса, Улуғбекнинг жон-жонидан ўтиб кетди. У бир аҳволда саройга қайтди, кечки овқатдан кейин китобдорни чақиртирди ва давлат ишларини бошқариш масалаларига оид бирон рисола бўлса топиб келтиришни буюрди. Ҳаял ўтмай китобдор подшоҳнинг олдига учта китоб олиб кирди. Булардан бири Носируддин Тусийнинг Элхонийларнинг молия ишларига тегишли рисоласи, иккинчиси Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Нахичевонийнинг «Дастур ал-котиб фи таъйин ал-маротиб» («Мансабдорларнинг мартабаларини белгилашда котибларга қўлланма») ва, ниҳоят, учинчиси Абдулла ибн Муҳаммад Мозандаронийнинг «Рисолайи фалакия»си эди. Улуғбек бу китобларни бир ой деганда ўқиб чиқди. Китоблар унга маъқул бўлди. Амир Темур замонида ҳам девон хизматчилари бу қўлланмаларга таяниб иш тутишган, лекин Ҳалил Султон даврига келиб мансабдорлар қуюшқондан чиқиб кетган эдилар. Улуғбек бу иллат ҳозир ҳам давом этаётганини биларди, лекин унга барҳам бериш учун ҳали кўп ишлар қилишга тўғри келарди. Аммо, бахтга қарши, бундан сал илгари унинг иккала қўли ҳам боғланган — мамлакатнинг жиловы амир Шохмаликнинг қўлида эди. Тўғри, Шохмалик йўқ, энди давлат жиловы унинг қўлида. Лекин барибир буни бирдан тузатиб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Улуғбек ўша йиғилишда айтиб қўя қолди;

— Улар бобомиз замонида амалда бўлгон барча олиқ-солиқлар ўз ҳолича қолур, локин омиллар ва закотчилар

устидин назоратни кучайтирмоқ зарур. Ҳа, айтганча, бошқа солиқ ва жарималар қатори томго ҳам сақлангай.

Шу ерда амирлардан баъзилари аллапечук бўлиб кетдилар, чунки уларнинг ҳам савдо-сотиқ билан алоқалари бор эди-да!

Кенгаш охирида Улугбек Самарқанд билан Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларининг ободонлаштириш хусусидаги режасини ўртага ташлади. Булар ҳам ишни масжид, мадраса ва хонақоҳлар қуришдан, мазорларни обод қилишдан бошлан кераклигини айтдилар. Улугбек нима ҳам дея оларди. Ўша замонларда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ислом ва мусулмон руҳонийларининг нуфузи катта эди. Бундан ташқари, подшоҳнинг ўзи ҳам мусулмон фарзанди, мўмин-мусулмонларга подшоҳ эди. «Хайр, майли,— деди у ўз-ўзига,— расадхона зарурроқ эрди, лекин масжид бирлаи мадраса ҳам ҳарҳолда илм-таърифат ўчоғи-ку. Доги масжиднинг самтини мунажжим тариқида қурса бўлмасму?»

Хулласи калом, қурилиш ишларини яқин икки-уч йил ичида бошлаб юбориш, унга ҳозирликни эса келаси йили наврўзи оламда бошлангга қарор қилинди...

Орадан бир ой ўтгач, хирож ва ушрнинг ҳажми ҳам аниқ белгиланди. Тўрт харвор галла етиштиришга қодир бўлган бир жариб ердан олинадиган хирожнинг миқдори тўрт донг фулусий миқдорида белгиланди. Подшоҳнинг бу ҳақдаги фармони барча вилоятларга жўнатилди. Янги пул ҳам зарб қилинди. Бу пул «фулуси адлия» номи билан шухрат топди...

Улугбек сўзининг устидан чиқди. У ҳақиқатан ҳам бир эмас, уч мадраса қурдирди. Булардан бири Бухоройи шарифда (1417 йили битказилди), иккинчи Самарқанди фирдавсмонандда (1417—1420 йиллар орасида қурилди), учинчиси эса Гиждувоида (1433 йили) бунёд этилди. Булардан энг каттаси Самарқандда қурилган мадраса эди. Бир тарихий китобда мадрасага маъна бундай таъриф берилган: «Мадрасанинг тоғ шукуҳли ҳайъати усту-хонбанд мустаҳкамлигининг фалак биносидин тинчликни олгон, юксаклик жиҳати бўлмин азаматиншон пештоқи оғирлигининг еру заминга зилзила солгон, анинг олий даражалик қунираларининг қудрат устаси фалак айвонининг муқарраскорлиги бирлаи бир хилда ясагон, лоқувард қонинларини қадо наққош фалакнинг чароғон юлдузлари бирлаи бир тартибда нақш қилуб, аларга дарҳадор қилгон; қўён каби жилваси, зарингор нақшлари гўзал фалак гулбази бирла ҳамвази эрди». Мадраса икки қаватлик

бўлиб, эллик нафар хужраси бор эди. Хар бир хужра уч хонадан: қазноқ, ётоқхона ва дарсхонадан иборат эди. Тарихий манбаларда сақланган маълумотларга қараганда Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида юздан ортиқ талаба истиқомат қилган ва таълим олган. Мадрасага ўша замоннинг иқтидорли олимларидан мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавофий бош мударрис бўлган. XVI аср бошларида ўтган машҳур адиб Зайнуддин Васифийнинг «Бадои-ул-вақоитъ» деган китобида диққатга сазовор мана бу ҳикоят бор: «Мадраса қурилиши итмомига етгач, анинг саҳнида катта йиғин бўлди. Йиғинга Улуғбек Мирзо ҳам таширф буюрдилар. Йиғилгонлар андин «мадрасанинг биринчи мударриси ким бўладур», деб сўрагонларида Улуғбек Мирзо «барча илмларнинг саромади бўлгон киши ушбу мадрасага мударрис этиб тайинланур», деб жавоб қилдилар. Ушбу йиғинда ҳозир бўлгон ва гишт уюми устида жулдир кийимда ўлтургон бир одам ўрнидин даст туриб мирзога таъзим қилди ва «ушбу мартабага мен муносибдурмен», деди. Улуғбек Мирзо ани имтиҳон қилди, илму камолатига ишонч ҳосил қилгач, ани ҳаммомга олиб бориб ювиб-тараб, кийинтиришларини буюрдилар. Мадраса очилгон куни мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хавофий мударрис ўрнида биринчи дарсни ўқидилар. Дарса олимлардин тўқсон нафари ҳозир бўлгон эрдилар, локин дарснинг маънисига Улуғбек Мирзо бирлан Қозизода Румийдин бошқа ҳеч ким тушушмади».

Мадрасанинг кун юриш тарафида Улуғбек Мирзо хонақоҳ (1424 й.) ва муқаттаъ деб аталмиш ажойиб бир масжид ҳам қурдирди. Мирзо Улуғбек қурдирган бу бинолар хусусида «Бобурнома»да мана бу қимматли маълумотлар бор:

«Хонақоҳнинг гумбази бисёр улуғ гумбаздур, оламда онча улуғ гумбаз йўқ деб нишон берурлар... яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди муқаттаъ дерлар. Бу жиҳатдин муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитоний нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсуллуқтур».

Улуғбек ният қилган катта қурилишлар 1424 йили бошланди. Одатдагидек бу ишларга наврўзи оламдан киришилди. Ажам халқи орасида қадимдан келган одат шундай. Шарқда қадим-қадим замонлардан кўн ишлар, деҳқончилик ҳам, катта-кичик қурилишлар ҳам шу айёмдан бошланади. Наврўз одатда фарвардин ойининг биринчисига (ҳамал ойининг биринчи кунига, ҳозирда

расм бўлган тақвим бўйича эса март ойининг 21—22 кунларига) тўғри келади. Самарқандликларнинг кўнчилиги ушбу мўътабар айёмни шаҳарнинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган Чўпон Ота манзилида кутиб олишга одатланишган. Чўпон Ота айниқса баҳор фаслида кўн тароватли ва ҳушманзара бўлади. Теварак-атрофи кўм-кўк бўлиб, арпахон, майса гуркираб ўсган, лолақизгалдоқ ва бошиқа анвойи гуллар билан ястанган, ҳавоси дилга ором бағишларди. Бу манзилгоҳ ўша пайтларда узоқдан қараганда худди гилам тўшалгандай туюларди. Чўпон Ота ҳар қачонгидан кўра Наврўз айёмларида одам билан гавжум эди. Самарқанд ва музофотларининг кўзга кўринган оқинлари, бахшилари, шоирлари, мутрибу-ҳофизлари шу ерга тўпланишарди. Бугун ҳам шундай бўлди. Бир ерга дор тикилган, яна бир ерда кураш, сал қўйроқдаги текисликда улоқ... Хулласи калом, катта сайлу тамошо авжига минган.

Наврўзнинг биринчи кунин Мирзо Улуғбек ҳам ўзига яқин одамлар: шайхулислом мавлоно Исомиддин, хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абўллайсий, мавлоно Муъиниддин Қошифий, Гиёсиддин Ҳамшид Қошоний, Қозизода Румий, шуародан мавлоно Саккокий, хожа Абдулмўмин, мавлоно Бадахший ва бошқалар билан Чўпон Отага чиқишди. Улар дастлаб тўша-тўғри чўққига кўтарилдилар ва ўша ердаги Чўпон ота мазорини зиёрат қилдилар, сўнг Оби раҳмат ариғи бўйига келиб тушдилар. Нақши жаҳон деб аталувчи бу манзил ер сатҳидан 20—21 метр баланд бўлиб, ундан чор атроф манзарасини бемалол томоша қилса бўларди. Баковуллар, фаррошлар, хонсолорлар ва ўзга хизматкорлар кечадан бери шу ерда туриб базм анжомларини ҳозирлаб турган эканлар. Ариғ бўйига қаторасига тўртта катта-кичик сўри қўйилиб, шоҳона жой тўшалганди. Мирзо Улуғбек билан унинг ҳамроҳлари катта сўридан жой олдилар. Хонсолорлар дастурхонни тўқин қилиб тўшашди. Дастурхонда яхши асрашган қовун, тарвуз, олма, узум ва анордан тортиб, то ўрик, шафтоли, гилос ва анжир мурабосигача, сумалакдан тортиб, то полуда, ҳолва ва папмаккача ҳамма ноз-неъмат тортилган; каклик, бедана ва барра гўштидан тайёрланган турли-туман емишлар... Дастурхон устида маҳсус идишда ўстирилган, кўки бир ярим-икки қарич бўлиб қолган бугдой, арпа, ловия, пўхат, маккажўхори...

Хуллас, зиёфат ҳаддан зиёд қуюқ бўлди ва ярим кечага қадар давом этди. Сўриларнинг биридан ўрин олган мутриб ва ҳофизларнинг зўр маҳорат ва санъат билан ижро қилган

куй ва қўшиқлари дилни симоб бўлиб эритди. Айниқса ҳофизлар икдро қилган мавлоно Ўтфийнинг мана бу газали барчанинг оқидишига сазовор бўлди:

Ўамолу ҳуснига сўз йўқ, вафо керак бўлса.
Мени худ ўлтирадурсен, раво керак бўлса.
Қўнғия чу бўлмайин ўз ҳаддини сени севди.
Бало-у тусса бирла мубатало керак бўлса.
Ўафони жонима оз қилки, ногаҳон бир куй.
Ўафо туганса нетарсен, жафо керак бўлса?
Қўнғулнинг ўзига бериш десанган, муниқдур.
Ўаҳонда сиз киби бир дилрабо керак бўлса.
Қишқим ўз жонига, қасд этар, сени севсун,
Дағи эшиқинга келсун, бало керак бўлса.
Ўамолу жоҳ элидин юз фарогатим бордур.
Ўрамунг йти манга ошно, керак бўлса.
Ўқу бу Ўтфий мунглак инёз номасини.
Савобу алқини юз минг дуо керак бўлса.

Мавлоно Бадахший, ҳожа Абдулмўмин ва мавлоно Саккокнийларнинг Наврўзи олам мавзуида қилган мушоира-си ҳам мароқли бўлди. Мушоирадан сўнг Мирзо Улуғбек қарнисида ўлтирган ва фазлу камолати билан эл-юрт орасида шухрат тонган ҳожа Фазлиддин Кензийга мурожа-ат қилди:

— Абду Райҳон Хоразмийнинг «Осор-ул-боқия»сида наврўз тарихидин ҳам баҳс юритилган деб айтадурлар. Ул китобга кўзунгиз тушгани бордур, мавлоно?

— Ори, аълоҳазрат. Улуғ мутафаккир ушбул айёми муборақ хусусида «Осор-ул-боқия»дин танқари яна «Ахлоқ-ул-мулк» отлиқ китобида ҳам кўп эътиборлиқ фикр айтган эрканлар.

— Қани, эшитили бўлмаса, тақсир, агар малол бўлмаса?

Улуғбек буни ўзи ўқиганди, лекин мавлонони имтиҳон қилди, чамаси.

— Бажонидил, аълоҳазрат.

Ҳожа Фазлиддин Берунийнинг китобларини ўқиган эди. ўқиган ва билганларини гапириб берди: «Наврўз Эронзаминда ҳам, Туронда ҳам қадим-қадим замонлардин, хусусан, Таҳмурос, Ўамшид ва Афросиёб замонидин ийди байрам қилинур эркан. Наврўз тамом мавжудот ва махлуқот тирилганини билдирур эркандур. Шу кунин дарахтлар уйғонур, гуллар очилур, ўсимлик унуб чиқур эркан. Шу сабабдин наврўз ҳаётнинг бошланишига инорат деб эътироф қилур эрканлар. Хулласи калом, еру

замнидаги борлиқ нарсалар, осмону фалак ҳам ҳаракатга келур эркан. Ўшал айёмда подшоҳлар табааларига инъомлар улашур, одамлар ариқ қазиб сув чиқарур, дарахт эжур, деҳқонлар эрса зироатчиликқа тутинур эрканлар.

Гапга шайхулислом мавлоно Исомиддин аралашди:

— Абу Райҳон Беруний «Осор ул-боқия»да қизиқ бир ривоят келтирубдурлар: «Ушбу айёмнинг наврӯз аталишининг сабаби шулким, собийлар Таҳмурос даврида юзага чиққонлар. Жамшид подшоҳ бўлғач, ўшал мажусийлар динини янгилади ва ўша кун наврӯз, яъни янги кун деб номланди. Ушбу кун Жамшиддин аввал ҳам ҳурмат қилинғон бўлса ҳам, Жамшиддин бошлаб ҳайитга айлантирулди».

Хожа Фазлиддин сўзида давом этди:

— Бошқа бир ривоятда айтилгонким, наврӯз бошланмасдин бир ой аввал борча пойтахт шаҳарларда хиштдин унча баланд бўлмаган ўн икки стун кўтарилур эркан. Бу йилнинг ўн икки ойига ишорат бўлса керак. Стунлар анвойи матолар билан жиҳозлануб, устига бир турлук экинлар: буғдой, арпа, маккажўхори, тариқ, кунжут, шоли, лўбиё, нохут экилур эркан. Ушбулар наврӯзи оламғача униб-ўсиб қолар эркан, сўнг аларни ўшал стунлар устига қўяр эрканлар. Ва яна наврӯздин қирқ кун аввал идишларга буғдой экилиб ундирилар, анга ун, мой қўшиб дошқозонларда сумалак пиширур эрканлар. Фарвардиннинг биринчи куни тамом халқ ўша стунлар атрофига йиғилуб байрам қилур эркан...

Шундан кейин Умар Хайёмнинг «Наврӯзнома»си, Жалолий табиб ва мавлоно Лутфийларнинг «Гул ва Наврӯз» дostonларидан парчалар ўқишди. Хожа Фазлиддин Лутфийнинг бу дostonини ёд билар экан, ундан Наврӯзнинг тушида Гулни кўргани ҳақидаги бобни зўр маҳорат билан ўқиб берди:

Қиё боқти табассум бирла ул хур,
Дедиким «Эй ўзи ўзина мағрур,
мен ул сарфитнайи охир замонмен,
Ки ҳусн иқлимида соҳибқиронмен.

Кўзум жодусидин Кашмир пуршўр,
Сочимдин Чин ичинда горати шўр.
Лабим нуқли шайкартек оташ ангез,
Солур юз минг кўнгулда оташи тез.

Қадимнинг сарвидин топмас киши бор,
Мени кўрмас паритек одамилар,

Отим Булдур, вале Фарҳоридинмен,
Не ул гулким, дегайсен хоридинмен».

Чу сўзлади бу сўзни у гуландом,
Шаҳаншоҳнинг элидин олди ул жом.

Кената сескануб уйгонди Наврўз,
Анингтеқ урди бир охи жигарсўз.
Ким ўртайёзди оламни саросар,
Тилади, кўрмади Гулни баробар.

Яқосин чок этиб, фарёд қилди,
Қуюнлуқ навҳалар бунёд қилди.
Ўзин ерга уруб кўп йиғлади зор,
Йигидин ўзга худ не чораси бор?

Туганди сабру орому қарори,
Йиғи кўп бўлди, ҳаддин ошди зори.
Чу пайдо бўлди минг турлук аломат,
Этиб лоҳавл ўзин қилди маломат.

Шу ерга келганда хожа Фазлиддин, аҳли мажлисда дostonнинг давомини эшитишга иштиёқ борми, ёки йўқми эканлигини билмоқчи бўлди шекилли, ўқиндан тўхтаб, ўлтирганларнинг кўзига тикилди.

— Аҳсан, мавлоно. Наврўзи олам меҳнат байраминга бўлмайин, балким севишгонлар байрами ҳам эркан.

Мирзо Улуғбекининг бу сўзларини бошқалар ҳам қувватлади. Хожа Фазлиддин дostonнинг бошқа бобларини ҳам, хусусан Наврўз уйқусидан уйғониб беҳуш бўлгани, тушининг таъбирини элдин тилагани бобларини ҳам зўр завқ-шавқ билан ўқиб берди.

— Мавлоно Саккокий ушбу кунларда яхши бир газал битибдурлар, деб эшитдик, шу тўғриму?

Мирзо Улуғбек нариги сўрида ўлтирган шоирга мурожаат қилди.

— Ори, аълоҳазрат, газалнинг битилганига бир ойча бўлди, чоғи, локин ўна ашъор ушбу олий мажлисга маъқул бўлурму эркан?

— Иншоолло маъқул бўлур, мавлоно. Ахир сиз кўнчилиққа маъқул бўлмайтургон шеър битмайсиз. Ўқингиз, тақсирим, бутун вужудимиз бирла қулоқ бўлуб эшитурмиз.

Саккокий подшоҳнинг гапини икки қилмади, ишқ-

муҳаббатни тараннум қилган ушбу ғазалини аҳли мажлис-га ўқиб берди:

Кўруб гултек кўзунг рангини кўздин юз чаман бўлди,
Ақиқ эринингни кўргали кўзум ҳоли яман бўлди.
Тун оқшом тўлгану сунбул бикин зулфингни оҳ урдум,
Хавони ғолия тутти жаҳон мушки Хўтан бўлди.
Қилиб раъно қадинг ёдин саҳарда онча йиглади,
Кўзумнинг жўйбори ичра сарви норвон бўлди.
Менингтеқ гўйё кўрди юзунгни абри наврўзи,
Кўзининг ёшидин ер юзи варди ёсуман бўлди.
Сабо зулфингни тоғини магар ҳоли ҳаёлимда,
Ёзилди аждаҳо бўлди. уралди аҳраман бўлди.
Кўрадургоч кўзунг кўнглум сенинг зулфингга боғлади,
Кўрунг ул жодудин бу ҳам яна бир ўзга фан бўлди.
Агар Ширин учун Фарҳод ишқи кўхкан бўлса,
Не тонг Саккокий ҳам жоно йўлунгда жонкан бўлди.

— Аҳсан, мавлоно! Ғазални хўб айтдилар.

Аҳли мажлис подшоҳга эрганиб шоирни бир оғиздан олқишлади...

Шу тариқа мароқли суҳбат бир вақтларгача давом этди. Подшоҳ ва унинг ҳамроҳлари кўн ўтириб ва суҳбатдан чарчашган бўлсалар керак, орқаларига қўйилган парёстиқларни ёнбошига қўйиб чўзилишди. Суҳбат баҳор ва ишқу-муҳаббат мавзудан илмга кўчди.

— Ажабо, ушбу ернинг кечаси тароватдин ташқари анивои хусусиятларга ҳам эга эркан. Осмони шу қадар паст эрканким, қўл узотсанг еткундай, ёритғичлардан истаганингни тутиб олгундай даражада эркан, — деди осмоннинг мусаффо ва юлдузлар билан чароғон гумбазига тикилиб ётган Улуғбек.

— Ҳу анови ситорани онсонгина тутуб олса бўлур, — деди Қозизода бир ёруғ юлдузга қараб.

— Бу Шаъри бўлса керак, — деди мавлоно хожа Фазлиддин.

— Йўқ, тақсир, Сурайёдур ул, — деди Улуғбек.

Ғиёсуддин Жамшид ҳам унга қўшилди;

— Ори, мирзом, ул дарҳақиқат Сурайё.

Сўнг Қозизода Шимол тарафдаги юлдузларга тикилди ва икки ёруғ юлдузни қўли билан кўрсатди: Булар фарқадон.

Олимлар шу тариқа бир вақтларгача юлдуз санашди: бу Тарозу юлдузи, буниси Суҳо, ҳув аповиси эрса Насри тойир. Юлдуз санашда айниқса Улуғбек Мирзо фаоллик ва

билимдонлик кўрсатди. Мазкур манзил ва бугунги суҳбат уни тамоман ўзига ром қилган эди.

— Ушбу манзилгоҳ хўб хусусиятли кўринадур, расадхонани шул жойга қурсакми эркан, устоз? — Улугбек Қозизодага мурожаат қилди.

— Маъқул, аълоҳазрат. Яхши ниятларига Аллоҳ таоллоҳ ёр бўлгай!

Жой бошқаларга ҳам маъқул бўлди. Аҳли мажлис иттифоқ бўлиб расадхонани шу ерга қуришга қарор қилдилар...

Наврўз байрами яна беш кун давом этди.

Бир ҳафтадан кейин Улугбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва муҳандислар яна Чўпон Отага чиқишди. Улар бўлажак расадхонанинг тарhini шу ерда туриб тузишга тутиндилар.

Ўша йил расадхона билан бир вақтда бир қанча жамоат бинолари: ҳаммомлар ва карвонсаройлар қурилиши ҳам бошлаб юборилди. Карвонсаройлардан энг каттаси Регистонда Сарди атик аталмиш жойда, ҳозирда мавжуд Тиллакорий мадрасаси ўрнида қурилди ва Мирзойи карвонсаройи номи билан шуҳрат топди. Унда кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар тўхташган. Самарқанддаги ҳаммомлар орасида Регистонда, Улугбек мадрасаси ва хонақоҳидан сал нарироқда бино қилинган ҳаммом шаҳардаги бошқа ҳаммомлардан тамоман ажралиб турарди. Уни ҳам Улугбек Мирзо қурдирган (1424 й.) ва Мирзойи ҳаммоми деб ном олган. Ҳаммом юксак дид ва санъат билан бунёд этилган эди. Мазкур ҳаммом ҳақида «Бобурнома»да мана бундай дейилган: «(Мирзо Улугбек) яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибдур, Мирзойи ҳаммомига машҳурдир, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросону Самарқандда онча ҳаммом маълум эмаским, бўлгай...»

Расадхонанинг тарhini тузиш билан боғлиқ ишлар бир неча кун давом этди. Муҳандислар эрта тонгдан Чўпон Отага чиқиб, қош қорайганда қайтдилар, кечкурун эса барча мунажжимлар билан Улугбек ҳузурида тўпланишиб таъбиру тавсияларини ўртага ташлаб муҳокама қилдилар. Ана шу йиғилишларда Улугбек ва унинг сафдошлари илгари Шарқ мамлакатларида қурилган расадхоналар, уларнинг тархи, тузилиши, ўша расадхоналарнинг илмий кашфиётлари билан қизиқишди.

— Биз қуратурғон расадхона ҳамма жиҳатлари бирлан аш-Шаммосиядагидин ҳам, Қосиюндоғи расадхонадин ҳам, Мароғи расадхонасидин ҳам кам бўлмаслиги лозим.

Улуғбек бу ерда Халифа Маъмур (813—833) замонида Бағдод ёнида қурилган Яхё ибн Абу Мансур бош бўлган маниҳур расадхонаси, Халид ибн Абдумалик бош бўлган Димийш расадхонасини, Халокухон даврида (1256—1265) Мароғада йирик қомусий олим Носируддин Тусий (1201—1274) раҳбарлиги остида қурилган расадхоналарини назарда тутди, албатта.

— Умид-истакларига худо ёр бўлғай, аълоҳазрат. Ани Шаммосия расадхонаси ҳам, Носируддин Тусий жанобларининг расадхонаси ҳам ушбу қутлуғ замонгача Маниҳурда қурилган расадхоналарининг маниҳурларидини ҳисоблашиб келганлар. Илло Мирзо Улуғбек кўрагон расадхонаси алардин ортуқ бўлса бўлур, локин кам бўлмағай, — деди Қозизода Румий.

Эртага қурилини бошланади, деган куни олимлар, саркорлар, шаҳар асизодалари — ҳаммаси бўлиб беш юз атрофидаги одам подшоҳ бошлиқ яна Чўпон Отага чиқдилар ва расадхона қурилишига тайёргарлик ишларини охириги бор кўздан кечирдилар. Расадхона ўрни кафтдек қилиб текисланган, унинг ҳамма тарафи муҳандислар ҳамда ишбилармон усталар томонидан ўлчаниб, хатт нисф ан-наҳор ҳам аниқланган экан. Бу ҳақда мавлоно Гиёсиддин Жамшид билан бош меъмор уста Исмоилининг ахборотини эшитиб, Улуғбекнинг кайфи чоғ бўлди. Сўнг расадхона учун ҳозирланган ҳар тарафи тўрт газлик учбурчаклик бир асбобни кўриб қувончига қувонч қўшилди.

— Мингдин-минг раҳмат, азизлар. Расадхона ўрни обдон текисланибдур, атрофи ҳам тўғри ўлчангон бўлса керак. Локин ҳаво булутлануб турибдур, бундай ҳолда қуёшнинг ҳаракат йўлини аниқ билиб бўлмайдур, анинг оқибатида ўлчовда бирон янглини содир бўлини ҳам мумкин.

Улуғбек диққат билан осмонни кузатиб, яна сўзида давом этди:

— Чошгоҳдин кейин булут тарқалуб, ҳаво ёришуб кетатургон кўринадур, ишшоолло. Қуёш ҳали иртифо нисф ан-наҳорга кўтарилмабдур. Шундан сўнг ернинг тархини, хусусан анинг тўғри текислангон-текисланмағонини яна бир қарра текширини зарур кўринадур.

Қозизода Румий эътироз билдириб деди:

— Биз бино ўрнини ҳам, анинг борча тарафларини ҳам обдон текширгонмиз, аълоҳазрат, галат бўлмаса керак.

Гиёсуддин Жамшид Улуғбекнинг ёнини олди:

— Шундоқ-ку, мавлоно, локин ҳаво булут бўлуб, қуёш

ҳали юқориға кўтарилмагон бир шароитда ўлчовда хатолик содир бўлиши турган гап. — У қўлига миҳга ўхшаш бир темирни олди ва ўша учбурчак асбобнинг шаклини ерга чизиб, ҳар хил ҳисоб-китоб йўллари билан фикрини исботлаб берди.

Хулласи калом, чошгоҳдан кейин расадхона ўрни ва умуман ҳамма ҳисоб-китоб ишларини яна бир бор синчиклаб текшириб чиқишга қарор берилди.

Ўша куни кечқурун Боғи майдонда расадхона қурилишини бошлаб юборишга бағишланиб якунловчи мажлис бўлди. Бу йиғилишда гап кўпроқ расадхона учун зарур бўлган асбоб-ускуналар атрофида борди.

— Мен Мароға расадхонаси ҳақидаги китобларнинг баъзиларидин хабарим бор, лекин ул расадхонанинг ўзини кўргон эмасмен, фақат болалиғимда анинг харобаларинигина кўргонмен.

Улугбек гапни яна Мароға расадхонасидан очди. Подшоҳнинг асл ниятини пайқаш қийин эмасди. У ўзининг расадхонасини Носируддин Тусийнинг расадхонасига ўхшатиб қурмоқчи эди. Лекин ишлатиладиган ўлчов асбобларини ясашда муаммолар бор эди. Эклиптика оғмалиги ва қуёш ҳаракатини ўлчаш учун уста Иброҳим мисгарга буюриб сариқ мисдан диаметри олти газдан бўлган иккита доира ясатилган эди. Бу доира Птолемей тажрибасига асосланганди.

— Мингдин ортик собита юлдузнинг ҳолатини ушбу асбоб бирлан ўлчаб бўлмас, у кичиклик қилур. Анинг учун айланаси камида 10 газ келатургон доира зарур.

Ғиёсиддин Жамшид бундай асбоб Бувайҳийлар подшоҳи Азуддуддавла (949—983) замонида ясалганлиги, Судси Фахрий деб аталмиш бу асбоб Мароға расадхонасида қўлланилганини айтди. У сўзида давом этди:

— Расадхонага устурлоб, зот ул-халқа, зот ул-суқбатин, зот аш-шуъбатин, Шомила ва шунга ўхшаш асбоблар зарур. Аларни юмушига алоҳида эътибор лозимдир. Аларни ясай олатургон Али ибн Исо Устурлобий, замопасининг яғонаси Абу Маҳмуд Хўжандий киби моҳир усталарни топуб ишга солмоқ лозим.

— Уста Иброҳимнинг ҳам бу ишда катта салоҳияти бордур, — деди мавлоно Афзалуддин Кеший.

— Уста Иброҳим бу хусусда шубҳадин ҳолидир. Биз ул зот ясагон асбобни тўғри эрмас, деб айтмадик, фақат у қурилатургон расадхона учун кичиклик қилишини айтдик, холос. — Мавлоно Ғиёсиддин устанинг ишлари

билан яхши таниш экаплигини сўзлаб берди, унинг чапдаст шогирдлари борлигини ҳам айтди.

— Ушбу муҳим юмушнинг мутасаддийлигини Сизга тобшируرمىз, мавлоно. Салоҳиятлик шогирдимиз Олоиддин Муҳаммад сизга қўмакчи бўлгай. — Улугбек Гиёсиддин Жамшиднинг ўзи ҳам расадхона учун керак асбобларни ясаида моҳир усталигини яхши биларди.

Шу кеча расадхона қурилиши билан боғлиқ бўлган ҳамма масала икир-чикиригача муҳокама қилинди...

Расадхона цилиндр шаклида, уч ошёналик (қаватлик) қилиб қуриладиган бўлди. Айланаси 47, баландлиги эса 31 метр атрофида бўлиши мўлжалланди...

Расадхона қурилишига қарийб беш йил вақт кетди. Қурилишга Мовароуннаҳрдаги усталарнинг катта қисми сафарбар қилинди. Шаҳар халқи ҳам четда қолмади, ер қазини, гипс, тош ва бошқа қурилиш материалларини ташинида усталарга қўмаклашди. Қурилишга Улугбекнинг ўзи, у шаҳарда бўлмаган кезларда Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид ва Али Қушчилар бошчилиқ қилишди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий расадхона битгандан сўнг уни келиб кўрган экан, унинг ҳақиқатан ҳам уч ошёналик экаплигини тасдиқлайди, юксак дид ва зўр санъат билан қурилганлигини айтади. Олим ундаги зал ва хоналар чиройли нақшлар билан безатилганлиги, масалан, залнинг деворига ер курраси, етти иқлим, тоғу саҳролар, денгиз ва дарёлар, шишига бўлса тўққиз осмон, градуслари ва сонияларигача, ҳисобланган ҳолда, етти сайёра ҳамда собита юлдузлар тасвири чизилганлигини айтади. У хусусан бундай дейди:

«Расадхонанинг биноси давлат асосидек пойдор, деворларни эрса салтанат низомидек устивор қилиб мустаҳкамланди; иморатини тиклаш ва устунларини кўтариш (оятдаги) «албатта ўша куни (қиёмат куни) тоғлар сайр этади» дейилган кунгача барқарор турувчи тоғлар киби йиқилиш ва нурашлардин омон қолатургон қилиб бажарилди. Ва яна (оятдаги) «етти мустаҳкам қуббадор қасрдин» намуна бўлгон ул олий бино ва улуг сифатлик иморатнинг хоналари ичига тўққиз фалакнинг ҳайъати ва тўққиз осмон доиралари шаклларини даражалар, дақиқалар, сониялардин тортиб то ошираларигача чизилди. Айланувчи фалаклар, етти сайёра юлдузлари, собита юлдузлар кўриниши, ер куррасининг ҳайъати ва етти иқлим сурати тоғлар, биёбонлар ва ер куррасига нимаинки тегишли бўлса барчаси бирлан дилназир нақшлар ва беназир рақамлар бирлан чизилди». Бинонинг сирти эса

кошин ва сирли нарчинлар билан безатилган эди. Олимлар ва хизматчилар учун деб расадхонанинг теваарагида катта-кичик хужралар қурилди. Шу ҳам диққатга сазоворки, Улуғбек расадхонасининг бой кутубхонаси ҳам бўлиб, унда қарийб 150 минг китоб сақланар экан.

Расадхона этагида Мирзо Улуғбек ўзи учун иккита катта-кичик чорбоғ ҳам қурдирди. Бири Боғи майдон, иккинчиси эса Чиннихона номи билан шуҳрат тонди. Боғи майдон ўртасида қурилган улкан бино икки қаватли бўлиб, девор ва устуллари мрамар тошдан қурилди, иккинчи богдаги иморатларнинг бири тошдан, яна бошқа бири рангли чиннидан қурилди. Чиннини 1422 йили Хитойдан олиб келтирдилар. Расадхона ёнидаги боглар ва уларнинг иморатлари ҳақидаги маълумотлар «Бобуринома»да сақланган экан: «(Улуғбек Мирзо) яна Пуштон кўҳақнинг доманисида гарб сори боге солибдур. Боғи майдонга мансуб. Бу богнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилстун дерлар, ду ошёна, стунлари тамом тошдин. Бу имораттин тўрт бурчагида тўрт манордек буржлар кўтарибдурларким юқорига чиқар йўллар бу тўрт бурждандур. Ўзга тамом ерларда тошдин стунлардир. Баъзини морпеч хиёра қилибдурлар. Юқори ошёнанинг тўрт тарафи айвондур, стунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибдурлар. Бу имораттин Пуштайн кўҳак сари доманада яна бир богча солибдур, анда бир улуг иморат қилибтур, айвонининг ичида бир улуг тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлгай, арзи етти-саккиз қари, умқи бир қари. Мундоғ улуг тошини хили йироқ йўлдин келтирубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтургондин сўнг бу дарз бўлгондур. Ушбу богчада яна бир чордара солибдур, изораси тамом чиний, Чиннихона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтирубтур».

Улуғбек кўпинча расадхонага яқин бўлган шу богда истиқомат қиларди...

Ҳа, Улуғбек Мирзо Самарқандни обод қилишга катта ҳисса қўшди. У Амир Темур даврида бошланиб тамомланмай қолган бирталай иморатларни қуриб битказди. Гўри Амир мақбараси, Шоҳи Зинда мазороти, шунингдек Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди шулар жумласидандир.

Улуғбек 1424 йили Гўри Амирда, унинг кун чиқин тарафидан эшик очтирди ва ундан то мақбарагача гумбазли ёшиқ айвон (галерея) қурдирди. Мақбара эшигининг тепаси, ён тарафлари, шунингдек, ёшиқ айвон нақшин

бўёқлар билан безатилди. Қабр тошлари теварагидаги мармар панжаралар ҳам Мирзо Улуғбекнинг саъий ҳаракати билан самарқандлик моҳир чилангарлар қўли билан ясалган ва ўрнатилган бўлиб, бинонинг ички манзарасига ҳусн қўшиб турибди. Мақбара теварагида, хусусан унинг жанубий тарафида яна баъзи қурилишлар ҳам қилинди.

Афросиёбнинг жануб тарафидаги улкан қабристонда жойлашган ва Шоҳи Зинда номи билан машҳур бўлган мақбаралар сираси Самарқанднинг ажойиб меъморчилик ёдгорликларидан ҳисобланади. Шоҳи Зинда XI асрда қурила бошланиб, Амир Темур ва Улуғбек Мирзо даврида поёнига етказилди. Мақбараларнинг баъзиларининг девори ёки пештоқида уларни бунёд этган усталарнинг исмлари ёзилган: Бадриддин Самарқандий, Зайниддин Бухорий, Али Насафий, Юсуф Шерозий... Айниқса Улуғбек даврида Шоҳи Зиндада улкан архитектура-планлаштириш ишлари олиб борилди. Ранг-баранг гиштлар билан ишланган пештоқли алоҳида дарвоза (1434—1435 йиллар орасида қурилган) ана шу улкан ишлар жумласидандир. Улуғбек Шоҳи Зинданинг Ғарб тарафида устози ва сафдоши Қозизода Румий (1437 йили вафот этган) қабри устига барпо эттирган мақбара бу ердаги мақбараларнинг энг каттаси ва чиройлиси ҳисобланади. У икки хоналик, ҳар иккаласи ҳам гумбазлик. Улардан бирининг сатҳи 70, иккинчисиники 35 квадрат метр. Биринчи хона зиёратчилар учун мўлжалланган, иккинчисида эса Қозизоданинг қабри жойлашган.

Мирзо Улуғбек даврида унинг саъий ҳаракати билан қурилган ёки қайта тикланган бинолар кўп. Юқорида қайд этилган Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди ва машҳур Гумбази Саййидон (1435 й. қурилган), Самарқанднинг Сўзангарониди, хожа Абди Дарун мазори ёнида қурилган хонақоҳ...

Кўриб турибсизки, Улуғбек ҳам буюк бобосига ўхшаб бунёдкор чиқди. У ҳам жамоат эҳтиёжи учун зарур бўлган кўплаб бинолар: ҳаммомлар, карвонсаройлар, сардобалар қурдиртирди. Лекин масжиду мадрасалар қуриш, мазорот ва зиёратгоҳларни обод қилишга ҳам зўр эътибор берди. Ислом дини ва мусулмон руҳонийларининг куч-қудраги билан ҳисоблашмасликка иложи ҳам йўқ эди-да ўзи. Чунки ислом давлатнинг тўрт рукнидан бири ҳисобланади.

Тўртинчи боб

САМАРҚАНД АКАДЕМИЯСИ

Самарқанд академияси. Яна XV асрда-я? Худди афсонавий эртакка ўхшайди бу гап. Ҳа, эртакнинг ўзгичаси: бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда Самарқанди фирдавсмонанд отлиқ шахри азим бўлган экан. Унда ҳамма нарса, хусусан опера театруси, цирки, академияси ҳам бор экан. Ўша академиянинг президенти, бирмас учта вице-президенти, 100 атрофида академиги билан мухбир аъзоси, кўплаб фан докторлари ҳам бўлган экан... Қарап-а, дунёда мана шунақа гаплар ҳам бўларкан. Нима, афсонами, бу? Йўқ, ундай эмас, ҳақ гап бу. Фақат кўпмас, озгина ошириб юборилган, холос. Бу илмий муассаса балким ўша замонларда айнан академия деб аталмагандир? Балки номи бошқачароқ бўлгандир унинг? Лекин қандай бўлмасин, «Самарқанд академияси» деган гап беҳуда эмас, унинг тагида асос бор. Индаллосини айтганда, бу гапнинг келиб чиққанига жуда кўп вақт бўлган. «Академия» деган ном милoddан аввалги IV асрдан маълум ва унга жаҳонга машҳур файласуф Афлотун асос солган. Ўшанда у очган фалсафа мактаби шу ном билан аталганди. Халифа Хорун ар-Рашид (786—809) ва унинг тахт вориси ал-Маъмун (813—833) даврида Бағдодда таъкил топган ва «Вайт ул-ҳикма» (Ҳикмат уйи) номи билан шуҳрат қозонган илмий муассаса ҳам ўз замонасининг академияси ҳисобланган. X асрнинг биринчи ярмида Мусл шахрида таъсис этилган «Дор ул-илм» (Илм уйи), 1010 йили Хоразмнинг қадимий пойтахти Гурганжда таъкил топган «Донишмандлар уйи» ҳам ўзига хос академия бўлган. Бу илмий муассаса кўпинча Маъмун Академияси номи билан шуҳрат топди. Худди шундай Академия XV асрнинг ўзида бизнинг Самарқандимизда ҳам бўлган экан. Буёғини сўрасангиз, «Самарқанд академияси» деган гапнинг қаердан ва қачон чиққанлиги ҳам

маълум бу гаини айтган одамнинг исми шарафини ҳам биламиз. Бу гап, азиз китобхон, узоқ Францияда, бундан 200 йил муқаддам чиққан. Уни машҳур ёзувчи, файласуф ва тарихчи олим Ф. М. Вольтер (1694—1778) айтган экан. Манэ унинг сўзлари: «Трансоекианада унинг (Амир Темурнинг ўрнига тахтга чиққан машҳур Улугбек Самарқандда биринчи академияга асос солди, ер куррасини ўлчашни буюрди ва астрономик жадвалларни тузишда иштирок этди» (Вольтер. Танланган асарлар, Женева, 1769, т. IX, 199-саҳифа). Ҳа, Вольтер ҳақ гаини айтган. Ўша вақтларда Самарқандда ҳам ўзига хос академия бўлган. Мирзо Улугбек теварагига уюшган юздан ортиқ олимни ўз бағрида кўкартирган номи жаҳонга машҳур Самарқанд расадхонаси шу ном билан аталган бу ерда. Бундан ташқари, Улугбекнинг Самарқанд ва Бухородаги мадрасалари, айниқса пойтахтдаги мадраса замонасининг дорилфунуни эдилар. Мадрасаларнинг дарсхоналарида илоҳиёт илмларидан (Қуръон, Ҳадис, Тафсир) ташқари, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт (медицина), тарих, жугрофия, илми аруз (поэтика) сингари дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Бундай дейишга далил-ашёмиз ҳам бор. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси ҳузуридаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида Улугбекнинг Самарқанддаги мадрасасида таҳсил кўрган балхлик Шамсиддин Муҳаммад исмли бир йигит номига берилган санад (шаҳодатнома) сақланади. Мадрасада ўқитилган китоблар шу санадда қайд этилган. Унда хусусан бундай дейилган: «...Шамсиддин Муҳаммад ал-Балхий илм таҳсил қилиш учун ватанидин узоқ ерларга сафар қилишни ихтиёр қилди. Мусофирликнинг оғир заҳматларига бардош берди... У Самарқандда ўн олти йил чамаси истиқомат қилди. Унинг талаб водийсида илмнинг зилол сувиға ташналиғи кун сори ортуб турди. Идрокли ва зийрак бўлгани учун дарсларни тез уқуб олар эрди. Ўқини пайтларида Абубакр Армавийнинг «Лавом ул-асрор мин матолеъ ул-анвор» («Яширин сирларнинг пур чиқини билан равшанлаштириш») китобининг яширин сирларини уқиб олди. «Бадоеъ ул-ибкор мин таволеъ ул-афкор» («Фикрларнинг тугулишидан ёш гунчаларнинг бадиййлашуви») асарининг нардали нуқталарини очди. Шунингдек, «Талвиҳот ут-тавзиқ» («Равшанликни ойдилаштириш ва изоҳлаш») нинг дарсига диққат қилди, «Тақвим ул-мезон фи-т таъдил ва таржиҳ» («Тарози палласини тенглаштириш ва оғирлигини тўғрилаш») китоби унинг диққат-эътиборини

тортди, «Минҳож ул-вусул ило илм ал-усул» («Имонинг аслларига етишиш йўллари»)ни тинмайин мутолаа қилди. Ниҳоят, тиришиб ва ҳаракат қилуб, «Иҳком ул аҳком мунтахаби мунтаҳил амали ваос-суол» («Танлаб олинган охириги умид ва тилак ҳукмларини мустаҳкамлаш») китобларига ҳам етишди, «Мафотих абвоб ул-адаб» («Адаб илми эшикларининг калитлари»)ни таҳсил қилди, «Кашшоф» ва унинг ишончли шарҳларидаги чиройли ибораларнинг юзларидан парда очди, «Қуръон» оятлари денгизидин дурлар олуб чиқди. Андан ташқари, «Мавоқий ул-калом» («Диний этиқод фалсафаси») саҳифаларидаги латиф сўзлар ҳамда мақсадларидан воқиф бўлди, «Ҳидоя» далилларига эрушди. Шаръий масалаларни билиш учун «Ниҳоя» («Ҳидоя шарҳи»)га тўғри йўл топди.

Ушбу даражага етгач, юртдошларини ўз илмидин нафлантириш учун ватанига қайтмоқчи бўлди. Мендин олий санад билан ижозат беришимни илтимос қилди. Мен анинг илтимосини қабул қилдим...

Қозизода Румий номи бирлан машҳур бўлгон фақир ул-ҳақир Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд. 838 йил ражаб ойининг ўрталари (1435 йил феврал ойининг ўрталари)».

Мадраса билан расадхона орасида мустаҳкам алоқа бор эди. Масалан, расадхонада ишлаб турган илмий ходимларнинг бир қисми мадрасада мударрислик ҳам қилишарди. Улар орасида Ғиёсиддин Жамшид Кошоний ва Мирзо Улуғбекнинг ўзи ҳам бор эди.

Яна бир гап. Расадхона битказилиб ишга туширилганга қадар осмон ёритгичларининг ҳолатини кузатиш ишлари маълум даражада мана шу мадрасада ва юқорида қайд этганимиз муқаттаъ масжидида олиб борилди, «...масжиднинг қибласи бирлан мадраса қибласининг орасида,— деб ёзади Заҳириддин Муҳаммад Бобур,— бисёр тафовутдир. Ғолибо, бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилибтурлар». Қўришиб турибдики, масжиди муқаттаъ ўша вақтда, ўзининг асосий вазифаларидан ташқари, осмон ёритгичларини кузатиш ишига ҳам хизмат қилган. Мадраса ҳам шундай вазифани ўтаган. «Мадрасанинг кираверишидаги пештоқидаги тоқчаларда юлдузли осмон тасвири солинганлиги бунинг исботидир,— деб ёзган эди машҳур Ўрта Осиё тарихчиси А. Ю. Якубовский.

...Расадхона қурилиб ишга туширилганининг иккинчи йили, наврўзи оламга бир ҳафта қолганда, Ғиёсиддин Жамшид Кошоний оламдан ўтди. Уни, кейинги уч йил ичида, баданига канадек ёпишиб олган безгак касали адоютамом қилди. У аини кузатиш ишлари самарали бўладиган

ёз ойларида тиши-тишига тегмай икки қават кўрпага ўраганча ётиб-ёстаниб олди. Бирмунча қартайиб қолган Қозизода Румий бўлса «кўзим хиралашгон, оёқда эрса қувват йўқ», — деб тунги кузатишларга чиқмай қўйди. Шу сабабдан расадхонадаги асосий ишлар Улугбек билан унинг салоҳиятли шогирди Алоуддин Али Қушчига қолди. Бундан ташқари, Улугбекнинг мадрасада ҳам деярли ҳар куни дarsi бор эди. Мадрасанинг юқори курс талабаларини риёзиётдан унинг ўзи ўқитарди. Подшоҳлик ишлари-чи? Уни нима қилади? Уни тамоман ташлашнинг иложи йўқ, тўғриси буни унинг ўзи истамайди. Тоғу тахт деб озмунча курашмадими у?! Нега энди уни ташласин. Тоғу тахтдан кечиб фақат илм билан шуғулланмоқни пият қилганини отасига сал шипшитиб қўйса кифоя. Шохруҳ унга насихат қилиб ўтирмайди, ўрнига Бойсунғурними, Мухаммад Жўқийними, борди-ю Гавҳаршодбегим аралашиб қолгудай бўлса, Алоуддавляними тайинлайди қўяди. Унда расадхонанинг катта ҳаражатлари учун сармойани қаердан олади? Шуларни ўйлади-ю, Улугбекнинг юраги орқасига тортиди. Давлат юмушлари билан ҳам озми-кўпми шуғулланиб туришга, отасини ранжитадиган иш қилмасликка аҳд қилди. Бунинг учун хирожининг учдан бир қисmini Хиротга, отасининг хазинасига тўхтатмай юбориб турса, зарурият туғилганда унга аскар билан ёрдам бериб турса кифоя. Хуллас, Улугбек илми ҳам, салтанатни ҳам бир қўлда тутинишга қарор қилди. Шунинг учун эрталабки қабул маросимларини аниш-таниш ўтказар, вазир аъзамнинг қогозлари билан танишиб муҳраб берар, шундан кейин мадрасага отланарди. Куннинг иккинчи ярмида эса у расадхонада бўлар, Али Қушчи ва бошқа мунажжимларни ёнига олиб тунда ўтказилган кузатишларни таҳлил қилар, баъзида эса олимларни йигиб кенгаш ўтказарди. Кенгашларда одатдагидек илмий масалалар кўпроқ муҳокама қилинарди. Тунда бўлса мунажжимларнинг ёнида туриб осмону фалакни кузатар, ёки Чинниҳонага бориб китоб мутолаа қилар ва кўпинча ўша ерда тунаб қоладилар...

Шу бугун Улугбек саройдан барвақт чиқди. Вазир аъзам хойжа Носируддин Хавофий баъзи хорижий мамлакатларга юбориладиган мактублар, вилоятларга йўнатилиши лозим бўлган қогозлар, муҳр босиш керак бўлган ёрлиқларни тутганича қолаверди. Подшоҳ отга минаятиб вазир аъзамга тасалли берган бўлди:

— Қогозларингизни кўриб беришга бу кун вақт мусонда этмайду, мавлоно. Аларни, иншоолло, эрта кўрурмиз.

— Иштиёрлари, аълоҳазрат. — Вазир аъзам икки буки-

либ таъзим қилди, лекин ичида подшоҳдан бир қадар ранжиди. Подшоҳнинг нигоҳидан ўтказадиган қоғозларни эртани кутиб ўлтирмай, кеч билан расадхонага, бордию подшоҳ у ерда бўлмаса Кўҳак бўйидаги богчасига олиб бормоқчи бўлди. Чунки бу муҳим қоғозларнинг мухлати ўтиб бораётган эди.

Ўша куни Мирзо Улуғбек талабаларни риёзиёт билан тақвимдан имтиҳон қилмоқчи бўлди. У ўртага мана бу саволни ташлади: — «Қани, толиби илм, айтинг-чи, ҳижрий 818 йил ражаб ойининг ўнинчиси бирлан ўн бешинчиси орасида қойси айёмларга тўғри келаду?» Хў-ўш, буни қандай ҳисоблаб бўлади? Бунинг учун жуда кўп рақамларни ёдда тутабилиш керак. Талабалардан биронтаси ҳам масалани ечолмади. Улуғбек буни уйга вазифа қилиб берди. Сўнг Абу Райҳон Берунийнинг «Қонуни Масъудий» китобини очиб унинг олтинчи мақоласининг еттинчи бобидан парча ўқиди: «Битлумус қуёшнинг афижиюни ўрнини, яъни қуёшнинг ердин энг йироқ бўлгондаги ўрнини аниқлағон. Ул ўз амалини қуёш фалак ал-бурж чоракларини ўтгон муддатидоғи афижиюнининг ўринларига биноан асослагон. Сўнгра анинг фалак ал-буржда тонгон афижиюн ўрни анингча Хишархнинг тонгонига мувофиқ келгон... аларга тақлид қилиш ушбул фанда дуруст эрмаслиғи туфайлидин лоақал анинг баҳор муддатиини тўқсон икки ярим кун тонғони хусусинда айтгонининг тўғрилиғини имтиҳон қилиш зарур, чунки бунда иккиланиш бор». Сўнг китобни ёниб, талабаларга мурожаат қилди: «Хўш, Абу Райҳон Беруний бу хусусда қандай йўл тутгон, вақт тенгламаси ҳақида неларни ёзгон?» Улуғбек буни ҳам уйга вазифа қилиб берди. Сўнг қуёшнинг ўртача ҳаракат тезлиғи, вақт тенгламаси, ер ҳафти, мунтақит ал-бурж ва бошқа тушунчаларнинг моҳиятини тушунтирди. Талабалар устознинг сўзларини ҳар қачонгидай зўр диққат-эътибор билан тингладилар, ҳужраларига қайтгач, бутун тунбўйи у тошширган вазифа устида бош қотирдилар. Улар ўша куни тушнинг ярмигача «Қонуни Масъудий»ни мутолаа қилдилар ва устознинг саволларига жавоб қидирдилар. Ҳужралардан бирида тонг отгунча чироқ ўчмади. Соҳиби ҳужра испижоблик Мирнўлат ибн Мирзо Содик ва унинг дўстлари мударрис берган вазифани тун яримлаб қолганда ечиб бўлдилар. Талабалар орасида хотираси ва қуввайи илми яхши бўлган Мирнўлат пировард дўстларига ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани ҳам ҳикоя қилиб берди. «Бундин бир ҳафта муқаддам, — деди у дўстларига, — расадхона олдида устоз букуп бизга бергон

биринчи вазифани они кузатиб чиққон мунажжимларга ҳам ҳавола қилғон, локин ушбу ернинг ўзида ҳеч кимса ани ечиб беролмагон. Шунда устоз от устида ўлтиргони ҳолда, қоғозсиз ва қаламсиз, они ечиб бердилар.

— Мошоолло, бунинг учун минг-минг рақамни ёдда тутиш керак-ку! Устоднинг хотирасига тасанно,— деди тошкандлик Хуршидбек.

Гапга андижонлик муллавачча Отабек Шодмонбек ўғли аралашди:

— Бундоқ буюк зот минг йилда бир дунёга келгай!

Муллаваччалар ҳужрада тонг оттиришди, жой солмай тўшак устида чўзилиб бир оз мизғиган бўлишди...

Мунажжимлар ўша кечаси Мирзо Улуғбекнинг Кўҳак бўйидаги Боғи майдон отлиқ боғчасига, Чиннихона қасрига тўпландилар ва хўрознинг биринчи қичқирғигача осмон ёритгичларини турларга ажратиш, турғун ёритгичлар ва уларнинг ҳаракатларини аниқлаш, сайёралардан Уторуд, Зухро, Миррих, Муштарий ва Зухалнинг умумий ҳолати ҳақида баҳслашдилар, кузатишларнинг дастлабки натижаларини ҳам муҳокама қилдилар...

Ўқисқаси, қолган йиллар ҳам шу тариқа кузатишлар, изланишлар, мубоҳисалар билан кечди. Шу билан бир қаторда ташвишлар ва изтироблардан ҳам ҳоли бўлмади, Улуғбекнинг ўша йиллари. Хурсандлик кетидан ташвиш, кўнгилсизликлар кетидан ёруғлик деганларидай Мирзо Улуғбекнинг ҳам қолган умри шу тариқа кечди, балки ташвишу-изтироблари кўпроқ бўлди. Сирасини олганда ҳаётнинг ўзи аслида шунақа экан.

1432 йили, қирчиллама қишда Улуғбекнинг бошига мусибат тушди. 15 январ куни ўн икки яшар фарзанди Мирзо Абдурахмон тўсатдан ўлиб қолди. Улуғбек бу ўғлини жуда севар, не-не умидлар билан ўстираётган эди. Мирзо кўп жиҳатлари билан отасига ўхшаб кетарди. Унинг сурати ва сийрати девонхонада бўлганда ҳам, расадхона ва мадрасада ҳам Улуғбекнинг кўз ўнгидан нари кетмади. Айниқса ўғли билан бўлган бир учрашув бир умр унинг ёдидан кўтарилмаса керак. Бу учрашув 1425 йили Сайхун бўйида Чинос қасабасида содир бўлганди. Ўшанда тўрт яшарлик Мирзо Абдурахмон Мўғулистон юришидан қайтиб келаётган отасини онаси билан бирга шу ерда кутиб олганди. Узоқдан суворийлар қораси кўриниши билан мирзо онаси Хусн Нигор хонимнинг қўлидан чиқиб суворийлар сари чопди. Бола йиқилиб тушмасин, деб «ҳай-ҳайлаганича» кетидан онаизор ва шахзоданинг оталиғи Шайх Муҳаммад барлос ҳам чопиб кетдилар. Суворийлар

болани узоқдан илгидилар ва яқин келганларида ўзларини йўlining икки четига олиб подшоҳнинг мавкаби ва ўнгда талниниб келаётган одамларга йўл бўшатдилар. Подшоҳ ва мавкабадагилар ҳаллослаб чоғиб келаётган одамлар яқинланишини билан отларининг жиловидан тортдилар. Орқадан мўру малах бўлиб келаётган аскар ҳам ҳаракатдан тўхтади. Рикобдор отдан туниди ва олиб-югуриб етиб келган мирзонини даст кўтариб подшоҳга узатди. Бола отасининг бўйинларидан қучиб олди. Подшоҳ ўглини қаттиқ бағрига босди ва икки юзидан ўзди.

— Ҳормангиз отажон, эсон-омонмусиз?

— Бор бўлингиз мирзом, сизни кўн соғиндик. — Улугбек ўглини қайта-қайта қучди, сўнг рикобдорга узатди. Рикобдор уни отаси ўглига атаб олиб келаётган олаиакки аталминини тойга миндирди. Хусн Нигор хоним билан оталиқ ҳам бирин-кетин келишиб подшоҳнинг пешини кўзларига суртиб уни зиёрат қилдилар. Уларга ҳам ет берилди.

Кўшини яна ҳаракатга келди. Амирлар, лазирлар ва Самарқанднинг аслзодалари зафар қучиб келаётган подшоҳ ва унинг кўшининини зўр таътана билан кутиб олинди. Қарнайларнинг паъраси, сурнайларнинг навоси, қатта погораларнинг гўмбур-гўмбури, қўш погораларнинг бақа-бағи еру-фалакни зилзилага келтирди. Ўша куни мушиқачилар Мирзо Улугбек яқинда ўзи ихтиро қилган усуллардан шодидиёгани биринчи марта икром қилдилар...

Алдоҳга шукрим, ўша йили ёзда Улугбек ўглини тўлаб олди. Хотини Бахтигул унга дўмбоққина ўғил туғиб берди. Унга Абдулазиз деб от қўйдилар. Келаси йили ёз бошида Улугбек ўглига тўй ҳам қилиб берди. Тўй Қонигида бўлди. Ўша куни тароватли бу манзилга аҳли Самарқанднинг барчаси кўчиб чиқди, деса муболага бўлмас. Машойих, уламо, фузало, аъёнлар, қўйингки, вилоятларнинг ҳокимлари, мўътабар кишиларнинг барчаси тўйга чақирилган. Кўшини мамлакатлардан келган элчилар ҳам шу ерда. Хуросондан маҳд улё Гавҳаршод бегим ҳам тўйга таъриф буюрганлар. Самарқанддан чиққан аҳли ҳунар, унинг теварак-атрофидаги қишлоқлардан келган деҳқонлар, кичик мансабдаги одамлар Қонигининг кенг майдонини тўлдириб ўринландилар; амирлар, вазирлар, аслзодалар ва ўзга мамлакатлардан келган меҳмонлар эса Боги дилқушога таклиф этилдилар. Лекин дастурхон ҳамма ерда бир хил мўл-кўл қилиб солинди. Турли-туман ичимликлар ҳам ҳад-ҳисобсиз тортилди. Кўшини, рақселар билан аския эса масҳарабозлик ўйинлари билан уланди. Бу

ҳол ҳамманинг кайфиятини кўтарди, амирлар ким кўн ичин мусобақасини бошлаб бердилар. Бунга Улугбекнинг ўзи йўл очиб берди. У тез-тез ўрнидан туриб «олинглар, тортинмай еб-ичиб ўлтиринглар, дунё бебақо, фурсат ганимат. Олинглар, жаҳондоғи борча ноз-неъмат инсон учун яратилғон, тирикликда ондин фойдаланиб қолинглар!», — деб меҳмонларни дастурхонга қистаб турарди. Қози калон билан ёнма-ён ўлтирган мухтасиб Сайид Ошиқнинг бора-бора кайфияти бузила бошлади, ранг-рўйи бўзариб, қовоқ-тумшуги осилди, қўл-оёқларини титроқ босди. Рўбарўда ўлтирган вазири аъзам хожа Носируддин Хавофий мухтасибни кузатиб ўлтирган экан, унга гап қотди:

— Мухтасиб жанобларининг кайфияти хуш эрмасга ўхшайдур, нима бало, яна безгак хуруж қилиб қолдимۇ, дейман.

Ҳамма гурр этиб кулиб юборди.

Мухтасиб унга бир ўкрайиб қаради, лекин индамади. Гапга қози калон Шамсуддин Муҳаммад Мискин ара-лашди:

— Йўқ, ҳазрат, тақсиримдин безгак ҳам кўрқадур. Бозор-ўчарда кўп юрганларидин кейинги пайтларда қўлу-оёқлари шунақа титрайтурғон бўлуб қолғон.

Яна кулги бўлди. Айни шу пайт ўртада тановарни эшаётган раққосаларга йигитлар қўпилиб, ўйин оммавий тус олди. Бу ҳол мухтасибнинг қалбида ёниб турган олов устига сепилган мой бўлди-қўйди. Бу сафар мухтасиб ўзини тутиб туролмади. У тўй эгасига ёнишди:

— Сен мусулмон подшоси бўлатуриб, дини Муҳаммадни оёқ ости қилдинг, ғайри динлар удумини жорий қилдинг. Осмону-фалакнинг ишига аралашиб, дахрийлик сулукини тутғонинг етмасму эрди?!

Мухтасибнинг сассиқ гапидан Улугбекнинг аъзойи баданини титроқ босди, жаҳлга ҳай берди-ю, лекин жавоби кескин бўлди.

— Сиз, тақсир, хожаман ва саййидман деб эл аро обрў орттирдингиз. Эмди, кексайиб қолғонда охират тадорикини яхшилик бирлан кўриш ўрнига ҳаммага дағдаға қиладурсиз, ноўрин маломат қиладурсиз. Наҳотки, шаҳидликни ихтиёр қилган бўлсангиз? Локин биз сизнинг ушбул мақсудингизни ижобатга еткурмайдурмиз.

Мухтасиб даст ўрнидан туриб мажлисдан чиқиб кетди-ю, лекин бирмунча вақт Улугбек ҳам, унинг атрофидагилар ҳам ўзига келолмадилар. «Разил одам эркан, мухтасиб, ошимга заҳар солуб кетди. Саййид

бўлмағонида кунини кўрсатур эрдим»,— деди Улуғбек ёнида ўлтирган шайхулисломнинг қулогига...

Ҳа, кейинги йилларда Улуғбекнинг руҳонийларнинг баъзи табақалари билан, хусусан дарвешлар билан муносабати бирмунча ёмонлашди. Улуғбек Шохруҳга ўхшаб бошига қозондай салла ўраган ҳар қанақа одамни кўрганда отдан тушиб икки букилиб қўл қовуштириб турадиганлардан эмас эди. Авваламбор у кўпроқ дунёвий одам эди, илмдан хурфотни; олимдан омиёни ажрата биладиганлардан эди. Одатда илм-маърифат қилиб юрганлар орасида илмдан беҳабар, тирноғининг учигача бидъатчи бўлганлар ҳам учраб турарди. Улуғбек бундайларни ёқтирмасди. Тўғри, Сайид Ошиқ илмли киши эди, лекин хурфотга муккасидан кетиб қолганлар жумласидан эди. Улуғбекнинг мусулмон руҳонийлари орасида ҳам ҳамфикр дўстлари кўп эди. Хожа Исомиддин, Абулфатҳ Дайлар, Шамсуддин Муҳаммад Мискин шулар жумласидан. Улар кичкина одам эмасдилар. Хожа Исомиддин тамом мамлакатнинг шайхулисломи, демак мусулмон жамоасига бошлиқ ҳисобланарди, аммо Улуғбек у билан дўстлаша олди. Хожа Исомиддин «дахрий» подшоҳнинг бутун илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини қўллаб-қувватлади, ҳаминша унинг ёнида турди, бора-бора у билан ҳамфикр бўлиб қолди. Абулфатҳ Дайлар ҳам чакана одам эмасди. У зўр нуфузга эга бўлган руҳонийлардан ҳисобланарди. У подшоҳнинг ҳузурига бемалол, истаган пайтида кира оларди. Улуғбек эса унинг тўғри маслаҳатларига муштоқ эди. Тарихий китобларда шу уламо билан боғлиқ мана бундай гап бор: кунлардан бир кун Улуғбекнинг ҳузурига бир сиёҳий арз қилиб келди. Подшоҳнинг оёғига йиқилиб деди: «Оғойим вафот топуб, хотини бева қолди. Андин икки сағир ва ўртамиён бир ҳовли-жой ҳам қолгон. Урф-одатга кўра, мен ўшал бевани хотинлиқга қабул қилишим, сағирларга эрса ота бўлишим лозим. Локин, билакс, заифа бунга кўнмай турадур, бир баззозни ихтиёр қилгон эрмиш. Ҳузурингизга кўмак излаб келдим, аълоҳазрат. Қўлингиздин мурувватингизни оямасангиз, олампаҳо».

Улуғбек ясовулбошини чақиртирди:

— Шу сиёҳий бирлаи боруб, ўшал заифани унга никоҳлатиб бер!

Абулфатҳ Дайлар шу пайт подшоҳнинг ҳузурида ўлтирган эди. Подшоҳнинг ҳукмига аралашди:

— Аълоҳазрат хиял фурсат қилсунлар, бу хусусда маслаҳатлик гап бор.

Улуғбек бош иргитиб розилик билдирди ва ясовулбошига «сен тошқарига чиқуб тур!», деб имо-ишорат қилди. Ясовулбоши чиқиб кетгач, икки қўлини кўксига қўйиб Дайларга мурожаат қилди:

— Қулогим сизда тақсир!

Абулфатҳ Дайлар вазминлик билан деди:

— Сипоҳийнинг хотун хусусидоғи талаби шариатга хилофдур. Аввалан, эр ўлғач бевасини иши олиши урфий бир одат, кўчманчиларнинг одати. Сониян, никоҳ ҳар икки тарафнинг ризолиғи бирлан ўқилур.

— Узр қилсинлар, тақсир. Биз бу тарафдин иштибоҳ қилубмиз. — Улуғбек дарҳол қоровулбегини чақиртириб бошқа бир юмушга юборди.

Қози калон мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Мискин ҳам кўп ўқимишли, шариат ва тариқатдан хабардор одам эди. Шунга қарамай, умри бўйи одиллик билан иш олиб борди. У «қонун олдида барча баробар» деган ақидадан четга чиқмади.

Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр»ида диққатга сазовор мана бу ҳикоят бор: Мирзо Улуғбек комрон ва бахтиёр бўлгон йиллари анинг тошшириғи бирлан байт ул-молдин ишлатеун, ўзига ҳам самара келтурсин, хазинага ҳам нафи бўлсун, деб бир савдогарга катта маблаг қарзга берилди. Кўп вақт ўтмай, ўша савдогар оламдин ўтди. Вазир Саид Имомуддин анинг авлодидин лаъл даъво қилди. Қози Мискин ўшал савдогарнинг авлодини қозихонага чақиртурди, тафтиш қилди. Локин подшоҳнинг фойдасига ҳукм чиқармади, балки ўша савдогарнинг авлоди фойдасига ҳукм чиқарди...

Лекин, барибир, Улуғбекнинг Саид Ошиқ билан мurosаси тўғри келмади. Бир кун и улар шайхулислом-никида яна тўқнашиб қолишди. Шайхулислом Улуғбекка эргашиб, ўзидан ном-нишон қолдириш мақсадида жамоат учун бирон иморат қурган сармоядорлар қатори ўша йиллари ўзи истиқомат қилиб турган хожа Абуллайсий маҳалласида ҳаммом қурдирди. Янги ҳаммомга ўт қалаган кун и эса шаҳар четидаги чорбоғида катта-кичикни тўплаб катта зиёфат берди. Зиёфатга подшоҳ ҳам ўзининг аркон давлати билан ташриф буюрган эди. Самарқанднинг мен-мен деган хонандаю созандаси ҳам шу ерда эди. Уларнинг орасида Шарофатхон исмлиқ бир хушрўй, хушбичим, ҳушовоз аёл ҳам бор эди. Бадавлат одамлар зиёфат берганда ана шу гўзал ва хушовоз аёлни чақиртирарканлар, у бўлса маросимга йигит қиёфасида келиб базми гуллатаркан. Хожа Исомуддин ҳам уни

подшоҳ ва юртнинг казо-казолари жам бўлган ўша мажлисига айтиб келган эди. Шарофатхон шайхулисломнинг ҳам йигинини гуллатди. Мен-мен деган хонандалардан навбат унга тез келди-ю, лекин бошқаларга ундан навбат ўтиши бирмунча мушкул бўлди. Баэм аҳлининг талаби билан Шарофатхон қаторасига тўрт қўшиқ айтди. Юсуф Амирийнинг «Тамошо» деган газалига басталанган қўшиқни икки бор айтишига тўғри келди:

Эй кўзда юзунг хайрати осори тамошо,
Наззорайи хуснинг гули беҳори тамошо.
Кўнглум тапиши айлади савдо элини хуш,
Девона эрур равнақи бозори тамошо.
Муфт ўлди ҳавас аҳлина савдони висолинг,
Бемоя топар суд харидори тамошо.
Кўнглум қушини зогларинг қилди музайян,
Шавқ этти бу товусни гулзори тамошо.
Моҳияти хурӯедни хуффош на билсун,
Ҳар дила эмас маҳрами асрори тамошо.
Дил дийдаси бирла кўрайин ёр юзини,
То ўлмаи агёр хабардори тамошо.
Кўнглумни қилиб қасри вафо ишқ, Амирий
Кўз манзарасини айлади анвори тамошо.

Шарофатхонни яна қўшиқ айтишга мажбур қилишди:
У эндигина Лутфийнинг:

Ез бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур бизга керак ёр топилса,

деб бошланадиган шеърига тўқилган қўшиққа тутинган ҳам эдики, дарвозада Саид Ошиқ пайдо бўлди. Хизматкорлардан бири чопиб бориб қозон бошида ошпаз билан нималарнидир сўзлашиб турган соҳиби хонага буни хабар қилди. Хожки Исомуддин шоншганича мухтасибнинг қаршисига чиқди ва икки қўлини кўксига қўйиб уни дастурхонга таклиф қилди:

— Пойи қадамларига хасанот, жаноби мухтасиб. Қани, дастурхонга марҳамат!

Мухтасиб пинагини ҳам бузмай турган жойида қоққан қозикдай кеккайиб тураверди. Саломга алиқ олиш ўрнига шайхулисломга ўшқира кетди:

— Шайхулисломи беислом! Хотинлар бирлан эркаклар бирга ўлтурсун, бирга қўшиқ айтсун, ўюн тушсин, деб қайси мазҳабда айтилгон?!

Шайхулислом унга эътироз билдирди, Саид Ошиқ бўлса бундан ҳам баланд келди. Хулласи калом, шайхулислом билан мухтасиб дарвоза олдида ади-бадига бориб, айтишиб қолишди.

Можарони кўриб, Шарофатхон ҳам, аҳли мажлис ҳам жимиб қолди. Хуллас, «беислом» деган маломатдан шайхулисломнинггина эмас, балки унинг дастурхони атрофида ўлтирганларнинг ҳаммасининг ҳам дили сиёҳ бўлди. Мухтасибнинг бу қадар беҳаёлигидан Улуғбек ҳам ранжиди.

— Инсоннинг бурчи фақат тоат-ибодатдин иборат, деб юргувчи бундоқ одам қандоқ қилиб ўзини зиёли деб ҳисоблағай? Жамоа, дастурхоннинг қадр-қимматини англамагон одамни қандоқ қилиб ахлоқлик, хулқлик одам деб айтса бўлур? — деди ўзига-ўзи Мирзо Улуғбек.

«Бир бечора яхши ният билан дастурхон ёзса-ю, бошқа биров унга заҳар сочиб кетса. Бу инсофданми? Шундай қилиш мумкин, деб қайси мазҳабда айтилгон?» Ҳамманинг кўнглидан мана шу гаплар кечди. Аҳли мажлис анча вақтгача ўзига келолмади. Лекин, шайхулислом хафасонликни ўртадан кўтаришга ҳаракат қилди:

— Азиз меҳмонлар! Инсоннинг тирикчилиги анинг хоҳиши бирлан бўлмаса, ундоқ одам қандоқ қилиб ўзини тирик ҳисоблағай? Бу гапларни Ануширвони одил айтгонлар. Кишининг билими бўлса-ю, локин анга ярашурлиқ ақли бўлмаса. Келинлар, бундоқ касдин хафа бўлиб ўлтурмайлик, дастурхон мунтазир бўлмасун.

Базм давом этди-ю, лекин аввалги аслига қайтмади. Шундай бўлса ҳам, бора-бора яна қизиб кетди. «Самарқанд биноларига яна бир бино қўшилибди-ю, ани шарафламай бўлурму? Қани эмди ўзга гузарларда ҳам шундай катта ҳаммомлар қурилса», — деган фикр Улуғбекнинг кўнглидан ўтди.

Хожа Исомуддиннинг базми бир вақтларгача давом этди ва ярим кечада тарқалди.

Улуғбек тўғри Боғи майдонга борди, лекин мутлақо уйқуси келмади. Шундай пайтларда у кўпроқ дунёнинг ажойибу-ғаройиботларидан ҳикоя қилувчи китобларни мутолаа қиларди. Бугун котиблар куни кеча настаълиқ хати билан кўчириб олиб келишган ўзи битган «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») китобини қўлига олиб у ер-бу еридан варақлаган бўлди, сўнг уни яна токчага олиб қўйиб, мусиқа тарихидан баҳс юритувчи «Рисола дар илми мусиқа» («Мусиқа илмига бағишланган рисола») деган китобни қўлга олди ва «дар баёни давоздаҳ мақом» («Ўн

икки мақом зикрида») деган бобиини очиб, унинг мана бу жойини ўқиди: «...хожа Абдулқодир ибн Абдурахмон Мароғайи, хожа Сайфиддин Абдулмўмин ва Султон Увайс Жалоирийнинг сўзларига қараганда, аввалда мақомлар еттита бўлгон: мақоми рост, мақоми ушшоқ, мақоми наво, мақоми Хижоз, мақоми Ироқ, мақоми Ҳусайний, мақоми Раҳоъ...» Сўнг китобни ёпиб жойига олиб қўйди ва танбурни олиб рост мақомидан ушшоқни чалди. Кейин ўзи ихтиро қилган булужий, шодийона, ахлоқий, табризий, усули равон ҳамда улусий отлиг куйларни ногора билан чалиб кўрди.

... Эрталаб турганда Улуғбек ўзини қушдай енгил ҳис қилди. Шайхулисломнинг мажлисида қалбга ўтирган губордан асар ҳам қолмаганди. Битган асарларидан мамнун бўлиб, бир қадар овунди. Ўша куни мадрасада дарси йўқ эди, тушликкача даргоҳга бориб девон ишлари билан машғул бўлди, арз-дод билан келган одамларни ҳам қабул қилди. Тушга яқин эшик оқо кўринишидан бадавлат, лекин қаттиқ изтироб чекиб турган бир одамни етаклаб кирди. У ўзини подшоҳнинг оёқларига отди ва унга ёлиниб-ёлборди.

— Шоҳим, бошимга мушкул савдо тушди, нажот тилаб ҳузурингга келдим.

— Бошингга не савдо тушди? Сўзла!

— Маккайи мукаррама, Мадинайи мунавварадин келаётгон эрдим. Хуросондин Самарқанд сори келаётгон савдо карвонига қўшулдим. Аму ёқасига келуб тушдик. Хамёнимда бир парча лаълим бор эрди, шу сабабдин сувга тушиш олдидин аҳли карвондин хадик олуб бир четга чиқдим ва бутазор ичиға кириб ечиндим, лаълни бўлса чарм халтачага яшурдим, сўнг ани кўйлагимнинг енгига маҳкам қилуб чигуб олдим. Сувдин мешға минуб ўтдук. Қирғоққа чиққач, яна аҳли карвондин пинҳона четга чиқуб кийиниб олай деб кўйлагимни олсам бояги тугун ечилгон, лаъл солингон халта эрса йўқ бўлубтур. Ечингонимни ҳам, кийингонимни ҳам шерикларимдан пинҳон тутгон эрдим, шу сабабдин бирон кишидан гумон қилолмадим. Бошимга тушгон савдо мана шу, подшоҳим.

— Бағоят ажойиб воқеа содир бўлубдур, тақсир. Кичик бир халтани Жайхундек дарёйи азимнинг қаъридин қандай қилиб топса бўлур! Уни эмди дарёнинг қайси бурчагидин қидириб топса бўлур? — Мирзо-Улуғбек буни ўйлаб кўриб боши қотди. «Йўқ», дегани кўнгли бўлмади ва бечора арзчига ёрдам берсаммикин, деган фикрга борди. Бир

қадар чарчаганда эрмак бўлар, деб уни қидириб кўришга ваъда берди.

«Бирон йил сабр қил, тужжор... лаълинг топулса нур устига аъло нур, топилмаса анинг қийматини биздин олурсен», — деди.

Дейишга деб қўйди-ю, фурсат ўтмай уни гам босди. Бўкириб оқаётган, қирғоқларини кўз илгамас бу асов дарёнинг қаъридан кичик бир халтани қандай қилиб топиб беради? Кўнгилчаклиги қурсин, ақлни пешлаш учун нафи тегиб қолар, деб «хўп» деб қўйди. Жайхуннинг қай бир қавагидан қидириб топади энди ўша лаънати халтани?! Жайхун уни аллақачонлар оқизиб дарёи Хазарга олиб бориб ташлаган бўлса-чи? Ёки унинг фақат ўнг қирғоғидагина эмас, балки сўл қирғоғида ҳам, масалан Ҳазрати имом, Қалиф, Замм яқинида чиқарилган бир талай нахрларни айтмайсизми? Айтишларича, Хоразмда ҳам ундан жуда кўп нахрлар чиқарилибди. Хўш, уларнинг қайси бирини қидиртиради, эмди? «Қани энди бир кунга бўлса ҳам бу асов дарё қуриб қолса-ю, шул бечоранинг халтаси ялт этиб унинг бирон қавагидан топилиб қолса», — деган фикр ҳам Улуғбекнинг хаёлидан кечди. Лекин буни мулоҳаза қилиб юраги орқасига тортди. «Йўғ-е, — деди у ўз-ўзига, — мен нималар деб ётибмен, ўзи? Бир халта дурни деб-а!» Сўнг бошини кўтариб арз-дод билан келган одамга қаради:

— Майли, боравер, бўлар иш бўлди.

Сўнг қўлини силтаб кетишга ижозат берди.

Арзчи подшоҳга икки букилиб таъзим қилди ва орқаси билан юриб кўринишхонадан чиқди.

Подшоҳ ўша вақтнинг ўзидаёқ муставфий ул-мамоликни чақиртириб, ўша йили солиқ тўлаши керак бўлган рааёнинг умумий рўйхатини тузиб келишни буюрди. Рўйхат тузиб келингач, уни диққат билан кўздан кечирди ва бир четга олиб қўйди...

Шундан кейин ариқдан қанчадан-қанча сувлар оқди, янги йил ҳам келди. Улуғбек муставфий ул-мамоликдан бу сафар ўтган йили солиқ тўлаганларнинг рўйхатини тилади. Дафтар келтирилгач, ҳар иккала рўйхатни бир-бирига солиштириб кўрганда, қизиқ бир нарсани аниқланди: ўтган йили қорақўллик бир одам нимагадир хирож учун 5 танга ўрнига 500 танга тўлаб юборибди. Улуғбек ясовулбошини чақиртириб шитоб билан Қорақўлга жўнатди ва ўша одамни Самарқандга олиб келишни буюрди. Тез орада ўша одамни топиб саройга олиб келдилар. Мирзо Улуғбек уни хилватхонага олиб кирди ва не сабабдан 5 танга ўрнига 500 танга хирож тўлаб юборганини тафтиш қилди:

— Не важҳдин хирожни юз баробар ортиқ тўладинг. Нима, бирон бойлиқ топуб олдингму? Ё бўлмаса бирон кимсанинг уйини ўғирладингму? Ёки отангдин арзигудек мерос қолибмиди, эрди? Ёхуд, суйгон бирон сармоядор орқасидин ғаний бўлуб олдингму?

— Шоҳим, оддий бир наддофмен. Бир куни пахта титиб ўлтириб эрдим, тасодифан дўконим олдидаги дарахт шохига бир ҳакка келиб қўнди. Онинг тумшуғида бир парча гўштга ўхшаш нарсаси бор эрди. Дарахтга яна бир ҳакка келиб қўнди. Наригиси ғагиллай кетди ва шу пайт тумшуғидаги нарсасини тушириб юборди. Уни олмоқ ниятида ўзини ерга отди, лекин мен киш-кишлаб қувиб юбордим. Бориб ўша нарсани олдим, очиб қарасам лойга қопланиб кетган чарм халтача эркан. Қизиққанимдин ани дарҳол ўша ернинг ўзида очдим, аммо мошоолло, не қўз билан қарайким, ичидин кўзни қамаштиратургон, ҳатто офтобни ҳам нурсизлаштуратургон дурафшон бир тош чиқди. Ани тангри таолонинг менга кўргузгон шафқат ва марҳамати деб тушундим. Эртаси куни тонг бирлап «зар қадрини — заргар, жавоҳир қадрини жавҳаршунос билур», деган нақлга амал қилиб Бухоройи шарифга қараб йўлга тушдим. Шаҳарга келгондин сўнг сўраб-суриштириб бир жавҳаршуноснинг дўконига бордим. Жавҳаршунос тошни қўлга олгон ҳамоно безовта бўла бошлади, юзи худди лаъли руммоний бўлуб кетди. Англадумким, мен олуб келгон нарсаси оддий бир тош эмас, балким қимматлироқ немарса эркан. Жавҳаршунос кўзларимга қараб титраб-қақшаб деди:

— Келтиргон нарсангнинг баҳоси бир минг танга.

— Йўқ, тақсир, яна пича қўшсунлар, — дедим анга.

Кўп савдолашуб, охири ани бир мингу беш юз тангага сотдим. Сўнгга бозордин ўзимга бир от, хотинимга тақинчоқ, болаларимга эрса кийим-кечак, дағи уйимга бир гилам ва бошқа нарсаларни сотуб олиб, юртимга қайтдим. Бирдан бойуб кетгонимизга таажжублангонлар ҳам бўлди. Мен аларга Бухоройи шарифда бадавлат бир қариндошим бор эрди, ул бечора вафот топибдур, жойи жаннатда бўлсун. Мендин бошқа меросхўри йўқ эрди, молу-мулки менга қолди, — деб жавоб қилдим.

Мирзо Улугбек ўша жавҳаршуносни саройга чақиртириб тафтиш қилди:

— Жаноблари яқинда қимматбаҳо бир лаълни арзимас оқчага сотиб олибдур, деб эшитдук, муборак бўлсун!

Жавҳаршунос тонди:

Ўлимдин хабарим бор, подшоҳим, локин бундоқ гапини сира эшитмагонмен.

Улугбек унинг жовдираб турган кўзларига тикилди, жавҳаршунос эса ўнгайсизланиб подшоҳдан кўзларини олиб қочди. Улугбек сўроқда давом этди:

— Гапингиз ғалат, тақсирим, шундоқ лаъл олгонингизни кўзларингиз айтиб турибдур.

— Подшоҳим, каломулло урсин агар ёлгон сўзлаган бўлсам.

Улугбек мунажжим билан ясовулбошини чақиртирди ва мунажжимга амр қилди:

— Қани, мана бу қасамхўрга ром очингиз-чи, ани ичган қасами ўзига қачон қайтур эркан.

Ясовулбошига эса зудлик билан жавҳаршуноснинг дўконини ва уйини тинтув қилишни топширди. Жавҳаршуносни қаттиқ саросима чулғаб олди, ранги рўйи бўзариб, бутун вужудини титроқ босди. Подшоҳнинг одамлари сандуққа яширинган ўша лаълни топиб келтиргундай бўлсалар ҳоли не кечишини мулоҳаза қилиб кўриб, ўзини Улугбекнинг оёқларига отди.

— Тавба қилдим, аълоҳазрат. Мен осий банданинг бир қошиқ қонидин ўтинг, ўша лаъл менда, — деди у кўзларини жовдиратиб.

Ясовуллар уни уйига олиб бордилар. Жавҳаршунос лаълни ясовулбошига олиб чиқиб берди. Улугбек бўлса ўша лаълни эгасига топширди.

Шунақа. Бировнинг ҳожатини чиқарган пайтлари Улугбек анча енгил тортар, дили равшанлашарди. Лаълни тонилган савдогарнинг қувончи қандайлиги аниқ-ку, лекин Улугбек ҳам бир кимсанинг ҳожатини чиқаргани учун кўп вақт суюниб юрди...

1437 йил. Ниҳоят, Улугбек бир умр кутган «Зижи жадиди кўрагоний» («(Улугбек) кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») ҳам ёзиб тамомланди. Шу муносабат билан асарнинг қораламаси тайёр бўлган кунни Боғи майдонда, Чиннихонада катта анжуман, тўю-томошалар бўлди. Боғи майдон ўша кунни бамисоли сайилгоҳга айланди. Расадхонадагиларнинг барчаси, Улугбек мадрасасининг мударрис-ю, талабалари, аркон давлат, юртнинг барча уламо-ю фузалоси, Самарқанди фирдавсмонанднинг қолган барча казо-казолари шу ерга йиғилган. Улугбек, шайхулислом мавлоно хожа Исомуддин, Али Қушчи, ифтихор ул-вузаро хожа Носируддин Насрулло Хавофий ва Сайид Имомиддин Жунободийлар билан кун бўйи, то қош қорайгунгача Чиннихонада бўлиб, табрик

қилиб келувчилар билан банд бўлди. Кечқурун, зиёфатдан сўнг, расадхонада куну тун осмон ёритгичларини кузатган, «Зиж»ни тузинга ҳиссадор бўлган олимларга заррин чононлар кийдирилди, уларнинг барчаси турли-туман суюрғолатлар билан сийландилар. Сўнг ҳамма тарқалгандан кейин муншийи хос Абулкарим Хоразмийни чақиртириб қораламани унинг қўлига тутқазди.

— Мавлоно, ишнинг буёғи сизнинг мўъжазнизом илгингизга ҳавола, андин нусха кўчиргайсиз.

— Бош устига аълоҳазрат.

Мунший икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди, сўнг қораламани Улугбекнинг қўлидан олиб кўзларига суртди ва подшоҳнинг меҳмонхонасидан чиқди.

Мунший Абулкарим Хоразмийнинг эрталабгача сабри чидамади, уйига қайтиб келиши биланоқ ўртаҳолгина меҳмонхонасига кириб шамдонини ёқди ва Улугбек берган қораламани варақлай кетди. Асар муқаддимасини диққат билан ўқишга тутинди. Бириччи варақда унинг нигоҳи мана бу сатрларга тушди: «Таигрининг қули... Улугбек ибн Шохруҳ ибн Амир Темур кўрагонга, (яъни) бандайи фақир ва ҳақирга шундайин (зўр) ихтисос ва имтиёз баҳшида бўлдим, гаройиб нигор китоб битиш ва анда юлдузлар ҳаракатини ифтихор ва иштихор этиш ишини айланувчи фалак қуббасига еткуруб расад боғлашдек муҳаббати азим ва мукаррамати кабир насиб бўлди ва ҳазрати устоз алломайи жаҳон... Қозизода деб шухрат тошгон мавлоно Салоҳиддин Мусо, ани таигри таоло раҳмат қилсун ва жаноби мавлоноий аъзам, олам ҳақимларининг ифтихори... мавлоно Ғиёсиддин Жамшиднинг кўмаги ва мадади бирлан ушбу юмушга киришолди. Локин иш бошидаёқ мавлоно Ғиёсиддин Жамшид таигрининг раҳматига етушди, иш жараёнида эрса, расад боғлануб тартибга келтурулмасдин аввал ҳазрати устоз (мавлоно Салоҳиддин Мусо Қозизодайи Румий) ҳам вафот топдилар. Иш фарзанди аржуманд Али ибн Муҳаммад Қушчи... иттифоқлигида ишнинг етказилди».

«Зижи жадиди кўрагоний» авваламбор Мирзо Улугбек бош-қош бўлган Самарқанд расадхонасининг кўп йиллик меҳнати самараси, Шарқ классик астрономиясининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлаштирган, уни янги далилу-исботлар билан бойитган шох асар. Иккинчидан, самарқандлик астрономлар қозонган бу оламшумул муваффақиятда Мирзо Улугбекнинг ҳиссаси бениҳоя. У шахсан кузатиш ишларининг тепасида турди. «Зиж»нинг асосий қисмларини Улугбекнинг ўзи ёзди.

Бошқалар тузган жадваллар ҳам аввал Улугбекнинг текширишларидан ўтиб, кейингина «Зиж»га қўшилди.

Улугбекнинг илм-фан тараққиётидаги катта ўрни Гиёсиддин Жамшид, Мирим Чалабий, Давлатшоҳ Самарқандий сингари олимлар тарафидан эътироф қилинди. Масалан, Гиёсиддин Жамшид Улугбекни Қуръон, Ҳадис, араб тили ва унинг грамматикасини, фикҳни, мантиқ, адабиёт, мусиқа, риёзиёт, фалакиёт илмларини чуқур билган олим, деб таърифлаган.

Абдулкарим мунший эртаси куни уйқудан ҳар қачонгидан барвақт турди, нонуштадан кейин қораламани бир четидан диққат билан ўқишга киришди. Оққа кўчиришдан аввал матини яхшилаб таҳлил қилиш, унвон ва сарлавҳа ўринларини белгилаб олиш, жадвалларнинг ҳажми ва ўрнини чамалаб олиши керак эди-да...

«Зижи жадиди кўрагоний» асосан икки қисмдан — катта муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат экан.

Муқаддиманинг ўзи тўрт мустақил қисмга бўлинган: етти бобдан иборат биринчи қисмда («Таърих, яъни хронологиянинг маърифати» деб аталади) астрономиянинг муҳим пойдеворларидан ҳисобланган сана ёки йил ҳисоби, бошқа сўз билан айтганда, юнонлар, араблар, эронликлар ҳамда уйғурлар қабул қилган йил ҳисоблаш усуллари, уларнинг миллий байрамлари, шунингдек, бу саналарнинг келиб чиқиш масалалари баён этилган экан. «Бусиз тақвимни такомиллаштириш мумкин бўлмас», — деди ўз-ўзига мунший.

«Вақтлар ва унга тааллуқли немарсалар», деб номланган иккинчи қисмда (22 бобдан иборат) осмон буржларининг муаддил ан-наҳордан оғиши, хатти устивонинг чиқиш ўрни; юлдузларнинг чиқиш ва ботиш жойлари; нисф ан-наҳор соатининг расад ўрни бўлмиш Самарқанд кенглигига нисбати; Шуша, Кайравон, Урмия, Нахичевон, Булғор, Мадоин, Бағдод, Басра, Козерун, Истаҳр, Ҳамадон, Қум, Рай, Домгон, Бадхиз, Сарахс, Марв, Балх, Андароб, Бадахшон, Гурганж, Ҳазорасп, Кот, Бухоро, Ўш, Қошғар, Чин, Олмалиқ, Бешбалиқ, Қорақўрум, Самарқанд, Тароз, Усрушана, Хўжанд, Ахсикат, Ўзганд, Шон, Банорас, Сарандиб, Тибат, Қашмир каби шаҳарларнинг (ҳаммаси бўлиб 683 жой) координатлари, етти иқлим ва унинг маърифати сингари масалалар ҳақида гап борарди.

Ўн уч бобни ўз ичига олган учинчи қисмда («Юлдузларнинг равшанлиги ва ўрни» деб аталади) юлдуз ва

сайёраларнинг қуёш атрофидаги ҳаракати зўр билим ва маҳорат билан шарҳланган экан.

«Юлдузларнинг доимий ҳаракати», деб аталмиш тўртинчи қисм эса астрология масалаларига, яъни юлдузларнинг ҳолати ҳамда ҳаракатига қараб тақдирни белгилаш масалаларига бағишланган.

Олим сайёраларнинг турли-туман мослашувлари ва уларнинг инсон тақдирига таъсири масалаларига тўхтаган экан бу қисмда. Инсон ёки бирон бўлажак воқеанинг тақдирини олдиндан белгилаш учун зоижа тузиш йўллари ҳам кўрсатиб берилибди. Буни кўриб, Улуғбек ўз китобида диний эътиқодга ҳам алоҳида ўрин берибди, деган хулосага келиш кўп ҳам тўғри бўлмас. Ислом дини мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўрин тутган олий ҳукмдорнинг саройида мунажжимлар уйнинг тўрисида ўлтирган бир пайтда, кенг халқ оммаси ўртасида дин ва унинг ақидаларига ишонч кучли бўлган бир замонда буни ҳисобга олмай бўладими?!

«Зижи жадиди кўрагоний»нинг иккинчи бўлаги астрономия ва тригонометриянинг амалий масалаларига бағишланган. Унда 118 собита юлдузнинг ҳолати аниқ кўрсатиб берилган.

Айниқса, Улуғбек зижидаги учинчи даражали алгебраик тенгламага олиб келган тригонометрик жадваллар катта илмий аҳамиятга эга. «Бундай тенгламани ҳал қилиш,— деб ёзган эди ўз вақтида машҳур ўзбек олими Т. Н. Қориниёзий, — Улуғбек замониди катта муаммо саналар эди. Бу тенглама муваффақиятли равишда янги оригинал метод билан ҳал қилиниб, натижада аниқлиги миллиарддан бир бўлган тўққиз хоналик тригонометрик жадваллар тузилган». Шак-шубҳасиз, бундай жадвалларни тузиш бениҳоят огир юмуш эди. Улуғбек ва унинг астрономик мактабида тузилган «жадваллардан фақат синус моҳиятининг тўғрилигини текширишга,— деб ёзган эди самарқандлик олим марҳум Раҳматулло Ибодов,— бир йилдан ортиқ вақт сарфладим. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, олим бу ҳисоб-китобни шунчаки қўлда эмас, балки махсус электрон-ҳисоблаш машинаси ёрдамида амалга оширган. Шунга қараб у Улуғбек расадхонасида маълум ҳисоблаш маркази бўлган, яъни астрономик кузатишлар натижасида тўпланган материалларни ишлаб турган 100 дан ортиқ мутахассис бўлган, деган фикрга келган.

Яна бир гап. Фалак ал-бурж текислиги билан Хатти устиво текислиги орасидаги бурчак, бошқа сўз билан

айтганда, фалак ал-бурж текислигининг хатти устивога оғмалиги Самарқанд расадхонаси олиб борган кузатиш натижасида $23^{\circ} 30' 17''$ деб белгиланди. Бу ҳозирги ҳисоб бўйича $23^{\circ} 30' 49''$ ни ташкил этади. Қўриб турибсизки, ўртадаги тафовут жуда кам — $0'32''$ га тенг, холос. Бу XV аср учун ғоят юксак аниқликдир. Яна бир мисол. Турли замонларда ўтган астрономларнинг ҳисоб-китоби билан Улуғбек расадхонасининг бу борадаги ҳисоб-китобини олиб кўрайлик.

Фалак ал-бурж оғмалиги:

Эротесфен бўйича —	$23^{\circ}51'20''$	хатоси $+7'35''$
Гиппарх —»—	$23^{\circ}51'20''$	—»— $+8'23''$
Птолемей —»—	$23^{\circ}51'20''$	—»— $+10'10''$
Ал-Баттоний —»—	$23^{\circ}35'$	—»— $-0'17''$
Ас-Суфий —»—	$23^{\circ}33'45''$	—»— $-0'50''$
Абулвафо —»—	$23^{\circ}35'$	—»— $+0'35''$
Ал-Қўхий —»—	$23^{\circ}51'01''$	—»— $+16'36''$
Ибн Юнус —»—	$23^{\circ}34'52''$	—»— $+0'33''$
Носируддин Тусий —»—	$23^{\circ}30'$	—»— $-2'9''$
Улуғбек —»—	$23^{\circ}30'17''$	—»— $-0'32''$

Қаранг, Улуғбек мактаби ўтмишдошларидан қанча илгарилаб кетибди!

Мирзо Улуғбек ва унинг ёрдамчиларининг сана ва сайёраларнинг йиллик ҳаракати хусусидаги ҳисоб-китоби ҳам ҳозирги ҳисоб-китобларга жуда яқин. Масалан, Юлдуз йилининг турли халқлар орасида мавжуд бўлган узунлигини ҳозирги замонда белгиланган узунлиги билан солиштириб кўрайлик. Бу:

Ҳиндларда 365 кун, 6 соат, 12 минут, 30 секунд

Халдейларда 365 кун, 6 соат, 11 минут, 00 секунд

Аристархда 365 кун, 6 соат, 10 минут, 49 секунд

Собит ибн Қуррада 365 кун, 6 соат, 9 минут, 12 секунд

Улуғбекда 365 кун, 6 соат, 10 минут, 8 секунд.

Ҳозирда 365 кун, 6 соат, 9 минут, 6 секундни ташкил этган. Қўриб турибсизки, Улуғбек ҳозирги ҳисоб-китоб бўйича бор-йўғи 1 минуту 2 секундга янглишган экан.

Сайёраларнинг йиллик ҳаракатини олиб кўрайлик. Бу ерда ҳам Улуғбек билан ҳозирги ҳисоб-китоб орасидаги тафовут жуда кам:

Сайёралар	Улуғбек ҳисоб- китобига кўра	Ҳозирги ҳисоб- китоб бўйича	Тафовут
Зухал (Сатурн)	12°13'39''	12°13'36''	— 3''
Муштарий (Юпитер)	30°20'39''	30°20'31''	— 8''
Миррих (Марс)	191°17'39''	191°17'10''	+ 5
Зухро (Венера)	224°17'32''	224°17'30''	— 2
Уторуд (Меркурий)	53°43'13''	53°43'3''	— 10

Хулласи калом, Улуғбек ва Самарқанд астрономия мактабининг энг зўр кашфиёти пировард учинчи даражали алгебраик тенгламага олиб келган бир градусга тенг синус ёйини аниқлашдан иборат бўлди.

Муншийи хос «Зиж»нинг қораламасини бир қатор кўздан кечириб бўлганда тун яримдан оғиб қолган эди. Шундай бўлса ҳам чарчоқ сезмади, кўзларида уйқудан асар ҳам йўқ эди. Ётгиси келмай қораламани у ер-бу ерини яна бир бор кўздан кечирди, китобга ҳам, уни битган одамга ҳам қойил қолди.

— Мошоолло, қандай ажойибу гаройиб китоб бўлубтур. Бундайин китобни башарият яратилгондин бери ҳеч кимса кўрмагон ва эшитмагон. Абад ул-абад қолғай ушбу шоҳ асар.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам шоҳ асар яратилганди. Бу ерда Абдулкарим мунший тамоман ҳақ эди...

Олимнинг яна бир асари тарихга тегишли. У «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») деб аталади. Лекин бахтга қарши, бу асар тўла ҳолида бизнинг замонамизгача етиб келмади. Унинг бир неча мухтасар нусхалари сақланган, холос. Ундан икки нусха Англиянинг Лондон ва Бодлеян кутубхоналарида, учинчи нусха Ҳиндистоннинг Банкипур шаҳрида ва ниҳоят, тўртинчиси АҚШда, Харвард университетининг кутубхонасида сақланмоқда. Асарнинг сўнгги варағида мана бу сўзлар ёзилган: «Ушбу асар «Улуси арбаъи Чингизий» дур, унда қайдга олингон Туркхон ибн Ёфас ибн Нух... наслидин бўлгон подшоҳлар ҳамда Туркистонзамин ҳоқонларининг номлари шаҳид бўлгон султон Улуғбек Мирзонинг, тангри таоло онинг қабрини ҳамиша ёруғ қилсун, тўрт улус хонлари зикрида битгон китобидин қисқортуруб олинди».

Асарнинг қисқача мазмуни бундай: сўзбошисида исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар, туркларнинг аждоди Ёфас ўғлон ва унинг авлодлари ҳақида ҳикоя қилинади. Сўнггра туркларнинг афсонавий подшоси Ўғизхон ва унинг авлоди тарихи баён этилади. Айнан шу қисмда турк-мўғул қабилалари ҳақида ҳам эътиборга

молик маълумотлар бор. «Тарихи арбаъ улус»нинг қолган қисмлари Чингизхон тасарруфига тушиб қолган мамлакатларнинг XIII — XIV асрнинг биринчи ярмидаги тарихидан баҳс юритади, бошқа сўз билан айтганда, Чингизхоннинг вафоти (1227 й.) арафасида ташкил топган тўрт улус: 1) Улуг юрт (Мўғулистон ва Шимолий Хитой), 2) Жўчи улуси (Балхаш денгизидан то Волганинг ўрта ва қуйи оқимиғача бўлган ерлар ва Ғарбий Сибир), 3) Чигатой улуси (Еттисув, Қошғар, Мовароуннахр ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисми), ва ниҳоят, 4) Элхонийлар улуси (Эрон, Ироқ, Озарбайжон)нинг қисқача тарихидир...

Улуғбек расадхонаси жуда кўп олимлар учун катта малака ошириш мактаби бўлди. Ғиёсиддин Жамшид Қошоний, Қозизода Румий, Али Қушчи, Абдулали Биржандий (тахм. 1525 й. вафот этган) шу мактабнинг кўзга кўринган намояндалари жумласидандир. Уларнинг математика ва астрономияга оид асарларининг баъзиларига мана шу улкан илмий даргоҳ бешик бўлди.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда астрономия ва математика илмида бошқа ҳуқуқ, тилшунослик, адабиёт ва илм-фаннинг бошқа соҳалари ҳам ривож топди. Улуғбек мадрасасининг кўзга кўринган мударрислари: қомусий олимлар мавлоно Муҳаммад Хавофий, Саид Имоиддин, машҳур тибб олими хожа Бурхониддин Нафис, йирик адабиётшунос ва тилшунос олим хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳамда Абулқосим Самарқандий замонасининг пешқадам олимлари сифатида донг таратдилар. Саккокий, Бисотий Самарқандий, хожа Исматулло Бухорий, Хиёлий Бухорий, мавлоно Бадахший, Жавҳарий, Вафой, Риёзий сингари забардаст шоирлар етишди.

Ҳа, илм-фан ва маданий ҳаётда эришилган бу ва бошқа муваффақиятлардан мағрурланмасдан, қувонмасдан бўлмас. Мирзо Улуғбек ҳафтада бир марта, кўпинча жумъа кунлари, кечқурун Чиннихонада ўтказиб туриладиган умаро билан шуаронинг мажлисларида расадхонада эришилаётган ютуқлардан ич-ичидан қувониб сўзлар, янги ёзиб мусаввадаси эндигина оққа кўчирилган илмнинг турли соҳаларига оид асарларни аҳли мажлисга кўз-кўз қиларди. Бугунги мажлисда подшоҳ олдидаги хонтахтада мана шунақа китоблардан йигирма чоғи даста-даста қилиб қўйилган эди. Шулардан мавлоно Ғиёсиддиннинг «Талхис ал-мифтоҳ», Қозизодайи Румийнинг «Шарҳи мулаххис фи-л-ҳайъа», Алоиддин Али Қушчининг «Рисола дар илми фалакиёт»ини кўпроқ мақтади. Олимларни эса турли-

туман сийлашлар билан сарфароз қилди. Сўнг хон устидан яна бир-икки китобни қўлига олиб, уларнинг муаллифларига таҳсинлар ўқиди.

— Ушбуси, — деди у кўк муқовали китобни қўлига олиб, — мавлоно Шотибийнинг Қуръони мажидни қироат бирлан ўқуш санъатига бағишланган таълифининг туркий-часидур. — Улуғбек китобни ўнг қўлида ўлтирган садр аъзам Жамолиддин Фатхулло Табризийга узатди. У бир-икки жойини варақлаб кўрган бўлди-ю, «хўб ажойиб китоб бўлибдур», таълиф қилгоннинг ҳам, туркийга ўғиргоннинг ҳам, котибнинг ҳам у дунёи — бу дунё қўли дард кўрмасун», — деб дуо қилди-ю, шайхулислом хожа Бурхонуддинга узатди. Шу тариқа китоб қўлма-қўл айланиб, яна Улуғбекка қайтди.

— Мана бунисини эрса Туркистондин Арслонхожа тархоннинг тўнгич фарзанди ва ноиби Абулкаримхожа тархон юборибдур. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ»и эрур. — Улуғбек зангори муқовалик яна бир нодир асарни дўстларига кўрсатди. Бу китоб ҳам қўлдан-қўлга ўтиб, тахсину-офаринларга сазовор бўлди.

Бугун аҳли мажлис шу тариқа бир вақтларгача хон устидаги янги асарларни кўздан кечирди.

Мажлис охиrhoғида расадхонада қилиниши керак бўлган янги ишлар ва янги қурилишлар режаси муҳокама қилинди.

Ҳа, Улуғбек ҳақиқатан ҳам Самарқандда бутун жаҳонга шуҳрати кетган Академия таъсис этди. Таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, Улуғбек ушбу Академиянинг президенти, Ғиёсиддин Жамшид, Қозизода Румий ва Али Қушчи унинг вице-президентлари эдилар. Ҳаял ўтмай Самарқанд Академиясининг довруғи бутун жаҳонга ёйилди. Унинг таъсири остида Эрон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатларга ҳам ўтди, XVII асрдан бошлаб уни Европа олимлари ҳам тан олдилар...

40-йилларнинг бошларида Мирзо Улуғбек яна ўша мухтасиб Сайид Ошиқ билан тўқнашиб қолди. Бунга мухтасибнинг дағаллиги, кўрслиги, мутакаббирлиги ҳам сабаб бўлди. Воқеа мана бундай содир бўлганди. Қўнлардан бир кўни шайхулислом хожа Исомуддин чорбоғидан шаҳар ҳовлисига қайтиб келаётиб, Чорсу бозорида ажойибу гаройиб бир тамошонинг устидан чиқиб қолди. «Тамошо»нинг тепасида мухтасиб Сайид Ошиқ турган экан. Унинг буйруғи билан миршабнинг иккита норғил йигити бозорга қоғоз харид қилгани келган бир мулла-ваччани «не сабабдин бемоврут кўча-кўйда юрибсен», деб

қамчи билан савалаб ётган эканлар. Мухтасибнинг ўзи бўлса бир четда томошачи бўлиб турарди. Шайхулислом яқинлашиши билан давра қуриб турганлар уни кўриб ўзларини четга олдилар-да тавозеъ ва тавонолик билан саломлашдилар. «Ассалому алайкум!», «Ва алайкум ассалом» деган сўзларни эшитиб миршабнинг йигитлари муллаваччани калтаклашдан қўл тортдилар ва қамчини икки буклаган ҳолда қўлини кўксига қўйиб, шайхулисломга икки букилиб таъзим қилдилар. Муллавачча бўлса қўйлагининг этаги елкасига қайрилган ва бўз лозими хиёл настга туширилганча ерда чалқанчасига инграб ётарди. Бадани бўлса қамчи зарбидан тилим-тилим бўлиб кетган, думбаси момоталоқ эди. Шайхулислом муллаваччанинг ҳолига ачинди, Сайид Ошиқдан бир қадар ранжиди. Истеҳзо билан унга мурожаат қилди:

— Жаноби мухтасиб, қайси айби учун бу бечорани куппа-кундузи рааё ва бараёнинг кўзи ўнгида шу алфозга солдингиз?!

Сайид Ошиқ бўш келмади:

— Ҳа, куппа-кундузи... дарслар итмомиги етмагон бир пайтда мадрасадин қочуб чиқиб бозорда тентираб юргони сабабдин они чўби ёсоқга тортдук.

— Қочмогонмен, мударрис жанобларининг ўзлари буюргонлар, ўзлари,— деди муллавачча йиғи аралаш.

— Андоқ бўлса мударрис нега икки энлик хат қилуб бермабтур? — Сайид Ошиқ қўлини шоп қилиб муллаваччага сиёсат қилди.

Шайхулисломнинг жаҳли чиқди:

— Икки энлик битиги йўқ деб, арзимас гуноҳи учун бир мўмин мусулмон фарзандини чўби ёсоқдайин оғир бир жазога тортиш инсофдинму, жаноб?!

Мухтасиб ундан баланд келди:

— Шариат йўруқларига биноан кимни қойси жазога тортиш бизнинг вазифамиз, они тафтиш қилиш шайхулисломнинг ихтиёрида эрмасдур. Дахлдор бўлмагон ишга бурун суқманг, жаноб.

Шайхулисломнинг бир жаҳли чандон бўлди, лекин халойиқ олдида у билан ади-бади айтишиб ўлтиришни ўзига эп кўрмади, «буни кейинроқ бафуржа сўзлашурмиз албат», деди-ю, отига қамчи босди. Кечқурун эса Мирзо Улуғбек билан учрашганда уни бошқалардан ҳоли топиб мухтасиб Сайид Ошиқнинг устидан астойдил шикоят қилди.

Улуғбек кўпдан бери мухтасибдан норози бўлиб, унинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлиб юрган эди, шайху-

лисломнинг шикояти бунга бир баҳона бўлди. Эртаси кун и мухтасибни саройга чақиртириб қози калон, мударрислар ва бошқа аҳли уламо ҳузурида итобга олди.

— Кейинги вақтларда баъзи мўътабар зотларнинг оёқ олиши ўзгача бўлиб кетаётганга ўхшайдур. Ушбу аҳвол сизга ўян кўринмайдиму, жаноби мухтасиб?

Сайид Ошиқ аввал қози калонга, кейин шайхулисломга ўқрайиб қаради: — «Шулар чаққонга ўхшайдур, хусусан анови маразнинг ишидир бу», — мухтасиб буни шайхулислом хожа Исомиддиндан кўрди. Сўнгра подшоҳга жавоб қилди:

— Мен ҳам шунақа фикрдамен, мирзо. Ўйлашимча, оёқ ул ёқда турсин, тилу забон воситаси ила юргувчилар кўнайиб бораётганга ўхшайдур. — У шайхулисломга шинда қилди.

Хожа Исомиддин мухтасибни узиб олди:

— Жаноби мухтасиб ҳақ гапни айтдилар, аълоҳазрат. Бундайлар оёғи бирлан ҳам, тилу забони бирлан ҳам бир таврда юриб билурлар.

Гапга қози калон Шамсуддин Муҳаммад Мискин аралашди:

— Оёқ бирлан ҳам, тил-забон бирлан ҳам бир таврда юра олатурганларнинг наслу насаби айғоқчи ва миршаблардин эрмас-ку эркан?

Сайид Ошиқ жаҳлга ҳай беролмай тутақинди:

— Шариату тариқат йўсунида устувор тургон бир мусулмонни маломат қилмоқ инсофдин эрмас. Фақир шаклу шамоилига кўра мусулмон бўлуб, аслида дахрий бўлгон каслар орасида ўлтиргонимдин пушаймонмен.

Энди Улугбекнинг жаҳли чиқди. Мухтасибни астойдил сўроққа тутди.

— Э, сайид! Мен ёмонроқму, ё фиръавн? \

— Фиръавн.

— Сиз яхшироқму эрсииз, ё Мусо алайҳиссаломму?

— Мусо алайҳиссалом.

— Қодири мухтор Мусога яратилмишларнинг энг ёмони бўлгон фиръавнни тўғри йўлга солгил деб ундагонда «Қаттиқлик бирлан аччиқ сўзламагил, балки юмшоқ ва чучук тил бирлан гапир», деб буюрган. Сиз эрсангиз Мусодин ортуқ бўлмайин туруб менга, фиръавндин ёмонроқ бўлмагоним ҳолда не сабабдин қаттиқ гапирасиз?!

Сайид Ошиқ бошини ҳам қилиб сукут сақлади. Подшоҳнинг мухтасиб хусусида қаттиқ ҳукмга келганини найқаш қийин эмасди. Ваҳоланки, ана шу анжуманда иштирок қилаётган Абулфазл Дайёр ҳам бир нима демади.

Подшоҳ ҳукмини эълон қилди:

— Наслу пасабингизни инobatга олуб бу сафар ҳам шаҳидлик жомидин нўш қилишингизга йўл бермайдурмиз. Локин бундин буён дахрийлар орасинда бўлишлик сиздайин шариатпаноҳ кимса учун дуруст бўлмас. Биз сизни шу кундин эътиборан мухтасиблик мансабидин озод этдук.

Сайид Ошиқнинг бошидан бир челақ совуқ сув қуйилгандай бўлди. У бундай бўлишини кутмаган, подшоҳ одатдагидек шунчаки дўқ-пўписа қилиб қўяди, деб ўйлаган эди. Илож қанча, подшоҳнинг амри вожиб. Бир вақтлар подшоҳнинг ўзи сийлаб уни шу мансабга таъин қилган эди. Энди бўлса яна ўзи уни мансабидан ихрож этиб, даргоҳидан қувиб юборяпти. Мухтасибни ҳам босди, энди нима қилади? Бозор-ўчарда энди қандай қилиб бош кўтариб юради? Одамларнинг юзига қандай қарайди? Ахир, у шу мансабда турган йиллари бироқ айб тониб озмунча одамни тўғри келган ерда тўқмоқламаганмиди. Ушалардан бири билан фавқулodда учрашиб-нетиб қолгундай бўлса кўзларига қандай қарайди? Аксига олиб, улар «ҳолинг шу эркан-ку, мухтасиб!»,—деб устидан кулишмайдами? Нима, унинг оёқларига йиқилиб ёлипиб-ёлвориб кечирим сўрасинмикан? «Йўқ,—деди у ўз-ўзига,—дахрий олдида эгилган бошнинг кесилгани афзал». Сайид Ошиқ қўрс ва ориятлик одам эди. Даст ўрнидан турди-ю, у ёқ-буёгига қарамай, чаён чаққан одамдай, ўзини тапқарига отди. Саройдан чиқибoқ тўппа-тўғри Ҳамонга-ронга, Низомиддин Хомушникига борди.

Сайид Ошиқ ҳазратнинг яқин муридларидан бири бўлиб, бу даргоҳга тез-тез келиб турарди. Шу сабабдан бу ер унинг ўз уйидай бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам у дарвозани тақиллатиб ўтирмади, уни оҳистагина очди-ю ичкарига кирди. Ҳазрат ҳар қачонгидай ҳовлининг қoқ ўртасида ариқ бўйидаги улкан мажнунтолнинг пахмоқ шохлари чор атрофидан ўраб олган сунада бошини қуйи солганича тасбеҳ ўгириб ўлтирарди. У дарвозанинг очилганини пайқаса ҳам парво қилмади. Сунага яқинлашиб қолган одам шарпасини эшитган бўлса ҳам эшитмаганга солди. Мухтасиб сунага беш-олти қадам қолганда бир тўхтаб олди, оёқ учида юриб суна олдида тўхтади ва ҳазратни чўчитиб юборишдан ҳадиксираб бир-икки марта калта-калта йўталиб ҳам қўйди. Шундан кейингина ҳазрат бошини кўтарди.

— Ассалому алайкум, ҳазратим.

Ҳазрат сезилар-сезилмас бош иргитиб алиқ олди. Ҳазрат содиқ муриднинг юзида безовталиқ ва паршонлиқ аломатларини кўрса ҳам, ўзини сезмаганга солди. Қўли билан «ўлтиринг» деб ишорат қилди-ю, яна бошини қуйи солганича пинакка кетди.

— Э... э, пиримнинг хомуш аталиши ҳам бежиз эмас экан-да, — деди Сайид Ошиқ суаннинг бир четига ўлтираётиб ўз-ўзига, — дунёни сув босиб кетса ҳам тўпига келмайди, парвойи фалак бу эшоннинг. Нима бало, хожа бузургни, ёки хожа Алоуддинни туш кўраётганми эркан?

Ҳазратнинг ўзлари ҳол аҳвол суриштирар, шундан кейин юз берган воқеани унга арз қиларман, деб ўйлаганди, умиди пучга чиқди. Бир ош қайнар вақт ҳам ўтди, лекин ҳазрат ҳамон бош кўтармай ва бир нима демасдан тасбеҳ ўгириб ўлтираверди. Сайид Ошиқнинг тоқати тоқ бўлди, охири ўзи ган очди.

— Омонмусиз, ҳазратим. Шу кеча тушимга кирубсиз, ҳол-аҳвол сўрай, деб келиб эрдим.

Ҳазрат бу сафар ҳам бир нима демади. Яна ўша ҳунар — оҳистагина бош иргитиб миннатдорчилик билдирди.

Бу мухтасибга оғир ботди. Даст ўрнидан туриб кетмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин бир оз мулоҳаза қилиб кўриб, паштидан қайтди. Ахир бу даргоҳга зўр умид билан келмадимми?! Илож қанча? Сайид Ошиқ муддаога кўча қўйди:

— Пирим, қулингиз бир ташвиш бирлан келдим.

Сайид Ошиқ Низомиддин Хомушнинг шайхулислом хожа Исомиддин билан оралари созлигини яхши биларди. Шундан умид қилди — ахир ҳазрат дўстига икки оғиз сўзини аямас, шайхулислом ҳам кўнгли юмшаб, подшоҳдин жаримасини сўраб берсалар ажаб эрмас.

Ҳазрат эринибгина бошини кўтарди. Сайид унинг Ошиқ катта қўй кўзларида ачишиш ва мойиллиқ аломатларини сезди. Шундан кейин қўлларини кўксига қўйиб тавозеъ билан сўзида давом этди.

— Подшоҳ ҳазратлари бирлан оромиз пича бузилиб қолди, пирим. Мадад беринг!

Низомуддин Хомуш мухтасибнинг гапларини яхши эшитмадимми, ёки бошқа сабабданми, уни бир оз ваҳима босди: нима, Минхожиддин билан бирон кор-ҳол бўлдими?

Ҳазрат анчадан бери подшоҳнинг даргоҳида, девони ишода хизмат қилиб турган кенжа ўглини кўнглидан ўтказди, бир қадар сергак тортиб, сўз қотди:

— Бошингизга қандай ташвиш тушмиш, жаноби мухтасиб, очик сўйлайверинг.

— Шу кундин бошлаб қулингиз эъди мухтасиб эрмасмуз, ҳазратим. Ушбу мансабдин ихрож этулдик. Буёғи ҳолимиз не кечур эркан, бу танҳо яратган эгамнинг ўзига маълум.— Сайид Ошиқ куни кеча Чорсуда, бундан бир неча соат бурун саройда бўлган воқеани қисқа қилиб гапириб берди.

Хайрият, Мишхожиддин омон эркан, деди ҳазрат ичида. Сўнг анчадан бери унинг фармойишини кутиб ўчоқ бошида тимирскилаб юрган хизматкорни чақирди. Муҳаммад Карим хожасининг феълини яхши биларди. Агар ун чиқармаса майда-чуйда юмушларини қилиб юраве-рарди, борди-ю, унинг исмини таъкидлаб чақириб қолгудай бўлса, меҳмоннинг олдига апил-тапил дастурхон ёзарди...

Сайид Ошиқ гап орасида эҳтиётлик билан шайхулислом билан подшоҳни маломат қилди. Уларни дини ислом ва шариат қизигидан чиқаёзган дахрийлар деб маломат қилди. Лекин бу гаплар нишонга тегдими-тегмадими буни англолмади. Ҳазрат унга бу хусусда бирон сўз қотмади. «Подшоҳга нега тил текизасен»,— деб муридини койима-ди ҳам. Бундан Сайид Ошиқ ўзича хулоса чиқарди — «сукут аломати ризо»,— деди у ичида. У шу кундан бошлаб ҳазратнинг даргоҳидан оёқ узмай қўйди.

Бир-икки ой шу тариқа кечди. Бўзчининг моқисидай ҳадеб бир ерга қатнайверса ҳам бўлмас экан. Бора-бора уни кўрганда ҳазратнинг гаши келадиган бўлиб қолди. Масалан, кеча борганида яна имо-ишора билан супанинг бир четидан жой кўрсатди-ю, лекин Муҳаммад Каримни чақирмади. Ҳазрат муридининг гапларига қулоқ осмай қўйди. У азалдан фисқ-фасод гаплардан ўзини олиб қочар, умуман кўча-кўйга ҳам кам чиқарди. Энди-чи? Авваллари қилмаган ишини энди, тўқсонни қоралаб қолганда қилсин-ми. Қисқаси, ҳазрат Сайид Ошиққа эргашмади. Шундан кейин Сайид Ошиқ ҳазратдан умидини узди. Шу даргоҳга ҳам этак қоқиб кетмоқчи бўлди-ю, лекин илож қанча — қўл бериб эътиқод қўйган одам, буни Самарқанднинг жумла мўмини яхши билади. Энди эътиқоддан ҳам кечса... Қолаверса, энди қаёққа ҳам борарди. Тўғри, унинг бу шаҳри азимда яна бир илинжи бор — хожа Ҳизр масжиди-нинг имоми мулла Шарафуддин. Сайид Ошиқ билан дўст. Балким дахрий подшоҳ билан курашида у жонига оро кириб қолар. Шу умид билан кеча ўша Шарафуддин тарашанинг (ўта озғинлигидан кўпчилик уни шундай атарди) олдига борган эди, кўнгли тўлмай қайтди.

Шарафуддин тараша уни самимият билан кутиб олди, хужраинг тўрига ўтказди-ю, лекин олдида бир нон ҳам ушатмади. Сайид Ошиқ ҳам қимир этмай ўтираверди. Аллапайт бўлганда у рўпарасида қозиққа осилган тугунчани олиб дўстининг олдига ёзди.

— Маъзур тутадилар, жаноби мухтасиб, э... э..., жаноби Сайид Ошиқ, — унинг мухтасиблик лавозмидан бўшатилганини биларди-да, — кеча худойига боруб эрдик, насиба тугиб беришгон эрдилар. Ушбуға сизнинг ҳам насибангиз қўшилгон эркан. Нега аввалроқ эсимга келмабдур. Узр, тақсир, кейинги пайтларда фаромушхотир бўлуб қолубмен. — Сўнг рўмолчага тугилган тўрт дона нон, пиширилган икки бўлак гўшт, бир сиқим ҳалво, бир сиқим печак қанд, икки бўлак наввот, саккиз дона самбусани рўмолчага тарқатиб қўйди. Пичоқчасини камзулининг киссасидан олиб гўштни тўғраб ҳам қўйди.

— Қани дастурхонға қарасинлар, тақсири олам. Бир майизни қирққа бўлуб есунлар, деган эркан азиз-авлиёлар. Боримизни баҳам кўрасиз.

Имом домла узр сўраб ташқарига чой қўйгани чиқди.

— Ҳа, қалангур-қасатқи. Ўлгунча хасис бу тараша. Шунча молу дунёни гўрингга олиб кетасанму. — Имом чой дамлаб келгунча Сайид Ошиқ уни ичида сўкиб ўлтирди...

Энди бир пиёладан чой ичишган ҳам эдиларки, хужрага ўлгунча фисқу фужурлиги сабабли аҳли мўмин орасида ҳам, аҳлисарой ўртасида ҳам Абулфосиқ номи билан машҳур бўлган муаззин мулла Неъматулла кириб келди.

Имом домла ҳам уни ўлгунча ёмон кўрарди. Шунинг учун ҳам бир ижирганди-ю, лекин сирни бой бермади.

— Қадамлариға ҳасанот, ҳожим. Қани, дастурхонға марҳамат! — Мулла Неъматулла хужра тўрига ўтди. Апил-тапил дуо қилган бўлди-ю, қўлини дастурхонга чўзди ва бир бурда нон олиб, юмшоқроқ еридан бир нарчани ушатиб олди, сўнг дастурхондан мўлжаллаб туриб икки кесим гўшт олди ва нон билан қўшиб ҳаммасини лунжига тикди. Гўшт-ку майда эди. Тарашаси қурмагур уни чумчуқ тили қилиб кесган эди. Лекин қаттиқлик қилдими, ёки тиши қурмагур панд бердими, ишқилиб қалқиб кетди, луқмани апил-тапил чап лунжига ўтказиб эплаштириб олмоқчи бўлди-ю, лекин бўлмади. Қаттиқ йўтал тутиб егани оғзибурнидан чиқди. Имомнинг жаҳли чиқди:

— Тақсир, биттадан олиб чайнаб есангиз-у бундоғ бўлмас эрди.

Имом муаззинга нафратомуз қаради. «Ахир кунмас — кун бу очкўз ёрилиб ўлади», — демоқчи бўлди чамаси, —

ушланг мана буня, ичиб юборинг. Шөпилмай, -хўплаб-хўплаб ичинг, йўқса яна қолқиб кетасиз.

Имом муаззинга бир пиёла илиқ чой узатди...

Чойдан кейин учовлари бир пайтларгача у ёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдилар. Сайид Ошиқ дахрий подшоҳдан гап очган эди, имом пастки лабини тишлаб, эгилиб чойга катта бир бўлак новвотни синдириш билан овора бўлиб ўтирган муаззинга кўзининг қири билан ишора қилди.

— Тақсир, қўйинг, подшоҳлиққа дахлдор гаплардин сўйлашмайлик. Яхшиси, хожим Маккаю мукаррама ва Мадинаи муаззамага қилгон саргузаштларидин сўзлаб берсунлар.

— Маъқул, тақсир.— Сайид Ошиқ «қани, сиздин эшитайлик», дегандай муаззинга тикилди.

Муаззин бир бўлак новвотни секингина лунжига уриб олган экан, уни лўқ этиб ютиб юборишга ҳаракат қилди. Лекин, новвоти қурмағур кекиртагига тиқилиб қолиб ўлишига бир баҳя қолди. У бир вақт, уч-тўрт пиёла чой ичиб юборгандан кейин ўзига келди, ўлмай қолганига тангри таолога шукр келтирди, кейин бир-икки марта тамоқ қирди-ю, сўнг гапни саргузашти ҳарамайдан олди. Муаззин бир ростга икки ёлгонни қўшиб роса гапирди. Имом билан мухтасиб унинг «ғаройиб» ҳикоясини тишини-тишга қўйиб эшитишди. Илож қанча? Унинг аслида кимлигини Сайид Ошиқ ҳам, имом ҳам яхши билишарди. Бир умр фисқу фасод билан, одамларни бир-бирига гиж-гижлаб ораларини бузиб юрган бу қитмир одам бир қарабсизки, бир юмалаб хожи бўлиб олди. «Қариб-қартайғонда гуноҳларим камаюр, ўлғонимда Пули сиротдин оғонаб тўнғиз қабилида кетмайин» деб, бор бисотини пуллаб, дўппи бир айлангунча фалончи хожи деган ном орттириб ҳам олди бу занғар деган гап мухтасибнинг ҳам, имомнинг ҳам кўнглидан ўтди. Лекин ҳарна бўлса ҳам муросаю-мадора қилишга мажбур эдилар. Бугун ҳам шу қабилда иш тутдилар. Лекин Сайид Ошиқнинг хаёлига «ҳарна бўлса ҳам ушбул касдин фойдаланса бўлур»,— деган фикр ҳам кечди. Бунинг учун бир ҳамён кепакйдан кечса кифоя қилур...

Учовлон эртаги нонуштадан кейин биргаликда ҳазратни зиёрат қилишга бориш ҳақида маслаҳатни бир ерга қўйиб, тун яримлаб қолганда ҳужрадан бирин-кетин чиқдилар.

Имом билан Сайид Ошиқ эрталаб гузарда муаззинни кўп кутишди, лекин у келавермади. Охири ўзлари Намонгаронга қараб йўлга тушдилар. Лекин... Сайид Ошиқ

билан мулла Шарафиддин дарвозадан кирдилар-у, йўлакда ханг-манг бўлиб қолдилар. Кўзлари супада ҳазратнинг қаршисида чўк тушиб ўтирган Абулфосиққа тушди. Муаззин улардан олдинроқ отни қамчилаб қолган экан. Шунда ҳам бир ўзи эмас, балки яна бир касни ҳам етаклаб келган эди. Унинг ёнида ўлтирган девсийрат, ҳўкиз башара йигитни улар биринчи кўриб туриши. Ҳазрат мухтасиб билан имомга ҳам супадан жой кўрсатди. Фотиҳадан кейин ҳазрат ўша нотаниш йигитни меҳмонларга таништирди.

—Кўриб тургонингиз ушбу баҳодир йигит Қошғар ҳокими Сиддиқ баҳодирнинг навқари эрди. Охири ҳар иккалаларининг оралари бузилиб, кўп йил бўлди, баҳодир бу юртларга келиб қолдилар. Бошда Ҳирида мирзо Абдуллатифнинг узангисида бўлдилар. Мирзо катта оналари билан аразлашиб қолгон йили мирзо бирлан Самарқандга келгон. Бир йилдан сўнг бегим келиб мирзони олиб кетишларида ота-онасини баҳона қилиб, бизнинг кўмагимиз бирлан Самарқандда қолди. Подшоҳ ҳазратлари кейин ани тўқсабонинг ёнига қўйдилар. Бизни ҳам зиёрат қилишни фаромуш қилмай кулбамизга келиб турадилар. Асли бизнинг Косондин бўладур. Бағоят садоқатлиқ йигит. — Эҳсон Буқо барлос сапчиб ўрнидан турди, икки қўлини кўксига қўйиб, ҳазрат ва унинг меҳмонларига икки букилиб таъзим қилди. Сайид Ошиқ уни диққат билан назардан ўтказиб қўйди.

Меҳмонлар, Сайид Ошиқ ҳам, муаззин ҳам, имом ҳам бошда ҳазратдан истиҳола қилиб сукут сақлаб ўтирдилар ва унинг аҳён-аҳёнда айтган сўзларини жон қулоғи билан тингладилар. Кейин, унинг бугун нимагадир кўнгли чоғ бўлиб, суҳбатга мойиллиги борлигини сезиб, бири қўйиб-бири гапира кетдилар. Айниқса, муаззин тап тортмай гапга кўп аралашди. Сайид Ошиқ яна ўша дини исломни оёқ ости қилаётган дахрийлардан нолиб кетди. Ҳамма унинг фикрига қўшилиб, гапларини тасдиқладилар-у, лекин бу хусусда ҳазрат қандай фикрда эканлигини билиб бўлмади. Унинг бугунги хурсандчилигини ҳаял ўтиб уни йигирмадан сал ошган кенжатоий ичкаридан бир лаган ош кўтариб чиққанда англашди.

— Минхожиддин букун бош муншийлиқ лавозимиға таъйин этилуптур,— деди ҳазрат меҳмонларга мурожаат қилиб,— биз подишойи оламнинг лутфу-карамидин бағоят мамнун бўлдик, Тангри таоло анинг умрини узун, салтанатини пойдор қилсун!

Сайид Ошиқ ҳамма қатори ҳазратнинг сўзларини

маъқуллаб, қўлларини дуога очди, сўнг ҳазратнинг қадду-қомати келинган ўғлини «муборак бўлсун!» қилди-ю, ичида «ҳа, айёр тулки, энди билдим не сабабдин буқун кайфиятинг чоғ эркашини,— деди унга хиёл кўз тагидан қараб,— ишонмайин тур, хурсандчиликнинг зўрини бундин буёғи кўрасен».

Меҳмонлар хожазоданинг бемонанд ҳусни, ақлу заковатини кўп мақтадилар, «мартабаси бундин ҳам зиёд бўлгай», деб узундан-узоқ дуо қилдилар.

Сайид Ошиқ ҳазратнинг уйидан чиқаётиб, унинг сарой хизматчиси бўлган ўғлини ҳам бир қушига яраб қолишига умид боғлаб, меҳмонларни дарвозагача кузатиб чиққан сармуншийни гапга солди:

— Минхожиддин дейман, олампаҳо саройда кам бўлар, кўпроқ расадхонада, ёҳуд Чиннихонада тунаб қолар эркан, шу гаплар ростму?

— Рост, жаноб. Ҳазрати олийлари кўп вақтини илм бирдан кечируб, кўпдин бери салтанат ишларига кўп рағбат кўргизмайин қўйғонлар. Шу боисдин он-ҳазрат саройда камдан-кам бўладурлар.

Сайид Ошиқ сармунший айтган гаплардан тегишли хулоса чиқарди: «Саройга камдин-кам боргондин кейин ҳарамни ҳам эсдин чиқаргон бўлса ажаб эрмас»,— деди у ўз-ўзига — ишни айнан шу ердин бошлаш мақсадга мувофиқ.

Сайид Ошиқ ўша куни ҳазратникидан аллақандай кайфиятда қайтиб келди, ўзини ҳеч ерга сигдиролмай қолди. Ҳали ичкарига кириб хотинларига ўдагайлар, ҳали меҳмонхонага чиқиб ёнбошлаб хизматкорни ҳали чой, ҳали чилимга буюрарди. Ҳадеб айтган-деганини қайтараверганидан жаҳли чиқиб қафасдаги тўтини қафас-мафаси билан ташқарига улоқтирди... Ишқилиб у ўша кунни ит азобида ўтказди. Қоронғу тушиши билан эса хожа Ҳизр масжидига қараб йўл олди. Лекин имом домла ёлғиз эмас экан. Ҳалиги девсийрат йиғит — Эҳсон Буқо барлос ҳам ўша ерда экан. Мухтасиб холи қолиб дўсти билан боргани сўзлашиб олмоқчи эди, Эҳсон Буқони кўриб энсаси қотди. Ўлтираётиб «энди буёғи неча пулдин тушди», дегандай имомга маънодор қараб қўйди. Имом дўстининг саросимага тушганини пайқаб, эшитилар-эшитилмас «Ташвеш намекашед, ин кас марди хушсавдо аст», — деди. Эҳсон Буқо барлос тожикча билмас эди, лекин иккаласи унинг ҳақида гаплашганларини пайқади, лекин ўзини билмасликка солди. Кимдир мухтасиб келмасдан сал бурун масжидга деб катта сопол кўзада чучвара келтирган экан.

имом дастурхон ёзиб ундан меҳмонларга ва ўзига ярим косадан сузиб келди. Овқатдан сўнг хуфтонни ўқиб, яна дастурхон атрофига энди чўққайишган ҳам эдиларки, томоқ қоқиб муаззин кириб келди. Уни кўриб Сайид Ошиқнинг жаҳли чиқди. «Нима, бу одам менинг изимдин тушгон айгоқчиму ўзи?» — деган шубҳага ҳам борди. Имом домла «ташвишланмасунлар, ул ҳам ўзимизга қарашлиқ одам» деган маънода мухтасибга қараб, чап кўзини салгина қисиб қўйди, сўнг муаззинни дастурхонга таклиф қилди:

— Хуш келибтилар, жаноб. Қани, дастурхонга марҳамат.

Муаззин шундайгина дастурхон ёнига чўк тушиб, қўлларини дуога очди, кўзлари бўлса токчада турган кўзада эди. Имом домла унинг кайфиятини англади, лекин, барибир, муаззиннинг ҳафсаласини нир қилмоқчи бўлди:

— Афсус, бахтга қарши, қайнонангиз сизни сўймас эрканлар, таомдин андак кеч қолдингиз, тақсир.

Муаззин токчада турган кўзага яна бир бор тикилиб қаради ва оғир тин олди. Бунинг устига хонани тутиб турган чучвара ҳиди уни аллақандай аҳволга солди, сўлак безлари жунбиси келиб кўнгли беҳузур бўлди. Муаззин чучварадан анчаси ҳали кўзада эканлигини пайқади, лекин сирни бой бермади:

— Нима ҳам қилдик домла, хўб мазали таом бўлгонга ўхшайдур, локин бизнинг ризқимиз қўшилмагон эркан.

Муаззин аниқ-тапиқ дастурхондан бир тўғрам қотиброқ қолган нон олди ва унинг қоқ ярмини қарсиллатиб синдириб олиб, бир бўлагини оғзига солди.

Имом «яна тикилиб ўлмасун», деб сопол косачага тўлдириб чой қўйиб берди. Сўнг даст ўрнидан турди, «оббо, сиздин ҳеч нимарсани пинҳон тутуб бўлмас эркан» деди-ю, секин бориб кўзани олди ва уни дастурхон устига қўйиб чучварадан муаззинга ҳам ярим коса сузиб берди.

Уларнинг суҳбати ярим кечагача давом этди. Аввалда сал қовушмади, кейин мойдай юришиб кетди. Бу сафар гап фақат дахрий подшоҳ ва сармунший устида борди. Пировард муаззин Эҳсон Буқога мурожаат қилди:

— Янглишмасам, хожа саро Сизга жигар бўлса керак, бек?

Эҳсон Буқо бош силкитиб унинг гапини тасдиқлади.

— Ундоғ бўлса буюғидин хотиржам эрканмиз-да?

— Ори, тақсир.— Эҳсон Буқо қўлини кўксига қўйиб бош эгди.

Шу кеча учовлон гапни бир ерга қўйиб олишди...

Орадан кўп вақт ўтмай аҳли сарой орасида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гаплар тарқалди. Эмишки, подшоҳ ҳарамидаги канизаклардан Салима исмлиқ бир соҳибжамол билан сармунший бир-бирига кўнгул қўйишганмиш, улар аҳён-аҳёнда фурсат тошиб овлақ жойларда учрашиб ҳам туришармиш. Бунақа гап пайдо бўлди, бас. Кўз очиб юмгунча қанот боглаб парвоз қилади. Узунқулоқлар қўшиб-чатиб уни дostonга айлантиришди. Бу гап подшоҳнинг қулогига ҳам бориб етди, сармунший қўрққанидан бир кечада ғойиб бўлди. Ясовуллар уни қидириб ердан ҳам, қўқдан ҳам тополмадилар. Аҳли саройдан баъзилари «ҳамма бало ҳазратининг ўзларида, эркатойини талтайтириб юборгон,— деб Низомуддин Хомушни маломат қилдилар. Билиб-билмай, «бола отога тортур»,— деганлар ҳам бўлди.

Ҳар ҳолда ҳарам билан боглиқ гапни тушовлаб бўлмас экан. Бу миш-миш кўп ўтмай кўча-кўйда, бозор-ўчарда ҳам шуҳрат топди ва мирзо Улугбек учун жуда-жуда огир бўлди. «Даҳрий подшо» деган тақви лаънат ҳам суфрага урвоқ бўлмай қолди. Кўнлардан бир куни Улугбек пешайвонда ҳаёл уммонига гарқ бўлиб ўлтирган эди, нигоҳи шундайгина йўлакда икки букилиб турган Эҳсон Буқо барлосга тушди. У ниманидир айтмоқчи бўлиб огзини ростлаб турган экан, подшоҳ қараши билан қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилди. Улугбек маъюс оҳангда унга мурожаат қилди:

- Ҳўш, бек, сиз ҳам бир нима демоқчиму эрдингиз?
- Агар ижозат берсангиз, олампаҳо.
- Ижозат.

— Муҳтарам зотларнинг гапларида жон бордур. Ҳазрат эркатойини ҳар юмушга рағбатлантиргонини ўз кўзум бирлан кўрганимен. У яқинда муаззин ва имом билан ҳазратни зиёрат қилгани борганларида бўлган гапларни оёғини осмондан қилиб ва яна қўшиб-чатиб айтиб берди: Подшоҳ «тушундим» дегандай бош иргитиб, унинг сўзларини тасдиқлади. Эҳсон Буқо барлос ўқ нишонга текканлигини англаб, сўзида давом этди:

— Бизнинг Минҳожиддин етти иқлим гўзаллари ошиқ бўлса арзийтургон, ҳусну малоҳатда ягона, зукко йигит. Ани подшоҳ ҳазратлари сармуншийлиқга кўтарибдур. Мартабаси бундин ҳам баланд бўлур, албат. Локин тангри таоло уни ёмон кўздин соқласун, подшоҳнинг ҳарамида нима кўп паринайкарлар кўп. Алар ҳозирда даштда адашуб, сувсираб қолгон сайёҳларга ўхшайдурлар. Тангри таоло ишқилиб кенжатойимни ўшаларнинг ёмон кўзлари-

дин асрасун», — деб айтгон сўзларини мана шу қулоқларим бирлаи эшитгонмен. — Эҳсон Буқо барлос аввал ўнг қулогини, кейин чап қулогини оҳиста чўзиб қўйди.

Подшоҳнинг бир газаби минг чандон бўлди, ясовулбошини чақиртириб ҳазратни Боғи майдонга олиб келишни буюрди.

Ясовул деган халқ ўзи шунақа бўларкан. Тўннисини олиб кел, дейилса бир йўла бошини ҳам кесиб бирга олиб келаркан. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Ясовуллар тўқсон ёшлик бу мухтарам зотни яланг оёқ, юпун кийимида белбоғсиз ва бош кийимсиз отнинг саррига миндириб Боғи майдонга олиб келдилар. Олиб келганда ҳам «кўпчилик кўрсин», деб шаҳарнинг катта гузарлари орқали олиб келдилар. Подшоҳ жаҳл устида бетовфиқ ўғлидан ҳам, ҳазратнинг ўзидан ҳам кўп қойинди. Низомуддин Хомуш бошини қуйи солиб ўлтирганча аввалда бир нима демади, охири подшоҳга қараб деди:

— Менинг айтатургон гапим битта: мен иншоолло мусулмонмен. Ишонсанг кўп яхши, ишонмасанг билганингни қил!

Улуғбек ҳазратнинг аҳволига қараб туриб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди. Нима, у ясовулларга шундай улуғ зотни шу алпозда сазойи қилиб олиб кел, деб буюрганмиди?! Рўпарасида унинг янги амру-фармонларига мунтазир бўлиб турган ясовулбошига қараб ўпқирди:

— Йўқол кўзимдин, бадбахт!

Сўнг хос мулозимларидан бирини чақиртириб «Ҳазратни уйларига элтиб қўйингиз», деб буюрди.

Ҳазрат ҳам уйига элтиб қўйилди, канизак ҳам даргоҳдан бадарға қилинди-ю, лекин миш-мишларни босиб бўлмади. Чиққан кўз ўрнига тушмас экан. Бунинг устига Низомуддин Хомуш билан бўлган похушлик дард устига чипқон бўлди. Улуғбекни дахрийликда айблаб юрган баъзи бир руҳонийлар ҳам, кўндан ўлжа йиғолмай, қиличи қонсираб, занглаб ётган амирлар ҳам гимиллашиб қолишди. Улуғбек бўлса барибир расадхонада қўлга киритилган ва киритилаётган ютуқлардан ўзига сиғмай юрарди. Яна ўша кунлари математикага оид янги бир рисоласини ҳам тугатиб, хаттотнинг қўлига топширган эди. Илмга тамом берилиб кетиб, боши устида борган сари қуюқлашиб бораётган қора булутлардан беҳабар эди у.

Бешинчи боб

ХИЁНАТ

Шоҳруҳ 850 йил зулҳижжа ойининг 25-куни (1447 йил 12 март) набираси Султон Муҳаммад исёнини бостириш вақтида Рай вилоятига қарашлик Пашоварий қишлоғида 72 ёшида оламдан ўтди. Ўша пайт унинг ёнида зукко ва нуфузли хотини Гавҳарнод ого, вазири аъзам Гийосиддин Аҳмад Ҳавофий ва бегимнинг эркатойи амир Пир Луқмон барлосдан бошқа киши йўқ эди. Қўшин эса Абдуллатиф, Абулқосим Бобур, Мирзо Ҳалил ва етук амирлар бошчилигида мирзо Султон Муҳаммадни таъқиб қилиб гарб сари силжиб борарди...

Пир Луқмон барлос ҳаммадан аввал йиги солмоқчи бўлди, лекин бегим уни босиб қўйди:

— Азиз-авлиёлар «майит тепасида йиги-зор қилуб бўлмас, мағфиратлангоннинг гуноҳи ортур», — деган эрканлар. Хоқон саиднинг ўзлари ҳам тириклигида шундай васият қилгонлар.

— Э, яратган эгам! Аълоҳазратдин кўра мен қулининг жонини олсанг бўлмасму эрди?! Қайси гуноҳимиз учун ул табаррук зотни, падари бузрукворимизни, валинеъматимизни биз бандаларингга кўп кўрдунг?! Бунга қандоқ чидаб бўлади, ҳолимиз энди не кечадур, э қодири эгам?!

Пир Луқмон барлос барибир чидаб туролмади, барибир ўзини-ўзи уриб йиги солди. Ҳа, у йигламай ким йигласин. Пир Луқмон барлос хоқони саиддан ўз вақтида кўп яхшиликлар кўрган. Марҳум подшоҳ унга катта-катта ерсув ва оқча берди, мартабасини улуглади, ҳаминша ёнида бирга олиб юрди, зафарли ҳарбий юришлардан кейин эса уни суюрғоллар билан сийлади. Масалан, Ҳалил Султонни дафъ қилиб, Мовароуннаҳрни олганларидан кейин подшоҳ унга Қаррух вилоятини суюрғол қилиб берганди. Бир учи Ҳирот, иккинчи учи Бодҳиз билан туташ бўлган бу вилоятга ўша вақтларда саксонта қишлоқ қарарди. Пир

Луқмон барлоснинг бундан бошқа ҳам мол-мулки: серунум ерлари, боғу роглари қўл эди. Ва яна унинг мўмай даромад келтириб турган тегирмон, обжувоз, корхона ва дўконлари ҳам бўлган. Мана шуларнинг ҳаммасига бундан бир неча дақиқа аввал тирик бўлган ўша улуг зотнинг орқасидан эришмаганмиди? Энди у йўқ, бундан кейин ҳоли не кечаркин? Шундай олижаноб одамдан, валинсўматидан бир умрга ажралиб турибди-ю, у йиғламай ким йиғласин. Осмони фалакни бошига кўтариб, ёқо йиртиб дод солгиси бор эди-ю, бегимдан чўчиди, аттанг-аттанглаб йигидан тўхтаб бошини қуйи солганча жимиб қолди. Лекин, елкаси тинимсиз учиб турарди. Пир Луқмон барлос энди ич-ичидан йиғлаётган эди.

Бегим бўлса шу пайт ёруғ дунёдан тамом кўз юмган ёстиқдошини эмас, тоғу тахтни кимга топшириш устида кўпроқ ўйлади. Ким бунга муносиб? Улугбекми, Алоуддавлани, Абдуллатифми? Тўғри, валиаҳд масаласи Шохруҳ тириклигидаёқ ҳал қилиб қўйилганди. Тоғу тахтни тўнгич ўғил Мирзо Улугбек эгаллаши керак эди. Лекин туққан она бўлатуриб Гавҳаршод бегим бу ўглини қўйи ҳам ҳуш кўрмасди. «Бу ўғилдин ҳеч қачон подшоҳ ҳам, саркарда ҳам чиқмас, мударрис, ё бўлмаса масжиди жомийга имом чиқса ажаб эрмас»,— деганди у эрига бир куни эр-хотин ҳоли қолганларида. Шохруҳ эътироз билдирган эди, бегим бу гапни аслида соҳибқироннинг ўзлари айтганлигига писанда қилди. Шохруҳ хотинлар билан ади-бади айтишиб ўтиришни ўзига эп кўрмасди. Шунинг учун ҳам одатдагидай бу сафар ҳам индамай қўйи қолди. Нима, ўшанда «хўп» демаган бегим, энди «майли» дермиди. Йўқ, Улугбекнинг тоғу тахтни эгаллашига йўл қўймайди у. «Абдуллатиф-чи? — деди ўз-ўзига бегим,— Абдуллатифнинг хонлиги ҳам бор, беклиги ҳам. Локин, ҳали отаси тирик турғонда они қандай қилуб тахтга ўтқазиб бўлур?» Демак, Шохруҳнинг бўш қолган тахтини Абдуллатиф ҳам эгаллолмайди. Тахт вориси ким бўлишлигини бегим аллақачонлар ўзи ҳал қилиб қўйганди. «Хоқон саиднинг тахт вориси фақат Алоуддавла бўлгай»,— деди у ўз-ўзига. Лекин, бахтга қарши, у шу пайт Хиротда эди. Пойтахтни қандай ташлаб кетади? Қўшин бўлса анча олисда. Уни охири ким бошқаради? Қўшинсиз, амирлар ва казо-казоларсиз юртни қандай бошқариб бўлади? Бу ерда бирон тадбир ишлатиш керак. Гавҳаршод бегим бу тадбирни ҳам топди, лекин хонадагиларга эшитдириб «Ҳа, буёғи тангри таолонинг ўзига омонат»,—

деди у ва ўрнидан даст туриб шитоб билан ташқарига чиқди. Эшик оқо уч-тўрт қадам нарида гилосга йўлаб қўйилган парвонга омонат ўлтирган экан, бегимни кўриб санчиб ўрнидан турди. Бегим уни имо-ишора билан ёнига чорлади.

— Хоқони саид қаттиқ бетоб бўлуб қолдилар, хошага бирои зот кирмасун. Анавларингни ҳам нишитиб қўй, ортиқча гап-сўз тарқатиб юришмасун.— «Анавлар» деганда Гавҳаршод бегим Ўрда хизматчилари ва соқчиларни назарда тутди.

— Бош устига, ҳазрати олиялари.— Эшик оқо икки букилиб таъзим қилди.

Эшик оқо кетгач, бегим хос шатурпарисини чақириб, уни қўшиннинг баронғорига бош бўлиб турган мирзо Абдуллатифнинг ҳузурига юборди. Унга қайта-қайта таъкид қилди:

— Шамол бирлан бирга учуб бор, мирзо Абдуллатифни бошқалардин холи топиб, «хоқон саид ўсаллаб қолибдир», деб айт. Зудлик бирлан ўрдуйи олийга етуб келсун ва лашкар бирлан элу улус ишини илгига олсун.

Шатурпарини жўнатиб қўйиб, бегим ичкарига қайтиб кирди ва хонани ичидан занжирлаб олди. Абдуллатиф келгунча бу ердан ҳеч ким ташқарига чиқмади.

Абдуллатиф чопарнинг сўзларидан оғир фожиа юз берганини фаҳмлади, лекин буни бошқалардан яшириб тутди. Шаҳзодалар билан амирларга фақат олий ўрдуга чақиртирилганини айтди ва қўшинни амир Саъид Али тархонга топшириб, Пашоварий қишлоғига етиб келди. Гавҳаршод оғонинг қистови билан аҳли ўрду бир бўлиб Абдуллатифга қасамёд қилди. Абдуллатиф кўпдан шу кунни интизорлик билан кутарди. Тангри таолонинг инояти билан у ҳам келди. Шунинг учун ҳам Улугбекнинг мутакаббир ва шуҳратпараст ўғли ич-ичидан қувонди. Парвардигорга ҳам, Гавҳаршод бегимга ҳам шукрлар қилди, енг шимариб ишга тушди ва бир-икки кун ичида теварак-атрофда турган бор лашкарни ўзининг туги остига тўпланга муяссар бўлди.

Лекин, Гавҳаршод оғонинг тутган бу иши, яъни ҳокимиятни Абдуллатифнинг қўлига топшириб қўйиши, бошқаларга, айниқса мирзоларга, ҳуш келмади. Абдуллатифнинг бирдан бу қадар олий мартабага кўтарилиши уларнинг иззат-нафсига тегди. Мирзо Абулқосим Бобур билан Мирзо Ҳалил қўшини ва хос мулозимларини олиб 13 март куни тунда олий ўрдуни тарк этдилар ва Ҳирот сари юзландилар.

Орадан икки кун ўтгач, 15 март куни тонгда Гавҳаршод оғо, Абдуллатиф ва олий ўрдудагилар ҳам подшоҳнинг тобутини тахтиравонга юклаб йўлга чиқдилар. Икки манзил йўл босиб ўтилгач, хордиқ чиқариш учун Симнонга қарашлик Сурхча қишлоғига келиб тушдилар. Бахтга қарши шу ерда кутилмаганда фитна юз берди. Кечқурун бир гуруҳ амирлар Абдуллатифнинг хузурига кириб Гавҳаршод бегимни маломат қилдилар. «Маҳд улёнинг ниятлари бузукдур, тархоний амирлар бирлан тил бириктируб сизни тузоққа илинтирмоқ тараддудига тушмишлар», — деб шивирладилар улар шахзоданинг қулоғига. Абдуллатиф бошда нима қиларини билмай довдираб қолди. Унинг кўнглидан «ахир бундин уч кун бурун зоти олияларининг сўзлари бошқача эрди-ку, энди не бало бўлди», — деган фикр кечди. Сўнг чуқур мулоҳаза қилиб кўриб масаланинг туб моҳиятига етгандай бўлди. — «Ҳа, бу ерда бошқа гап бор. Ахир бегим бирлан бизнинг оромизда Алоуддавла турибди-ку. Нега буни аввалда ўйламадум?», — деди у ўз-ўзига. Ахир бувиси Алоуддавгани кўпроқ суюшини яхши биларди-ку! Бегимнинг тили остида тили борлиги ҳам барчага аён эди-ку! Абдуллатиф энди хушёр тортабошлади. Ўзига кўрсатилган ҳозирги ишонч ва илтифотни вақтлик бир нарса, одатда дўшми тор келиб қолганда кўрсатиладиган мулозамат деб тушунди. Абдуллатиф теварак-атрофдан ўраб келаётган хавф-хатарни аниқ тафаккур қила бошлади. Турган гап, Алоуддавганининг қўли униқидан узун. Бегим ва тархоний амирлардан бошқа пойтахт ахир унинг ихтиёрида. Марҳум подшоҳнинг дуру жавахир, қумушу олтинлар билан тўлиб-тошган ҳазинаси ҳам унинг қўлида. Ҳиротга етиб борганларидан кейин нима бўлиши аниқ эди. Шу ерда Абдуллатиф кейинги йиллари саройда бўлиб ўтган икки воқеани ҳам эсига олди. 1441 йили. Кунлардан бир куни неваралар саломга киришганларида Гавҳаршод бегим Алоуддавлага бошқалардан кўпроқ илтифот кўрсатди, мўйлаби шондай бўлиб қолса-да уни қучоқлаб, икки юзи ва пешонасидан чўпиллатиб ўнди. Абдуллатифга эса «ҳа мирзо, зерикмайин юрибсанму, Самарқандни қўмсаётгандурсан?», — деб қўйди, холос. Ўшанда Абдуллатиф аразлаб Самарқандга кетиб қолди. Лекин келаси йили бегимнинг ўзи бориб ёлиниб-ёлвориб уни яна Ҳиротга олиб келди. Абдуллатиф бундан уч-тўрт йил муқаддам Ҳиротда, Шоҳруҳнинг саломатлиги бир қадар оғирлашиб қолган кунлари содир бўлган яна бир воқеани ҳам эслади. Ўшанда ҳоқон саид тожу тахтни Муҳаммад Жўқийга васият қилмоқчи

бўлганда Гавҳаршод бегим осмону фалакни бошига кўтарди. Бегим ворисликка фақат Алоуддавла муносиб эканлигини айтганда эса подшоҳ на «ҳа» ва на «йўқ» демади. У кўзларини юмиб олди, хотини ва ёнидаги ўғиллари ва невараларига қўли билан «чиқинглар бу ердан!», — деб ишора қилди. Барибир бегим бўш келмади. Чиқиб кетаётиб зарда билан: «майли, омон бўлсак кўрурмиз!», — деди. Шохруҳ тез орада соғайиб кетди-ю, лекин Муҳаммад Ҳўқий тўсатдан вафот этди. Абдуллатиф мана шуларни ўйлади-ю, бир сесканиб тушди, аъзойи баданини титроқ босди. Наҳотки чор атрофида гир айланиб, энди ёлкасига қўнаман деб турган бахт қуши бирдан учиб кетса. Бу ҳам етмагандай, боши узра калхат айланишиб қолди. Абдуллатиф янада хушёр тортди. Йўқ, бундай бўлишига йўл қўймайди, жони борица олишади ўша кучлар билан. Тожу тахт ва салтанатга унинг, фақат унинг ўзи мушарраф бўлмоғи зарур. Тўғри, бобоси бир вақтлар Улуғбекни, сўнг, ундан бироз рапжиб қолиб, Муҳаммад Ҳўқийни валиаҳд қилган. Муҳаммад Ҳўқий энди йўқ — у аллақачонлар ўлиб кетган. Кўп вақтини расадхонада, кутубхонада ва мадрасада ўтказиб, илмга муккасидан кетган отаси бўлса тожу тахтни эпполмайди. Айни шу пайтда мамлакатни чулғаб олган беқарорлик ҳам Абдуллатифга қўл келиб турибди. Масалан, Мозандарон билан Ҳуржонда Абулқосим Бобур, Хиротда Алоуддавла, Райда Султон Муҳаммад ўзларини ҳокими мутлақ фараз қилиб талтайиб юришибди. Газни ва Кобулда мирзо Суюргатмишнинг фарзандлари, Хутталонда эса мирзо Муҳаммад Ҳўқийнинг ўғли мирзо Абубакир ўзи билан ўзи овора. Бундай шароитда ташаббусни қўлга олмаса, қачон олади. Бунақа фурсат бошқа келмаслиги мумкин. Абдуллатиф темирни қизигида босиб қолишга қарор қилди. У зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1447 йил 18 март) олий ўрду яна бир манзилга қўнган қушнинг эртаси илк саҳарда юзга яқин чапдаст йигити билан Гавҳаршод бегим хизматкорлари ва тобут билан тушган ҳовлига бостириб кирди, ўрдани қўриқлаб турган амир Низомиддин Аҳмад бошлиқ соқчиларни ўлдириб, бегим ва тобутни олиб келаётган тархоний амирларни ҳибсга олди.

Нонуштадан кейин Абдуллатиф қўшин ва тобутни олиб шитоб билан Хирот сари юзланди. Симнонда уни Шохруҳ вафот қилмасдан аввал шу ерга келган вазири аъзам хожа Ғиёсуддин Аҳмад Хавоий билан соҳиби икром хожа Шамсуддин Али Симноний кутиб олишди ва итоат камарини белга боғлаб, Абдуллатифнинг хизматига ўтиш-

ди. Шаҳзода ҳам уларга хизматларига яраша иззат-икром кўрсатди, сўнг ҳар иккаласарини вазирлик мансабига тайин қилди. Шундан кейин Абдуллатиф мирзо Домгон ва Бистом орқали Нишопурга келиб тушди. Олий ўрду Нишопур ҳокимининг қасрига ўринлашди, маҳбуслар билан тобутни эса омборхонага қамаб қўйдилар. Омборнинг атрофига, ҳатто том тепасига ҳам соқчилар қўйилди.

Маҳд улё Гавҳаринод ого олий ўрду Симнонда турган пайтда Алоуддавла билан алоқа боғлашга муяссар бўлди. Бегим эртаси куни ҳибсдагиларга тушлик олиб кирган соқчини танигандай бўлди. Қорачадан келган поргул барваста бу йигитни қаерда кўрганди у? Бегимнинг хотираси яхши эди. Бир зумда эсига тушди. Бундан рошша-роса ўн икки йил бурун ҳоқон саид билан Машҳади муқаддаснинг муборақ мазорларини зиёрат қилгани борганларида бу йигитни соқчилар орасида кўрганди. Соқчи эса огир мусибат, йўл азоби ва суюкли невараси кўрсатиб турган кароматдан анча уриниб қолган, ҳорғин ва қўллари кишанланган бу олий насаб аёлни бир кўришда таниди. Бошда бир қадар ўнгайсизланди, татъим бажо келтириш у ёқда турсин, оддийгина салом-аликланолмади ҳам, чунки эшик олдида яна бир соқчи уларни диққат билан кузатиб турган эди. Бегим соқчининг юзида ачинини ва хайрихоҳлик аломатларини сизди. Ўша соқчи овқатдан сўнг дастурхонни йиғиштириб олиш учун кирганда бегим икки қўлини кўтариб «э, парвардигори олам! Алоуддавланинг умрини узун, давлатини пойдор қил!», — деб дуо қилди. Бегим қўллари туширганда ўнг қўлининг ўрта бармогидаги ёқут кўзлик тилло узук дастурхонга оҳиста юмалаб тушди. Соқчи апил-тапил дастурхонни йиғиб қўйинга урди, чойнак-пиёла ва шўрвадан бўшаган чинни косаларни олиб ташқарига чиқди.

... Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Симнонда юз берган муҳҳиш воқеадан Алоуддавла ҳам хабар тошди. Аввал Самарқандга, амакиси Улуғбек мирзо ҳузурига чопар юбориб, Шохруҳнинг вафот этганлигини хабар қилмоқчи ва тожу тахтни унга топширмоқчи бўлиб турганди. Лекин Абдуллатифнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу ишларидан ранжиб, фикридан қайтди. Ихтиёриддин қалъасига бориб хазинанинг эшигини очдирди, унинг катта қисмини лашкар билан ҳарбий бошлиқларга тақсимлаб берди. Сўнг Абдуллатифни дафъ қилиш ва Гавҳаринод ого билан тархоний амирларни ҳибсдан озод қилиш учун Нишопурга мирзо Эрмуҳаммад Шерозийнинг ўғли шаҳзода Муҳаммад Солиҳ, Увайс тархон ва Аҳмад

тархон бошчилигида қўшин юборди. Аллоудавланинг қўшини Сарахс йўли билан Машҳадга келди. Шаҳар нотинч, халқ орасида Абдуллатиф ҳақида, унинг Домгон, Бистом ва Нишопурда барчага ўтказган таъди ва зулми ҳақида бири биридан даҳшатли миш-мишлар тарқалган эди. Қишининг табиатига, феъл-атвориға қўп парса боғлиқ бўларкан. Оғир-босиқ одам мулоҳазали, етти ўйлаб бир кесадиган бўларкан, зулм-бедодлик эса ҳамма вақт енгил таъб ва дағал одамга соя бўлиб юраркан. Абдуллатиф шунақа одам бўлиб чиқди. Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн»ида унинг ҳақида мана буларни ўқиймиз: «Мирзо Абдуллатиф эҳтиёткорлик билан иш тутмайдур, серзарда ва дағал йигит. Элу юртни одамларига талон-тарож этдурди, тамом халқ онинг жабр-зулмиға қолди». Ҳиротлик амирлар Машҳаддан чиққанларидан сўнг эҳтиёт учун фақат кечалаб йўл босдилар ва сафар оининг 13-си шанба куни (1447 йил 25 апрел) Нишопурга яқин манзилга келиб қўидилар. Шаҳарга зиёратчи либосида Увайс тархоннинг икки йигити бориб аҳволни суриштириб келишди. Улар билан мирзо Муҳаммад Солиҳнинг ўзи гаплашди. Йигитлардан бири, ёши улугроғи, мирзога мана буларни хабар қилди: «Мирзо Абдуллатиф ҳам, маҳбуслар ҳам ҳокимнинг қасрида ўринлашгонлар, қўшини эрса шаҳар четида йўл ёқасида чодир тикиб турадур. Алар қундузлари теvarак-атрофни ғорат қилиш бирлап машгул бўлуб, кечалари эрса маишат қилуб, сурункасига ичкилик ичиб ётадурлар».

Шаҳзода амирларни кенгашга чақирди. Улар амалга оширилиши лозим бўлган ишни режалаб олдилар.

— Икки қўшун тун яримлашгонда Абдуллатифнинг лашкаргоҳини бостурса, бир қўшунни эрса қасрга мирзо Абдуллатиф устиға юборсак.

Аҳмад тархон Увайс тархоннинг бу режасини умуман маъқуллади, лекин кичик бир қўшимча киритди:

— Қасрга бир қўшун қўплик қилгай, жаноби амир. Бу ёғийни чўчитиб юбориши мумкин. Бундин тошқари, қоронгу тун, ур-йиқатда ўзимизникилардин ёғийни ажратолмаслик хавфи ҳам бордур. Қаминанинг фикри оқизи шулким, юз-юз эллик нафар чабдаст йигит ушбу юмушга кифоя қилур.

Шаҳзодага Аҳмад тархоннинг фикри маъқул тунди. Бошқалар ҳам шу фикрга қўшилдилар.

Тун ярмидан сал оғганда Увайс тархон ва Аҳмад тархон бош бўлган икки қўшин Абдуллатифнинг Машҳад йўли ёқасида турган лашкаргоҳига, бир юз эллик нафар сара

йигит эса мирзо Муҳаммад Солиҳ раҳбарлигида бир вақтнинг ўзида қасрга ташландилар. Қасрни олиш унча қийин бўлмади. Чунки ўша кеча дарвоза ёнида мудраб ўлтирган соқчилардан бошқа ҳамма гафлат уйқусида эди. Муҳаммад Солиҳнинг йигитлари кўз очиб юмгунча қоровулларни ва қаср ичидаги соқчиларни бирёқлик қилиб, иккинчи қаватдаги Абдуллатиф ётган хонага бостириб кирдилар. Абдуллатиф ҳарам соҳибаларидан бирининг иссиқ қўйнида дунё ташвишларидан тамом фориғ бўлиб қаттиқ ухлаб ётган экан. Муҳаммад Солиҳнинг имо-ишораси билан йигитлардан бири оҳистагина Абдуллатифнинг оёқларини қитиқлаб, уни уйғотди. Абдуллатиф кўзларини уқалай-уқалай аранг очди. Нигоҳи теварак-атрофини ўраб турган қуролланган нотаниш йигитларга тушди. Бор овози билан уларга сиёсат қилди:

— Кимсанлар ўзи? Бу ерга киришга ким ижозат берди?

Абдуллатиф ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин кимдир унинг кўксига қилич тақади:

— Ун чиқармангиз мирзо, акс ҳолда шаҳидлик мартабасига етурсиз.

Абдуллатиф қилич тақаган бу йигитни ниқоб кийиб олган бўлса-да, овозидан таниди. Мирзо Муҳаммад Солиҳ эди у...

Шундан кейин Муҳаммад Солиҳнинг йигитлари омборни бузиб кирдилар ва маҳд улё Ғавҳаршод бегим, тархоний амирлар ҳамда тобутни ҳибсдан озод қилдилар.

Хулласи калом, қасрни олиш иши хамирдан қил сугургандай осон кўчди-ю, лекин лашкаргоҳда қўп қон тўкилди. Шовқин-сурондан чодирда ётганлар уйғониб кетишди, ким нима қўлига кирса олиб ташқарига отилди. «Хов ановнисини ушла!», «Ҳа, ур!», «Бос» деган ҳайқириқлар, қилич ва найзаларнинг чақир-чуқури лашкаргоҳни бошига кўтарди. Узоққа чўзилмаган қаттиқ олишувдан кейин Ҳиротдан келган сипоҳийлар мирзо Абдуллатифнинг асосий кучини бир ёқлик қилди.

Мирзо Муҳаммад Солиҳ ва унинг одамлари туннинг қолган қисмини шу ернинг ўзида ўтказдилар ва тонг билан подшоҳнинг тобутини тахтиравонга солиб Ҳирот йўлига чиқдилар. Алоуддавла уларни Жом вилоятининг Саъдобод қишлоғида кутиб олди. Мирзо Абдуллатиф билан унинг асир олинган йигитлари шу ернинг ўзида сўроқ қилинди-лар.

Абдуллатифни Алоуддавланинг ўзи сўроқ қилди:

— Не важҳдин ўз онангга, мағфиратнишон бобонгга бу тавр ёмонлиқ қилдунг?

Абдуллатиф сирни бой бермасдан ўзини мағрур тутишга ҳаракат қилди. Алоуддавлага дағал жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, лекин қизиққонлик қилиб шу ернинг ўзидаёқ бир ёқлик қилиб қўйишидан чўчиди. Буёғини олганда унинг тақдири ҳал бўлганди. Чунки, Гавҳаршод ого уни энди асло кечирмайди. Алоуддавла эса рақибини барибир омон қўймаса керак. Ғолиб келган рақибига бош эгмади, «бир умрга уятга қолуб юргондин кўра тик туриб ўлгон яхши», деди у ўз-ўзига. Лекин, дунёйи умид. Отаси хабар топгунча бир илож қилиб ўзини омон сақлашга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам Алоуддавланинг саволига юмшоқроқ жавоб қилди:

— Қилмишимга яраша жазо топуб турибмен-ку, мирзо! Абдуллатиф Алоуддавлага бирон бошқа гап айтмади.

Алоуддавла Абдуллатифни ҳар нима қилмоқчи бўлди-ю, лекин отасидан чўчиди. Шунинг учун ҳам уни ўлдирмади. Лекин банддан ҳам бўшатиб юбормади. Аксинча, кишанлатиб қамаб қўйди, Ҳиротга борганларидан кейин эса уни Ихтиёриддин қалъасидаги қамоқхонага ташлади...

Ҳиротга қайтиб келинган куни кечқурун Гавҳаршод ого Боғи зоғонда хавф-хатардан эсон-омон қутулганининг садақаси деб кичиккина мушкулкушод ўқитдирди. Эртаси куни пешинда Шоҳруҳнинг жасадини маҳд улё Гавҳаршод ого мадрасасига, Бойсунғур мирзо ёнига дафн этдилар...

Отасининг вафотидан Улуғбек ҳам хабар топганди. Хабарни Самарқандга Абдуллатиф Рай атрофидан юборган чопар олиб келганди. Юз берган бу мудҳиш воқеани муҳокама қилиш ва мамлакатда фитна-фасод ўти аланга олмасдан бурун бирон чора-тадбир кўриш учун Улуғбек ўша куннинг ўзидаёқ машойих, умаро, фузало ва юртнинг барча улуғларини кенгашга тўплади. Йиғилганлар аввал подшоҳга, унинг бошига тушган оғир мусибат туфайли, чуқур таъзия изҳор қилдилар. Сўнг ҳамма бир оғиздан давлат жилови қўлдан чиқиб кетмасдан туриб қўшин жамлаш ва шитоб билан Хуросон сари отланиш ва хоқони саиднинг тахтини эгаллаш зарурлигини айтдилар. Кенгаш охирлаб қолганда шайхулислом мавлоно Исомуддин унга яқун ясади:

— Мўғисуддин Улуғбек кўрагон жаноби олийлари жаннат макон хоқон саиднинг тўнғич фарзанди эрурлар. Шу боисдин тожу тахт зоти олийларига тегишлидур. Ушбу важҳдин жаноби олийларининг Хуросонда инқилоб чиқмасдин бурун лашкар бирла ул мамлакат устига шитоб

ила боруб давлат тизгинини илгиға олишлиқ зарурлигини замон тақозо этадур.

Хулласи калом, бу юришни пайсалга солмай узоги билан бир ҳафта орасида бошлаб юборишга қарор қилинди. Уч кун фотиҳахонлик бўлди, юртга катта ош берилди. Шу фурсат ичида илгари теварак-атрофга юборилган жарчилар ва тавочилар лашкар тўплаш билан машгул бўлдилар. Тўртинчи куни эрта билан Улугбек хос кишилари, черик ва Самарқанд тумонларидан йигилган лашкар билан пойтахтдан кўчди ва Насафга қараб йўл олди. Қўшиннинг асосий қисми Термизга тўпланадиган бўлди.

Ўша вақтда Ҳайхуннинг ҳар иккала қирғоғидаги вилоятлардаги аҳвол ҳам яхши эмасди. Бу вилоятлар Муҳаммад Ҳўқий вафот этгандан кейин унинг икки ўғлига суюрғол қилиб берилганди. Хусусан, Муҳаммад Қосимга (1422 йили туғилган) Балх, Шибирғон, Қундуз ва Бағлон вилоятлари, мирзо Абубакрга (1427 йили туғилган) бўлса Бадахшонга туташ Хутталон, Арханг ва Соли сарой вилоятлари берилганди. Шохруҳ вафотидан кейин оғанин ўртасида низо чиқиб, Абубакр мирзо оғасига қарши қурол кўтарди ва вилоятларини ундан тортиб олди. Сўнг Балхга кўчиб бориб унинг қалъа ва истеҳкомларини мустаҳкамлашга тутинди. Бундай шароитда, мирзо Абубакрни бир ёқлик қилмай туриб, Хуросон ва Ҳиротни эгаллаб турган Алоуддавла, Ҳуржон ва Астрободда мустақиллик байроғини баланд кўтариб ўлтирган Абулқосим Бобур, Ғарбий Эрон билан Форсга ўзиники қилиб олган Султон Муҳаммад ва, ниҳоят, Озарбайжонни Темурийлар қўлидан тортиб олган Ҳаҳоншоҳ туркман (1438—1467) билан курашиб бўлмасди Нима қилиш керак? Ишни нимадан бошлаш дурустроқ? Улугбекнинг боши қотди. Ҳайхуннинг нариги тарафига пинҳона юборган айғоқчилари Балхнинг қалъаси мустаҳкам эканлиги, Андхўд билан Шибирғонда ҳам катта ҳарбий куч тўпланганлигини аниқлаб келишди. Улугбек кўн ўйлади, яқин одамлари билан кенгашиди, маслаҳатлашди. Борди-ю, Абубакрга қарши очикдан-очик уруш очса, унда нима бўлади? Балхни олиши мумкин-у, лекин кўн одамидан ажралиб қолиши мумкин. Унда Ҳиротга юриш учун янги қўшин тўплашга тўғри келади. Бу ўз-ўзидан бўлмайди, кўн вақтни талаб қилади, албатта. Қолаверса, бунга катта маблағ ҳам керак бўлади. Уни қаёқдан олади? Яна раиятга қўшимча солиқ соладими? Хазинадан олаверса, мўлжаллаб қўйган қурилишларни нима билан қилади? Нима қилади, юришни кечиктиради-ми? Улугбек ўйлаб-ўйлаб, охири қилич ялангочламаслик-

ка, нима қилса ҳам жиянини ўз тарафига оғдириб олишга қарор қилди. Шу мақсад билан Балхга, мирзо Абубакр хузурига катта совга-салом билан шайхулисом мавлоно Исомиддин билан Таваккал барлосни элчи қилиб юборди. Абубакр мирзо амакисининг элчиларини иззат-икром билан кутиб олди. Мавлоно Исомиддин мирзога подшоҳнинг меҳру муҳаббат, яқдиллик ва садоқат туйғулари билан битилган мактубини ҳам топширди. Абубакр мирзо ўша кун и кечқурун Навбаҳор дарвозаси ёнидаги Боғи хуррамсарода амакисининг элчилари шарафига катта зиёфат берди. Эртаси кун и нонуштадан кейин эса элчилар Дарагез қўриқхонасида уюштирилган овга таклиф этилдилар. Дарагезга қош қорайганда етиб бордилар ва Ҳижда-наҳр тўғони ёнидаги Оқбулоқ қишлоғида тунаб қолдилар. Хожа Исомиддин кечки овқатдан кейин шаҳзодани ҳоли топиб Улуғбекнинг алоҳида таъкидларини унга етказди:

— Улуғбек мирзо жаноби олийлари мағфират нишон подшоҳнинг тўнгич фарзанди эрурлар. Ёш жиҳатдин ҳам ул зоти олийлари тирик бўлгон Темурийлар орасида энг улугидур. Шундай бўлгач, тожу тахт шак-шубҳасиз аларга тегишлидур. Сизни бўлса фарзанди аржуманд ўрнида кўруб, ул жаноб эртаю кеч дуоингиздадурлар. — Абубакр мирзонинг насиҳатга мойиллигини пайқаб, шайхулисом отни қамчилаб қолди:

— Шу боисдин ҳам сизнинг оғойингиз борасида тутгон ишингизни қораламадилар.

Абубакр мирзо бош силкитиб бу гапга ҳам мойиллик билдирди.

Шайхулисом сўзида давом этди:

— Қувончлиси шулким, мирзо, подшойи олам сизни ўзларига куёв қилиш ва ифбат пардасида ўлтиргон суюкли фарзанди Билқизи замон Робия Султон бегимни сизнинг никоҳингизга тобшуришни ихтиёр қилиб турибдирлар.

Шаҳзоданинг кўзларида хурсандлик ва миннатдорчилик чўғи ёнгандай бўлди. У икки кўлини кўксига қўйиб, элчига қуллуқ қилди. Мавлоно Исомиддин соддадил шаҳзоданинг юзида тўла ишонч ва миннатдорчилик аломатларини кўриб асл муддаога ўтди. Сўз очишдан олдин уёқ-буёққа бир назар ташлаб олди ва яқин-атрофда ҳеч кимнинг қораси йўқлигини пайқагач, яна сўзида давом этди:

— Аъло ҳазрат сизни муборак оғизларидин асло туширмайдурлар. Банданинг фикри ожизига маълумки, зоти олийлари шаҳзодаи олий нажодни кўп соғингон кўринадур. Марҳум падари бузрукворингиз бирлан

Улугбек мирзо ораларидаги оға-инилик меҳру муҳаббат ва мувофиқликни биз бандалар яхши билурмиз. Улугбек жаноблари мирзо Муҳаммад Жўқийни Бойсунгур мирзодин ортиқ кўрур эрдилар, аларсиз туrolмас эрдилар, тез-тез кўришуб турур эрдилар. Бир сафар Муҳаммад Жўқий жаноблари Самарқандга борсалар, эндиги сафар мирзо Улугбек аларни йўқлаб Хуросонга борур эрдилар. Афёсу надоматлар бўлсунким, мирзо Муҳаммад Жўқий жаноби олийлари ҳозир орамизда йўқдурлар. Таъгри таолонинг иродаси шундай эркан, мирзом. Эмди мирзо Улугбекнинг ишисига бўлгон меҳр-муҳаббати анинг фарзандларига, хусусан сизга кўчгон, мирзом. Шу боисдан йўқ демай биз бирлан улуг амакинги зиёратига борсангиз, деган умидда келдик, мирзом.

Эртаси қош қорайгунча овда бўлдилар. Ов яхши, баракали бўлди-ю, лекин Абубакр мирзо пимагадир бу сафар кўнам ўзини кўрсатмади, бирои жониворнинг кетидан қувмади ҳам. У кечгача ўй суриб юрди, мавлоно Исомиддин айтган гапларнинг мағизини чақинга ҳаракат қилди. Кечки овқатдан кейин оталигини ҳузурига чақиртириб ундан маслаҳат сўради. Лекин анчайин қартайиб қолган Турдибек бирои аниқ фикр айтмади.

— Биз не ҳам дердик, мирзом. Ўзлари биладилар.

Оталиқ масаланинг ечимини шаҳзоданинг ўзига ҳавола қилди-қўйди.

Мирзо Абубакр кечаси бир вақтларгача миҳжа қоқмай шинга термулиб ётди. Анчадан бери ёнида ҳали у ёнбош, ҳали бу ёнбошга ағдарилиб тўлганиб ётган кўҳлик хотинига ҳам қиё боқмади. Гўзал Робия Султон бегимнинг қиёфаси яна унинг кўз ўнгида намоён бўлди. Абубакр мирзо бир вақтлар отаси билан Самарқандга борганида бу гўзал қизни бир неча бор кўришга муяссар бўлган эди... Абубакр мирзо шу тариқа тун бир ерга борганда ширин хаёллар оғушида қаттиқ ухлаб қолганини ўзи билмай қолди. Эрталаб понушта ва саломдан кейин эса эшик оқосини чақиртириб қайтиш ҳозирлигини кўришни буюрди. Абубакр мирзо Балхга қайтилган куни барча хос кишиларини ҳузурига чорлади, лекин Улугбек элчисининг таклифини ўртага қўйиб маслаҳат солиб ўтирмади. Азму қарорини ўзи эълои қилиб қўяқолди.

— Биз улуг амакимизнинг мулозаматига боришга қатъий қарор қилдик, тошга йўлга чикурмиз, қуббат ул-ислом Балхнинг ишон-ихтиёри биз қайтгунча Турдибек жанобларининг иқтидорли илгида бўлгай.

— Қуллуқ, мирзом, жаноби олийларининг бу қадар

юксак сийлаш ва сипоришларини ўла-ўлгунча унутмас-муз. — Оталик ўрнидан туриб икки букилиб миннатдорчилик билдирди.

Ҳа, йигилганлар Абубакр мирзонинг амакиси ҳузурига бориш ё бормаслиги хусусида лом-мим демадилар. Шаҳзоданинг ўзи улардан сўрамади-ку! Шундай бўлгач, илож қанча? Ҳар ким ўзича таъбир қилди. Баъзилар бу сафарнинг оқибатидан шубҳаландилар-у, лекин ҳукмдорга очиқ-ошқора айтишга ботинолмадилар, шаҳзоданинг ўта қайсарлигини яхши билганлар бўлса «барибир гапимизни инobatга олмайду, шундай бўлгач гапириб не қилдук», дедилар. «Менга нима, мирзо бошини ўзи қиличга тутгоч», деб фикр юритганлар ҳам бор эди. Шундай пайтларда ҳукмдорлар «сукут-аломати ризо» деган нақлга таяниб иш тутадилар. Абубакр мирзо ҳам шундай йўл тутди.

Улуғбекнинг элчилари келганининг учинчи куни Абубакр мирзо Термизга отланди. Орол пайгамбарда уни Пирмуҳаммад Тоғой Буқо, Саодат Темиртош бошлиқ Улуғбекнинг яқин одамлари кутиб олишди. Термиз кечуви ёнида эса зўр шодиёна ва тантана билан Улуғбекнинг ўзи қарши олди. Тоға-жиян қучоқ очиб кўришишди, сўнгра навкарлар ва мулозимлар қуршовида Султон Садатга бордилар, Али Ҳаким Термизийнинг муқаддас мақбарасини зиёрат қилдилар. Зиёратдан сўнг шаҳарнинг кун чиқиш тарафида жойлашган Термиз бегининг чорбоғига бориб тушдилар. Тоға-жиян бир печа кун бир-биридан асло ажралмадилар, худди ёнма-ён турган икки ёруғ юлдуздай доим бирга бўлдилар. Хос мажлисларида Улуғбек уни ҳаммадан юқори, ҳатто ўғли Абдулазиздан ҳам юқори ўтқизди. Лекин бахтга қарши, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас ораларига совуқлик тушди. Бунга асосан мирзо Абубакр битган бир шеър баҳонайи сабаб бўлди. Шеърни подшоҳга фитна-фасод уюштиришда устаси фаранг бўлиб танилган айғоқчилар сардори Эҳсон Буқо барлос топиб келтириб берганди. У фисқу фасод ва чақимчилиги билан не-не қариндош-уруғни бир-бирдан жудо қилмади, не-не яхши кишиларнинг ёстигини қуритмади! Бир куни Улуғбек хонайи хосда чуқур хаёлга чўмиб, бир-бири билан қоришиб кетган давлат ишлари билан илм-фан хусусида ўйга чўмиб ўлтирган пайтда айғоқчилар сардори қоровули хосни чалғитиб дабдурустан хонага кириб келди, останада тиз чўкди, сўнг подшоҳ ўлтирган ергача эмаклаб бориб унинг оёқларини ўнишга ҳаракат қилди. Улуғбек қўл-оёқлари, ҳатто бутун бадани, қулоқларининг учигача қўтир бўлиб кетган бу одам билан қўл бериб сўрашиндан ҳазар

қиларди. Шунинг учун ҳатто оёқларини ҳам тортиб олди. Шундай бўлса-да, у билан муросаи мадорага борди.

— Хўш, жаноби бек, яна не хабар келтурдилар?

— Мудҳиш хабар, аълоҳазрат.

— Сўзлангиз!

Эҳсон Буқо барлос мушукдай сапчиб ўрнидан турди, қўйнидан тўрт букланган қоғозни олиб подшоҳга узатди. Улугбек юқоридаги сабабга кўра, қоғозни ўзи олмади, айгоқчининг кетидан кирган эшик оқога имо-ишора қилди. у ҳам ҳазар қилди ва енг учи билан қоғозни Эҳсон Буқодан олди ва «нима қилай», деган маънода подшоҳга тикилди.

— Ўқингиз, тақсир.

Эшик оқо қоғозни ёзди ва «ие, шеър экандур бу»,— деди.

— Шеър бўлса бордир, ўқингиз!

Улугбекнинг юзларида сабрсизлик аломатлари сезилиб турарди. У Хуросондаги аҳвол, айниқса ўғлининг тақдиридан хавотирда эди.

Эшик оқо ўқишга тутинди:

Эр керак ўртапса ёнса ёлина,
Ерга еб ётса отининг ёлина.
Ит ўлуми бирла ўлса яхшироқ,
Эр отониб душманига ёлина.

Улугбек шеърдан бирон ўян топмади.

— Хўш, не бўлубдур? Баҳодирлиг таврида битилгон нозик туюқ эркан бу.

Ҳамон тиз чўкиб таъзиму тавозеъда турган айгоқчи бўш келмади:

— Сўнгги мисраълариға эътибор қилинг, аълоҳазрат, «ит ўлими», «душман» деган сўзларға диққат қилинг, олампаҳо!

«Дарҳақиқат «душман» деганда мирзо Абубакр кимни назарда тутяпти?» Бу савол Улугбекни бир оз ўйлантириб қўйди. «Наҳотки, у мени назарда тутаетгон бўлса?» Шу ерда Улугбек иккиланиб шеърдан қандай хулоса чиқаришни билмай ҳайрон бўлиб қолди. Подшоҳнинг кайфияти Эҳсон Буқодан сир қолмади, «ҳа, ўқ нишонга тегди чамаси», деди айгоқчи ўзича ва подшоҳнинг нигоҳини тутиб қўллари кўксига қўйиб яна ҳам настроқ эгилди. «Мен чиндан аълоҳазратларининг содиқ итидурмен», демоқчи эди у бу билан. Мирзо Улугбек «яна не далил-исботинг бор», дегандай Эҳсон Буқога шиддат билан тикилди.

— Олампаҳо, қулбаччангизнинг бир қошиқ қонидин кечсангиз...

— Сўзлангиз!

— Кеча шаҳзода Абубакр амир Ҳарий малик ҳамда Абуқа баҳодир бирлан дарё бўйида бир вақтгоча нималарнидир сўзлашуб ўлтирдилар.

— Неларни сўзлашдилар алар?

— Уқолмадум, олампаҳо.

Улугбек ҳайрон бўлди, сал аччиги чиқди ҳам. «Нима, учрашса-учрашгондир ўшал амирлар бирлан. Ахир одам бўлгондин кейин бири бириси ила учрашадур, суҳбатлашадур. Балки биргаликда сайр қилушиб юришгондурлар» деди у. Кейин фурсат ўтиб яна ўй-хаёлга ботди. «Лекин шеъридин исён ҳиди ҳам келиб турибдур. Ушбу узунқулоқ навкарнинг шубҳаси бечис эмасқа ўхшайдур». Улугбекнинг хаёлидан шу фикр ҳам кечди. Охири «гап тамом» дегандай имо-ишора қилди ва айғоқчига буюрди:

— Шаҳзода Абубакрға кўз-қулоқ бўлуб юрингиз, анинг босгон ҳар қадами, оғзидин чиққон ҳар бир сўздин воқиф бўлингиз!

Эҳсон Буқо барлосга буйруқ бўлса бас, буёғини эплаштиради. Ҳў-хў, бунақа ишлардан қанчадан-қанчасини қойиллатмаган у. Орадан бир неча кун ўтгач, Эҳсон Буқо барлос подшоҳ ҳузурига муаззин мулла Неъматуллани эргаштириб кириб келди ва шаҳзоданинг дуомоғини кина-кудурат ва мустақиллик ислари чулғаб олганлигини айтди, бунга озми-кўпми далил-исбот ҳам келтирди. Мулла Неъматулла айғоқчилар сардорининг сўзларини оғиз кўпиртириб тасдиқ қилди. Шундан кейин Улугбекнинг бир газаби минг чандон бўлди, жиянини гуноҳкорга йўйди... Ўша кун кечасиёқ Абубакр мирзони хибсга олдилар, тонгла уни кўриқчилар қуршовида Самарқандга жўнатдилар. Шаҳар ҳокими амир Аргуншоҳ шаҳзодани Кўксаройга қамаб қўйди. Орадан уч кун кечгач, Абубакр мирзо ўша ерда қатл этилди.

Термизга келганларининг эртаси кун Улугбек ҳузурига мирзо Абдуллатифнинг Нишопур йўли устидаги Пули абришимдан юборган чопари келди. Чопар шаҳзоданинг Шохруҳ тобутини Нисо орқали Мовароуннаҳрга олиб келаётганлигини хабар қилди. Шу сабабдан Улугбек ўғлини кутиб Термизда икки ҳафта чамаси туриб қолди. Лекин Абдуллатиф Нишопурга келгандан кейин аввалги режасини ўзгартирди, чунки атрофига анча-мунча куч тўпланди. Илгари Султон Муҳаммадга қарши юборилган Султон Боязид барлос, Султоншоҳ барлос ва бошқа амирлар

лашқари билан келиб у билан қўшилишгандилар. Шундан кейин Абдуллатиф тўғридан-тўғри Ҳирот устига юришга қарор қилди. Бу ҳақда хабар олингандан кейин, Улугбек қўшинга сафар эгар-жабдугини ҳозирлаш ҳақида буйруқ берди. Қўшинлар уч кун деганда дарёдан кечиб ўтди ва Балхга қараб йўл олди. Мирзо Абубакрнинг Балхдаги амирлари шаҳарнинг йирик машойиҳлари, уламози ва фузалоси билан Улугбекни Хонободга келиб кутиб олдилар ва унга шаҳар дарвозаларининг калидини топширдилар. Шу тариқа Хуросоннинг тўрт устунидан биттаси ҳисобланган бу азим шаҳар осонгина Улугбекнинг қўлига ўтди. Кўп ўтмай Балхга тобеъ бўлган бошқа вилоятлар ҳам бирин-кетин таслим бўлдилар.

Улугбек вақтни бекор ўтказмай Ҳиротга юриш тараддудига тушди. Лекин, бахтга қарши, тараддуд тараддудлигинча қолди. Шу пайт мирзо Абдуллатифнинг Нишопурда Алоуддавла қўшинидан енгилиб қолганини ва асир олинганлиги ҳақида мудҳиш хабар олинди. Улугбек қаттиқ таъшивиш ва изтиробга тушди, ўғлининг аянчли аҳволига кўп ачинди. Алоуддавла Абдуллатифни қатл эттириши ҳам мумкин. Энди нима қилиши керак? Бу аҳволда катта уруш хусусида гап бўлиши асло мумкин эмас. Нима қилиб бўлса ҳам Абдуллатифни Алоуддавлянинг қанғалидан қутқариб олиш керак. Буни қуролни восита қилиб ҳал қилиб бўлмас. Айни шу пайтда дард устига чиққон бўлиб мирзо Алоуддавла кўп сонли қўшин билан Мурғоб дарёсидан кечиб ўтганлиги ҳақида ҳам хабар келди. Улугбек улуг амирлардан Идику Темир, Боён Темир, амир Боязид ҳамда бошқа хос кишиларини ҳузурига чақиртириб юз берган аҳвол борасида кенгаш ўтказди. Тортишув ва фикр алмашинувлардан кейин Алоуддавла билан ҳозирча, мирзо Абдуллатиф озод қилингунга қадар, урушмай туриш, балки у билан музокара очиш ва можарони тинч йўл билан ҳал қилишга қарор қилинди. Шу мақсадда мавлоно Низомуддин Мирак Муҳаммад садр бошчилигида Алоуддавла ҳузурига элчи юборилди. Улугбекнинг Алоуддавлага йўллаган мактубида хусусан бундай дейилган эди: «Олий остоналик шахзоданинг соф кўнглиларига маълум ва равшан бўлсинким, чархи гардуининг тескарилиги, балким абадий тақдир тақозоси бирлан фарзанди аржуманд Абулмузаффар Абдуллатиф баҳодир бандга тушуб қолгани хусусида даҳшатомуз хабар олинди. Анинг бизга фарзандлиги, доруссалтана Ҳери эрса улуг отамизнинг мулки эрканлиги ҳам барчага аён. Биз ҳам жаҳонни ёндурғувчи, чўл қумларидин ҳам кўп, арслон

ҳамлалиг лашкар бирлан қуббат ул-ислом Балхда муқим турурмиз. Борди-ю, шайтон васвасаси бирлан икки ўртада уруш чиқгудай бўлса, элу-юрт ҳароб бўлиши эҳтимолдин йироқ эрмасдур. Раиятнинг рифоҳияти, эл-юртнинг эмну омонлиги Сиз бирлан бизнинг сулҳ тузмоғимизни тақозо этадур. Шу буқундин қолдирмайин мирзо Абдуллатифни банддин озод этуб, ҳузуримизга юборсалар нифоқ йўли тўсилуб, сулҳга йўл очилур эрди...» Алоуддавла мактубни бир неча бор бондан-оёқ ўқуб чиқди, лекин пинағини ҳам бузмади. Эртаси куни элчига керагича иззат-икром кўрсатиб, қайтишига ижозат берди, лекин улуг амакисига бирон аниқ жавоб қайтармади. Элчи жўнаб кетгандан кейин эса амирлар ва хос одамларини ҳузурига чорлаб уруш тараддудини кўришни буюрди.

Балх устига юриш тараддуди асносида Ҳиротдан Мурғобга чопар келди ва Абулқосим Бобурнинг Ҳуржон ва Мозандарондан катта қўшин билан чиқиб, Тусга келиб тушгани ҳақида хабар олинди. Бу ҳол Алоуддавла тузган режанинг белига тебди. Қўшиннинг катта қисмини, Ҳиротда қолган аскарларга қўшиб, Абулқосим Бобурнинг йўлини тўсиш ва уни Хуросонга ўтказмаслик вазифасини юклаб Маишхад тарафга жўнатишга мажбур бўлди. Лекин улар тоншириқни удалолмадилар. Чунки Абулқосим Бобур аллақачон Ҷом теварагига келиб қолган эди. Шу ерда уруш бўлди, Абулқосим Бобур Алоуддавланинг қўшинини тор-мор келтирди ва Ҳирот устига юришни давом эттирди. Бу ҳол Алоуддавлади таҳликага солиб қўйди, бу гал у икки ўт орасида қолганди. Энди унинг аввалги дабдабасидан асар ҳам қолмаганди. Алоуддавла нима бўлса ҳам амакиси билан сулҳ тузиб Ҳиротни қўлида сақлаб қолиш пайига тушди. Бу сафар энди у ўзи сулҳ сўраб Улугбек ҳузурига элчи юборди. Ҳар икки томоннинг вакиллари Балхда сулҳга имзо чекдилар. Сулҳ шартларига биноан, Хуросон Алоуддавланинг мулки, деб эътироф қилинди, илгари унга қарашлик бўлган Балх музофоти, яъни бир вақтлар мирзо Муҳаммад Ҳўқий ва унинг ўғилларига тегишли бўлган вилоятлар энди Улугбек мирзонинг давлати таркибига кирадиган бўлди. Чечакту ҳар икки давлатнинг сарҳади деб белгиланди. Бундан ташқари, Алоуддавла Абдуллатиф ва унинг хос кишилари-ни банддан озод қилиб Балхга, Улугбек кўрагон ҳузурига юборишга ваъда берди.

Шундай қилиб, элчи Балхдан қувончли хабар олиб келди. Алоуддавла Мурғоб бўйидан кўчиб, шитоб билан Ҳирот сари юзланди ва уч кундан кейин Дарвозайи хуш

орқали шаҳарга кириб борди. Абулқосим Бобур бўлса Ҳиротни ололмади. Бир неча кундан сўнг қамални бўшатиб Машҳадга қайтишга мажбур бўлди...

Алоуддавла бу сафар қисман ваъдасининг устидан чиқди. Ҳиротга қайтиши ҳамано, мирзо Абдуллатифни ҳибсдан бўшатди, унга дилжўйлик қилди. Амакиваччалар «бундин буён ёвлашмаймиз, дўстлик ва яқдиллик риштасини мустаҳкамлагаймиз», деб аҳду паймон қилдилар. Алоуддавла мирзо Абдуллатифнинг илгари Машҳадда бандга олинган навкарлари ва мулозимларини ҳам озод қилишга сўз берди. Шу билан бирга Абдуллатифга хазинадан катта маблағ ҳам ажратиб берди, сўнг уни катта совға-саломлар билан, мавлоно Жалолиддин садр мулозимлигида Балхга, отаси ҳузурига жўнатди.

Ўғлининг эсон-омон тутқинликдан қутилиб қайтганидан Улуғбекнинг кўнгли тоғдай кўтарилди, Балхнинг мазорлари, хонақолари ва далоилхоналарига садақалар улашди, кечқурун эса ўғлининг шарафига Боғи хуррамсарода катта тўй ўтказди. Ҳамма тарқалгач, ота-бола бир пайтларгача гаплашиб ўтирдилар. «Мирзо Улуғбек, — деб ҳикоя қилади тарихчи, — фарзандининг эсон-омон қайтганидан беҳад қувондилар, они меҳрибонлиғ оғушига олдилар, сўнг ўз ёнига ўтиргизиб, банд бўлгондин сўнгра зиндонлар ва Ихтиёриддин қамоқхонасидаги кечмишларини суриштирдилар ва мирзонинг хижил кўнглини анвойи тасаллилар бирлан кўтардилар. Улуғбек шу тариқа бир неча кун омон қолган фарзанди атрофида парвона бўлди, сўнг Балх ва унга қарашлик вилоятларни унга суюрғол қилиб бериб, ўзи фирдавсмонанд Самарқанд сари равона бўлди».

Улуғбек тинчликка умид боғлаб ўз юртига қайтди-ю, лекин Алоуддавла билан Абулқосим Бобур тиниб-тинчишмади. Алоуддавла Улуғбек билан Абдуллатифдан кўнгли хотиржам бўлгач, Абулқосим Бобурга қарши қўшин тортди. Айни шу пайтнинг ўзида Абулқосим Бобур ҳам Ҳирот устига қўшин тортиш тараддудида бўлди. Алоуддавла Машҳадга келиши ҳамано қўшинининг бир қисмини Ҳабушонга юборди, лекин уни Абулқосим Бобур тор-мор келтирди. Шундан кейин Алоуддавланинг амирлари катта уруш бўлишига йўл қўйишмади. Бир иложини қилиб оға-инини: Абулқосим Бобур билан Алоуддавгани яраштириб қўйдилар. Улар амирлар воситачилигида битим туздилар. Битимга кўра, Жўржон билан Мозандарон Абулқосим Бобурнинг, Хуросон эса Алоуддавланинг улуси

эканлиги эътироф қилинди. Хабушон икки улуснинг сарҳади деб белгиланди.

1448 йили қиш ўртасида Абдуллатиф билан Алоуддавланинг ораларидан яна қора мушук ўрмалаб қолди. Бунга кўпроқ Алоуддавла сабабчи бўлди. У илгари икки ўртада тузилган битим шартларини бузди, Абдуллатифнинг ҳибсдаги навкарлари ва мулозимларидан биронта-сини ҳам бўшатмади. Бунинг устига, изғирин совуққа қарамай, Чечактуга теварак-атрофдан аскар тўнлай бошлади. Абдуллатиф Нишопурда юз берган бахтсизлик, кўп ойлик қамоқ, таъди ва камситишларнинг алами билан яшарди. У Алоуддавлдан ўч олиш учун пайт пойлаб юрган эди. Алоуддавланинг Чечактуда гимиллаб қолиши баҳона-сабаб бўлди-ю, Абдуллатиф нуқул суворийлардан иборат сара кўшин билан Чечакту устига бостириб борди ва мирзо Солиҳ бошчилигида уни муҳофаза қилиб турган Хуросон кўшинини тор-мор келтирди. Мирзо Солиҳ тирик қолган одами билан қочиб қолди ва не-не машаққатлар билан Хиротга етиб олди. Алоуддавла мирзо Абдуллатифдан даргазаб бўлди, унинг зиндонда ётган навкарларининг барчасини Мусаллога ҳайдатиб чиқиб жаллоднинг қўлига топширди. Ўзи эса эртаси куни лашкарни мукаммал қилиб, совуқни ҳам писанд қилмай, Балхга қараб от сурди.

Абдуллатиф ҳам уруш ҳозирлигини жадаллатиб юборди. Ҳарчилар билан тавочиларни вилоятларга лашкар тўнлаш учун юборди, ўзи эса Балх қалъасининг буржу бораларини мустаҳкамлашга киришди. Айниқса шаҳри дарун ва унинг дарвозалари: Ироқ, Ислон, Уштурхор ва хожа Уккошаларни, Айёрон, Кабутархона буржлари билан Ҳиндувонни устувор қилишга алоҳида эътибор берди. Ва яна Самарқандга чопар юбориб, юз берган аҳволдан отасини хабардор қилди, ёлиниб-ёлвориб ундан ёрдам сўради.

Кутилмаган ҳодисадан Улугбек аввал бир қадар таажжубланди, сўнг Алоуддавланинг қилмишидан даргазаб бўлди. Аввалда хазинанинг бир қисмини Самарқандга юборишга ваъда қилиб, кейин сўзининг устидан чиқмагани ҳам етмай, бегуноҳ одамларни ўлдиргани нимаси?! Ҳанжал бор жойда ўзини томдан тапилайдиган фарзандидан ҳам бир оз рапжиди, юз берган аҳволга қўл силтамоқчи бўлди-ю, лекин кўп мулоҳаза қилиб кўриб, фикридан қайтди. Пима ҳам қилсин, ҳарна бўлганда ҳам фарзанд. Қийин аҳволда қолгандирки, яна ёрдам сўрагандир. Илож қанча, лекин яна совут кийиб отга минишга ҳеч майли йўқ эди-да уни. Қиладиган ишлар эса бошдан

ортиб ётибди. Урушга кетиб қолгундай бўлса бу ишларни қачон қилади? Алоуддавла билан балким музокара очиб, яна сулҳ тузган маъқулмикан? Ҳа, шу йўл тўғри, бир қарра уриниб кўриш керак. Шу фикр унинг кўнглидан ўтди-ю, можарони тинч йўл билан бартараф қилишга қарор қилди ва Ҳиротга, Алоуддавла ҳузурига насиҳатомуз мактуб билан элчи юборди. Мактубда хусусан мана бу гаплар битилган эди: «... Сулҳ асослари мустаҳкамланиб бораётган ушбу айёмда ани бузишдин не мурод? Агар мирзо Абдуллатиф тарафидин бирон номақбуллик содир бўлгон бўлса, они бизга маълум қилиш зарур эрди. Эмди ўтгон ишга салавот, мирзо Абдуллатифни ўтин қилишларига имонимиз комил. Аччиққа ҳай берилмаса лашкар ҳам, раият ҳам, элу юрт ҳам хароб бўлиши мумкин». Лекин Алоуддавла амакисининг панд-насиҳатларига қулоқ осмади, совуқнинг шиддатига қарамай, Чечакту атрофида янги қалъа бино қилишга тутинди. Қаерда пишиқ гиштдан қурилган иморат: тош ҳовузми, лаңгарми, ўзига тўқ одамнинг иморатими, ҳуллас нимаики бўлса буздириб гиштини олиб келтиртириб янги қалъага ишлатди. Ўша қинда Алоуддавланинг аскарари Боломурғоб, Ғурузон, Чечакту ва Маймана атрофларини аёвсиз таладилар, кўп қишлоқлар хароб бўлди.

Алоуддавла Боломурғоб ва Чечакту қалъаларига кўп лашкар, қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат жамғариб қўйиб ўзи Ҳиротга қайтди.

Улугбек кўрагон Алоуддавла инсофга келиб қолар, деган умидда яна бир оз кутди. Ахир ўтган йили битим тузганларида уни қасам билан мустаҳкамламаганмидилар? Кутди, лекин умиди пучга чиқди. Кўп кутди, лекин Алоуддавладан дом-дарак бўлмади. Демак, яна уруш. Абдуллатиф тарафидан эса чопарлар узлуксиз ташвишли хабарлар олиб келиб турардилар. Абдуллатиф отасини тинимсиз ёлиниб-ёлвориб ёрдамга чақирарди. Улугбек охири ноилож қолиб юришни давом эттиришга мажбур бўлди. Унинг қўшини 1448 йилнинг баҳорида Жайхундан кечиб ўтди. Абдуллатиф Балх ва Бадахшондан тўпланган қўшин билан дарёнинг сўл қирғоғида отасининг олий ўрдусига келиб қўшилди. Ота-бола жамий тўқсон минг аскар жамлаган эдилар.

Ўша кунлари тамом Ҳирот зўр таптаналарга — Алоуддавланинг ўгли мирзо Маҳмуднинг хатна тўйига ҳозирлик кўраётган эди. Улугбек билан Абдуллатифнинг Хуросон устига қўшин тортгани хабари келиб, тўй тўхтатилди; Алоуддавла ҳам тараддудга тушди. У амирлар

ва черикни рағбатлантирини учун хазинанинг эшигини уларга катта қилиб очиб қўйди. Шоҳруҳ қарийб эллик йил тўнлаган зару жавахирдан бир қисмини уларга тақсим қилиб берди. Шундан кейин пойтахтга ҳамда баъзи муҳим қалъаларга одам тайинлади. Ҳиротга ҳоким ва доруга қилиб амир Муҳаммад Сўфи тархон билан амир Султон Абу Саъидини, Алоуддавланинг хусусий хазинаси сақланаётган Имом қалъасига Аҳмад ясовулани, Ихтиёриддин қалъасига (бу ерда давлатнинг 4.000 туман, яъни 20 миллион сўмга яқин нақд оқчаси сақланарди) хос амирларидан Оқо хожини тайин қилди. Шундан кейин Алоуддавла ҳам урушга отланди. У Ҳирот билан Тарноб (Ҳиротнинг кунчиқиш тарафида, ундан 14 фарсах масофада жойлашган манзилгоҳ) оралигидаги Санжоб доводидан ўтгандан кейин қўшинни шу ерда тўхтатди. Намози дигарда доводга қиқаверишда бир манзилда тўхташга мажбур бўлди. Мурғобдан чопар олиб келган хабар бунга сабаб бўлди. Чопар Улугбек билан Абдуллатифнинг юз минг атрофидаги катта қўшини аллақачон Мурғоб дарёсидан ўтиб Тоғкон деган ерга келиб тушганлиги ҳақида хабар келтирган эди.

— Бундин чиқди, ёғийни шул манзилда қорши олмоқ маъқул кўринадур. — Алоуддавла қаршисида қўл қовуштириб турган нақибга тикилди.

— Дуруст, ҳазрати олийлари. Бошқа амирларнинг фикру мулоҳазалари ҳам шундай.

Алоуддавла нақибга қўшинни кўрикга ҳозирлаш ва ҳар бир қисмнинг турар ўрнини аниқ белгилашни буюрди. Лекин, нақибнинг ҳам, улуг амирларнинг ҳам юзида саросима ва ташвиш аломатларини сизди, ўзи ҳам аллақандай бўлиб, бир қадар юраги уюшди. Шу ерда кўнглидан Улугбек кўрагон балки аввалгидай фитна олови юзига таскин сувини сенар ва жияни билан яна ярашиб, Туронзаминга қайтиб кетар, деган фикр ҳам кечди. У амакисининг мулоҳазали одамлиги, урушдан кўра тинчликка кўпроқ майли борлигини яхши биларди. Шунинг учун Ҳиротга, шайхулислом Баҳоуддин Умарнинг ҳузурига одам юбориб, ундан ўртада туриб амакиси билан яраштириб қўйишни илтимос қилди. Шайхулислом Алоуддавланинг илтимосига йўқ демади. Лекин у Тарнобга етиб келганда иккала қўшин ҳам ясол тузиб бўлганди. «Йўл азоби — гўр азоби», деганларидай анча қартайиб қолган шайхулислом Алоуддавланинг ўрдусига бир алфозда етиб келди. Ҳазратни шу аҳволда рақиб ўрдусига юбориб бўлмасди. У шу қадар ҳориган эдики, ўрдуга етмасдан

йўлда ухлаб қоладиган эди, отда узоқ йўл босгандан уст-боши гижимланиб, чанг босиб кетган эди. Шайхулислом Алоуддавланинг чодирга кириб эндигина кимхоб тўшакчага ўлтириб қўллариши дуо-фотиҳага очган ҳам эди, ташқаридан отларнинг дупур-душури эшитилди. Шу онда чодирга эшик оқо кириб келди. Алоуддавла унга «ўлтир», деб ишора қилди. Эшик оқо турган жойида остонада чўк тушди. Узундан-узоқ фотиҳа ўқиб бўлингач, Алоуддавла шайхулисломдан уэр сўраб ўрнидан турди ва эшик оқони эргаштириб ташқарига чиқди. Чодирдан беш-олти қадам нарида отини жиловидан тутиб турган ясовулга кўзи тушди. Ясовул шахзодани кўриши билан югани апил-тапил эгарнинг қошига боғлаб унинг олдида чопиб келди ва қўлини кўксига қўйиб эгилиб салом берди ва бошини кўтармасдан бўғиқ овоз билан «ёгий босди, қоровул тамом бўлди», деди. Олисдан келаётган «ҳа, ур!», «бос!» деган овозлар ҳиял қулоққа эшитиларди. Алоуддавла бўлар иш бўлиб бўлганини, яъни уруш бошланиб кетганини англади. Энди уни чинакамига ваҳима босди. Мирзо шошиб чодирга қайтиб кирди, шайхулисломга «тақсир, уэр!», деди-ю, орқасига қайтди. зинбардор унинг эгарланган саман отини шай қилиб чодир олдида тутиб турарди. Шахзода даст ирғиб отга минди ва чухралар ва қоровуллар қуршовида тўғридаги, ўрдудан тахминан бир йиғоч келадиған тепаликка қараб от сурди. Тепаликнинг нариги тарафидаги катта майдонда бўлса жангу жадал авжига чиққан эди. Ҳар икки томон жон олиб-жон бери олишиб ётганди...

Бу сафар ҳам Алоуддавланинг омади келмади. Охири Улугбек билан Абдуллатифнинг қўли баланд келди. Хуросон лашкари қаттиқ мағлубиятга учради. Голиб тараф катта ўлжали бўлди. Алоуддавланинг кўп аскари асир олинди. Фожиага ҳали жанг бошланмасдан туриб мирзо Абдулланинг қўшини-пўшини билан амакиси тарафга ўтиб кетиши ҳам маълум даражада сабаб бўлди. Алоуддавла ҳамма нарса қўлдан кетганини тушуниди, Хуросон тахтидан ҳам умидини узди ва жанг майдонини ташлаб қочди. У бирон ерда тўхтамай, Ҳиротга ҳам кирмасдан Машҳади муқаддасгача борди, лекин у ерда ҳам туролмай ўзининг Имод қалъасига қочиб борди. Сўнг шошиб-пишиб қалъада сақланаётган хазинасининг бир қисмини олдию Астробод сари от сурди. Оғаси Абулқосим Бобур уни совуқ қарши олмади, лекин ортиқча илтифот, дилжўйлик ҳам қилмади.

Гавҳарнод оға ҳам Тарнобда содир бўлган мудҳиш воқеадан хабар тоғгач, биродари Муҳаммад Сўфи тархон ва хос амирларидан Ғиёсуддин Пир Аҳмад билан шаҳар

доругаси амир Султон Абу Саъидни ўзи билан бирга олиб, Хиротни тарк этди ва улар ҳам Астрободга қараб йўл олдилар. Улуғбек билан Абдуллатиф қўшинсиз ва ҳокимсиз қолган пойтахтга зўр дабдаба билан кириб бордилар. Лекин, кўнга тўхтамадилар. Пири Хирот номи билан машҳур бўлган хожа Абдуллоҳ Ансорий мазорини зиёрат қилиб, эртаси куни тонгла яна йўлга тушдилар...

Улуғбек қисқа қамал жангларидан сўнг Нерату қалъасини, Абдуллатиф эса Ихтиёриддинни забт этдилар. Машҳад жангсиз таслим бўлди-ю, лекин Улуғбек Имод қалъасини ололмади, кўп талафот бериб чекинишга мажбур бўлди. Шунга қарамай, ота-бола юришни давом эттирдилар. Кешифруд воҳасида Тус билан Кучан йўлида жойланган Родгон қасабасига етганда Улуғбекнинг ҳузурига катта совға-салом билан Абулқосим Бобурнинг элчиси келди. Элчи Абулқосим Бобурнинг зўр тақаллуф ва тавозеъ билан ёзган мактубини ҳам Улуғбекка топширди. Мактубда Абулқосим Бобур Улуғбекни олий ҳукмдор деб тан олибди, номини хутбага қўшиб ўқитиб, унинг отидан янги пул зарб қилишга ваъда берибди. Шундай бўлса ҳам Улуғбек элчига озми-кўпми илтифот кўргазди-ю, сулҳ ҳусусида аниқ бир гап айтмади. Элчи кетгандан кейин эса юришни давом эттирди ва Исфароинни ҳам ишғол қилди. Абдуллатиф эса Абулқосим Бобур лашкарини таъқиб қилиб Бистом ва Астрободгача борди. Абулқосим Бобур энди Домгонга қараб қочди. Тўла ғалабага яна бир қадам ташиланса, отга яна бир қамчи босилса кифоя эди. Лекин, Улуғбек нимагадир бундай қилмади ва Исфароинда муқим туриб қолди. Юришни давом эттириш ва Абулқосим Бобурни бирёқлик қилиш ишини эса Абдуллатифнинг зиммасига юклади...

Ўшанда Улуғбек Исфароинда йигирма кун турди. Ўша замонлардан қолган ва биз билган тарих китобларида бунинг аниқ сабаблари ҳусусида бир нима дейилмаган, ҳар ҳолда бу беسابа бўлмагандир, албатта. Балки биринчи устози йирик олим ва сайёҳ Шайх Ориф Озарий билан учрашиб қолиши бунга сабаб бўлгандир? Кўндан бир-бири билан учрашмаган икки қадрдон ва икки йирик олимнинг сўзлашадиган гаплари бўлгандир, албатта. Шайх Озарий бу қадрдон шаҳарга Улуғбекдан бир ой илгари келиб тушган эди. Шайх кўп йиллик Арабистон ва Ҳиндистон саёҳатидан қайтгач, ота шаҳри Байҳақда тургун бўлиб, тоат-ибодат билан кун кечирди, илм билан машғул бўлди, «Жавоҳир ул-асрор» «Саъий ус-сафо», «Тугройи хумоюн», «Ажойиб ул-гаройиб» каби китоблар ёзди. Улуғбек

Исфароинга келгач, шайх шу кунёқ шоғирдининг истиқболига шошилди. «Кўн вақт кечди, балки мирзо мени энди танимаса керак»,— деб хаёл қилди. Лекин Улугбек устози билан қирқ йил учрашмаган бўлса ҳам бир кўришда таниди. Келинг, бу ҳақда Шайх Озарийнинг ўз оғзидан эшитиб қўяқолайлик. «Мен,— дея ҳикоя қилади у,— ҳижрий 800 (1398) йили Қорабоғда улуг Амир Темури кўрагоннинг қиссахони бўлмиш тоғоим бирлан бирга эрдим. Ўшал йили Улугбек мирзонинг хизматиға тайинландим. Ўша пайтда ҳали ёш бола эрдим ва бир неча йил ёшлиқ хурсандчилигини шахзода бирлан бирга кечирдим. Анинг бирлан бирга ўйнари, анга матлуб ривоятлардан сўзлаб берур эрдим. Зоти олийлари (ҳатто) мен бирлан яқин дўст ва ўртоқ бўлиб қолгон эрдилар. Ҳижрий 852 (1448) йили мазкур подшоҳ Хуросонни забт этди ва Исфароинга келиб тушди. Ёшлиқ ўтиб қартайиб қолган эрдим. Ўрнимдан туриб подшоҳнинг ҳузуриға бордим. Мени узоқдин фақир у тақводор либосида кўрдилар, лекин танидилар. Салом-алиқдин сўнг сўрадилар: «О, дарвеш! Сен бизнинг эски суҳбатдошимиз кўринасен, ўша қиссахонимизнинг жияни Ҳамза эрмасмусен?» Подшоҳнинг ўткир зеҳни, фаҳм-фаросати ва пок идрокидин ҳанг-манг бўлиб қолдим, сўнг жавоб қилдим: «Ҳа, жаноби олийлари, ўшамен», Мирзо Улугбек бундин қирқ йил муқаддам Қорабоғда айтилгон ҳикоятлар, Гуржистон ғазовати ва Озарбайжоннинг ажойибу ғаройиботларини эсга солдилар». Суҳбат асносида Улугбек шайхдан Ҳиндистон сафарининг тафсилотларини, сафардан кейинги туриш-турмушини суриштирди. Шайх Озарий Арабистон ва Ҳиндистонда кўрган-билганларини мирзога айтиб берди. Пировардида Улугбекка мана бу ҳикоятни сўзлади: «Гулбарга подшоҳлари жумласидин бўлмиш ҳинд малики Султон Аҳмад бир куни менго эллик минг дирҳам ҳадя этдиким, бу ҳиндларнинг ҳисобида бир лакға баробардур. Бунинг шукронаси учун мендин подшоҳ ҳузуриға бориб, бошимни анинг оёғиға қўйишимни талаб этдилар. Мен ўшал инъомни олмадим, подшоҳға сажда қилишға кўнмадим ва мана бу байтни айтдим:

Тарк этуб Ҳиндуни мен қари Жайнол дегаймен,
Жуна кибру ҳавосин арпаға олмағаймен.

Устознинг бу ҳикояти Улугбекда катта таассурот қолдирди. Фикримча, ул зот менга «кўпдин бери подшоҳларнинг, шунингдек сенинг ҳам хизматингга зор эрмас-мен», демоқчими? Ахир, мен уни хизматға олмоқ муддаом

борлигини анга айтгонумча йўқ эрди-ку?», деган гап Улугбекнинг кўнглидан ўтди.

Қария Улугбекнинг кайфияти бироз бузилганини сезиб, уни овунтиришга шошди:

— Бу бирлан Сизни назарда тутаетгоним йўқ, мирзом. Жонимни тикиб Сизга мулозим бўлур эрдиму, локин, белда қувват, кўзда нур, оёқда мадор қолмагон. Умуман ўттиз йилдирки соҳиби тожларнинг хизматиға бормаи қўйгонмен.

Шайх Озарий мирзодан кўзини олиб қочди ва ерга қараганича кўп вақт индамай ўлтирди. Улар ўша куни ярим кечагача ҳар тўғрида сўзлашиб ўтирдилар... Шайх эртаси ўтиб индинига яна келди. Устоз ва шогирд бир вақтларгача суҳбатлашиб ўтирдилар. Мирзо Улугбекнинг ҳамёнида сариқ чақа бўлмаса ҳам подшоҳларнинг мўмай садақа ва эҳсонларига қиё боқмайдиган бу одамга бўлган ҳурмати минг чандон ошди. Устозга қайтаётганда бир қатор сарупо инъом қилди, лекин пул бергани чўчиди.

Шайх Озарий Улугбекнинг олдиға яна кўп марта келди.

Хулласи калом, Шайх Озарий билан бўлган суҳбатлар таъсиридами, ёки бунинг бошқа сабаблари борми билмадим. Улугбек рақибларини бошқа қувмади, Пули абришимдан орқаға қайтди ва тўғри Машҳадға келиб тушди. Шу ерда Абулқосим Бобур Домғондан қўшин тортгани, Абдуллатиф бўлса уни тўхтатиш у ёқда турсин, Бистомни ҳам ташлаб қочиб Нишопурға келгани ҳақида хабар топди.

Бир куни эрта билан Улугбек Нишопур ҳокимининг чорбоғида, ҳашамлик қилиб қурилган тошҳовуз бўйида чуқур хаёлға чўмиб ўлтирган эди, боғ дарвозаси гийиллаб очилгандай туюлди. Подшоҳдан икки-уч қадам нарида дарахт тагида омонатгина ўлтирган эшик оқо шошиб-пишиб дарвозаға қаради, лекин у ёпиқ эди, ёнида эса қоровулдан бошқа ҳеч ким кўринмади. Хиёл ўтмай «гий-гий» яна такрорланди. Эшик оқо ўрнидан турди ва сал нарироқда турган яна бир ясовулни имо билан чақириб дарвозаға юборди. Ясовул суриштириб қайтди. Соқчилар жой-жойида, дарвоза ёнида ҳеч ким йўқ экан. Кўп ўтмай эшик оқо орқа тарафдан оёқ шарнасини эшитди, ўгирилиб чорбоғнинг кун чиқиш тарафидаги даручаси томонидан ҳаллослаб келаётган Эҳсон буқо барлосни кўрди-ю, «бирон воқеа бўлдимикан» деган фикрға келди ва оёқ учида юриб, подшоҳнинг ёниға борди ва оҳиста воқеани унга маълум қилди. Улугбек сувдаги тиллоранг ва ложувард тусли балиқларни зўр иштиёқ билан томоша қилиб ўлтирган экан, ноилож кўзини ҳовуздан узди ва ҳаминша ўғри

мушукка ўхшаб тўсатдан пайдо бўладиган бу одамга жаҳл аралаш назар ташлади. Эҳсон Буқо барлос подшоҳ қаршисида тиз чўкди. У шу қадар энчил одам эдики, унинг семиз бесўнақай ҳўкизсифат гавдаси икки букилиб тиз чўкканда мушукдай бўлиб қоларди. Улуғбек бу нопок айғоқчини аслида ёқтирмасди, лекин нима ҳам қилсин, давлат юмушлари шунақа одамларнинг ҳам бўлишини тақозо қиларкан. Аввалда бемаврут келган бу одамга жаҳли чиқди, сўнг ўзини босди ва истехзо билан сўради:

— Хўш, тақсирим, бу сафар қандоғ тоза хабар келтурдилар? Подшоликда нелар кечаётгон эркан?

Эҳсон Буқо эмаклаб келиб подшоҳнинг оёқларига ўзини отди, сўнг бошини кўтариб «бир қошиқ хунимдин кечсалар айтурмен», дегандай қилиб унинг кўзларига термудди. Улуғбек унинг кўзларига биринчи марта астойдил разм солди. Ҳақиқатан ҳам Эҳсон Буқо барлоснинг кўзлари мушук кўзига ўхшаркан.

— Гапираверингиз, сизга бу ерда бирон тирик жон халақит бермайдур.

Айғоқчи шоша-пиша гапира кетди:

— Буқун саҳар чоғи Нишопўрдин бир кас келиб эрди. Ул киши содиқ қулбаччангизнинг яқин қариндошларидин бўлур. Ул зот мирзо Абдуллатифнинг хожа сароси эркан, бу ерга қочуб келибдур.

Улуғбек таажжубланди, бадани уюшиб бир сесканиб ҳам олди, хиёл саросимага тушди. Айғоқчи буни сезди ва ичида «хайрият, гап эгасини топди», деб қўйди ва бир оз жим қолди. Ҳақиқатан ҳам мирзо Улуғбек саросимага туша бошлади. «Нима, мирзо Абдуллатифга бирон қор-ҳол бўлдимми? Қанизакларидин биронтаси заҳарлаб қўймадим у эркан? Йўқ, ўлиш менинг навбатим, ишқилиб болаларим орқамда қолишсун». Бир оздан кейин подшоҳ ўзига келди ва Эҳсон Буқога қараб «давом этаверингиз», деб имо-ишора қилди.

Эҳсон Буқо подшоҳга хиёл таъзим қилди ва гапида давом этди:

— Хожа саро бир куни мирзо Абдуллатифнинг Зулайҳо отлиг суюкли қанизагидан сирлик бир гапни эшитуб қолибдур. Ул масалан дебдурки, мирзо бир кеча қаттиқ маст бўлуб қолуб, падарни бузруквори хусусида қўн пажўя гапларни айтибдур.

Улуғбек хиёл ўнғайсизланди, сўнг Эҳсон Буқога сўз қотди:

— Хўш, фарзанди аржумандимиз падари бузруквори хусусида не сўзларни айтибдурлар?

— Жаноби мирзо айтибдурларки, жангу жадалларда қон кечғон бизмизу, локин не сабабдиндур фатҳномаларда мирзо Абдулазизнинг оти аввал тилға олинадур. Ва яна риёзиёт, илми нужумда отомиздин кам эмасмуз, баён, маони, наҳву сарфда ҳам ортиқлиғимиз бордуру, локин зоти олийларидин кам эрмасмуз. Подшоҳлиқ сулукини, илми ҳарбни эрса отомиздин ортиқ биладурмиз,— дебдурлар.

Улуғбекнинг қаттиқ жаҳли чиқди, қон бошга уриб, кўзлари тинди, йиқилишига бир баҳя қолди. Айғоқчи эса сўзида давом этди.

— Шаҳзодаи гардун қадар яна дебдурларки, отамиз барибир Хуросонни бизга тобшуруб Мовароуннаҳрига қайтуб кетадурлар. Аввал Шоҳруҳ мирзонинг тахтига миниб олайлук, буёғини, иншоолло, кўрурмиз.

— Шуми? — Улуғбек айғоқчининг кўзларига қаттиқ тикилиб, лаблари учиб, тамом вужудини титроқ босди.

— Ҳозирча бори шу, олампадох.

Мирзо Улуғбек эшик оқони қақирди ва имо-ишора билан унга буйруқ қилди. Эшик оқо ичкаридан бир чопон олиб чиқиб айғоқчининг елкасига ташлади, кўлига эса бир халта олтин тутқазди.

Эҳсон Буқо барлос Улуғбекнинг кўнглини ғаш қилиб кетди. У олиб келган хабар подшоҳга қаттиқ ботди. Наҳотки, фарзанди шу даражага бориб етган бўлса... Улуғбек ўша кечаси мижжа қоқмай тонг отдирди. Эрталаб эса Нишопурга чопар юбориб, Абдуллатифни Машҳадга чақиртирди. Лекин чопар қуруқ қайтиб келди — Абдуллатифни ўзи кўрмаган, лекин вазири уни «қаттиқ бетоблиғи сабабдин Машҳадга боролмайдур»,— деб айтган эмиш. Улуғбек ўғлининг касаллигига ишонмади ва уни муғомбирликка йўйди ва «мирзони қандай аҳволдалиғидин қатъи назар, ушбу ерга олуб келинсун!» деган буйруқ билан Нишопурга чопар юборди. Абдуллатиф ҳақиқатан ҳам бетоб бўлиб, қаттиқ истималаб ётган экан. Уни шу аҳволда тахтиравонга солиб Машҳадга олиб келдилар. «Йўл азоби — гўр азоби» деганларидек, йўлда азият чекиб шаҳзоданинг аҳволи илгаригидан ҳам огирлашганди. Унинг ҳарорати яна ҳам кўтарилган, кўз очишга ҳам ҳоли келмай куйиб-ёниб ётарди. Улуғбек фарзандини шу аҳволда кўриб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди, лекин алданганини сизди. Эҳсон Буқо барлосдек фитначи қўлида ўйинчоқ бўлганига ачинди. Ясовулбошини чақиртириб, Эҳсон Буқо билан Нишопурга аввал борган чопарни тутиб келишни буюрди. Ясовулбошининг одамла-

ри қидириб Эҳсон Буқони ердан ҳам, кўкдан ҳам тошолмадилар, лекин чопарни тутиб келтирдилар. Улугбек уни ўзи сўроқ қилди. Чопар Эҳсон Буқонинг гапи билан ва ундан 250 динор пора олиб Нишопурга бормаган ва бир ҳафта аблақ бир жойда яшириниб ётган экан. Абдуллатиф ҳақидаги ривоятни ҳам ўша бадбахт Эҳсон Буқо тўқиган экан. Чопар ясоққа етказилди, Эҳсон Буқо бўлса бу сафар ҳам сувдан қуруқ чиқди. У аллақачон Машҳадни тарк этган ва Домгон йўлига тушиб олган эди. Кейин маълум бўлишича, у бу сафар Абулқосим Бобур ҳузурига қочиб борибди.

Айнан ўша кунлари Улугбек Ҳиротни олдириб қўйишига оз қолди. Нерату қалъасида ҳибсда ётган қора қуюнлу туркман сулоласига мансуб бўлмиш шахзода Ёрали билан Ҳиротнинг Алоуддавла давридаги доругаси Султон Абу Саъид қамоқдан қочишга муяссар бўлдилар. Бунга ўша Султон Абу Саъиднинг Нератудаги тарафдорлари ёрдам берибдилар. Улар пош ичига эгов тиқиб киритибдилар ва маҳбуслар ана шу эгов ёрдамида кишанни синдирибдилар ва соқчиларни ўлдириб, тутқунликдан халос бўлибдилар. Сўнг хазинанинг эшикларини синдириб кириб, у ердаги зару жавоҳирларни қўлга киритишга муяссар бўлибдилар. Ёрали ва Султон Абу Саъид бу бойлик ёрдамида бир-икки кун ичида дурустгина қўшин ёллаб ҳам олдилар ва Ҳирот устига бостириб бордилар. Шаҳар ҳокими Боязид парвоначи исёнчиларга қарши аскар юборди, лекин исёнчилар уни Каррух булукида тор-мор келтирдилар. Шундан кейин исёнчилар Ҳиротни қамал остига олдилар. Исён ҳақидаги хабар Машҳадга етгач, Улугбек бу ерда Абдуллатифни қолдириб, ўзи Ҳирот сари жўнади. Улугбек Ҳиротга қамалнинг 17-куни етиб келди. Бунга кўриб исёнчилар Нерату қалъасига чекиндилар.

Улугбек рамазон ойининг ўрталаригача (1448 йил ноябр ойигача) Ҳиротда турди. Сўнг отасига тегишли барча молу мулкни туя, хачир ва отларга юклатиб Самарқандга жўнатди.

Бахтга қарши Абдуллатиф ҳам Машҳадда қололмади. Абулқосим Бобур қўшинларининг яқинлашиб қолганидан хабар топиб, шаҳарни ташлаб чиқди ва отасининг олдига, Ҳиротга қочиб келди. Бир-икки кундан кейин Улугбек Ҳиротни Абдуллатифга тоширди ва отасининг хокини тобутга солиб, Калиф кечувига қараб йўл олди. Айнан шу пайтда Абулқосим Бобур Сарахсда эди. У усталлик билан иш кўрди — Улугбекнинг кетидан қўшин билан амир Ҳиндукани юборди. Амир Ҳиндука ярим кечада йўл бўйида

тунаб ётган Улугбек кўрагоннинг ўрдусини босди, кўн кишини ўлдириб, катта ўлжани қўлга туширди. Лекин, Улугбекнинг ўзи, яқинлари ва қўшиннинг асосий қисми омон қолдилар. Улугбек илк саҳарда Жайхун соҳилига қараб йўл олди, Амир Ҳиндука уни узокдан таъқиб қилиб борди, лекин яқинлашишга журъат қилолмади. Иккинчи кунни унинг одамлари угруқдаги бир-икки аравани талаб кетдилар.

Мирзо Улугбек Калиф рўбарасида Жайхун устига кўприк қурдиртирди. Лекин, бахтга қарши, кечув беташвиш ўтмади. Қўшиннинг кичик бир қисми эндигина париги соҳилга келиб тушган ҳам эдики, кўчманчи ўзбек қўшинининг ҳуружига дучор бўлди. Ўшанда кўчманчилар Улугбекнинг қўшинига қаттиқ шикаст етказди. Бир қисм аскар олинувда ўлди, бир қисми асир тушиб қолди, қолганлари тум-тарақай бўлиб қочди. Хайриятлиги шу бўлдики, Улугбек билан қўшиннинг асосий қисми ҳали дарёнинг сўл соҳилида турган эди, улар омон қолди. Кўчманчилар кўприк устига боришга журъат этолмадилар ва асирлар ҳамда ўлжани олиб жўнаб қолдилар. Ўшанда улар Абулхайрхоннинг ўзи бошчилигида Тошкент, Шохрухия, Самарқанд ва Бухоро тевааридаги барча қишлоқларни талаб кетдилар. Ўшанда подшоҳ ва бошқа йирик мансабдорларнинг шаҳар атрофидаги чорбоғлари ва кўшклари ҳам вайрон бўлди. Булар орасида Улугбекнинг Боғи майдон аталмиш чорбоғи ва подшоҳнинг Чўпон ота этагидаги яна бир кичик боғи ва унинг ўртасига қурилган икки қаватлик Чилсутун отлиг кўшки, Кўҳак бўйида қурдирилган яна бир бошқа боғ ва унинг ичидаги Чиннихона аталмиш чиройлик кўшк ҳам бор эди.

Улугбек қўшинининг асосий қисми, ҳазина ва Шохрухнинг тобути билан Жайхуннинг сўл қирғоғида бир ҳафта чамаси қолиб кетди. Бу кунлар ҳам худди 1405 йил сингарини унинг учун энг огир, заҳматли ва ташвишлар билан тўлиб-тошган кунлар бўлди, Улугбек икки ўт орасида қолган эди: бир тарафдан амир Ҳиндука уни худди пистирмада ўлжа кутиб ётган овчидай яқин-атрофда пойлаб ётарди. Яна бир томонда кўчманчилар. Тўғри, уларнинг қораси кўринмасди, лекин ким билсин, балки улар ҳам яқин орада пистирма қуриб, унинг кўприкдан ўтишини пойлаб ётишгандир. Нима қилиш керак? Олдинда ҳам хавф-хатар, орқада ҳам. Лекин нима бўлганда ҳам бу ерда ортиқча қолиб бўлмасди. Бир кунни кечаси Улугбек дарёнинг ўнг соҳилига гажарчи юборди. Гажарчи ярим кечада зўр эҳтиёткорлик билан кўприкдан ўтди, теварак-

атрофни синчиклаб тафтиш қилди, яқин қишлоқларда бўлиб, сўраб-суриштирди, лекин кўчманчилардан поминишон топмади. Шундан кейин Улуғбек аскарлари, хазина ҳамда Шохрухнинг тобутини олиб эсон-омон кўприқдан ўтди, шиддат билан йўл босиб, Қоракўлга етиб олди. Шу ерда Улуғбек кўчманчиларнинг аллақачон Самарқанд атрофидан ҳам чекинганликларини эшитди...

Шахзода Абдулазиз ва шаҳар аслзодалари Улуғбекни Қарманада кутиб олдилар. Подшоҳ аввал Абдулазиз билан, сўнгра шайхулислом Исомуддин, мавлоно Абуллайсий аълам домла, қози калон, мавлоно Али Қушчи, амир Мироншоҳ қавчин билан сўрашди. Улуғбек ўғлини аввалгидек оғушига олиб, у билан илиқ муомалада бўлди. Ота-бола озгина оби дийда ҳам қилиб олишди. Тўнланганлар Шохрух мирзо вафоти муносабати билан подшоҳга ҳамдардлик изҳор қилдилар...

Самарқандга қон қорайганда кириб бордилар. Ўша кеча мирзо Улуғбек ёнига Али Қушчини олиб Султон Муҳаммад хонақосида тунаб қолди. Эртаси куни пешин намозидан кейин Шохрух мирзонинг жасадини Гўри амир гўмбазини остига дафн қилдилар. Кечқурун марҳумнинг хотираси учун юртга ош берилди. Ошдан кейин Улуғбек Али Қушчи, марҳум Муъиниддин Қошонийнинг ўғли Мансур ва бошқалар билан бирга расадхонага кўчиб ўтди. Ўша кеча устоз ва шогирд у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, тонг оттирдилар. Улар кейинги йил ичида расадхонада олиб борилган ишлар хусусида, расадхонанинг истиқболи ва кейинги режалар ҳақида, Шохрухнинг ўлиmidан кейин мамлакатда юз берган воқеалар тўғрисида кўп гаплашдилар.

Намози бомдоддан кейин Улуғбек билан Али Қушчи расадхона билан туташган янги боғни сайр қилдилар, чинниҳонани кириб кўрдилар. Баъзи хоналарнинг деворларига ишланган суратлар, турли-туман нақшлар ва безакларнинг кўплари таниб бўлмас аҳволга келган, деразаларнинг рангдор ойналари чил-парчин бўлган, ер қандилларнинг парчалари билан тўлиб-тошиб ётибди. Булар Улуғбек йўқлигида бостириб келган кўчманчи ғоратгарларнинг иши эди.

Улуғбек Али Қушчига мурожаат қилди:

— Янги иморатлар қурмоқ тараддудида тургонимизда бу не кўргулик бўлди, мавлоно?

Али Қушчи куюниб жавоб қилди:

— Ҳа, кўргулик бу, аълоҳазрат, катта кўргулик. Ғоратгарлар мўру малах бўлуб, ёвурилиб келдилар, ҳеч

нимарсаини аймадилар, амир Мироншоҳ жаноблари ҳам бир қадар сусткашлик қилдилар. Кўчманчиларнинг бу қадар ҳаддан олиншига зиммасига раият осойишталигини қўриқлаш вазифаси юклатилган бошқа амирлар ҳам айбдордурлар. Алар халқнинг шарофати билан ёмоғи олдида, ичмоғи ортида эрди; киссалари оқча, сандиқлари қимматбаҳо матолар, турли жавоҳир ила тўла эрди. Элу юрт бошига мушкуллик тушганда эрса кўпроқ ўзларининг эмиу омонлигини ўйладилар, сиёҳоннинг ишини минг тапгага сотуб олдилар.

Али Қушчи ўша оғир кунлар ҳақида яна кўп нарсаларни подшоҳга сўзлаб берди. Ўша талон-таровжда кўп номдор жойлар, шулар қатори мирзо Улуғбекнинг мана шу чорбоғи ҳам талонга гирифтор бўлди. Лекин Мироншоҳ қавчининг Шероз қасабасидаги катта чорбоғи нимагадир омон қолибди. Бу ҳақда Али Қушчи подшоҳга ишдамай қўяқолди. Шундай бўлса ҳам, амирларнинг кирдикорини Улуғбекнинг ўзи ҳам яхши биларди. У оғир тин олди, сўнг яна ҳамроҳига мурожаат қилди:

— Илож қанча, мавлоно. Алар ўзларини раиятпарвар қилуб кўрсатадурлар, локин ёв босганда орқа-олдига қарамай қочадурлар, чулки жону моллари ширинлик қиладур. Бу азалдин бор, мавлоно. Сиз мавлоно Туркизийнинг «Сирож ул-мулук» отлик китобини ўқигондирсиз. Анда бундоғ ривоят бор: Нуширвони Одил кунлардин бир кун бош коҳиндин сўрабдурлар: «Салтанатнинг инқирози не сабабдин зоҳир бўладур?» Бош коҳин жавоб қилубдурлар: «Бу уч сабабга кўра зоҳир бўлур. Бирламчи, мансабдорлар эл-юрт аҳволини подшоҳдин пинҳон тутсалар; сониян, раият ва тамом халқ подшоҳга нафрат руҳида тарбияланган бўлса; ва, ниҳоят, учламчидин, закотчи ва барча солиғ тўплагувчиларнинг зулми ҳаддидан ошса. Афсуски, бундоғ аҳвол бизнинг салтанатимизга ҳам тегишлига ўхшайдур, мавлоно.

Шу пайт «Вотвот мунажжим», Эҳсон Буқо барлос, Абдулфосих муаззинга ўхшаш мунофиқлар Улуғбекнинг хаёлидан бир-бир ўтди. Ҳа, у ҳали кўп нарсаларни билмайди. Кўп вақти беҳуда уруш-талонларда ўтди. Кейин ҳақиқатан ҳам, илмга берилиб кетиб, эл-юрт ишини Мироншоҳ қавчинга ўхшаш амирларга ташлаб қўйди. «Ҳа, мирзо Абдуллатиф ҳақга ўхшайдур, биз подшоҳликқа муносиб эрмасга ўхшайдурмиз, эсиз умр, бекорга ўтди», — деди Улуғбек нировардида.

Нопустани Али Қушчининг хужрасида қилинди. Шу бугун Улуғбек чой қуйиб бериб ўтирган шогирдининг

неварасига астойдил разм солди. Ҳа, унинг бўйи ҳам анча чўзилиб қолибди... Бола подшоҳнинг тикилиб кузатиб турганини сезиб уялиб кетди, оқсариқ юзининг кулчаси қизарди, бошини ҳам қилди.

— Аҳмад ҳам катта йигит бўлуб қолубдур, мавлоно. Тангри таоло умрини берсун. Иншоолло, яхши одам бўлиб етишадур. Кўзларидин билиниб турибдур.

— Қуллуқ, аълоҳазрат, айтғонлари келсун — Али Қушчи қўлини кўксига қўйиб, подшоҳга қуллуқ қилди, кейин набирасига мурожаат қилди:

— Аҳмаджон, кутубхонага ўтуб кеча кўчириб та-момланғон махтутни олуб чиқинг, они аълоҳазратга кўз-кўз қилайлик.

Аҳмад даст ўрнидан турди ва қуллик қилиб ташқарига чиқди ва ҳужранинг нариги тарафидаги ҳужрага ўтди; токчада турган пистаранг чарм муқовали китобни олиб ҳужрага қайтди ва бобосининг қўлига берди, у эса ўрнидан туриб китобни икки қўллаб подшоҳга тутди.

— «Зижи жадиди кўрагоний»дин кўчирилғон янги нусха бу, аълоҳазрат. Сизга бизнинг арзимас туҳфамиз, устоз.

Улугбек китобни олиб кўзларига суртди, сўнг сарғич қалин қоғозга чиройлик настаълиқ хати билан, сарлавҳалари эса қизил ва ҳаворанг сиёҳ билан битилган, тилло унвонлик китобни ҳафсала билан варақлаб чиқди.

— Махтутот, беҳад бадиъалиқ бўлубдур, мавлоно. Қотиб ким эркан?

— Абдурахмон Хоразмий, аълоҳазрат.

— Ул жанобга бизнинг мамнунлигимизни айтуб қўйсунлар, сизга ҳам ташаккур, мавлоно. Сизга ҳам раҳмат, ҳамкасаба.

Улугбек икки қўлини кўксига қўйиб, Али Қушчи билан унинг набирасига қуллуқ қилди. Сўнг китобни қўйнига солди.

— Биз ани фурсат топиб ўқуб чиқурмиз.

Шундай деди-ю, лекин унинг бу китобни ўқишга фурсати бўлмади. Шундай бўлса ҳам кутубхонага топширмай, Улугбек уни сўнгги кунларигача ўзи билан бирга олиб юрди.

Понуштадан кейин Улугбек дастлаб бобоси билан отасининг қабрини зиёрат қилди, чошгоҳгача ўша ерда бўлди, сўнг саройга кўчиб ўтди. Сарой олдида уни мирзо Абдулазиз бошлиқ аркони давлат ва ўзга хизматкорлар кутиб олишди. Рикоббоши билан рикобдор подшоҳ ҳузурига пеншвоз чиқдилар. Рикобдор подшоҳ отининг

жиловини тутди, рикоббоши эса уни қўлтигидан олиб, отдан тушишига кўмаклашди... Қабул маросими қисқа, совуққина, ўта расмий бир тарзда ўтди. Авваллари Улугбек вазирлар, улуг амирлар билан илиқ сўрашар, юмушлари, саломатликлари, аҳлу-аёлини суриштирарди, йўқлаб келганларга навозиш ва илтифотлар кўргузарди. Бу сафар бунақа бўлмади. Бу ерга тўнланганларнинг кўпчилиги подшоҳнинг кайфи яхши эмаслиги, руҳи анча настлигини ва айниқса қовоғидан қор ёғиб туриш сабабини яхши билишарди. Ахир, бир бутун ҳарбий юриш барбод бўлди, унинг орзу-умидлари пучга чиқди, кўп қурбонлар берилди, беҳисоб молу-маблағдан ажралди. Лекин Хуросонни қўлга кирита олмади. Устига устак кейинги йилларда Улугбек ўз мамлакатида анча-мунча душман ҳам орттириб олди. Тўғри, Балх, Хутталон ва уларга қарашлик ерларни олди, лекин ундан нарига ўтолмади. Сирасини айтганда, бўйсундирилган юртларга ҳам ҳукми ўтармикан унинг? Мовароуннахрни қўлда тутиб қола олармикан? Подшоҳнинг кайфияти бузуқлиги мана шундан эди. Буни аҳли сарой ҳам сезиб турганди. Амирлар Улугбекнинг бу ва бошқа муваффақиятсизликларининг сабабларини унинг ҳарб ишини билмаслигидан, давлат ишларига кам рағбатлигидан кўрса, Саид Ошиққа ўхшаш тескаричи руҳонийлар буни Улугбекнинг даҳрийлигидан кўрардилар. Саид Ошиқнинг гапида маълум даражада жон бор. Ахир Улугбек мадрасаларда диний илмлардан кўра дунёвий фанларни ўқитишга кўпроқ рағбат бераётибди-ку. Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувондаги мадрасаларга, регистондаги масжиди ва хонақоҳига, шунингдек, Султон Муҳаммад хонақосига катта-катта мулкларни вақф қилиб бергани ҳолда хожа Хизр масжидига ва регистондаги машҳур далоилхонага бир мисқол ҳам бермади...

Улугбек мирзо Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қавчиндан бошқа ҳаммага икозат берди. Яна нима гап? Подшоҳнинг бундан не муддаоси бор? Абдулазизни ҳам, Мироншоҳ қавчинини ҳам ваҳима босди. Улар Карманадаги учрашув пайтидаёқ подшоҳнинг кайфияти бузуқ эканлигини пайқашган эдилар. Иккаласининг кўнглидан ҳам «энди ҳаммаси тамом», деган фикр кечди. Улугбек бошини қуйи солганча бирмунча вақт индамай ўтирди. Шу қисқа вақт ичида иккаласининг ҳам, мирзо Абдулазизнинг ҳам, Мироншоҳ қавчинининг ҳам, бўлари бўлди. Ниҳоят, подшоҳ бошини кўтарди ва ҳамон эшик олдида тарашадек қотиб турган Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қавчинга қўли билан ёнидан жой кўрсатди, сўнг гап бошлади:

— Мирзомнинг сихат-саломатликлари қандай? Аҳлу аёллари омонмулар?

— Шукр, аълоҳазрат, борчамиз эсон-омонмиз, кечаю-кундуз сизнинг дуоингиздадурмиз.

— Қуллуқ, мирзо. Имоним комилким, элу юрт ҳам тинч-омон, аҳли тужжорнинг аҳволи ҳам кўнгилдагидек, шундай эмасму, мирзо?

Абдулазиз подшоҳнинг киноясини уқди. «Ҳа, у ҳам-ма нарсадан хабардор», деди у ичида. Лекин ўзини муғомбирликка солди:

— Элу юрт эсон-омонку-я, лекин аҳли тужжор, жаноби олийлариға яхши аёндур, еб тўймас бир тоифа эркан. Ҳар куни аларнинг ҳамёниға муносиб самара тушиб турмағундай бўлса, уйқулари келмай тунлари бедор ўтур эркан, оламнаноҳ.

Абдулазиз шундай деди-ю, лекин сал мулоҳаза қилиб кўриб, айтганидан пушаймон еди. Ахир у отасининг аҳли тужжор билан яқин муносабатда эканлиги ва уларга, фойдаси билан қайтариш шарти билан, улгуржи қарз бериб турадиган одати борлигини яхши биларди-ку.

— Ахир бирваракайига икки йиллик тағор ундириб олинғоч, аларнинг касбу кори қандоғ ҳам ривож топсун, мирзо. Ва яна мамлакатнинг шимолий сарҳадларини кўчманчиларга очуб қўйилғондин кейин элу юрт қандоғ қилуб ҳам омон бўлсун.

Улуғбек амир Мироншоҳ қавчинга шундай тикилдики, баданига ўқ санчилгандай бўлди. Унинг авзойи баданини титроқ босди, тили танглайига ёпишди. Подшоҳ яна Абдулазизга кўз ташлади ва сўзида давом этди:

— Хуросондин юборғон фатҳномаларимизни олуб ўқуб хурсанд бўлғондурсиз, мирзо?

— Қуллуқ, ўқудик, отажон. Олий ҳимматингиз билан бошимизни етти осмонға еткурдингиз.

— Биз банданинг фикри ожизича, мирзонинг муборак бошлари ундин ҳам юқорироқға кўтарилғонға ўхшайдур.

Истеҳзо билан айтилган бу гаплардан шаҳзодани чинакамига қўрқув босди, кимдир уни оёқларидан тутиб, чуқур жар ёқасига судраб бораётгандай туюлди. Подшоҳ итобда давом этди:

— Ҳа, эсим қурсин, унутаёзибмен. Қаригонға ўхшайдурмен чамаси, мирзо. Марҳамат қилуб айтингизчи, амир Ҳарий Маликнинг канизаги ҳам эсон-омонму эркан?

Мирзо Абдулазизнинг қўлу оёқларини титроқ босди. Ажабо, отаси бундан ҳам хабардор экан. Тарнобда қозонилган ғалабадан кейин юборилган фатҳнома олинган

куни Боғи дилкушода ўтган катта зиёфат ва ўша кечаси юз берган воқеа шахзода Абдулазизнинг эсига тушди. У ўша кечаси қаттиқ кайф таъсирида ана шу амирнинг хуснида тенги йўқ канизагини мажбуран харамга олиб келтиртирган эди...

Хулласи калом, тафтиш-сўроқ ярим кечагача давом этди. Сўнг Улугбек Абдулазиз билан амир Мироншоҳ қавчинга кетишларига ижозат берди, сўнг хонайи хосга кириб ёнбошлади, лекин бир вақтларгача ухломмай шинга термулиб ётди. Ўю-хаёл денгизи уни яна ўз гирдобига тортди: мамлакатнинг оғир аҳволи, сотқин амирлар, ноқобил ўғиллар, расадхона ва у ерда қилинадиган янги ишлар... Улугбек қачон ва қандай ухлаб қолганини ҳам билмади, лекин бугун ҳам ҳар қачонгидай барвақт уйғонди, намоздан кейин дераза ёнига бориб ташқарига разм солди. Ташқарида паға-паға қор ёғаётган эди. Ҳа, ҳақиқий қиш бошланганини ҳам сезмабди у ташвишлар билан бўлиб. Не бўлса ҳам ҳориган танга дам бермоқ керак, худо билади янги йил яна не савдоларни унинг бошига соларкин. Улугбек ойна ёнида туриб фақат шуларни ўйлади. Нонуштадан кейин эшик оқо билан қўшбегини чақиртириб сафар эгар-жабдуқларини ҳозирлашни буюрди. Улугбек бу йилги қишни яна Бухорода ўтказишга қарор берди...

Абдуллатиф отасидан кейин Ҳиротда бор-йўғи ўн беш кун ҳукмронлик қилди. Абулқосим Бобурнинг амир Ҳалил ва амир Бобоҳўжа бошчилигида юборган қўшини шаҳарга яқинлашини билан пойтахтни ташлаб чиқди ва бирон киши билан кенгашмасдан тўғридап-тўғри Мовароуннаҳрга кетишга қарор қилди. Шу мақсад билан у Андхудга борди, сўнг Калиф кечуви орқали дарёдан ўтди ва дарё қирғоғидаги қалъада тўхтади, Самарқандга, отаси ҳузурига чопар юбориб, уни бўлиб ўтган воқеалардан огоҳ қилди ва Самарқандга боришга ижозат сўради. Мирзо Улугбек рад жавобини берди ва ўғлига Балх вилоятини суюрғол қилиб бергани ва вақтни бекорга ўтказмай шитоб билан ўша тарафга жўнаб кетишини талаб қилди.

Абулқосим Бобурнинг амирлари бўш қолган пойтахтни найзанинг бошини оғритмай осонгина қўлга киритиб олдилар-у, лекин уч кундан кейин унинг устига юқорида номи тилга олинган Ёрали туркман бостириб келди. У шаҳарни бирдан ололмади, лекин уни қаттиқ қамал остига олди. Ёралининг шаҳар ичида ҳам тарафдорлари бор экан, улар ўртинчи қуни тонгда унга Прок дарвозасини очиб бердилар. Абулқосим Бобурнинг амирлари аскарни билан Ихтиёриддин қалъасининг мустаҳкам деворлари

орқасига яшириндилар. Ёрали туркман Ихтиёридинга ҳужум қилмади — ололмаслигига кўзи етди ва амирлар билан музокара очди. Тарафлар битимга келишдилар ва уни аҳду паймон билан мустаҳкамладилар. Битимга биноан Абулқосим Бобурнинг амирлари қалъани бўшатиб чиқиб кетдилар. Лекин ўшанда улар подшоҳ хазинасининг катта қисмини ўгирлаб кетдилар.

Амирзода Ёралининг ҳукмронлиги ҳам узоққа бормади. У бор-йўғи йигирма кун «подшоҳлик» қилди ва охири Абулқосим Бобур қўлидан шахидлик жомини ичди. Воқеанинг тафсилотини замондош муаррихлар бундай ҳикоя қиладилар: Абулқосим Бобурнинг Абу Али исмлик рикобдори бўлиб, подшоҳ Сарахсда турган кезлари Перату қалъасига қочиб келиб шахзода Ёралининг хизматига кирди. Лекин Абу Али унга ҳам вафо қилмади. Кунлардан бир куни у Абулқосим Бобурнинг айгоқчиси билан алоқа боғлади. Келишувга биноан фурсат тошиб Абулқосим Бобурга Дарвозайи маликни очиб берадиган бўлди. Абулқосим Бобур шу дарвоза орқали шаҳарга яқинлашган кечаси шахзода Ёрали Боғи шаҳарда эди. Ўша Абу Али шаҳзодага ухлатадиган дори қўшилган шароб ичкизибди. Ўша куни Абулқосим Бобур Дарвозайи маликдан кириб шаҳарни эгаллади. Ёралини эса қўл-оёқларини боғлаб, Абулқосим Бобурнинг ҳузурига олиб келдилар. Ёрали туркман 852 йил зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1449 йил 25 феврал куни) Ҳиротнинг Чорусида қатл этилди.

Шу тариқа Шохруҳнинг тожу тахтига 1449 йилнинг бошида Абулқосим Бобур эга бўлди. Лекин, орадан бир ой ҳам ўтмай, унинг Алоуддавла билан оралари бузилиб қолди. Бунга яна ўша алайҳиллаъна Эҳсон Буқо барлос сабаб бўлди. Унинг ўтган йили Машҳаддан Улугбек ҳузуридан қочгани ва Домғонга бориб, Абулқосим Бобурнинг хизматига ёллангани маълум эди. Ўшанда у Улугбек қўшинининг умумий аҳволи, подшоҳ билан унинг ўғиллари ва амирлари ўртасидаги муносабат, қисқаси, Улугбекнинг бутун кирдиқорини Абулқосим Бобурга оқизмай-томизмай бирма-бир айтиб берди. Абулқосим Бобур унинг ўта сиңчковлигига қойил қолди-ю, лекин «ағасини қонган ит ўзганинг овига ярамас», деганларбўдай уни шунчаки сийлаган бўлди, аммо ўрдада олиб қолмади. Уни ўша кезларда ағаси номидан Тунни идора қилиб турган мирзо Алоуддавланинг ҳузурига жўнатиб юборди. Кўп вақт ҳам ўтмади. Эҳсон Буқо барлос Алоуддавлага ҳам хиёнат қилди. У «мирзо Алоуддавланинг юзида фитна ва

саркашлик аломатлари зоҳир бўлмоқда», деган мазмунда Машҳадга, Абулқосим Бобурга яширинча хат ёзиб юборди. Абулқосим Бобур бўлса суриштирмай-нетмай Алоуддавлади ҳибсга олди. Лекин оқибатда унга Эҳсон Буқо қўйган айб тасдиқланмади. Ога-инининг эса ойнаги хира бўлгани қолди, холос. Абулқосим Бобур айғоқчини жазолашни амр қилди, лекин уни ердан ҳам, қўқдан ҳам қидиртириб тополмади. У Алоуддавлади ҳибсга олиниб Машҳадга олиб кетилган кечасиёқ Тундан ғойиб бўлганди. Баъзилар уни Нисо билан Абивард тарафларида кўрдик, десалар, бошқа бировлар уни Ғузор, Кеш ва Китоб тарафларида кўрганларини айтганлар. Мовароуннаҳр тарафдан Машҳадга келган бир савдогар бир кун қарвонсаройда уни ҳазрат Баширда фаррош бўлиб хизмат қилаётганини эшитган экан. Яна бир тоифа Эҳсон Буқо барлосни Хўжанднинг молбозорида даллоллик қилиб юрганини кўрган...

Улуғбек Хуросондаги воқеалардан қисман хабари бор, лекин у тарафдан хавф-хатар кутмасди, чунки тахт даъвогарлари: Абулқосим Бобур ҳам, Алоуддавлади ҳам, Абдуллатиф ҳам ўзи билан ўзи овора эдилар. Шунинг учун ҳам у ўтган йилги катта ташвишлар орқасида бирмунча заифлашиб қолган саломатлигини шу қиш пайти бир оз бўлса ҳам тиклаб олмоқчи бўлди. Шунинг учун ҳам кўп вақтини овда ва сайру саёҳат билан ўтказди. Ўша қишда айниқса ўрдак ови яхши бўлди. Бухоро атрофида кўллар ва қамишзорлар бўларди. Кунлардан бир куни қушбеги ана шу кўллар атрофида, қамишзор орасида бир неча жойда ғазалар қурдирди.

Одатда ўрдак ови саҳар пайтида яхши бўлади. Улуғбек бир куни илк саҳарда бир-икки овчи билан ғазалардан бирига ўринлашди. Қолган ғазаларга бошқа овчилар ўринлашдилар. Оёғи ҳалқаланган «ўргатма»лар кўлнинг бир четига ташлаб қўйилди. Кўп фурсат ўтмай ўша «ўргатма»лар ғағиллай кетдилар. Осмонда ғағ-ғағлаб келаётган ёввойи ўрдак тўдалари кўринди. Улар биринкетин «ўргатма»лар атрофига учиб туша бошладилар. Лекин «ўргатма»лар ғағиллаб уларни ўз тўдасига яқинлаштирмадилар, шунда ёввойи ўрдаклар ҳам бир ерга тўп бўлишди. Шу пайт чор атрофдан тўдага ўқ узилди...

Улуғбек ва унинг овчи шериклари ўша куни юздан ортиқ ўрдак овладилар, овдан кейин эса теварак-атрофни сайру тамоша қилдилар. Кечқурун қўли гул пазандалар ўлжадан анвойи таомлар пиширдилар. Улуғбек яқинлари билан бир вақтларгача базм қурди. Зиёфатдан кейин ўзининг одатдаги иши билан машғул бўлди. Маълумки,

Улугбек ҳар сафар ов қаерда ва қандай ўтганлиги, жониворлардан қай бири овлангани, уларнинг умумий соҳини махсус дафтарга қайд эттириб қўярди. Бу вазифа воқеанавислардан бирининг зиммасига юкланганди. Подшоҳнинг бу иш билан ҳам машғул бўлишининг сабабларини ҳеч ким аниқ билмас эди. Балким илмий ишлар ёки давлат юмушларидан чарчаган кезларида шунчаки эрмак учун шундай қилар, ёки бу унинг учун ақлни пешлаш воситаси бўлгандир, ё бўлмаса овчилик ва ов ҳақида ҳам бирон рисола ёзмоқчидир. Ўша кеча зиёфат қиёмига борганда Улугбек воқеанависни чақиртирди.

— Қани, тақсир, дафтарни олсунлар, букун бўлгон овни қайд қилуб қўяйлик.

Воқеанавис одатда дафтарни ўзи билан олиб юргич эди, лекин бугун қўлида дафтар йўқ, лом-мим демай саросимада турарди. Улугбек дафтарнинг ғойиб бўлганини англади, лекин қайфиятини бузмади, воқеанависни эса юпантирди.

Асло, танишин тортмангиз, тақсирим, мен ўшад дафтарга қайд этилгонларни бошдин-оёқ ёд билурмен.

Улугбек тутилмаган дафтар келтиришларини буюрди. Дафтарни олиб келдилар. Подшоҳ айтиб турди, воқеанавис ёзиб борди. Янги дафтар тўлган ҳам эдики, йўқолган дафтарни топиб келтирдилар. Муҳосиблар ҳар иккала дафтарни бир-бирига солиштирдилар, лекин таажжубки, тўрт-беш ихтилофдан бошқа тафовут тополмадилар. Шунда базмга йиғилганларнинг барчаси Улугбекнинг кучли хотираси ва ўткир зеҳнига таҳсин ўқидилар.

Улугбекнинг Бухородаги қуилари шу тариқа ўтди. У ҳамма нарсадан хабардор эди-ю, лекин Абдуллатиф ва унинг атрофидагилар анкабут бўлиб тўқийган тўрдан, улар уюштирабоншлаган фитнадан, ўглининг хоинлик кўчасига кириб бораётганидан беҳабар эди. Абдуллатиф 1449 йил феврал ойининг бошларида Абулқосим Бобур билан алоқа ўрнатди ва уни биргалашиб Улугбекка қарши курашга ундай бошлади. Абдуллатифнинг элчиси Ҳиротга, Абулқосим Бобурга олиб келган мактублардан бирида мана булар ёзилганди: «Мирзо Улугбек катта қўшун жамлаб Хуросон устига юриш тараддудидадур. Биз холо анинг йўлини тўсуб турурмиз, худо хоҳласа они ушбу тарафларга ўтказмасмуз. Жаноби олийларига эрса муҳаббат, эътиқод ва дўстлик мақомида турмоқдамиз». Ҳа, энди Абдуллатиф ўз отасига қарши очикдан-очик муҳолифлик йўлига ўтди. У бундан бир неча ой муқаддам Абулқосим Бобурга Ҳиротни тоншириб Мовароуннаҳрга қочиб келаётганда отаси унга Балхни суюрғол қилиб бериб қайтариб

юборганда ич-ичидан суянган эди, чунки унинг Нишопур билан Хиротни ҳеч қаршилик кўрсатмасдан ана шу подшоҳга топширганининг сабабларини отаси тафтиш қилиб қолишидан кўрққан эди. Абдуллатиф Балхга қайтиб боргандан кейин отасига қарши душманлик байроғини кўнгил лавҳига тикди, Улугбекдан норози бўлган кишиларни атрофига йига бошлади. У ҳатто аҳли тужжорни ҳам ўз тарафига ағдариб олди. Бунинг учун Балх музофотида томғо солигини бекор қилиш ҳақида фармон чиқарди. Абдуллатиф ўзини оқлаш мақсадида отаси билан оралари бузилиб қолишига гўёки Улугбекнинг унга нисбатан номехрибонлик ва адолатсизлик мақомида туришини баҳонайи сабаб қилиб кўрсатди. У сўраганларга «Қамина Хирот, Маишҳад, Бистом теварагида бўлгон жангу жадалларда жонумни аямадум, ўлимга тик боқдум ва ёғий бирлан қаттиқ олишдум, отам эрса вилоят ва мамлакатларга юборгон фатҳномаларида иним Абдулазизнинг номини мендин аввалга қайд эттурди. Ва яна Ихтиёриддиндоғи хазинамни ҳам олуб қўйдилар.»

853 йилнинг муҳаррами (1449 йил март ойи)да Мирзо Улугбек қишлоқдан Самарқандга қайтди. Бирдан-бир мақсади ўртадаги низони тинч йўл билан бартараф қилиш эди. Фақат шуни ўйлади, шунинг кетидан тушди. Бу хусусда амирлар ва аркон давлат билан кенгашди. Улар билан бир эмас, бир неча кенгаш ўтказди. Лекин бунинг чора-тадбирини тополмади, чунки гишт аллақачонлар қолипдан кўчиб бўлганди. Самарқандда ҳам Абдуллатифни ёқлаб юрувчилар йўқ эмасди. Ҳарий Малик, Шоҳ Вали баҳодир ва Таваккал барлосга ўхшаш ота-болани уриштириб қўйиб томошасини кўрмоқчи бўлганлар ғимиллаб қолишган эдилар. Улар ким зўр чиқса, ўшани ёқлағувчилар тоифасидан эдилар.

— Тукқон отага қўл кўтаргон фарзанд — фарзанд бўлурму? Ундоқ фарзанднинг баҳридин ўтгон яхши, боридин-йўғи дуруст...

Таваккал барлоснинг бу сўзлари Улугбекнинг қулоқларини ўқдай ялаб ўтди. Кимдир яна бир илмоқли гап билан юрагининг бир учини чим этиб юлиб олди. Қисқаси Улугбек ўйлаб ўйига етолмайдиган бир аҳволга тушиб қолди. Нима, ҳамма ҳам шу фикрдами? Энди тукқан фарзандига қурол кўтаришни қолдиму! Улугбек йигилганларга бир-бир назар ташлади. Уларнинг фикрини билиб олмоқчи бўлди. Лекин ҳамма ер чизиб ўтирарди. Сукутни амир Шоҳ Вали бузди.

— Ёъзозу икром, сийлашларнинг ҳам чеки бор, подшоҳим. Мирзо Абдуллатиф ҳаддидан ошди чамаси, қулингизнинг фикри ожизича ани Балхдин ихрож қилмоқ даркор.

Улуғбекнинг ўғилларидан, хусусан Абдуллатифдан аламзада бўлиб юрган Ҳарий Малик Таваккал барлоснинг гапларини бош иргитиб тасдиқ қилди.

Абдуллатифнинг тарафдорлари ўзларини фош қилдилар-у, лекин бошқалардан асло садо чиқмади.

Жайхуннинг нариги тарафидан бўлса ҳар куни бири биридан ташвишли хабарлар келиб турарди. Шу бўлди-ю, охири ота билан ўғил ўртасида уруш чиқди. Улуғбек ҳам Насафга лашкар йига бошлади.

Раби ул-аввалнинг бошларида (1449 йил апрел ойининг охири) Улуғбек қўшинни Балхга қараб етаклади. Лекин вақт ўтган, ташаббус аллақачон қўлдан кетган эди. Дарёнинг Мовароуннаҳр соҳилида бўлса биронта кема ёки қайиқ кўринмасди. Уларни аллақачон Абдуллатифнинг одамлари нариги қирғоққа олиб кетиб бўлишган. Кечувлардаги қоровуллар ва сувчилар ҳам қаёққадир гойиб бўлишган. Дарёнинг нариги қирғоғида эса аҳвол тамоман бошқача: дарёга яқин жойлашган қишлоқлар, шаҳарлар ва истехкомлар лашкар билан лиммо-лим. Абдуллатиф отасига нисбатан икки баробар кўн лашкар тўнлаган...

Абдуллатифнинг ўрдусида ҳам мулоҳазали одамлар бор эди. Улар мирзонинг ҳузурига кириб уни ҳарчанд насиҳат қилиб ёмон йўлдан қайтармоқчи бўлдилар, лекин Абдуллатиф уларга қулоқ осмади, отаси билан ярашиш тўғрисидаги таклифни рад қилди.

Иккала қўшин ҳам кечувга биринчи бўлиб ташланишга ботинолмай, турган жойида туриб қолди. Ота билан ўғил шу тариқа уч ой — ота дарёнинг ўнг соҳилида, ўғил бўлса унинг сўл қирғоғида тиш-тирноғигача қуролланган ҳолда турдилар. Ҳар икки тарафдан кичик-кичик гуруҳлар аҳён-аҳёнда, кўпинча тонг отмасдан бурун, дарёдан кечиб ўтар ва қисқа жанг қилиб яна орқасига қайтиб кетардилар. Бир сафар Улуғбек рақибини доғда қолдирмоқчи бўлди. Қўнлардан бир куни у сара йигитлардан бир гуруҳини куёви мирзо Абдулла бошчилигида дарёнинг нариги тарафига жўнатди. Мирзо Абдулла бир илож қилиб Абдуллатифнинг қоровулларидан ўтиб олди-ю, лекин ишнинг уёғи юришмади. Абдуллатиф қўйган пистирмага дуч келиб, мағлуб бўлди. Мирзо Абдулланинг ўзи бўлса асирга тушиб қолди. Абдуллатиф уни тўрт йигити билан

ярим ялангоч қилиб қўйиб юборди. Асирларнинг қолганлари эса тигдан ўтказилди.

Абдуллатиф яна бир неча бор Абулқосим Бобур хузурига одам юбориб, уни Улуғбекка қарши урушга тортмоқчи бўлди. Лекин Абулқосим Бобур унинг йўлига юрмади. У ўта эҳтиёткор ва тadbиркор одам эди. Борди-ю, Абдуллатиф унинг ёрдамида отасини бирёқлиқ қилгундай бўлса, оқибати нима бўлишини яхшилаб мулоҳаза қилиб кўрди. Шунинг учун ҳам Бодҳисда турган амир Ҳиндукага қўшимча аскар юборди ва унга «мирзо Абдуллатифнинг хатти-ҳаракатларидин бохабар бўлуб турулсин», деб буюрди. Абдуллатиф кейин ҳам бир неча бор уни ўз тарафига тортишга ҳаракат қилди, лекин бундан ҳам фойда чиқмади.

Сирасини олганда, Улуғбекнинг омади келмади. Тўнгич ўғил бевафолик қилиб қилич ўқталиб турган ана шу кезлари кенжа ўғил ақл-фаросат билан иш тутмади. У яна раият ва амирларни ранжитди, яна ўша кайфу сафоларга берилди. Ўўшиндаги амирлар Самарқандда қолган аҳлу оиласининг тақдиридан чўчий бошладилар, уларнинг ўртасида шу боисдан норозилик кучайди. Бу қанақаси, ахир! Улар бу ерларда жонни жабборга бериб юрган бўлсалар-у, подшоҳнинг эркатойи кўнглига келган ишни қилса, уларнинг иззат-нафсига хуруж этса! Амирлар ўртасида кўпдан бери давом этиб келаётган шивир-шивирлар бора-бора подшоҳга қарши фитнага айланди. Улуғбек фитнани бошда сезиб қолди ва турли йўллар билан унинг олдини олди. Амирларнинг баъзиларига юрт инъом қилди, бошқаларини қимматбаҳо матолар, зару олтинлар билан сийлаб кўнглини олди. Эндигина ўрдудаги гала-говур босилган ҳам эдики, кўп йиллардан бери Улуғбекнинг тузини ичиб хизматини қилиб юрган темурий Султон Абу Саид мирзо исён кўтарди. У бир куни илк сахарда қўл остидаги арғин қабиласи йигитларидан тузилган отлиқ қўшини билан ўз истехкомини ташлаб кетди ва Самарқандга қараб йўл олди. Султон Абу Саид тез орада Самарқанд остоналарида пайдо бўлди ва уни қуршовга олди. Мирзо Абдулазизнинг ихтиёридаги аскар Абу Саиднинг отлиқларидан икки баробар кўп эди. Шунга қарамай, қалъадан чиқиб душман билан беллашишга журъат қилмади. Абдулазиз билан Мироншоҳ қавчин қалъа дарвозалари ҳамда унинг буржу бораларига одам тайинлаб, мудофаа жангини ихтиёр қилдилар. Бу ҳақдаги хабар Термизга жуда тез фурсатда етиб келди. Улуғбекни ваҳима босди, энди нима бўлса ҳам Самарқандни сақлаб

қолиш зарурроқ бўлиб қолди, чунки пойтахтнинг қўлдан кетиши — тоғу тахтнинг қўлдан кетиши билан баробар эди. Шунинг учун ҳам у Ҳайхун бўйидан кўчиб, шитоб билан Самарқандга қараб юрди. Улугбек йўл-йўлакай ташвиш оғушида борди. Мирзо Абу Саидни бартараф қила олармикин? Ёки у боргунча Самарқанд қўлдан кетиб қолармикин? Абдуллатиф отасининг йўқлигидан фойдаланиб дарёнинг бериги қиргоғига ўтиб олмасмикин? Аҳвол шунга боргудай бўлса, унда Улугбек шубҳасиз икки ўт орасида қолади. Шу ўтларнинг алангасида куйиб кетмасмикин? Бу ҳам етмагандай, амирларнинг кайфияти ҳам бузуқ. Ахир улар кеча уни бандга олиб Абдуллатифга тошширмоқчи бўлмадиларми? Мана шу ўйлар Улугбекнинг юрак бағрини ўртади. Йўлда, Қаршига икки йиғоч қолганда, қўшинида яна бузилиш юз берди. Бир гуруҳ амирлар одамлари билан тунда қаёққадир ғойиб бўлишди. «Лашкар шу қадар паришон бўлдиким, — деб ҳикоя қилади тарихчи Абдураззоқ Самарқандий, — кўпчилик чодир ва бошқа буюм ва ашёларини ташлаб қочдилар. Улугбек зўр қийинчилик билан қўшиннинг озгина бир қисmini сақлаб қолди.»

Султон Абу Саид Улугбек билан беллашгани ботинмади. Унинг қўшини билан шаҳарга яқинлашиб қолганини эшитиб қамални бўшатди ва Туркистон тарафга қараб қочди...

Улугбек Самарқандда бир-икки кун қолиб, асосан йўқлигида содир бўлган аҳволни тафтиш қилиш билан банд бўлди. Аниқланишича, Абдулазиздан нафақат амирлар, балки косиблар ва савдогарлар ҳам норози эканлар. Шаҳзода кун оша бозор айланиб, заргарлик ҳамда ҳарир моллар ва кимҳобу атласдан тикилган зардўзий либослар сотадиган дўконларда, бозор ва расталарда кўзига қайси мато ёки буюм яхши кўринса, оқчасини тўламайин олиб кетаверадиган одат чиқариб олган экан. Отасининг қайду танбехларига қарамай, сулув қизлар ва бировларнинг канизакларини тортиб олиш ҳунарини ҳам тарк этмабди. Бунинг устига Низомуддин Хомушнинг одамлари ҳам ғимиллаб қолишибди. Улугбек ўғлини қаттиқ итобга олди. Мироншоҳ қавчинини аямасдан дўппослади...

Шаҳар ташвишларидан фориг бўлгач Улугбек қўшини тўлатиб яна Ҳайхун ёқасига, мирзо Абдуллатифга қарши отланди. Бу сафар у мирзо Абдулазизни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Пойтахтни муҳофаза этиш ишини яна ўша Мироншоҳ қавчинининг зиммасига юклади. Лекин энди ташаббус тамом қўлдан кетган эди. Абдуллатиф отаси

Абу Саид мирзо исёни сабабли Термиздан кўчган ҳамоно дарёдан ўтиб шаҳарни эгаллади ва Пули сангин орқали Самарқандга қараб юрди. Хузор билан Кеш осонгина қўлга киритилди. Мирзо Абдуллатиф шу ерда бир неча кун тўхтаб, теварак-атрофдан озиқ-овқат жамгарди, сўнг Кеш, Хузор ва бошқа ерларнинг лашкарини ҳам қўшиб Самарқанд устига отланди. Абдуллатиф тез орада Самарқанднинг шарқи-жанубий тарафида жойлашган Шероз туманига кириб борди. Улуғбекнинг асосий кучлари ҳам шу ерга йиғилган эди.

Самарқанднинг шарқи-жанубий тарафидаги Димшиқ қўрғонининг кунчиқарида жойлашган кенг текисликда ҳар иккала тарафнинг қўшинлари саф тортдилар. Улуғбек нимагадир ўз қароргоҳини баланд тепаликнинг кунботар тарафидаги ёнбағирликка ўринлаштирди. Бу ердан эса бўлажак жанггоҳ яхши кўринмасди. Қуёш чиқиши билан ёвлашувчи томонлар жунбушга келиб қолдилар. Улуғбек қўйнидан дастрўмолини олиб ёзди ва юқори кўтариб, бирикки марта силкитиши билан унинг ёнгинасида, беш олти қадам парироқда, тепаликда турган қарнайчи, сурнайчи ва ногорачилар ишга тушиб кетишди. Қарнайнинг наъраси, сурнай садоси; қўшногоранинг гумбир-гумбири осмону фалакни бошига кўтарди. Шундан кейин баронгор, жавонгор ва гулда турган амирлар қўлларини дуога очдилар ва қиличини гилофдан суғуриб аскарни жангу жадалга бошладилар. Абдуллатифнинг қўшини ҳам наъра тортиб ўзини жангга отди. Аскарлар жон олиб, жон бердилар. Ўша кун ирталабдан то чоңгоҳгача тиним билмай жанг қилдилар. Дастлаб Улуғбек қўшинининг қўли баланд келди. Душман баронгори кўп талофат кўрди. Жавонгор бўлса бирин-кетин берилаётган зарбага зўрга дош бериб турарди. Абдуллатиф чекиниш тараддудига амирлари билан от устида кенгаш қуриб турган бир пайтда Улуғбекнинг баъзи амирлари, Пирмуҳаммад Тоғой Буқонинг иғвосига учиб, Абдуллатифнинг тарафига ўтиб кетишди. Бу қўли баланд келиб турган қўшиннинг шаштини қайтарди, албатта. Юз берган шу хоинлик оқибатида лашкарда парокандалик ва бузилиш рўй берди. Бу воқеа тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, ҳижрий 853 йил шаввон ойининг бошида (1449 йил 19 сентябр) содир бўлди. Улуғбек ноилож қўшинга чекинишни буюрди ва ҳамма нарсаси қўлдан кетмай туриб Самарқандга етиб олиш ва унинг мустаҳкам қалъасига жойлашиб олиш тараддудига тушди. Ўша жангда Абдуллатиф билан бирга бўлган ҳожи Муҳаммад

Хусрав кейинча тарихчи Мирхондга мана буларни ҳикоя қилиб берган экан: «Агарда подшойи олам Улугбек мирзо Димишқ ёнида бўлгон урушда чодирни ўшал тепаликнинг бизга қорагон тарафига тикканларида эрди, мирзо Абдуллатифнинг тамом қўшуни жангу жадал майдонини тарк этуб қочгон бўлур эрди.» Ҳа, балким шундайдир. Лекин мағлубият сабаби бошқа тарафда — атрофида хоин кўпайганида, давлатига путур етганида эди. Буни Улугбек аллақачон пайқаган, шунинг учун ҳам чекинишни афзал кўрган эди. Ҳа, тожу давлатнинг не сабабдан иккирозга келиши сабабларини яхши биларди у. Ахир бир вақтлар Нуширвоин Одил билан қоҳин ҳикоясини кимгадир ўзи сўзлаб бермаганмиди?

Улугбек зўр умид билан Самарқанд остоналарига етиб келди. «Вордию бир илож қилиб қалъага кириб олиш муяссар бўлса, бас. Мирзо Абдуллатиф исёни бостирилғусидир албат», — деб айтди у ўшанда яқинларидан бирига. Афсуски, бу Мирзо Улугбек ва унинг ҳамроҳларига муяссар бўлмади. Мироншоҳ қавчин кўрнамаклик тариқини тутди ва шаҳар дарвозаларини Улугбекнинг юзига ёпди, уни она шахрига, ўз қароргоҳига киритмади. Бу қандай адолатсизлик ўзи? Кечагина қаршингда тиз чўкиб лутфу эҳсонингга умидвор бўлиб турган кимса бугун юзингга оёқ қўйса! Улугбек бу мунофиқни ўшанда йўқ қилиб юбормаганига пушаймон бўлди. Энди нима ҳам қила оларди. Бўлар иш бўлди. Бу ерда ортиқча қолишнинг фойдаси йўқ энди...

Абдуллатиф отасини таъқиб қилмади — уч кун Шерозда қолиб кетди. Амирлардан бири мирзонинг кўнгли хуш пайтини топиб ишни пайсалга солишнинг оқибати яхшиликка олиб келмаслигини ётиғи билан айтган эди, Абдуллатиф «қўяверинг, қария уёқ-буйёқни бир айланиб кўрсун, кўрамиз нимага эришур эрканлар», — деб қўя қолди. Ҳа, у буйёқдан хотиржам эди. У аллақачон Мироншоҳ қавчин билан тил бириктириб қўйган эди.

Мирзо Улугбек ўғли Абдулазиз, яқин ҳамроҳлари ва содиқ қолган кичик қўшин билан Сайхун бўйларига, Шохруҳия қалъаси сари йўл олди. Бир вақтлар Банокат деб аталган ва Сугддан Шошга, ундан Хитойга борадиган карвон йўли устида жойлашган бу шаҳар Чингизхон истилоси даврида тамом вайрон бўлган эди. Амир Темур 1382 йили шаҳарни қайтадан тиклади ва кенжа ўғли Шохруҳ мирзо шарафига унга Шохруҳия деб от қўйди. Шохруҳия эски аслидан ҳам зиёда ва мустаҳкам қилиб қурилди. Унинг бу тарафида Сайхун, иккинчи тарафи эса

чуқур ҳандақ билан ўралган эди. Унда жамланган озиқ-овқат ва ем-хашак кам деганда ярим йилга бемалол етарди. Иўлда Улуғбек Абдулазизнинг қулоғига шивирлади:

— Ўшал қалъада уч-тўрт кун жон сақлайлик, кўрамиз, замон ўз ойпасида яна не ҳол суратини кўргузур эркан.

Улуғбек Абдуллатифнинг сулҳга кўнишига ҳамон умидвор эди. «Майли, огоингиз тожу тахт иштиёқида экан, садқаи сар, ани олаверсун, фақат урушни тўхтатса бас», — деди у Абдулазизга Шохруҳияга яқинлашиб қолганларида.

Шохруҳия кутволи Иброҳим ибн Фўлод Мироншоҳ қавчин қабилида иш тутмади. У шаҳарнинг эътиборли зотлари билан Улуғбекнинг йўлига пешвоз чиқиб, зўр ҳурмат ва эътибор билан уни ва ҳамроҳларини қарши олди ва қалъа ичкарисига олиб кирди. Кечқурун кутвол муътабар меҳмонлар шарафига қуюқ зиёфат берди, яна бир-икки кун уларга мулозамат кўрсатди, кейин у ҳам валеънематининг юзига оёқ қўйди. Воқеа бундай содир бўлди. Шохруҳияга келганларининг учинчи куни Улуғбек билан Абдулазиз сайру саёҳат илинжида қалъадан ташқарига чиқдилар ва эртадан кечгача Сайхун бўйларини кездилар, тўқайзорда қора кийик овладилар, бирмунча вақт Сайхун бўйида уёқ-буёқдан сўзлашиб ўтирдилар. Ҳа, Улуғбек бу дарёдан кўп бор ўтган, унинг сувини ичган. Лекин шу азим дарёнинг бу қадар ўзига хос тароватини ўшанда нимагадир пайқамаган экан. Бирмунча вақт унинг мавж уриб тўлганиб оқишини тамошо қилиб ўтирди. Ўшанда унинг кўнглидан «э, афсус, одамнинг умри ҳам сув каби тез оқиб ўтиб кетаркан» деган фикр ҳам кечди. Бу билан ўзининг умрини шу азим дарёнинг сувига қиёс қилди, «сув-ку узлуксиз оқиб тураркан-у, лекин менинг умрим оқишдан тўхтаб бораётибди, шекилли», — деб бир қадар афсус чекди. Унинг фикр-хаёлини бирдан гағ-гаглаб учиб келиб, буталар шохига қўнган қаргалар бўлиб юборди. «Ҳа, дарҳақиқат, қаргалар — қиш даракчисидурлар, бу йилги қиш ҳам яқинлашиб қолгонга ўхшайдур», деди у ўз-ўзига. Энди тожу тахтидан ажралиб, ўз юртига сигмай турган подшоҳнинг хаёлини қаргалар олиб кетди. Улуғбек ҳамон дарё мавжини тамошо қилиб ўлтирган ўглининг хаёлини бўлди:

— Қаранг-а, мирзо, аслида қарға ҳам маҳлуқот жумласидандур, инсонга қараганда уншоқ бир маҳлуқдир. Лекин анга Нарвардигори олам уч юз йил умр ато

қилибдур, одамизодга бўлса онинг тўртдан бирини ҳам бермабдур.

Мирзо Улуғбек огир тин олди. Сувдан ҳам тез оқиб кетган умрига ачинди. Шундан кейин яна бирмунча вақтгача сувга термилиб ўлтирди. Дўсту душманни фарқ қилмай, тилёғламачи одамларнинг таъсирига тушиб, қилган баъзи ишларини ўйлаб ич-ичидан ачинди. Шу пайт Самарқандда бўлиб ўтган бир воқеа унинг эсига тушди. Воқеа яна ўша Саид Ошиқ билан боглиқ эди. Бир вақт мухтасиб тариқат намоёндаларидан баъзиларига ҳам тил текиза бошлади, ҳаттоки халқ орасида машҳур бўлган жаҳр тариқини, яъни овоз чиқариб зикрга тушиш одатини бидъатга йўйиб, йиғинларда жаҳр билан зикр-санога тушувчиларни таъкиб остига олди. Мухтасиб ҳақиқатан ҳам ҳаддидан ошиб кетаётган эди. Ундан норозилик кучайди, бу гап подшоҳнинг қулоғига ҳам етди. Шундан кейин Самарқанд уламози жам бўлиб, бу масалани муҳокама қилишга қарор берди. Йиғинга нафақат самарқандликлар, балки Бухоро, Кеш, Шон ва Фарғона уламози ҳам иштирок этди. Улар орасида Жаҳрия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири Салоҳиддин Дизақий ҳам бор эдилар. Мунозара ва мубоҳаса қизгин бўлди. Пировардида Салоҳиддин Дизақий «Қуръон» ва «Ҳадис» китобларига асосланган ҳолда жаҳр ҳимоясида ўн уч далил келтирдилар. Шундан кейин Саид Ошиқнинг шашти бир қадар қайтди. Аҳли мажлис Салоҳиддин Дизақийнинг далилу исботларига қўшилдилар. Лекин шундан кейин ҳам Мирзо Улуғбек мухтасибга тегмади. Саид Ошиқ яна кўп йиллар мухтасиблигича қолди. Кейин, инсофу адолатга чақиришдан наф бўлмагач, подшоҳ уни мухтасибликдан бўшатди, лекин унга бирон зарар етказмади. Мухтасиб бўшагандан кейин ҳам тиниб-тинчимасди, яхши одамларни маломат қилиб юрди. Шунда ҳам Улуғбек унинг мушугини «пишт» демади. Лекин ҳозир, Улуғбек шунақа огир кунларга тушиб, ҳеч кимга керак бўлмай қолганда, ўша пайтларда подшоҳларга хос қаттиққўл бўлмаганига пушаймон еди. Ҳозир ҳам Туркистоннинг азим дарёларидан бирининг қирғоғида хаёл уммонига чўмиб, ер чизиб ўлтирганда мана шулар унинг кўнглидан ўтди.

Ота-бола, хизматкорлари билан қалъага қоронгу тушганда қайтдилар, лекин бу гап қалъанинг дарвозалари берк эди. Дарвозани тақиллатдилар, овоз бериб ўзларини таъиндилар, лекин фойдаси бўлмади. Ичкаридан дарвозабоннинг тўнгиллаган овози эшитилди:

— Қутвол жаноблари «дарвоза ҳеч кимга очилмасун», — деб буюргонлар, кетинглар бу ердин, йўллариингни берсин.

Шундан кейин Улуғбекнинг хотирига олий мақом хон Абулхайрхон ҳузурига илтижо қилиб бориш фикри келди. Лекин мулоҳаза қилиб кўриб, фикридан қайтди. Нима бўлса ҳам ота-бола ўртасида меҳру шафқат ва мурувват бўлишини андиша қилиб Самарқандга қайтиб боришга қарор қилди. Маъюс бир кайфиятда мулозимларига деди:

— Салтанатни Абдуллатиф мирзога тобширурмиз, чунки бундин ўзга чора йўқдур. Ўзимиз эрсак мадрасайи хосда толиби илмга дарс бериш ва расадхонада илм бирлан машғул бўлурмиз...

Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари яна Самарқандга қайтишди. Бу сафар ҳеч қандай гап-сўзсиз Шайхзода дарвозасини очиб бердилар. Абдуллатифнинг хизматкорлари уларни Боғи майдонга олиб келдилар. Боққа кираверишда, азамат бир терак тагида уларни мирзо Абдуллатифнинг ўзи қарши олди. Ота-бола қучоқ очиб кўришдилар. Шундан кейин хизматкорлар Улуғбек билан Абдулазизни дарвозадан кўп ҳам олис бўлмаган, боғ ўртасида жойлашган икки қаватлиқ, деворлари мармар ва рангдор қошинлар билан қонланган, чор атрофи айвонлик ихчамгина қасрга олиб бориб ўриплаштирдилар. Ўша куни кечқурун меҳмонхонада Улуғбек ва унинг ҳамроҳлари шарафига қуюққина бир зиёфат берилди. Абдуллатиф подшоҳларга хос ғурур билан, хонага ҳамма йиғилгандан кейин кириб келди. Уни бу йиғилганларнинг ҳаммаси, шулар қатори Улуғбек билан Абдулазиз ҳам, тик турган ҳолда қўл қовуштириб қарши олдилар. Абдуллатиф тўрга, отасидан юқориққа ўтиб ўтирди. Зиёфат совуққина ўтди. Ҳамма тарқалгандан кейин Улуғбек, Абдуллатиф ва Абдулазиз ҳоли қолишди. Лекин бирданига гаплари қовушиб кетмади. Ҳеч ким биринчи бўлиб сўз бошлашга ботинмади. Ўртага чўккан сукутни Улуғбек кўтарди:

— Сиҳат-саломатлигингиз нечук, мирзом? Ахлу аёлинингиз омонму эрурлар?

— Қуллуқ, худога шукур, ёмон эрмас. — Абдуллатиф отасига эмас, хонанинг шипига қараб шундай жавоб қилди.

Улуғбек у ҳам ҳол-аҳвол сўрар, деб бир неча дақиқа ўглининг кўзларига тикилиб турди, лекин ундан бошқа садо ҳам чиқмади. Ота шўрлик аллақандай бўлиб кетди. Энди ҳамма нарасага тушунди, фарзанднинг мурувватидан умидини узди ва айни муддаога кўчиб қўя қолди.

— Биз эмди ёшимизни ёшаб, ошимизни ошаб бўлдик,

мирзо. Бундин буёғига қолғон умрни илм-маърифат йўлига сарфламоқ маъқул кўринадур. Бунга сиз не дерсиз, мирзо? — Улугбек яна ўглининг кўзларига тикилди.

Абдуллатиф кутилмаганда ўртага ташланган маслаҳатдан бир оз ўнғайсизланди, лекин ўзини ўнглаб олди ва отасига яна тик боқиб иккиюзламачилик қилди:

— Подшоҳи олам зинда эрканлар, бизнинг он ҳазратнинг ўрнига ўлтиришимиз шариятга тўғри келарму эркан?

Дилдан айтилмаган бу гапга Улугбек ишонмади, албатта. Абдуллатиф шунчаики кўнгил овлаётган эди.

Улугбек ўглини имтиҳон қилишда давом этди.

— Қартайиб қолғон заиф бир кишининг тожу тахт, раият ва элу юрт ташвиши деб аталмиш оғир бир юкни елкасида кўтариб юриши эмди маҳолдур, мирзо. Бундин ташқари, биз мусулмонлик ҳажини ўташ ва ҳазрати пайгамбаримизнинг муқаддас қабрини зиёрат қилиш саодатига етишгонимизча йўқ. Бу ҳар бир мусулмон учун ҳам фарз, ҳам суннат эрур. Бундин тошқари, расадхонада ҳам қилатурғон юмушларимиз кўп, мадрасада илми толиб бизга мунтазирдур.

— Парвардигори оламнинг продаси ва надари бузрукворнинг хоҳиш-истаклари шундоғ бўлгач, бизда не ихтиёр.— Поқобил фарзанд таб тортмай шундай деди-я! Сирасини олганда нима ҳам дерди у. Кўп йиллардан бери орзиқиб кутган кун келди-ку. Энди у Амир Темури кўрагоннинг тожу тахтига эга бўлиб турибди. Ота тирик бўлса нима қилибди. Бугун тирик бўлса, эртага балки фоний дунёдан боқий оламга равона бўлиб қолса ажаб эрмас. Улугбек ўглининг кўзларига боқди. Абдуллатифнинг дилидаги фикрни англаш қийин эмасди. Бу унинг мугомбир кўзларидан шундайгина кўриниб турарди.

Ота-боланинг суҳбати шу билан тугади. Уларнинг балким кўп нарсалар тўғрисида гаплашишга майллари бўлгандир-у, лекин бошқа гаплари қовушмади. Охири фотиҳа ўқиб ўрипларидан қўзгалдилар. Мўлозимлар Улугбек билан Абдулазизни хоналарига кузатиб қўйишди.

Улугбек ўша кеча мижджа қоқмай тонг оттирди. Туққан фарзанднинг кўрсатиб турган каромати, бу етишмагандай аҳли сарой олдида отага қилган ҳурматсизлиги унинг юрак-бағрини ўртади. Кечагина тиз чўкиб оғзини пойлаб турган амирларни айтмайсизми?! Бугун улар ҳам бир умр бошини силаб келган валенёматдан юз ўгиришди. Қисқаси, тузини ичиб, туздонига туширишди. Наҳотки энди у ҳеч кимга керак бўлмаса?! Ахир у бирёқлардан довдираб

келиб қолган мусофир эмас-ку! У шу юртнинг фарзанди-ку, ахир! Шу ерда туғилди, улғайди, қирқ йил унга ҳукмфармо бўлди. Бугун бўлса юртига сиғмай турибди. Наҳотки дунё шундай қурилган.

Улуғбек ҳеч қачон ўзини шу тарзда бечора ва танҳо сезмаган эди...

Эртаси куни кечқурун ҳамма яна ўша меҳмонхонада тўпланди ва Мирзо Улуғбек тариқат машойихлари, уламо, фузало ва умаро олдида ўзининг сўнгги иродасини — тожу тахтни Абдуллатифга топишиб, қолган умрни тоат-ибодат ва илм-маърифат билан кечиришга қарор берганлигини эълон қилди. Табрик овозлари хонани бошига кўтарди:

— Боракалло, Муғисуддин Улуғбек кўрагон ва фарзандларининг умри узун бўлғай!

— Қутлуг бўлсин, мирзом! Тахту салтанат муборак!

— Абдуллатиф олий ҳазратларининг тахту салтанати у дунёю-бу дунё боқий бўлғай!

— «Боқий бўлғай»! Бу гапни Улуғбек илгари қаердадир эшитган эди. Лекин бирдан эслолмади. Улуғбек мажлисда ҳозир бўлганларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди ва нигоҳи Абдуллатифнинг ўнг тарафида тўртинчи бўлиб ўлтирган «Вотвот мунажжим»га тушди. Ҳа, энди эсига келди. Бу нидо ана шу одамдан чиққан. Бундан 44 йил муқаддам Амир Темур ўлим билан олишиб ётганда у худди шундай хитоб қилган эди. Қизиқ, бу зот энди Абдуллатифга «мунажжим»лик қилаётган экан-да. Ёши тўқсонлардан ортиб мункайиб қолган бўлса ҳам унинг ола кўзлари илгаригидай чақнаб турибди. Улуғбек уни бир қарашда таниди. «Йўқ, у ҳали кўп умр кўради, ҳали кўп бор мансабдорларга лаганбардорлик қилуб кун кечиради бу айғоқчи», — деди Улуғбек ўз-ўзига.

Аълам домла Улуғбек ва унинг фарзандлари ҳақиқага узундан-узоқ дуо қилди. Шундан кейин ҳамма бириккетин меҳмонхонадан чиқди. Улуғбек Абдуллатиф ва Абдулазиз билан қучоқлашиб хайрлашди.

— Тангри таоло сизларни ҳамиша ўз паноҳида асрасун. Яхши кунларда дийдор кўришайлик. — Улуғбек ҳаж зиёратини писанда қилиб шундай деди.

— Иншоолло! — Абдуллатиф отасига тик боқолмади. У ерга қараб шу жавобни қилди.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам Улуғбек ҳаж зиёратини ўйлаб ўғилларига омонлик тилади, «яхши кунларда кўришайлик» деб яхши кунларга умид билдирди. Лекин бу уларнинг сўнгги кўришишлари эканлигини на Улуғбек ва на Абдулазиз билишмасди. Буни фақат биргина Абдулла-

тиф биларди, холос. Боги майдондан чиқишгач, Улуғбек отига миниб мулозимлари билан Чўпон ота тарафига, расадхонага қараб йўл олди, Абдулазиз бўлса Боги беҳиштга, ўзининг доимий қароргоҳига қараб жўнади.

Бироқ, Абдулазиз кўзлаган манзилига етиб боролмади. У Боги беҳиштга яқинлашганда сал олдинроқда, йўл четида, терак тагида турган бир гуруҳ отлиқ йигитларга кўзи тушди. Шаҳзода ўгирилиб орқасида келаётган навкардан «булар ким бўлди эркан?», деган маънода имо-ишора билан сўради. Навкар елкасини қисди, чунки у ҳам уларни танимасди. Отлиқлар билан рўбарў бўлишганда улардан бири «чу», деб отига қамчи босди ва йўл устига чиқди, сўнг отдан тушиб икки букилиб мирзо Абдулазизга салом берди.

— Олий ҳазратлари сизга бошқа қароргоҳ таъйин этганлар, биз бирлан юринг, шаҳзода.

Абдулазиз навкарга диққат билан разм солди. У чопон ичидан совут кийиб, қилич осиб олган экан. Четда турган йигитларга қаради. Улар ҳам шу алфозда эдилар. Абдулазиз ҳаммасини англади. Булар Абдуллатифнинг йигитлари бўлиб, унинг буйруғи билан иш тутаетган эканлар. Улар шубҳасиз унинг жонига қасд қилишган. Лекин, энди нима ҳам қила оларди — улар кўпчилик. Абдуллатифнинг йигитлари Абдулазиз билан унинг навкарини чор атрофдан ўраб олдилар ва Кўксаройга олиб бориб тўқсабонинг одамларига топширдилар. Тўқсабонинг одамлари бўлса Абдулазизни тўртинчи қаватдаги хоналардан бирига қамаб қўйдилар.

Улуғбек шу кечани Али Қушчи билан бирга расадхонада ўтказди. Улар бир вақтларгача уёқ-буёқдан сўзлашиб ўлтирдилар. Пировардида Улуғбек шогирдига шу куни тожу тахтни мирзо Абдуллатифга топширгани, ўзи эса ҳаж сафарини ихтиёр қилганини айтди. Бу гапдан Али Қушчининг кайфияти бузилди, кўнглини ғашлик босди, лекин буни устозига сездирмасликка ҳаракат қилди. Кўнглига келган гапни айтмоқчи бўлди, лекин Улуғбек қаттиқ ҳориганиданми, ёки энди ҳаммасига этак силтади-ми, кўзларини юмиб олди. Али Қушчи бирмунча вақт кутди, лекин бўлмади. Улар ўтирган ерида шундайгина тўшакка ёнбошлаб қўяқолишди. Улуғбек хаял ўтмай ухлаб қолди. У Абдулазиз мирзо билан содир бўлган воқеадан тамом беҳабар эди.

Хижрий 853 йил рамазон ойининг еттинчиси (1449 йил 25 октябр). Эрталаб нонушта вақтида расадхонага Абдуллатифнинг навкари кириб келди ва Улуғбекнинг

Маккаю Мадина зиёратига бориш тўғрисидаги истаги инobatга олинганлигини хабар қилди. Улугбек бундан беҳад хурсанд бўлди-ю, лекин Али Қўшчини ваҳима босди. Улугбек буни сезиб шогирдига тасалли берди:

— Ташвин тортмангиз, мавлоно, ҳамма нарса тангри таолонинг инон-ихтиёрида. Мирзо бизга бир умрга унутиб бўлмас мурувват кўргузибдурлар.

— Йўқ, ҳазратим, бу ерда бир гап борга ўхшайдур, ҳар ҳолда эҳтиётлик тадорикини ҳам кўруб қўйгон яхши. Модомики жанoblари ўшал муқаддас жойларга боришга аҳд қилгон эрканлар, унда жанoblарининг бир ўзини ёлғиз жўнатиб бўлмайдур. Яқин ва содиқ кишиларимизни Сизга қўшгаймиз. Йўқ демасангиз, устоз, сизни ўзум кузатуб борсам.

— Ташаккур, мавлоно. Сиз кўпроқ бу ерда кераксиз. Сиз ҳам бўлмасангиз расадхонани ким тасарруф қиладур? Мирзо Абдуллатиф бизни ёлғиз қўймас. Ишончли, яхши одамларни ҳамроҳ қилиб берур, иншоолло.

Ҳа, дарҳақиқат Абдуллатиф отасига ўзининг содиқ кули ҳожи Муҳаммад Хусравни қўшди, жўнаш олдида уни хилватхонага чақириб бўладиган гапни уқтирди. Чиқиб кетаётганида эса унга таъкид қилди: «зинҳор ба зинҳор бу гаплардин ўзгалар огоҳ бўлмасун».

Хуллас, бу хусусда Улугбек билан Али Қўшчи кўн баҳслашдилар, талашиб-тортишдилар, лекин Мирзо Улугбек сўзида туриб олди. Охири деди:

— Ҳар иш тангри таолонинг иродаси билан бўлғай. Бошга не тушса кўрурмиз. Бу унинг «гап тамом, тортишиб ўтиришга энди ўрин йўқ», дегани эди.

Дастурхонга фотиҳа ўқидилар ва Улугбек хос хизматкорини чақириб сафар эгар-жабдуқини ҳозирлашни буюрди. У шу кунгидеъ йўлга чиқишга қарор қилди.

Ўша кунгидеъ пешин намозидан кейин Улугбек хос навқари, хизматкорлари ва ҳожи Муҳаммад Хусрав билан бирга Самарқандни тарк этди. Улар Боғи шамолни этаклаб қолган ҳам эдиларки, орқадан отларнинг дупур-дупури эшитилди. Охири булар мирзо Абдуллатифнинг йигитлари бўлиб чиқди. Отлиқлар йўлни тўсиб Улугбек билан унинг ҳамроҳларини шу ерда тўхтатдилар...

Улугбек сафар ҳозирлигини кўриб турган бир пайтда Абдуллатиф отасини ўлдириш тадорики билан банд бўлди. У Улугбекдан норози бўлиб юрган барча одамларни ҳузурига тўилаб уларга гап уқдирди.

— Кимда ким ўтмишда Улугбек мирзодин жабр кўрган бўлса хоннинг (Абдуллатиф Муғлуқ исмли ким бир мўғулни

шунчаки номига хон деб эълон қилган эди) ҳузурига борсун ва айтсунким, мирзо Улуғбек фалон вақтда фалон касимни қонунга хилоф равишда ўлдиртурғон, мен анинг хунини талаб қиламен. «Хон,— деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий,— «шаръан нима лозим бўлса шуни қилинлар», деб буюрди». Хоннинг ҳузурига арз-дод қилиб келганлар орасида Аббос исмлиқ девсийрат бир йигит ҳам бор эди. У бир вақтлар золимлиги учун Улуғбек тарафидан ўлимга ҳукм қилинган сулдус қабилиси бошлиқларидан бирининг ўғли эди. Аббос хоннинг ижозатини олиши билан Абдуллатифнинг олдига чопиб борди...

Отлиқлар Улуғбек билан унинг ҳамроҳларини айни йўлда тўхтатган пайтда Абдуллатиф шаҳар уламосини тўплаб Улуғбекни ана шу Аббоснинг қўлига топшириш хусусида мажлис қуриб турган эди. Мажлисга фақат аълам, қози калон ва шаҳар масжидларининг имомлари тўпланган эди. Тўрда Низомуддин Хомушнинг халфаларидан бири, остонада бўлса малъун Аббос чўк тушиб ўлтиришардилар. Мажлис аҳли бир неча вақт бошларини қуйи солиб сукут сақлаб ўлтирдилар. Тинчликни аълам домла бузди.

— Муҳтарам жамоага маълум ва равшандурким, қаршингизда тиз чўкуб ўлтиргон мўмин-мусулмоннинг отаси бундин ўнму-ўн бешму йил, аниги валлоҳу аълам хотирдин фаромуш бўлибдур, бурун бизу сизга маълум бўлмагон сабаб ила Улуғбек мирзонинг амри бирлан қатл этилгон эркан. Эмди ушбу йигит падари бузрукворининг хунини сўраб келибтур. Бу хусусда жамоанинг фикри не бўлғай?

Низомуддин Хомушнинг халфаси, имомларнинг кўпчилиги Аббоснинг даъвосини қувватлаб сўзладилар. Фақат қози калон Шамсуддин Муҳаммад Мискин уларга қарши чиқди.

— Хунталаблик жоҳилиятдан қолгон бир расм-одат. Бу хусусда муқаддас китобларда, шунинг киби «Қуръони карим»да айтилғони барчамизга аён. Халқ орасида одам ўлдирганлик ёки ноҳақ қон тўкканлик учун жуда бўлмагонда дийага тортурлар. Ахир аҳли мажлиснинг кўпчилиги мавлоно Бурхонуддин Маргинонийнинг тамом мусулмон оламига машҳур бўлгон «ал-Хидоя»сини, ҳеч бўлмагонда «Мухтасари виқоя»ни ўқигон кишилардур. Абу Ҳанифа жанобларининг «ал-Фикҳ ал-акбар»ичи? Они ҳам ўқигонмуз. Инсоф ва истиҳсон ила иш тутиш зарур. Ахир подшоҳ кимнидир ўлимга маҳкум этгон бўлса эл-

юрт эмнияти ва рифоҳияти деб қилгон. Модомики шундай эркан, у шарият олдида жавобгар эрмас.

Имомлар билан халфа фикрида қаттиқ туриб олдилар. Пировардида можаро кўтарилди. Кимдир чой қуйилган пиёлани қозикалонга қараб отди. Мансаб ва мартабаси ҳаммадан юқори бўлган аълам овози борица бақирди:

— Ҳой, жамоа! Қойси ерда ўлтиргонингизни унутманг, ахир, бу ер Чорсу бозори эрмас!

Ғала-говур аста-секин босилди. Аълам ҳаммани бир-бир кўздан кечириб чиқди. Кўпчиликнинг кўзларида тобеълик ва бўйсунуш аломатларини кўргач, тўшак қатидан тўрт букланган қоғозни олди ва уни ёзиб биринчи бўлиб ўзи муҳр босди, сўнг ўнг қўлида ўлтирган хожа Ҳизр масжидининг имомига узатди. Имом қоғозга шунчаки бир кўз ташлаган бўлди, сўнг у ҳам унга муҳрини босди. Бошқалар уни ўқиб ҳам ўтирмадилар, муҳрларини босдилар-у, қўйдилар. Фақат қозикалон Шамсуддин Муҳаммад Мискин қоғозга муҳр босмади. У ҳатто ўша хатни қўлига олмади ҳам... Улугбекни қатл этиш тўғрисидаги фатво шу тариқа имзоланди. Аълам уни ҳамон останада тиз чўкиб ўлтирган Аббосга узатди.

— Мана, бўтам, ол! Худо биз бандаларини кечирсун!

Аббос ўрнидан санчиб турди, бориб аъламдан қоғозни олди, икки букилиб жамоага таъзим қилди, сўнг фатвони тўрт буклаб қўйнига солди-ю қўллари кўксида орқаси билан юриб хонадан чиқди...

Қози Шамсуддин Муҳаммад Мискин уйига бир аҳволда аранг етиб борди ва меҳмонхонага кириб ўзини кўрпача устига отди. Тамадди ҳам қилмади. Туни билан мижжа қоқмай тўлғониб чиқди, эрталабга бориб эса чинакамига бетоб бўлиб қолди. Шу тариқа у бир ҳафта чамаси ўсалланиб ётди. Ўша кунлари кўп валийлар ва фақиҳларнинг ҳаёти унинг кўз ўнгидан кечди. Не-не софдил кишилар тўғрилиқ орқасидан азоб чекишмаган, қувғинга учрашмаган, қурбон бўлишмаган! Абу Ҳанифа, Ибн Ҳанбал, Нажмуддин Кубро ҳам эътиқод йўлида қурбон бўлганлардан эмасми?! Ибн Ҳанбал муътазаллийларга қарши тургани учун халифа Маъмун (813—833) ва ал-Муътасим (833—842) томонидан бир неча бор қамалган ва жазога тортилган, Абу Ҳанифа бўлса қози калонлик лавозимини қабул қилишга розилик бермагани учун халифа Мансур (754—775) уни зиндонга ташлади ва у ўша ерда калтак зарбидан ўлиб кетди. «Мухтасари Виқоя»га шарҳ ёзган бир олим ҳукмдор талаб қилган масала бўйича фатво беришдан бош товлагани учун уни қўл-оёғини боғлаб ётқизиб қоқ белидан гўла

каби арралаб ташлашган экан. Қози калон ўзининг тақдирини ҳам ўшаларникига қиёс қилди. «Эгилиб кун кўргандин кўра тик туриб ўлғон яхши»,— деди у охири... Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас, мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Мискин ҳам оламдан кўз юмди. Айтишларича, кимдир унинг овқатига заҳар қўшиб берган эмиш...

Ҳа, юқорида таъкид бўлганидек, Абдуллатифнинг йигитлари Улуғбек ва унинг ҳамроҳларини Боғи шамол этакларида тутиб қолдилар. Шундан кейин содир бўлган воқеани ўша фожеа тепасида бўлган ҳожи Муҳаммад Ҳусрав тарихчи Мирхондга батафсил ҳикоя қилиб берган, олим эса уни ўзининг «Равзат ус-сафо» номлик китобига битиб қўйган экан. Келинг, биз ҳам китобдаги ана шу ҳикояни келтириб қўя қолайлик:

«Шом пайтида мирзо Улуғбекнинг узангисида Самарқанддин чиқдик. Ул жаноб ўзида йўқ хурсанд ва бахтиёр эрдилар, муборак кўнгулларига нимарса келса тортинмай сўйлардилар. Бир оз масофа ўтилгондин сўнг кутилмаганда кимдир орқамиздин от қўюб бизга етишди. Отлиқ йигит сўнггра менинг илгимдин тутиб четга тортди. Анга тикилиб қарадим, кўрсам сулдус қавмига мансуб мирзо Абдуллатифга тегишли йигитлардин эркан. Мен ондин «хўш, нима гап ўзи», деб сўрадим. У қулоғимга шивирлади: «мирзо Улуғбекни бирон ободон ерга олуб боруб туRING ва ўшал жойда кутинг. Мирзо Улуғбек подшоҳ эрур, шу сабабдин зоти олийларининг ҳаж сафари ҳам турку тожикни ҳайрон қилатурғон тарзда, зўр дабдаба бирлан кечмоғи лозим, бунга тайёргарлик эрса ҳали поёнига етишмагон!» Қутилмаган бу ҳодисадин таажжубланиб онинг юзига тикулдим. Ул менинг шубҳаларимни сизди чоғи, баланд овоз бирлан деди: — Аълоҳазратларининг амру фармонлари шу.

— Фармонга бош эгурмуз,— дедим мен унга.

Ўша отлиқ йигит қайтиб кетгандан кейин мирзо Улуғбек мендин «не гап», деб сўрадилар. Мен анга бўлгон гапни айтдум. Хулласи калом, яқин орада кичик бир қўрғон бор эркан, ўшал ерга боруб тушдик. Ҳаво бироз совуқ эрди. Аълоҳазрат ўчоққа ўт қалаб юборишни буюрдилар. Навкарлардин баъзилари ушбу юмушга тутундилар ва ўтни катта қилиб ёқдилар. Тасодифан ўчоқдин учғон учқун мирзо пўстунининг пешига учуб тушди ва онинг бир четини куйдира бошлади. Мирзо Улуғбек они енг бирлан уриб ўчирди ва «аҳвол не эканин сен ҳам билдинг-а?!»— деб ўчоқдаги оловга хитоб қилдилар. Шундин кейин унинг кайфияти тамом бузилди, огир-огир

тин олиб, изтироб чека бошладилар. Бир оз фурсатдин кейин мирзо Абдулазизнинг ҳол-аҳволини суриштирдилар:

— Мирзо Абдулазиз омонму эркан? Балким қатлга еткурмадиларму эркан они?

Мен анга тасалли бериб, юпатишга ҳаракат қилдум...

Бир вақт эшик очилуб Аббос исмли кимса шериги бирлан кириб келди. Аълоҳазратнинг кўзлари онга тушиши бирлан ранги ўчди, сапчиб ўрнидин турдилар ва ташланиб Аббоснинг кўкрағига бир мушт тушурдилар. Аббос орқасига тисарулди, шериги орқадин келиб мирзо Улуғбекка ёпишди, илгини қайируб пўстинини ечиб олди. Шу пайт Аббос тошқариға арқон олиб келиш учун чиқиб кетди. Мен подшоҳ таҳорат қилиб олсун учун эшикни ичдан занжирлаб турдим. Сўнг Аббос кириб Улуғбек жанобларининг қўлларини боғлаб тошқариға судраб олиб чиқди ва машъала ўрнатилгон дарахт остиға олуб боруб тиз чўктирди ва ул бесаодат қиличини ғилофидин суғурди ва ул одил ва олим подшоҳнинг бошини танидин жудо қилди. Биз эрсак аввал уйнинг теварак-атрофиға беркиниб ётдик, сўнг барчамиз Самарқандга қайтдик».

Ҳа, Улуғбекнинг ҳамроҳлари огир пайтда унга ёрдамга келмадилар, аксинча, барчаси бурчак-бурчакка яшириниб, томошабин бўлиб ётдилар, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ёвузликни амалга оширганларидан кейин Самарқандга қайтиб бордилар. Оби Суж ариғининг бўйгинасида жойлашган кичик бир қалъада эса боши кесилган Улуғбек билан олишув чоғи унинг қўйнидан тушиб тупроққа қорилиб ётган китоб қолди, холос...

Олтинчи боб

ҚИЛМИШ-ҚИДИРМИШ

«Қилмиш-қидирмиш». Қадим замонлардан бери оғиздан-оғизга кўчиб юрган бу мақол заминида зўр ва аччиқ ҳақиқат ётади. Деҳқон аҳли «нима эксанг шуни ўрасан», дейди. Бу мақол ҳам ҳаётдан олинган, аччиқ ҳақиқатнинг меваси. Ёки Бобур мирзонинг мана бу гапларини олиб кўрайлик. У ёзади:

Ҳар кимки вафо қилса вафо топғусидур,
Ҳар кимки жафо қилса жафо топғусидур.
Яхши киши ёмонлиқ кўрмагай ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса жазо топғусидур.

Мақолларни ҳам, Бобурнинг ҳаётдан олиб айтган мана шу ибратомуз ўғитли гапларини ҳам ҳамма яхши билади. Лекин бунга амал қилганлар ҳам бор, қилмаганлар ҳам.

Сирасини олганда, инсон дунёга бир марта келади, икки марта эмас. Шу сабабдан яхши одам ўзидан яхши ном қолдиришни орзу қилади, шуни истайди, шунга интилади. Лекин бунга етишганлар ҳам бор, етишмаганлар ҳам. Бу кўп жиҳатдан инсоннинг ўзига боғлиқ. Бир умрга ёмон отлиғ бўлиб қолиш ҳам мумкин. Бу — инсон табиатида бўладиган тапгазарлик, хасадгўйлик ва очкўзлик сингари ёмон хислат оқибати. Мана шундай хислатга мубтало бўлган одамдан яхшилик чиқмайди, бундайлардан ёмонликнинг ҳар қанақасини — пасткашлик, тубанлик, хоинликни кутса бўлади. Шунинг учун ҳам бунақалардан яхши ном қолмайди. Мана, мирзо Абдуллатифни олиб кўрайлик. У ўқимишли, салоҳиятли йигит эди, лекин унинг мезожида ёмон унсурлар голиб эди. Шунинг учун ҳам ундан мана шунақа пасткашлик, тубанлик, хоинлик содир бўлди. У тугдирган, унга ҳаёт ато қилган инсоннинг ҳаётига чанг солди, уни ўлдирди. Шунинг учун ҳам бир умрга у ёмон отлиқ бўлиб қолди, падаркуш деган

ном орттирди, абад ул-абад шу ном билан тарихда қолади, энди...

Баъзилар «хотиранинг умри қисқа бўлади», дейишади. Балким бу маълум даражада инсонга нисбатан тўғридир, чунки кўпинча яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам вақт ўтиши билан инсон хотирасида унут бўлиб кетиши мумкин. Лекин тарихнинг хотираси кучли. У ҳеч нарсани унутмайди. Мана, масалан, падаркушлар Абдуллатифдан аввал ҳам бўлган. Ундайларни ва уларнинг қилмишларини тарих ўз саҳифаларида сақлаб қолди. Мана бундан ўн тўрт аср муқаддам Сосонийлар сулоласига мансуб шахзодалардан Шеруя тожу тахт иштиёқида отаси Кубод биринчини (498—531) ўлдириб, унинг тахтини эгаллади. Лекин хукмронлиги олти ойдан ошмади, вабо касали уни отаси ёнига судраб кетди. Ундан фақат падаркуш деган ном қолди, холос. Аббосийлардан Мунтасир ҳам 861 йили отаси Мутаваккилга қўл кўтарди ва уни ўлдириб халифалик тахтини эгаллади. Лекин у ҳам олти ойдан ортиқ тахтда ўтиролмади — ўлиб кетди. У ҳам ота ўлдирган деб ёмон отлиғ бўлиб тарихда қолди. Мана энди бунақа тавқи лаънатга мирзо Абдуллатиф учради.

Ҳижрий 853 йил рамазон ойининг тўққизинчиси (1449 йил 26 октябр). Бугун ҳам Самарқанд одатдагидай уйқудан турди. Эрта саҳардан Регистон теварагидаги кўчалар, бозор ва расталар ҳар кунгидай гавжум. Аввалгидай ҳар ким ўз юмуши билан овора... Лекин нимагадир шу бугун кўчада сипоҳийлар кўп. Суворийлар кўчаларда тинимсиз у ёқ-буёққа қараб от чопиб ўтиб туришибди; чорраҳаларда ва бозорларда, чойхона ва гузарларда миршабнинг одамлари ҳар қачонгидан кўпроқ. Нима бало, яна урушми? Ё бўлмаса саройда бирон кор-ҳол юз бердими? Лекин нима бўлганини ҳеч ким билмасди. Боғи шамолнинг этагида, Суж ариғи бўйида содир бўлган қотилликдан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. «Қор ёғди — излар босилди» бўлиб кетгандан кейин қанақасига ҳам хабари бўлсин, ахир авом халқнинг шахид кетган подшоҳнинг жасади ўша кечасиёқ яширин тарзда шаҳарга олиб келиниб, эски қабристоннинг бир четига кўмиб қўйилди, қабр ўрни эса теп-текис қилиб ташланди. Бу ишни қилганлар ҳам тигдан ўтказилган эди...

Чопар Боғи майдон дарвозасидан ўтганда тун яримлаб қолганди. Абдуллатиф ҳали ётмаган. Хобхонанинг бир бурчагида боғ тарафга қараган даруча ёнида ташқарига тикилганича кўнгли ғаш, чироқ ёқса ҳам ёришмайдиган

бир алфозда ўтирибди. Аббос ишнинг ухдасидан чиқолдимикан, ёки Улугбек ва унинг мулозим ҳамда хизматкорлари унинг ўзини даф қилдимикан? Ҳамма гап хожи Муҳаммад Хусравда. Борди-ю у хоинлик қилиб сирни Улугбекка очиб қўйган бўлса-чи? Мана шу ўйлар унинг қалбини мушук бўлиб тирпарди, ҳаловатини бузган эди. Шу пайт оҳиस्ताгина эшик очилиб, хос мулозим кирди ва чопар борлигини хабар қилди.

— Кирсун!

Мулозим девсийрат бир йигитни бошлаб кирди. Йигит тиз чўкиб Абдуллатифга таъзим қилди. Абдуллатиф уни бир кўришда таниди. У Аббос билан бирга Улугбекнинг кетидан борган ўзининг хос йигитларидан бири эди. У чўк тушди ва хожасининг кўзларига жовдираб тикилди. Абдуллатиф даст ўрнидан турди ва оҳишта-оҳишта босиб бориб унинг қаршисида тўхтади.

— Гапир, не хабар келтурдинг?!

— Подшоҳи олам, Улугбек мирзо кўрагон жаноби олийлари фоний дунёни тарк этуб охират сафарини ихтиёр қилдилар. Чуқур ҳамдардлгимизни қабул этинг, аълоҳазрат. — Чопар кўзига ёш олди. Ҳар ҳолда хожаси отадан ажраб турибди, бошига огир мусибат тушган. Балким Улугбекнинг ўлимида унинг қўли йўқдир, уни қозондек салла ўраганларнинг фатвоси билан ўша аблаҳ Аббос ўлдирди, деган хаёлга ҳам борди у. Лекин Абдуллатифнинг юзида ачинишдан аломат ҳам йўқ, кўзлари эса қушқақуруқ эди. У шунчаки қўлларини юзига тортиб «аллоҳу акбар, худо раҳмат қилсун» деди қўйди. Кейин чопардан сўради:

— Анави бадбахт қойда қолди? — У Аббосни сўради.

— У йўлда отдин йиқилуб тил тортмай ўлди, аълоҳазрат.

Абдуллатиф «хайрият», дегандай чуқур тин олди, юзида хотиржамлик аломатлари пайдо бўлди, сўнг удайчини чақиртирди.

— Шул мард йигитга муносиб чопон кийдирулсун, яна минг динор кепаккий инъом ҳам берулсун, мартабаси ўнбошилиқга кўтарилсун.

Навкарга совға-салом ва ўнбошилиқ ёрлиғи топширилди. Йигит совгани олиб Абдуллатифга чуқур таъзим қилди ва орқаси билан юриб хонадан чиқди. Абдуллатиф остонада турган хос мулозимга «кузатиб қўй!» деб ишора қилди. Ўнбошини бог дарвозасига етганида шартта чопиб ташладилар.

Ота энди йўқ. Амир Темурунинг тожу тахти, мамла-

катнинг инон-ихтиёри энди унинг қўлида. Тўғри, тож даъвогарлари ҳали йўқ эмас, аксинча, улар аллақанча: Абдулазиз, Султон Абу Саид, мирзо Абдулла, Абулқосим Бобур, Султон Муҳаммад... Лекин улар эндиликда унинг учун хавф-хатарли эмас. Абдулазиз Кўксаройда қамокда ётибди. Мирзо Абдулла ҳам ўша ерда. Султон Абу Саидни яқинда Бухоро доругаси тутиб зиндонбанд қилди. У ҳозир Бухоро арки ичидаги зиндонда суварак билан чаёнга ем бўлиб ётибди. Алоуддавла, Абулқосим Бобур ва Султон Муҳаммад бўлса бу ердин йироқда, Хуросонда. Буёғини олганда, уларнинг Абдуллатиф билан ишлари йўқ. Улар Шохруҳнинг тожу тахтини талашиб бир-бири билан ёқалашиб ётишибди. Хулласи калом, Абдуллатиф энди Мовароуннахрнинг яккаю-ягона хожаси, Хуросон билан Ироқ бўлса қочмас. Тангри «ол, қулим», деса бас, кунмаскуни бу мамлакатлар ҳам унинг иқтидорли қўлига кириб қолар. Мана шу фикр-хаёл билан Абдуллатиф бирмунча вақт тик турганича қолди, лекин барибир нимагадир кўнгли ғашлигича қолди...

Эртаси куни Абдуллатиф ҳеч кимни қабул қилмади, ҳатто «зарур юмушим бор», деб ёлиниб-ёлворганига қарамай, айғоқчилар бошлиғи «Вотвот мунажжим»ни ҳам унинг олдига киритишмади. У эшик оқога хира пашшадек ёнишиб кўп ялинди:

— Аълоҳазратга айтатурғон муҳим ғаним бор, жаноби эшик оқо. Жуда зарур, подшоҳлиқнинг эмну омонлигига оид хабар келтурғонмен, жаноби эшик оқо.

Эшик оқо пинагини ҳам бузмади:

— Аъло ҳазрат букун ҳеч кимни қабул қилмайдурлар. Ясовул келмасдин бурун жўнаб қолинг, тақсири олам. Сизда нима кўп — тоза хабар кўп, давлат аҳамиятига молик хабар кўп. Эртага эрта менен келинг, унғача яна бошқа янгилари ҳам топилуб қолур, қўшиб айтурсиз.

«Вотвот мунажжим» бўш келмади: дўқ-пўписа ҳам қилиб кўрди:

— Кейин хижолат бўлуб қолурсиз, жаноби эшик оқо. Яна пушаймон бўлиб юрмангиз, «кейинги пушаймон — ўзингга душман» деган нақлни эшитмағонмусиз?

— Эшитганмен, жаноб! Лекин барибир бугун сизни подшоҳ ҳазрати олийларининг ҳузурига киритмайдурмен, ахир эртага эрта менен келинг, деб айтдим-ку!

«Вотвот мунажжим» энди ҳақорат сўзларга ўтди. Шундан кейин эшик оқонинг жаҳли чиқди ва ясовулни чақиртирди. Ясовул еркиндикни икки буклаб даст кўтариб айвондан улоқтирди.

Эртаси куни хуфтон намозидан кейин Абдуллатиф Кўксаройга борди. Ҳеч тарафга қайрилмай тўғри тўртинчи қаватга кўтарилди ва Абдулазиз ётган хона олдига келиб тўхтади. Соқчи белбоғидан калитни ёчиб олиб қулфни очди. Абдуллатиф эшикдан кирган ҳамоно уни ичидан занжирлаб олди. Мирзо Абдулазиз Убайд Зоконийнинг «Ушшоқнома»сини ўқиб ўлтирган экан, шарҳани эшитиб, кўзини китобдан узди, оғасини кўриб суюнчи ичига сиғмай кетди, даст ўрнидан турди ва унга қўл қовуштириб салом берди. Абдуллатиф иниси билан қучоқлашиб кўришди, сўнг оға-ини ўлтиришиб бирмунча вақт уёқ-бўёқдан сўзлашиб ўлтирдилар. Лекин гаплари кўп ҳам қовушавермади. Пировардида Абдулазиз оғасининг сўзларида самимият сезмади. Шунчаики қараганда у ўзини подшоҳларга хос тавоноликда тутарди-ю, лекин ичдан қандайдир изтироб чекаётганлиги, нимадандир ҳадиксираётгани кўзларидан сезилиб турарди. «Бир гап борга ўхшайдур», деди ўзича Абдулазиз. Абдулазиз ҳайрон бўлди, ўйлади, лекин барибир ўйлаб ўйига етолмади. Абдуллатиф охири фотиҳа ўқуб ўрнидан турди. Оға-ини яна қучоқлашиб илиқ хайрландилар. Абдуллатиф тилёғла-малик қилди:

— Хўб, хайр бўлмасам, шаҳзодам. Сизни, аҳли оиламиз бирлан парвардигори оламнинг паноҳига тобшурдим, омон бўлингиз.

— Қуллуқ, огажон. Бахтимизга Сиз ҳам омон бўлингиз. Сизни ҳам таъғри таоло ўз паноҳида асрасун.

Абдуллатиф эшикка яқинлашиб қолганда Абдулазиз унга мурожаат қилди:

— Падари бузрукворимиздин хабарингиз йўқму? Алар омонмулар?

— Хабарим йўқ, тинч бўлсалар керак. Яна ўша расадхонасида осмону фалакни остин-устун қилуб тинтиётгандурлар-да.

Абдулазиз ўрнига ўлтириб китобни келган жойидан очиб энди ўқиниша тутинган ҳам эдики, эшик яна очилди. Абдулазиз дарҳол китобдан кўзини олди. Қаршисида икки ясовул билан таппиш жаллод турарди. Абдулазиз сапчиб ўрнидан турди ва уларга ташланди. Лекин кучлар теги эмасди. Бунинг устига Абдулазизнинг қуроли ҳам йўқ. Шундай бўлса ҳам у анча олишди, охири қоровуллар унинг қўлларини қайириб йиқитдилар, арқонлаб устига қоп ташладилар ва ташқарига судраб олиб чиқдилар. Ўша кеча Абдулазизнинг ҳам боши кесилди.

Абдуллатиф шу тариқа яна бир рақибини бартараф

қилди. Энди мирзо Абдулла қолди. Хўш, уни нима қилади? Улугбек мирзо ақлли, зийрак ва ўқимишли бу жиянини жондан яхши кўриб қолганди. Шахзоданинг айниқса тарих илмига рағбати зўр эди. У машҳур муаррих Шарафуддин Али Яздийдан таълим олган, Балазурий, Табарий, Диноварий, Гардизий, Вассоф, Жувайний, Ҳамдуллоҳ Қазвиний сингари катта олимларнинг китобларини ўқиган, ўрганган эди. Илми нужум, риёзиёт ва шеър илмидан ҳам хабари бор эди унинг. Отаси Иброҳим Султон вафот этгандан (1435 йил 4 май) кейин ҳокон саид икки ёшлик набирасини Форсга, отасининг ўрнига ҳоким қилиб тайинлади. Лекин у ҳали балоғат ёшида бўлмаганлигидан давлат ишлари опаси Руқия бегим билан оталиғи Шамсуддин Шерозийнинг қўлида қолди. 1447 йили Форс вилоятини мирзо Султон Муҳаммад босиб олгандан кейин мирзо Абдулла Ҳиротга қочиб келди ва маълум вақт Алоуддавла билан бирга бўлди. 1448 йили Улугбек Хуросон устига қўшин тортиб келганда мирзо Абдулла Тарноб ёнида бўлган урушда Алоуддавладан қочиб Улугбекка келиб қўшилди. Улугбек уни кейинча куёв қилиб олди, доимо, қасрда бўлмасин, уни ўзи билан бирга олиб юрди. Ўлимадан уч ой илгари, Жайхун бўйида Абдуллатифга муқобил бўлиб турган кезлари Улугбек уни валиаҳдликка мўлжаллаб ҳам қўйган эди. Энди бу валиаҳд ҳам унинг қўлида. Мирзо Абдулла ҳам Кўксаройда маҳбус бўлиб ётибди. Улугбек мирзога валиаҳд бўлса бўлар-у, лекин Самарқанд тахтига эга бўлолмайди у энди. Лекин Абдуллатиф уни ўлдирмайди, тириклайин зиндонда чири-тиб юборади. Абу Саид-чи? У ҳам ҳозир унинг қўлида. Хўш, уни нима қилиш керак? Мирзо Мироншоҳнинг бу набираси мирзо Абдулладан тўққиз ёш катта, ҳаётнинг аччиқ-чучуғини озми-кўпми тотган йигит. У ҳозир йигирма бешга тўлиб, йигирма олтига қадам қўйган. Айни тўлишган ва ҳар тарафлама етишган вақти. Ақли ҳуши ҳам жойида, ҳарб ва сиёсат сулуқларини Абдуллатифдан кам билмайди. Қайсарлик, мутакаббирлик ва мансабнарастликда ҳам ундан қолишмайди. Шу боисдан Улугбек уни кўп ҳам ёқтирмас, лекин ҳарбий салоҳиятини қадрлаб, уни доимо ўзи билан бирга олиб юрди, ўзидан узоқлаштирмади. Абдуллатиф унга ҳам қўл теккизмасликка қарор қилди. У ҳам зиндонда чириб кетаверсин, майли. Абдуллатиф арқонини бу қадар узун ташлаб қўйини бекизмасди, бу-нинг сабаби бор эди. Мирзо Абдулланинг ўлими Алоуддавла билан Султон Муҳаммаднинг қаттиқ ранжитилиши мумкин, Султон Абу Саиднинг эса Бухорода ҳам, Самарқандда ҳам

нуфузли тарафдорлари бор. Абдуллатиф буни ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди, албатта.

Қўксаройга бориб келган кечаси Абдуллатиф яхши ухлолмади. Энди кўзи илинди дегунча тушига алланарсалар кирарди: гоҳ жарликдан қулаб кетади, гоҳ қутурган ит болдиридан бир парча гўштини узиб олади. У шу тариқа гўр азобида тонг оттирди. Таҳорат олиш учун ўтаётганда айвонда устинга йўланиб ўлтирган «Вотвот мунажжим»га кўзи тушди. Айгоқчи подшоҳни кўриши билан ўрнидан санчиб турди ва икки букилиб салом берди. Абдуллатиф аввал уни кўриб нафрати келди. «Яна бирон касофат ишнинг бошини қўзиб келди бу иблис», деб ўйлади. Таҳорат олиб ўтириб мулоҳаза қилди: «Балким муҳим бир гап топиб келгандур, ахир уни биз салтанатнинг кўз-қулоғи қилиб қўйганмиз-ку!», деб ўзига тасалли берди. Шунинг учун ҳам таҳоратхонадан қайтишда бу сафар унинг саломига бош иргитиб алик олди. Нонушта вақтида эса уни хонайи хосга чақиртирди.

— Ассалому алайкум аълоҳазрат, ширин ухлаб турдингизму? Янги айёмингиз муборак бўлгай.— «Вотвот мунажжим» ўзини ерга отди ва эмаклаб бориб Абдуллатифнинг оёқларини ўпди. Сўнг дастурхоннинг четгинасига чўққайиб, подшоҳни узундан-узоқ дуо қилди.

Абдуллатиф косадаги ўзидан қолган ширгуручни унга узатди. «Вотвот мунажжим» бу зўр илтифот учун мирзога қуллуқ қилди, сўнг, косада қолган овқатни бир қандамда чап-чап қилиб еди ва косани хафсала билан ялаб қўйди.

— Хўш, еркиндик, яна қандоғ гап тонуб келтурдинг?

— Баъзи амирларингиз, аълоҳазрат, тескарилиқ тариқини тутгон кўринадур, олампахоҳ.

— Кимлар эркан алар?

«Вотвот мунажжим» сайраб кетди:

— Идику барлос, Рустам барлос, Сиддиқ барлос, Султоншоҳ барлос ва бир-икки тархоний.— «Вотвот мунажжим» уларнинг ному-лақабларини ҳам бирма-бир айтди.

— Хўш, алардин не номуносиблиқ содир бўлибдур?

— Алар кеча ШОҳи зиндада ҳазрати Қусам ибн Аббос мақбарасининг зиёратхонасида қандайдир махфий мажлисда қатнашибдурлар. Ўша ерлик шайхларнинг биридан сўраб билдим. Мажлисни Бобо Хусайн Туркистоний отлиғ бир амир уюштирган эрмиш.

— Бу, Бобо Хусайн дегани ким эркан ўзи?

— Шаҳид бўлгон подшоҳнинг содиқ қуллари жумласинин эрмин.

Ҳа, Бобо Ҳусайн Туркистоний Абдуллатифнинг эсига тушди. «Ажабо, ахир у астойдил бел боғлаб ва садоқат билан бизга хизмат қилуб туруб эрди-ку? Нега шундай бўлди?» Абдуллатифнинг боши қотди. Лекин англади. «Ҳа, масала равшан. Ул бадқирдор, ёмон мақсад билан ичимизга илон бўлуб киргон эркан-да!» деди Абдуллатиф ўз-ўзига. Сўнг удайчини чақиртирди. Айгоқчига адрас чопон билан бир халта оқча инъом қилинди. Шундан кейин тўқсобони чақиртириб, фитнанинг олдини олиш чораларини кўришни буюрди. «Ул бадқирдорни тириклайин тутуб келтурулсун», деб буюрди тўқсобога. Абдуллатиф бу ерда Бобо Ҳусайнни назарда тутди.

Улугбек ўлдирилган куннинг учинчисида Абдуллатиф Боғи чинорда катта зиёфат берди. Дастурхон олтин табақларга тузалган турли-туман мевалар, ширинликлар ва бошқа ноз-неъматлар билан тўла, тилла кўзаларда подшоҳлар учун деб махсус тайёрланган мусаллас ва гулоб. Ҳар тарафда наргис чехрали, нари юз машшоқлар дилни эритадиган нағмалар чалмоқдалар, масиҳо дам хонандалар дилни ўзига ром этиб турли мақомлардан хонини қиладилар: нари юз, фаришта манзар дилбарлар, ой тан, жавзо камарлик маҳбубалар рақсидан етти осмон фаришталарининг оғзи очилиб, бармоқларини тишлаб қолган эдилар. Лекин шундай базму сафо ҳам Абдуллатифнинг гаш кўнглини ёзолмади. У базм охиригача тунд бўлиб ўтирди, бугун одатдагидан кўн ичди ва охири қаттиқ маст бўлиб қолди. Базм поёнлаб қолгач, у имо қилиб ёнига вазири аъзам Камолуддин Абдулвосеъни чақирди ва унинг қулоғига нималарнидир шивирлади. Вазири аъзам оҳиста ўрнидан туриб ташқарига чиқиб келди ва ўз ўрнига қайтиб ўлтираётиб Абдуллатифга ер тагидан қаради ва «айтганингиз бўлди», дегандай маъноли қараб қўйди...

Базм тарқалди, лекин бир умр ота-боланинг қиличини чошиб келган Идику барлос, Рустам барлос, Сиддиқ барлос, Султоншоҳ барлос ва яна бир печа тархоний амирларни Абдуллатиф тутиб қолди. Амирлар бунинг сабабини билолмай, ҳанг-манг бўлиб туриб қолдилар. Абдуллатиф ўнг қўлига йўланиб аранг ўрнидан турди, хиёл довдираб кетди, сўнг ўзини тутиб олди. Ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ ўзи амирларга заҳарини сочди. Ўнг қўлининг бош бармоғини найза қилиб, ҳар бирининг кўкрагига бир-бир туртиб чиқди, сўнг итобда давом этди:

— Биламен сенларни, ҳар бирингни биламен, обдон

яхши биламен. Юзларингда табассум-у, лекин қўйниларингга тош солуб олгонсанлар! Сенларга ишонмайдурмен, чунки отамизга хиёнат қилдинглар, куни келиб бизни ҳам ташлаб кетасенлар. Балким энди Абулқосим Бобур хизматиға бел боғлаб тургондурсенлар, ё Султон Абу Саидни банддин бўшатиб, тахтга ўтқизмоқ мақсадин кўзлаб, пайт пойлаб тургондурсенлар?!

Рустам барлос вазминлик билан сўз қотди:

— Аълоҳазрат, бизлар неча вақтдин бери сизнинг қиличингизни чопуб келаётурмиз, гуноҳимиз не? Таънаю дашномларингиз ўрунсиз, мирзом! — У яна бир нима демоқчи бўлиб оғиз очган эди, Абдуллатиф шартта кесиб оғзига урди:

— Бас қил, аблаҳ! Йўқса тилингни сугуриб олурмен!

Султоншоҳ барлос қаттиқ жаҳли чиққанидан бурнининг учигача қизариб кетди:

— Ҳақоратингиз ўрунсиз, мирзом, бизни беҳуда маломат қилманг, биз бунга муносиб иш қилганимиз йўқ.

Мирзо Абдуллатиф унинг ҳам оғзига урди.

— Бу маломатларга чидолмайдурмиз. Керагимиз бўлмаса жавобимизни беринг, мирзо. — Рустам барлоснинг тоқати тоқ бўлганди, гапнинг пўсткалласини айтди қўйди.

Абдуллатиф ўзини тутолмади, чошиб бориб Рустам барлоснинг юзига бир тарсаки туширди, бошқаларини оғзига келган ибора билан ҳақорат қилди. Подшоҳга қўл кўтариш гуноҳи азим ҳисобланарди, шунинг учун амирлар жаҳлга ҳай бердилар ва Абдуллатифга қўл силтадилар-у, бирин-кетин хонадан чиқиб кетдилар. Лекин ташқарида уларни пойлаб туринган эканлар. Амирлар қилич ялангочлаб турган ясовулларнинг қўлига тушдилар. Ясовуллар қуролсиз ва кайфи ошиб қолган амирларни бирма-бир шартта-шартта чошиб ташладилар...

Боги чинорда базми жамшид бўлган ўша куни Улуғбекка садоқат сақлаб, теварак-атрофда яшириниб ётган амирлар, шунингдек Улуғбек мадрасасининг мударрислари ва талабалари, марҳум подшоҳга ҳурмат сақлаган косиблар ва олимлар пинҳона расадхона билан мадрасага йиғилдилар. Шаҳид бўлган подшоҳга атаб фотиҳа ўқилди, ош берилди. Расадхонадаги фотиҳа-хонлиқка Али Қушчи бошчилиқ қилди, мадрасага йиғилганларни шайхулислом мавлоно Бурхонуддин кузатди...

Абдуллатиф давлат ишларидан ташқари ўзини олим-фозил қилиб кўрсатиш учун ҳам озмунча ҳаракат қилмади. Туркистон ёки Фарғона сафарларидан бўш вақтларида шаҳар уламосини тўплаб, бирор масала ҳусусида мубоҳаса-

лар ўтказиб турарди. Бу билан у «илмда отамдин кам эрмасмен», демоқчи бўларди. Абдуллатиф баъзида жумъа кунлари масжиди жомеъда ўқиладиган хутбани ҳам ўзи ўқийдиган одат чиқариб олди. Бунақа тартиб Халифани рошидин замонида жорий этилганди. Бу билан Абдуллатиф ўзини биринчи халифаларга: Абубакри Сиддиқ, Умари Хаттоб, Усмони Аффон ва Али Муртазога тенглаштирмоқчи. ҳар қандай подшоҳ ёки хондан эса ўзини юқори қўймоқчи. Баъзида у мадрасаларга бориб дарсларда иштирок қиларди. Бу билан у ўзини яна отасига тенглаштирмоқчи бўлади. Тарихчи Мирхонд унинг бир куни Улугбек мадрасасида илми наҳв ва сарф дарсида иштирок этганлигини ҳикоя қилади. Бу ҳикояни унга Шамсуддин Муҳаммад Жожирмий номли мударрис сўзлаб берган экан. Ўшанда дарсда араб тилида феъл мавзӯни ўтилаётган экан. «Феъл,— деб сўз бошлади ўшанда мударрис,— араб лафзида айрим ҳолларда «дахаб» («кетмоқ») сўзи билан ҳам ифодаланур». Абдуллатиф даст ўрнидан туриб, мударриснинг сўзини бўлди. «Фос лафзида ҳам айнан шундоқ ҳол учрайдур, масалан, «рафтап» («кетмоқ»), деди у ва мисол ҳам келтирди: «Фалон кас рафт» («Фалон киши кетди»).

— Офарин, мирзом, ақлу-заковатларига хасанот! — Мударрис икки букилиб унга қуллук қилди.

Талабалар қарсак чалиб, Абдуллатифни олқишладилар. Шундан кейин Абдуллатиф ўзини еттинчи осмонда фараз қилди. У ўзига-ўзи деди: «Мен отамдин ҳам маълумотлидурмен, ул зот илми сарф билан илми наҳвни бизчалик яхши билмайдур».

Ва яна Абдуллатиф сарой эшикларини машойиху дин уламоларига кенг очиб қўйди. Бу билан у «мен отамга муқобил ўлароқ дини исломга равнақ берурмен», демоқчи...

Шу тариқа олти ой вақт ўтди. Абдуллатиф мамлакатни бошқаришда ўта қаттиққўллик билан иш тутди. Бирон киши, хоҳ у вазир бўлсин, хоҳ амир ёки оддий сарой хизматчиси бўлсин, унинг бир гапини икки қилолмас, йигинларда унинг ижозатисиз мамлакат аҳволидан сўз очолмас, қисқаси, очиқ фикр айтишга ботинолмас эди. Бунга журъат қилган кишининг ҳоли не кечиши ҳаммага аён эди. Абдуллатифнинг хос мулозимларидан бири тарихчи Абдураззоқ Самарқандийга, Абдуллатиф ўлдирилгандан кейин, мана бундай деган экан: «Самарқанднинг жамъий умароси ва ақобирлари анинг дағал гаплари ва хатти-ҳаракатидин мажруҳу-абор бўлдилар. У на кексани

хурмат қилар ва на кичикка мурувват кўргизар эди. Рааё-ю бароё кимга арз-дод қилишни билмасди... Мен анинг яқин махрами эрдим. Уни ўлдириш ҳақида бўлгон мажлисдин ҳам хабарим бор эрди, лекин Абдуллатифнинг қаҳридан кўрққонимдин онга бу ҳақда бир нима демадим».

Қаранг, Абдуллатифнинг зулми унинг хизматида бўлганларнинг ҳам жонига тегибди. Қолаверса, ҳамманинг сабр косаси тўлиб топи. Абдуллатифдан порози бўлмаган одамнинг ўзи кам қолибди. Унинг номига хутба ўқилган кун қасида битган бир кекса шоир ҳам бир кун китобфурушлар растасида бу қилган ишидан нушаймон бўлганини очик ошкора айтибдур. Ўша шоир кўп яхши қасида битган экан. Мана ўша қасидадан бир нарчаси:

Бобонг зулми замон юзидин ювиб ўтди,

Одил отанг адолат отини қувиб ўтди.

Муборак эгинингаким салтанат тўни битди,

Харна қодирсен кўрсат, эй, навбат кун етди.

— Садқайи анго салтанат чопони, ул маҳлуқ олти қари бўзга муносиб эркан, — деди йиғинлардан бирида ўша Бобо Ҳусайн Туркистоний.

Хулласи калом, Улугбек билан Абдулазизнинг Абдуллатиф ўтказган қирғиндан бир илож қилиб жон сақлаб қолган амирлари ана шу Бобо Ҳусайн Туркистоний деган кекса амир теварагига уюшдилар. Уларга, умуман Абдуллатифдан безор бўлган бошқа амирлар ва хизматкорлар ҳам қўшилдилар. Шайхулислом Бурхонуддин ҳам Бобо Ҳусайн Туркистоний тарафига ўтди. Фитначилар 854 йил раби ул-аввал ойининг 25-нчи кун (1450 йил 8 май) қош қорайганда Улугбек мирзонинг Кўҳак ариғи бўйида, расадхонага туташ бўлган боғчасига тўпландилар. Абдуллатифни орадан кўтариб ташлаш режасини мана шу ерда шунитиб олдилар. Мажлис қисқа бўлди. Асосий гапни Бобо Ҳусайн Туркистоний билан шайхулислом Бурхонуддин айтишди. Гапни Бобо Ҳусайн бошлади.

— Муҳтарам жамоа! Маълумингиз, мирзо Абдуллатиф туққан отани ўлдирди, туғингон инининг бошин кесди, бир умр жонини жабборга бериб темурийлар хонадонининг қиличини чоғғонларни ҳам аямайин бирип-кетип ёсоққа еткурмоқда. Эл-юрт аро зулму бедодлигини кучайтирди. Ёзининг жонимизини ҳовучлаб ушбу манзилга йиғилгони-мизнинг боиси шулким, онинг тадбирида не иш қилмоқ даркорлигини маслаҳатлашиб олмоқдур. Каминанинг фикри ожизига кўра, ул золимни ўртадин кўтариб ташлаш

фурсати етди, бу бадкирдорнинг зотим илғиши маздумларнинг этагидин юлуб ташлаш вақти келди. Хўш, онинг тадбири қандог бўлур? Ушбу хусусда кимнинг қандай фикр-мулоҳазаси бор? Жамоа йўқ демайтурган бўлса, мавлоно Бурхонуддин жанобларининг фикр-мулоҳазаларини эшитсак, бас.

Жамоа Бобо Хусайннинг таклифини маъқуллади:

— Тўғри, борчамиз шайхулислом жанобларининг маслаҳатларига мунтазирдурмиз. Айтнинг, жаноб, қулогимиз сизда, — дейишдилар йиғилганлар бир огиздан.

Шайхулислом шошилмай, руҳонийларга, умуман зиёлиларга хос салобат ва вазминлик билан сўз бошлади:

— Мирзо Абдуллатиф Шохруҳ мирзо бирлаш маҳд улё Гавҳаршод бегимнинг арзандаси. Алар мирзонинг таълим-тарбияси борасинда ҳеч немарсани аямагонлар. Шу боисдин ҳам ул жаноб зукко, фаҳм-фаросатлик, кўп илмлардин бохабар бўлуб етишдилар. Дунёвий илмларини, хусусан, тарих, шеър, наҳву-сарф ҳамда риёзиёт ва нужум илмларида тенгқурларидин сарфароз бўлди. Ва яна шаҳзода диний илмларини ҳам дуруст биладурлар. Диний масоил ва илмларининг далоилини мушкулотсиз ечиб бера олиш мақомига етгондурлар. Локин, афсус-надоматлар бўлғайким, хасадгўйлик, тангназарлик ва мутакаббирлик киби иллатларнинг ғубори мирзо Абдуллатифнинг дил ойнасини занглатган кўринадур. Шаҳзодага ёпишган хунук сифатлар, валлоҳу аълам, бегим жаноби олийлари саъий ҳаракатининг самарасига ўхшайдур. Магар онинг мезожи ушбу иллатлардин ҳоли бўлғонда эрди, падари бузрукворидек одил подшоҳ ва забардаст олим бўлишлари мумкин эрди. Минг афсус, минг афсус жаноблар!

Шайхулислом бошқа бир нима демади. Бошқа гапирувчилар ҳам бўлмади. Лекин ҳамманинг кўзида Абдуллатифга қарши қўзғалган нафрат, уни маҳв этишга бўлган қатъият ўтлари алангаланиб турарди. Ўтирганлардан кимдир (қоронгу бўлганидин унинг юзини кўриб бўлмайди) балад овоз билан: «Ул бахти қаро эмди тожу-тахт ва салтанатга муносиб эрмас!» деди. Қолганлар: «Ори, эмди онга тириклар орасида ўрин йўқ!», деб унинг сўзларини қувватладилар.

Бобо Хусайн Туркистоний кенгашига қисқа қилиб якун ясади:

— Биз ўликлар ва тириклар отидин падаркуш Абдуллатифни ўлимга ҳукм қилурмиз, омин!

Йиғилганларнинг барчаси Бобо Хусайнга эрганиб, қўлларини фотиҳага очдилар:

— Аллоҳу акбар!..

Раби ул-аввалнинг 25-даи 26-сига ўтар кечасини мирзо Абдуллатиф Боғи майдонда ўтказди. Шу кунги мажлисга амирлар ва бошқа олий мартабали зотлардан биронтаси ҳам таклиф этилмади. Боққа эшик оқо, хожа саро, хизматкорлар, қоровуллар ва Абдуллатифнинг хос чухраларидан бошқа ҳеч ким киргизилмади. Абдуллатиф бу кечани фақат пари-пайкар ва малаксиймолар даврасида ўтказишни ихтиёр қилган эди.

Хожа саро харамдагиларни кундузиёқ, Абдуллатифдан базм хусусида кўрсатма олгандан кейин, қаттиқ огоҳ-лантирди:

— Валинеъматимизнинг кайфияти букун ҳам дуруст эрмас, балким илгаригидин бир баҳра хунукроқ кўринадур. Не қилсак ҳам ул жанобнинг муборак кўнгиллариға қувонч ва шодлик бағишламоғимиз зарур. Локин ниҳоятда ҳушёр бўлмоқ керак.

Хожа саро шу пайт қаршисида минг нозу-карашма билан «мени ҳам олинг» деб турган Дорияга қараб ўшқирди:

— Кўп жишиллама, Дория! Аълоҳазратнинг бугун рақсга майллари йўқ кўринадур. — Сўнг хожа саро «бугун подшоҳнинг хилват базмига сен, сен, сен ва сен борурсен», деб созанда ва хонанда қизлардан Робия, Зулфия, Маҳбуба ва Матлубаларни тайин қилди. Чоғирчилик ҳам, дастурхончилик ҳам ўша тўрт канизакнинг зиммасига юклатилди.

Базм мажлиси хуфтон намозидан кейин бошланди. Мажлис бу сафар одатдагидай қасрнинг катта меҳмонхонасида эмас, балки бог ўртасида, ислимий ва хитойий услубида қурилган ва Миён сарой деб аталувчи олти хонали шинамгина бинонинг меҳмонхонасида ўтди. Бу бино бир вақтлар мирзо Улугбекнинг дарсхонаси эди, подшоҳ давлат ишларидан фориғ бўлган пайтларда, кўпинча кечалари, шу ерда китоб мутолаа қилар, илмий иш билан банд бўларди. Мурасса дастурхон яқинда Абдуллатифнинг буюртмаси билан оёқлари шер панжасига ўхшатиб ясатилган катта хитойи хон устига ёзилди. Дастурхонда махсус асранган узум, олма, анор, тармева ва полудадан тортиб то писта, бодом ва асалгача; каклик ва бедана гўштидан тортиб, барра кабоб ва самбусагача зўр дид билан терилганди. Тилло кўзачаларда сара мусаллас ва гулоб; ёнида биллур қадахлар. Баковулбоши таомлардан бир-бир тотиб кўрди, тилло кўзачалардаги мусаллас билан

гулобдан ҳам бир қултум-бир қултум тановул қилди, сўнг базм аҳлига қуллуқ қилиб чиқиб кетди.

Одат бўйича бир-икки пиёла чой ичилди, сўнг Робия биллур қадаҳларни тўлатиб, аввал шахзодага, сўнгра дугоналарига бир-бир узатди. Майшат бошланиб кетди. Бироз фурсат ўтгач, мирзо Абдуллатифнинг имо-ишораси билан қизлар мусиқа асбобларини: Робия дуторни, Зулфия конунни, Маҳбуба гижжакни, Матлуба эса добни қўлга олишди. Боғ узра дилни ўртовчи қўшиқ янгради:

Невчун газабда жонон, не муддаоси, айтгил?
Ўткинчимۇ аҳд-паймон ё субҳ сабоси, айтгил?

Бўлмас сабабсиз асло бу шўхлигу-дилбарлик,
Бу шўхлигу саркашлик, қайда адоси, айтгил?

Юзида бор малоҳат, қаддида бор зарофат,
Бу кун замона ичра борму қиёси, айтгил?

Ишқ ичра кимки бемор бўлса йўқдур давоси,
Бир дам маҳбуб жамоли — ошиқ давоси, айтгил?

Дилсизлара лутф этмак айб эмасдур, эй жонон,
Ошиқлара раҳм этур ҳатто худоси, айтгил?

Ҳар кеч димоғимга ел зулфи исин келтурур,
Ҳамрозу ҳамдам анго боди сабоси, айтгил.

Фахр Банокатийни невчун арзон сотурсен,
Хожа, ақлинг олган ул рақиб ошноси, айтгил.

Қизлар қўшиқни эър маҳорат билан ижро этдилар. Ҳар қанақа дардга чалинганга шифо ато этувчи, ошиқларнинг ярасига малҳам бўладиган қўшиқ бўлди, бу. Абдуллатиф мирзонинг ҳам дили бир мунча ёришгандай бўлди. Икки қўлини хиёл кўтариб қарсак чалди, сўнг майкўзага қараб ишора қилди. Бу сафар қадаҳларни Зулфия тўлатди. Мирзога қадаҳ тутганда олмай, унинг белларидан қучди. Зулфия унинг тиззасига хиёл ўтириб майни ўзи ичирди. Мирзо «хурушига бу», деб унинг юзларидан тўйиб-тўйиб ўпди. Шу кеча Абдуллатиф хурсандчиликни маромига етказди, кўп ичди, қизларни навбатма-навбат қучоғига олиб ҳузур қилди. «Яраланган дилга туз сепувчи мажлис бўлди-да», — деди у ўз-ўзига. Сўнг қарсак чалиб хизмат-корни қақирди.

— Бориб хожа сарога айт, кеча бизга атаб келтирилгон тортиқни олиб чиқсун.

Хаял ўтмай хожа саро ўн беш — ўн олти ёшга борган ўрта бўйли, қадди-қомати келишган чиройли бир қизни етаклаб кирди. Истаранг дибо кўйлаги ва беқасам камзул унинг нозик ошноқ баданига жуда ярашган, бошидаги товус сурати солинган хитойи ипак рўмол унинг кулчадай чиройли юзини хиёл ёниб турарди, қошиқдай оёқларида бети, усти ва рангига зар бериб тикилган чиройли амиркон кафш...

Бу нозик-ниҳол паринайкар Ургут беги Тоймасбекнинг қизи бўлиб чиқди. Уш қуни-кеча «Вотвот мунажжим» хотини харам бекаси Биби Таманно билан бирга бориб, бекни у деб, бу деб кўндириб Самарқандга олиб келишган эканлар. Аслини олганда қизалоқ Биби Таманнога ҳам бегона эмасди. Тоймасбек бўлса Биби Таманнонинг кўз очиб кўрган эри эди. Тоймасбек бир вақтлар Улугбекнинг қушбегиларидан бўлиб, сағбонлик мансабида турган вақтда ўша Биби Таманнога уйланганди. Биби Таманнонинг пинҳона ўзига ёққан эркаклар билан дон олишиб турадиган одати бор экан. Тоймасбек уни бир қуни қушпа-қундузи ясовулбоши билан тутиб олди: шу заҳотиёқ уч талоқ қилиб этак қоқиб уйдан чиқиб кетди. Улугбек қушбегини яхши кўрарди. Воқеадан воқиф бўлгач, гап-сўз кўнаймасин, деб қушбегини Самарқанддан йироқлаштириб, Ургутга ҳоким қилиб юборди. «Теник мунчоқ ерда қолмайди», деган гап бор. Биби Таманнони «Вотвот мунажжим» хотин қилиб олди. Орадан икки ой ўтар-ўтмас Биби Таманно қиз кўрди, лекин, ўгай ота «қулдан тарқалган қурбонлиққа ярамас», деб уни қўлига ҳам олмади. Чақалоқни Ургутга олиб бориб бердилар ва уни Тоймасбекнинг саховатли онаси Ризвон биби боқиб катта қилди...

Абдуллатиф остонада ийманибгина турган бу қизга бир қаради-ю, тамом вужудига ут кетди:

— Қўрқмангиз, яқинроқ келингиз, бибича. — Абдуллатиф қўли билан имо қилиб, уни ёнига чорлади. Лекин қизча, бор гапини Биби Таманно бондан яхшилаб уқдириб қўйганига карамай, нима қиларини билмай турган ўрнида тураверди. Сал орқароқда тургон хожа саро хиёл эгилиб унинг қулоқларига шивирлади:

— Нима бало, хода-мода ютгонмусен, эгил, мирзога қуллуқ қил!

Қиз эгилиб Абдуллатифга салом берди, лекин турган

жойидан қимирлолмади. Кимдир оёқларини ерга михлаб қўйгандай сезарди у ўзини.

— Баракалло, отангизга раҳмат сизнинг, бибича. Сизни биздек содиқ қўлига етқузган эгамга шукр. Абдуллатиф ёнида виқор билан ўлтирган Зулфияга маънодор қараб қўйди. У мирзонинг жуда кўп хилват базмларида бўлган, унинг пима демоқчилигини кўзидан биларди. Зулфия даст ўрнидан турди ва бориб қизалоқни етаклаб мирзонинг ёнига олиб келиб ўтқазди, сўнг икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди-ю, эски жойига бориб ўтирди.

— Май келтурулсун!

Маҳбуба учиб ўрнидан турди ва икки биллур қадаҳга шароб тўлатиб мирзо Абдуллатиф билан унинг янги маҳбубасининг олдига келтириб қўйди.

— Сизнинг сихат-саломатлигингиз, кулиб боқғувчи бахту-тахтингиз учун, бибича! — Абдуллатиф қадаҳни тагигача сипқорди, қизалоқ бўлса бир-икки хўплаган бўлди-ю, қадаҳни оҳистагина хоннинг четига қўйди. Абдуллатиф унга хиёл ўгирилиб сўради:

— Малол келмаса, помингизни айтингиз, бибича.

Бу ердаги оддийгина ҳолат, мирзонинг ҳушмуомалалиги қизалоққа таъсир қилди шекилли, аввалги ҳаяжони бир оз босилди, аста-секин ўзига кела бошлади. Ийманибгина жавоб қилди:

— Баҳринисо.

Абдуллатифнинг қистови билан пайдар-пай май келтира бошладилар. Мирзо тангри таоло етказган бу кутилмаган бахтдан анма-мунча ичиб қўйди, кайфи ошиб, қўлларига эрк бера кетди. У тез-тез қўлини Баҳринисонинг елкасига ташлар, аҳён-аҳёнда уни тўшига тортар, хитойи рўмолини хиёл кўтариб Баҳринисонинг ширмондай юзларидан бўса узарди...

Қанпақлар шахзоданинг ғойибдан келган муҳаббатини янги-янги қўшиқ айтиб рағбатлантириб турдилар. Бу гал улар мирзо Абдуллатифнинг суюклисига атаб қўшиқ айтдилар.

Лол этуб ширин лабинг ҳатто шакарни қолдирур,
Тиниларинг маржони, бас, дурру гуҳарни қолдирур.

Қанд аларнинг баридин қилса латофатни даъво,
Тинглаб сузунг, уётинг қочгон, шаҳарни келтирур.

Гар кириб бўстонга сен этсанг хиром, хандон отиб,
Гул кулур, хандонлари оҳангда зарин қолдирур.

Зулфи занжирингга банд ел ҳам ўтолмас, водариг,
Чунки ул бемор ўлуб сендин ўзарни қолдирур.

Бу оламдин одамларга агар ёдгор бўлуб ўтса,
Бурундук сўзу сухан, фазлу ҳунарни қолдирур.

Шу тариқа базму-саффо ярим кечагача давом этди. Мирзо Абдуллатифнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам кайфи анча ошиб қолди. Бу хонада фақат Баҳринисо ҳушёр эди, холос. Абдуллатиф учун ҳам, бошқалар учун ҳам бир умрга эсдан чиқмайдиган бу ўлтириш, бу базми жамшид тонг отгунча давом этиши ҳам мумкин эди-ю, лекин канизаклари қурмагур мирзонинг кўнглига ёқмайдиган кўшиқ айтиб қўйишди.

Кимки бул водига келса, бошига давлат келур,
Юрса ким омад йўлидин омаду ҳиммат келур.
Шоҳлар ноғорасидин етгой қулоққа бу нидо:
Ки, сарой подишолара навбатма навбат келур.

Шу ерга келганда Абдуллатиф хонга шундай қаттиқ зарб билан мушт урдики, бўшаган ёки ярим-ёрти бўшаган тахсинчалар учиб тушиб чил-парчин бўлди.

— Яна қандог навбат?! Бу нидо сенларнинг узун қулоқларингга қойдин келди? Йўқол кўзимдин, мочагарлар, ҳамманг йўқол!

Абдуллатиф қўлидаги қадахни канизакларга қараб отди. Канизаклар зог қувлаган мусичадай ўзларини эшикка отдилар. Бир зумда меҳмонхона бўм-бўш бўлиб қолди. Бир вақт Абдуллатиф Баҳринисони ўйлаб ёнига қаради. Хайриятки, у ҳам учиб кетмабди, шу ерда экан. Абдуллатиф унга илтижо билан боқди:

— Мана кўрдингму, жоним, мени бу даргоҳда ҳамма ёмон кўраду, ёлғузмен бу оламда. Ҳеч бўлмаса сен ташлаб кетма, мени.

Абдуллатиф ўзини Баҳринисонинг қучоғига отди ва шу зайлда учиб қолди...

Шу кеча Абдуллатиф ёмон ухлади, тун бўйи алаҳсираб чиқди, ёмон тушлар кўрди. Энди кўзи илинган ҳам эдики, хонанинг эшиги «ғийт» этиб очилди ва остопада бошидан оёғигача оқ кийинган, новчадан келган нуруний бир чол пайдо бўлди. Абдуллатиф шиддат билан бошини ёстикдан кўтарди. Турмоқчи бўлиб чунон ҳаракат қилса ҳам бўлмади. Ўрнидан туролмади. Кимдир оёғини ҳарсанг

тошга бостириб қўйгандай эди. Икки қўлини ёнбошга тираб, аранг ўтириб олди. Чол «ҳа» йўқ, «бе» йўқ, тўғри бориб қозиққа осиб қўйилган нақшин ғилофли қилични олди, уни пеши билан артиб, кўзига суртди. Тоза Дамашқ пўлотида ясалган, дастаси фил суягидан, қимматбаҳо жавохирлар қадаб ишланган бу қилични ҳазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагон Дамашқни олганда шу ерлик моҳир қуролсоз усталар ясаб берган эдилар. Лекин у бу тенги йўқ қилични ўзи тақмади, суюкли набираси Мирзо Улуғбекка, яъни шу ерда ўрнидан туролмай, дағ-дағ титраб ўлтирган Абдуллатифнинг отасига совға қилди. Совғани топишириш олдидан Темурбек унинг дастасига мапа бу сўзларни ўйдириб ёздирганди: «Шу қилич меники эди, энди уни суюкли набирам Улуғбек баҳодирга инъом қилдим, чунки у салтанатимнинг куч-қудрати ва шавкати эрур. Мен бу дунёда нимаики мақсад қилган бўлсам унга эришдим. У ҳам мурод-мақсадига етсин». Абдуллатиф қария қилични яна жойига олиб бориб қўяр, деб кутди, лекин ундай қилмади. Аксинча, у қилични ғилофидан сугуриб олди, енг билан унинг сиртларини артди, бармоқлари билан унинг дамини текширди, у ёқ бу ёққа чопди, сўнг уни ерга тираганча Абдуллатифга тикилди:

— Қани, айтчи, қотил, бу қилични ҳазрати соҳибқирон сенга қачон инъом қилган? Қилични қаердан олдинг?

Қани энди Абдуллатифда бирон нарса дейишга мажол бўлса, журъат бўлса. Ўша ғурурий чолга ер остидан оҳиста боқди-ю, яна кўзларини яширди. Қариянинг ўткир кўзларига тик қарашга иложи бўлмади. «Ҳозирок, сени кулга айлантираман», деб олов сочиб турарди унинг кўзлари. Юзида эса шижоат ва қатъият. Бунақа вазоҳатдаги одам ҳеч нарсадан тоймайди. Бу одам ким бўлди, ўзи? Бобокалон Амир Темурми? Абдуллатиф уни кўрмаган, лекин унинг ҳақида кўп эшитган. Аслида адолатпарвар, меҳр-шафқатли, лекин хоинлик ва хиёнаткорликни ўлғундай ёмон кўрадиган одам бўлган. У агар Амир Темур бўлса, унда урди худо. Бундан чиқди уни шаҳид отамнинг руҳи чақириб келган. Наҳотки сўрамай-нетмай шу ернинг ўзида шартта чоғиб ташласа. Шу қилични нимага ҳам олдим? Уни мирзо Улуғбек ҳеч қачон тақмаган. Чилстуннинг хоналаридан бирида осиглик турарди. Мирзо Улуғбек шу қасрда бўлган кезлари қилични қозиқдан олиб, ғилофни ҳам, қиличнинг ўзини ҳам артиб-тозалаб кўзларига суртар, сўнг жойига яна олиб қўярди. Ҳар сафар ўша қилични қўлига олганда худди азиз бобосини кўргандай бўларди. Самарқандни қўлга киритган кун Абуллатифга «Вот-вот

мунажжим» олиб чиқиб берди. Қилич Абдуллатифга жуда-жуда ёқди. Шундан бери уни доим тақиб юрадиган бўлди.

— Сендан сўраётиман, қилични сенга ким берди?

Абдуллатифда жавоб қилишга куч ҳам йўқ, забон ҳам йўқ, ҳамон тиши-тишига тегмай дир-дир титраб ўлтирибди.

Қария яна итбга зўр берди:

— Падари бузрукворингнинг муборак бошини шу қилич билан кесганму эрдинг?!

Абдуллатиф бош чайқади. Юзини кўз ёшлари ювмоқда эди.

— Ме...н Ме...н эма...с Аб...бо...с.с.

Нуроний чол шиддат билан қилични кўтарди. Абдуллатиф кўзларини юмиб олди. Шунча дод соламан, деса ҳам бўлмади. Овози бўғилиб, томоғига бир парча латта тиқилиб қолгандай туюлди. Шу пайт қиличнинг «шувв» этган овози қулоғига чалинди, бўйни чирт этди. Боши ерга юмалаб тушди. Чўчиб уйғонди. «Хайрият, тирик эканман», деди кўксига туфлаб. Абдуллатиф қора терга ботиб, она сути оғзига келган эди.

Азонга яқин қаттиқ ухлаб қолган экан, яна туш кўрди: ёши олтмишлардан ошган барваста, серсоқол бир одам мис табоққа солиниб, устига рўмол ташланган кесилган бошни унинг олдига келтириб қўйди. Абдуллатиф ёпқични олиб қараса мис табоқда ётган кесик бош унинг боши экан. Қўрққанидан «дод» деб юборди ва ўз овозига ўзи уйғониб кетди. «Хайрият-ей, туш экан бу», — деди у ўзи-ўзига, сўнг тоқчада Низомий Ганжавийнинг «Хамса»си турган эди, олиб тўғри келган жойини очди. Очилган вароқда мана бу байт битилган экан:

Падаркуш подишоҳиро нашоёд,

Агар шояд ба-жуз шеш моҳ напоёд.

Яъни:

Шоҳ бўлмас отасин ўлдиргон одам,

Ошмас олти ойдин магар бўлса ҳам.

— Ё, парвардигор, бу қандай кўргулик? Бошимни не сабабдин кесдилар? Шайх Низомий ушбу байтда кимни назарда тутгон эрканлар?

Абдуллатиф титраб-қақшаганича бир вақтларгача гоҳ хуш, гоҳо беҳуш бўлиб ўлтирди, хаёл деиғизи уни қаърига тортди, бутун умри кўз олдига келди. Ҳа, энди эсига келди — бу шеърнинг не боисдан ва кимга аталгани

маълум. Фахриддин Розийнинг «Хадонқ ул-анвор» («Нурлар боғи») китобини эслади. Абдуллатиф бу китобни илгари Ҳиротда, Бойсунгур мирзонинг кутубхонасида кўрган, ўқиган ва ёқтириб қолиб ундан нусха ҳам кўчиртириб олган эди. Лекин ҳозир бу китоб унинг ёнида эмас, Самарқандда ҳам йўқ. Китоб Ихтиёрддин қалъасида катта китоб сандугида хазинаси билан бирга қолиб кетган. Тарихда ўтган падаркушлар ҳақида мана шу «Хадонқ ал-анвор» да ёзилган. Падаркушларнинг номлари ҳам эсига тушди. Булардан бири Шеруя. Сосонийлар сулоласидан Ҳубод I нинг ўғли. Падаркушларнинг яна биттаси Мунтасирдир.

— Ҳа, қандай даҳшат бу! Наҳотки биз Шеруя бирлан Мунтасирнинг ишини тутдик? Йўқ, бундай бўлиши асло мумкин эрмас. Шеруя бирлан Мунтасир отоларини ўз қўллари бирлан ўлдиргонлар, биз эрсак отамизга қўл текизгонимиз йўқ. Ул жапонбни малъун Аббос ўлдиргон, биз бу қотилни ёсоқга етқуздик. — Абдуллатиф нима бўлса ҳам ўзини оқлашга уринди. Лекин шу пайт қаёқдандир нидо келди:

— Йўқ, тақсирим, сиз ҳам падаркушлар сирасига тиркалгонсиз, шайх Низомийнинг ушбу шеъри сизга ҳам тааллуқли.

— Э, парвардигори олам! Наҳотки, мен ҳам падаркуш бўлсам. Мени бу маломатдин ўзунг сақла!

— Йўқ, шахзодам. Сизни эмди ҳеч ким ўз ҳимоясига ололмайду, ўз қўли бирлан ўлдирдиму, одам ёллаб ўлдирдиму, онинг нима фарқи бор?! Ҳимоячи қидириб овора бўлманг, далил-дастак ҳам ахтарманг, шахзода, сиз ҳам падаркушсиз. Отангизнинг ноҳақ тўкилгон қонига аввал бошда сиз сабабчисиз, отангизнинг арвоҳи сизни чорлаб турибду, охират сафарига ҳозирлигингизни кўраверингиз, ҳазратим.

Абдуллатиф санчиб ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Кўзлари тиниб, боши айланиб, йиқилишига бир баҳя қолди. Кечқурунги кайф-сафодан бўлса асар ҳам қолмаган. Қўл-оёғи дир-дир титрарди. Наҳотки, ҳаёти битган бўлса?!

— Йўғ-е, бу туш-ку, ахир! Тушда нималар бўлмайди, ўзи? Йўқ, ўлмайди у. Ҳали олдида не-не юмушлар турибди, ҳали кўп давра-даврон суриши керак.

Абдуллатиф ўзини бир оз юпатгандай бўлди, сўнг таҳорат олиб бомдод намозини ўқиди. Ҳойнамоз устида кўп ўтирди, қўл очиб тангри таолога илтижо қилди, йиғлади, ёлинди, ёлворди, ундан марҳамат ва ёрдам сўради. Сўнг нонуштага ҳам қолмай бу даҳшатли манзилдан тезроқ

кетишга қарор қилди ва юртчини чақиртириб кўчин ҳозирлигини кўришни буюрди.

Абдуллатиф жўнаш олдидан хобхонага кирди ва остонада турганича бир фурсат ҳеч нарсадан хабари йўқ ширин уйқуда ётган Баҳринисога тикилиб турди. У хитойи зангори чойнабга маҳкам ўранганича ҳеч нима билмай қаттиқ ухлаб ётарди. Тимқора узун сочлари эса пар ёстигдан тушиб тўзиб ётарди...

Мирзо Абдуллатиф отга минди, мулозимлари ва хизматкорлари билан Боғи майдон дарвозасидан чиқиб шаҳарнинг гарбий-жанубий тарафида жойлашган Боғи чинорга қараб йўл олди. Лекин бу унинг охири сафари эди. Йўлда Бобо Ҳусайн ва унинг ҳамроҳлари қўйган тузоққа илинди. Мирхонд ва «Тарихи Абулхайрхоний» китобининг муаллифи воқеани бундай ҳикоя қиладилар: «Жангу жадалларда Рустами дoston ва Исфандиёрдек бўлгон ва Абдулазиз мирзо тарафидин мартабаси юқори-латтирилгон Бобо Ҳусайн баҳодир икки номдор подшоҳ: Улуғбек кўрагон бирлан мирзо Абдулазиз шахид этилгон-ларидин сўнгра қасд қилуб бадкирдor Абдуллатиф мирзонинг хизматига кирдилар ва кеча демайин, кундуз демайин унга астойдил хизмат қилдилар, қалбида эса унга кина сақлаб, ул бадкирдorин махв этиш фикри бирлан юрдилар. Бобо Ҳусайн баҳодир ўша кун камонни елкага осуб, жонини шу ишга тикди, содиқ навкари бирлан Абдуллатифнинг йўлини пойлади. Шу пайт Абдуллатифнинг мавкаби Чорроҳа дарвозасидин ташқарига чиқди ва тор кўча бўйлаб йўлга тушди. Кўчанинг бир тарафи жарлик бўлуб, иккинчи тарафи Боғи навнинг баланд девори эрди. Бобо Ҳусайн баҳодир ва унинг навкари от устида йўл четидаги катта қайрағоч орқасида пистирма қуриб турдилар. Абдуллатиф аларнинг ёнгинасидин ўтиб кетди, локин беш-олти қадам ўтиб-ўтмай, Бобо Ҳусайн камонни елкасидин олди ва уни ўқлаб шахзодани аниқ нишонга олди. Абдуллатиф фақат «Олло, ўқ тегди!» деб айтишга улгурди, холос. У отдин қулоб тушди ва шу тондаёқ жон берди. Ўқ унинг чап курагини тешиб ўтиб юрагида қадалгон эркан. Мирзонинг мулозимлари олди-орқасига қарамайин тум-тарақай бўлуб қочдилар. Бобо Ҳусайн баҳодирнинг навкари чопуб боруб Абдуллатифнинг бошини кесиб олиб хуржунига солди. Падаркуш Абдуллатифнинг бошини шу пайтнинг ўзидаёқ Регистонга олуб бориб мирзо Улуғбек мадрасасининг пештоқига осиб қўйдилар».

Бу воқеа 854 йил раби ул-аввал ойининг 26-сида (1450 йил 8 май куни) содир бўлди.

Шу куни эрталабдан то қоронғу тушгунча Регистон одам билан гавжум бўлди. Намисоли бутун шаҳар уй-жойини тарк этиб шу ерга кўчиб келгандай эди. Ҳамманинг нигоҳи мадраса пештоқида осилиб ётган одам калласида. Қора қонга беланган бу бош ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган ёш, навқирон йигитнинг калласи эди.

Яктагининг енгидан то ёқасигача қон-қора бўлиб кетган чилангар ёнида турган муллаваччага қараб сўз қотди:

— Ие, бу Абдуллатиф мирзо жаноби олийларининг боши-ку?!

Муллавачча лом-мим демади. У пештоққа тикилганича қаққайиб турарди.

— Уйгинанг куйгур золимлар, жаллодлар! Инсон боласини шу алпозга солишни шариат буюрганму?! — Бола кўтарган аёл хуни-бийрони чиқди, ҳаммани қарғаб-шилаб кетди.

— Шариат отани ўлдиришни буюрганму, йўғаса?! — Аёлнинг ёнгинасида турган чол унга чекчайиб бир қараб қўйди.

Қаторда турган яна бир одам, кўринишидан косиб бўлса керак, деди:

— Қилмиш-қидирмиш дейдилар буни, азизлар.

Шу тариқа уч кунгача Регистондан одамнинг кети узилмади...

Уламо, акобир ва умаро ўша кунёқ мирзо Абдуллани Кўксаройдан олиб чиқдилар ва уни подшоҳ кўтардилар. Янги подшоҳ номига хутбани Улуғбек мадрасасида ўқилди. Хутбани шайхулисом хожа Бурхонуддиннинг ўзи ўқиди.

Еттинчи боб

АБАДИЯТ

Бемурувват фарзанднинг туққан отага қилган шафқатсизлиги ҳаммага, айниқса Мирзо Улугбекнинг яқин кишиларига қаттиқ таъсир қилди. Ғаму-андух ҳалигача кўпларнинг қалбини ўртаб ётган эди. 1449 йил 25 октябрдаги фожиадан кейин расадхонадаги муҳосиб ва мунажжимларнинг кўпчилиги «Абдуллатиф эмди мирзо Мироншоҳнинг ишини тутмасму эркан», деган шубҳага бориб, тўғри келган тарафга қараб қочиб қолдилар. Ҳа, Мироншоҳ ҳам бир пайтлар соҳибқирон отасига қаромат кўрсатган эди. У бир вақтлар ов пайтида отдан йиқилиб боши лат еб қолгандан кейин тўғри келган ерда, учраган одамга «Биз отамиз қурғон иморатларни, иншоолло, бузиб ташлағаймиз», деб очиқ-ошкора айтган гапи ҳамманинг эсида. Табризда шу қабилда тутган баъзи номақбул ишларини ҳозиргача бозор-ўчарда одамлар гапириб юарди.

Кўпчилик Самарқанддан кўчиб кетди-ю, лекин Али Қушчи кетмади.

— Тангри таолонинг иноятисиз ҳеч немарса бўлмагай,— деди у бир куни невараси Аҳмадга.— Биз олампаҳоқ устознинг хоки пойларини ташлаб ҳеч ерга кетмайдурмиз.

Буважон, мен сиз билан қолурмен.— Аҳмад бувасининг бўйнига осилиб пиқиллаб йиғлай кетди,— мени дадам билан онамга бермангиз, буважон! Сизни ташлаб ҳеч қаерга бормайдурмен.

Фожиага олти ой кечган, падарқуш жазосини тортган. Шундан бери кўп воқеалар кечди. Лекин барибир Али Қушчи ўзига келолмади. Ўша мудҳиш дамлар унинг хотиридан кўтарилмади. Тез-тез оғриб уйда ётадиган бўлиб қолди. Хотини Буойша эрининг ўнгланиб кетолмаганидан ташвишланиб тез-тез Аҳмадни мавлоно Бурхонуддин Нафиснинг уйига юборарди.

Табиб келиб беморни кўриб кетган куни кечқурун Али

Қушчининг куёви билан қизи улар билан хайрлашгани Дарби Сўзангаронга келинди. Мавлононинг уйи шундайгина гузар ёнида эди. Улар шу қуни туп яримдан оққанда Румга жўнаб кетишни мўлжаллашган эдилар. Бу хусусда улар ўтган ҳафта келишиб олишгандилар. Шунинг учун ҳам Ойша билан Муҳаммад отасиникида кўп ўтиришмади. Бир пиёладан чой ичибди-ю, отадан фотиҳа сўрадилар. Али Қушчи аллақандай бўлиб кетди. Валинеъматининг доғи ҳали юракни ўртаб турган бир пайтда яна бу жудолик ҳам бормиди?! Энди уни фарзандлари бир умрга ташлаб кетишяпти. Дийдор кўриш уларга насиб бўлармикан, энди? Али Қушчи бошини қуйи солиб ўй хаёлга чўмди. Бир оздан сўнг бошини кўтариб болаларининг кўзига термулди. Куёви сафар ташвишлари билан нина устида ўлтиргандай безовта эди. Ойша бўлса пиқиллаб йиглаб ўлтирарди. Аҳмаднинг кўзлари ҳам нам.

— Қани, Ўғлим, кетайлик эмди. — Муҳаммад ўғлининг кўзларига тикилди.

Аҳмад аввал онасига, сўнг бувасига қаради-ю, унинг маънос ўлтирганидан хўрлиги келиб йиглаб юборди, ўзини унинг қучоғига отиб, бўйнига чирмашиб олди.

— Буважон, сизни ташлаб ҳеч ерга бормайдурмен. Мени олиб қолинг, буважон, — деди зорланиб.

— Болам, кўпам куюнма — бувиси унинг кўнглини кўтарган бўлиб, — биз сени ҳеч кимга бермайдурмиз.

Али Қушчи бўлса нима ҳам дейишини билмай жовдираб куёвининг кўзларига тикилди. Икки мушти-парнинг ғамгин кайфиёти, боланинг йиги-зори Ойша билан Муҳаммадга ҳам таъсир қилди. Эр-хотин бир-бири билан кўз уриштириб олдилар. Бармоқнинг унисини тишласанг ҳам оғрийди, бошқасини тишласанг ҳам. Эр-хотин бирдан нима қилишини ҳам билмай қолибди. Ота билан онани олиб кетай десалар, улар кўнишмай туришибди. Жигарбацларини қолдириб кетишга эса кўзлари қиймай турибди. Нима, уни ташлаб кетишсинми? Муҳаммад-ку кўп ўтмай кўникиб кетар-у, лекин Ойша бу жудоликка чидай олармикан?! Ахир у онайи зор-ку. Яна отаси билан онасини ҳам ўйлайди.

— Қани эмди, не қилсак эркан, Ойша? — Муҳаммад хотинининг кўзларига тикилди.

Ойша билмадим, деган маънода сўл елкасини қисди. Кейин чидолмай хўнграб йиглаб юборди ва ўзини отасининг оёқларига отди.

— Дада, сиз ҳам, онамлар ҳам биз бирлан бирга кета қолинглар. Хўн дея қолингиз, дадажон;

Муҳаммаднинг ҳам қўнгли бузулиб, кўзларидан дувуллаб ёш оқиб кетди.

— Ташаккур, болаларим. Локин азиз устознинг хоки покларини ташлаб кетолмайдурмен. — Шундай деди-ю, Аҳмад хусусида мулоҳазага борди, унинг қўлларини елкасидан оҳиста олиб қўйиб, юзи ва пешонасидан ўпди, сўнг ёнига ўтқазиб мурожаат қилди:

— Қани, ўғлим, ўрнингиздан турингиз. Падарингиз бирлан онайи зорингизни кутдириб қўймайлик. Аларнинг ҳали қилатурғон юмушлари бор, йўл эрса огир ва олис.

— Йўқ, буважон! Сизни ташлаб ҳеч ерға бормайдурмен.

Аҳмад бувасига осилиб, яна бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди.

Али Қўшчи изтироб исканжасида қолди, қалбини яна бир неча дақиқалардан кейин бошланадиган қандайдир огир ҳис-туйғу эза бошлади. Лекин қариб-қартайиб қолганиданми, ё бўлмаса азалдан ўзи сийнаси қаттиқми, кўзлари қушна-қуруқ эди унинг. Энди Ойша қайрилиб эрининг кўзларига термулди. Муҳаммадга ҳам осон эмасди. У куёвлигидан ташқари қўп йил расадхонада шу кекса одам билан ёнма-ён туриб ишлаб, ундан қўп нарсаларни ўрганди. Шунинг учун ҳам қайнотасини қўп ҳурмат қиларди. Бир хўрсиниб олди-ю, сўнг унга мурожаат қилди:

— Майли дада, Аҳмад сизлар бирлан қола қолсун. Ани сизларга, сизларни эрса тангри таолонинг ҳимоясига тобшурдик. Эмди бизга оқ фотиҳа беринглар...

Бир куни эрталаб Али Қўшчи расадхонага борди, лекин ичкарига киришга юраги дов бермай, остонадан қайтди. Худди тўғрисидан Улугбек чиқиб «қани, ичкарига марҳамат, мавлоно! Нега бу ерларга қадам босмай қўйдингиз? Не сабабдин расадхона ҳувиллаб қолибдур?» дегандай туюлди. Сесканиб орқасига тисарилди, юраги уюшиб, аллақандай бўлиб кетди. Шу-шу бўлди, у қўп вақтларгача расадхонага оёқ босмади.

Бир куни Али Қўшчини мирзо Абдулла саройга чақиртирди, ҳол-аҳвол сўраб қўнглини олди. Сийлашу навозишлар кўрсатди. Кейин, гапни чўзмай муддаога ўтиб қўяқолди:

— Дунё дегани ўзи бевафо эркан, мавлоно. Бевақт ўлим ҳазрати амакимизни орамиздин олиб кетди. Эмди сиздин ўзга сўянчигимиз йўқ, мавлоно. Сизни йўқлатишдин мурод, бундин буёғи каминанинг ёнида бўлсангиз. Сизнинг кенгашу маслаҳатларингизга муштоқмиз. — Шаҳзода «йўқ деманг», дегандек унинг кўзларига термулди.

Али Қушчи «расадхона нима бўлади?» дегандай кўз остидан унга нигоҳ ташлади. «Нега расадхонани оғзига олмай, саройдан гап очди», деб хайрон бўлди. Мирзо зукко йигит эди, олимнинг асл муддаосини дарров пайқади.

— Расадхона ишини йўлга солиш ушбу айёмда мушкулга ўхшайдур, мавлоно. Мунажжим ва муҳосибларнинг кўнчилиги ҳар тарафга тарқалиб кетгани жанобларига аёндуру. Ва яна, билъакс, хазинада ақча ҳам йўқ.

Али Қушчи мирзо Абдулланинг яқин орада расадхона ишини йўлга қўйишига ақли етмади. Шунинг учун бетоблигини баҳона қилди-ю, мирзога мишнатдорчилик билдириб, қабулхонадан чиқди.

Сирасини олганда, мирзо Абдулланинг ўзи ҳам расадхона ишларини интизомга солиб, шу одам тирик эканлигида амакисининг битмай қолган ишларини поёнига етказиш ниятида эди. Лекин бўлмади. Бунга сармоядан ташқари, эл-юртнинг ҳамон алғов-далғов бўлиб тургани ҳам сабаб бўлди, албатта.

Ўша кунлари эшик оқо мирзо Абдулланинг олдига ҳожи Муҳаммад Хусравни топиб олиб келди. Мирзо амакисининг жасади қаерга дафн этилганини билолмай хуноб бўлиб юрган эди. Ясовулар ҳожини Кеш вилоятидан Ҳазрат Башир мазоридан топиб келишибди. Уни итобга олишга ҳожат ҳам бўлмади. Ҳожи Муҳаммад Хусрав воқеани оқизмай-томизмай ўзи айтиб берди. Эртаси кўни Мирзо Улуғбекнинг жасадини илгари кўмилган жойидан олиб Гўри амирга олиб келиб дафн қилдилар. Қабр устига хотира лавҳаси ҳам ўрнатилди. Мирзо Абдулланинг бирдан-бир яқини иши шу бўлди, чамаси.

Мирзо Абдулла бор-йўғи бир йилдан сал кўпроқ (1450 йилнинг 9 майидан — 1451 йилнинг 21 июнигача) Темурбекнинг тахтида ўлтирди. Лекин бутун вақти уруш-талош билан ўтди. Кўпроқ Султон Абу Саид билан, Алоуддавла билан кураш олиб боришга мажбур бўлди. Шу сабабдан амакисининг илмий ишларини бошлаб юбориш хусусидаги нияти ушалмай қолди.

Лекин Мирзо Абдулла учун ҳамма иш ҳам бир бўлди-ю, Султон Абу Саид билан кураш ҳам. Шунинг ҳам алоҳида таъкид этиш керакки, бу тадбиркор одамнинг тарафдорлари оз эмасди. Бундайлар айниқса Бухорода кўп эди. Абдуллатиф ўлдирилганлиги ҳақида хабар олинини биланок Бухоройи шарифнинг казо-казолари ифтихор улуламо Шамсуддин Муҳаммад Арқуқийнинг теварағига уюшиб Абу Саидни зиндондан халос қилдилар ва уни

подшоҳ қилиб кўтардилар. Орадан кўп вақт ҳам ўтмади. Султон Абу Саид қўшин тўплаб Самарқанд устига от сурди. Лекин мурод-мақсадига эришолмади. Пойтахт ёнида бўлган жангда мирзо Абдулланинг қўли баланд келди. Султон Абу Саид бўлса қолган-қутган одами билан Ясси ва Саброн тарафларга қараб қочди.

Орадан кўп ҳам ўтмади. Хисори шодмондан «Алоуддавла катта қўшин бирлан келуб, Шобурқон, Балх ҳамда Хисор вилоятининг бир қисмини босиб олди ва Самарқанд фатҳига қўл уриш тараддудида турибдур», — деган ташвишли хабар олинди. Мирзо Абдулла шошилинич равишда Кешга катта куч тўплади ва Алоуддавлага қарши отланди. Лекин, хайриятки, уруш бўлмади. Тарафлар сулҳ тузиб орқага қайтишди.

Шу билан мирзо Абдулла мамлакатнинг жанубий сарҳадларидан хотиржамлангандай бўлди, лекин Сирдарё тараф ҳамон нотинч эди. Бунга яна ўша Султон Абу Саид бош сабабчи эди. У бир илож қилиб Сабронда ўрнашиб олди. Лекин барибир, тиниб-тинчимади. Амир Темурнинг тож-тахтини эгаллашдай иштиёқ унга тинчлик бермади. Ҳонини жабборга бериб, мирзо Абдуллага қарши куч йиғи бошлади. Бунақа шароитда қўл қовуштириб ўлтириб бўлмасди, албатта. Мирзо Абдулла 1451 йилнинг қирчиллама қиш кунлари Саброн ва Ясси устига қўшин юборди. Самарқандликлар Сабронни чор атроподан сиқиб қуришовга олдилар. Қалъа бирмунча мустаҳкам эди-ю, лекин барибир, узоқ муддатлик қамалга дош беролмасди. Абу Саид шу боисдан умаро, вузаро ва бошқа аркон давлатини кенгаш учун тўплади. Султоннинг ўзи аввал сўз бошлади.

— Қалъанинг буржу боралари ҳали пишиқ, локин заҳиранинг чўғи паст. Бу етишмагондай қирчиллама қиш. Бундай шароитда қандай йўл тутгонимиз маъқул? Муҳтарам жамоа бандага не қил дейдур?

Даврага сукут чўкди. Анча вақтгача амирлар ҳам, вазирлар ҳам оғиз очолмадилар. Охири амир Абу Саид аргин сукунатни бузди:

— Саброн қалъасининг буржу боралари бошқа шахар қалъаларига муқояса қилинганда кўп ҳам пишиқ эрмас. Сиз айтгондай, заҳиранинг камлиги ҳам ҳақ гап. Локин аълоҳазрат нени раво кўрсалар, ўшанга бўйин эгурмиз.

— Бу ерда бирон тадбир ишлатмоқ зарурга ўхшайдур, — деди Жоибек дулдой.

Даврада ўлтирганларнинг барчаси фикр-ўйга ботишди. Шу тариқа узоқ ўлтирдилар. Охири дашт халқининг шаклу

шамойили ва урф-одатини яхши билган Шамсуддин Муҳаммад Арқуқий аҳли мажлисга мурожаат қилди:

— Бандаи мўминнинг фикри ожизига кўра ҳам бу ерда бирон ҳийла ишлатмоқ зарур. — Ҳамма унинг оғзига қараб қолди. — Чабдаст ва норғил йигитлардин тахминан юз-юз эллик нафарини ўзбек кўчманчиларининг либосига буркаб, тунда ёғийдин пинҳон тарзда қалъадин ташқарига ихрож қилсак. Алар эрса сездирмайин ёғининг орқа тарафига ўтуб олиб, илк саҳарда отларига шоҳу-шабба боғлаб, узоқдин сурон кўтаруб қалъа устига от солсалар. Шу бирлан бир пайтда қалъа томига карнайчи, сурнайчи ва нагорачиларни чиқоруб буюрилсаким, шодиёнани етти осмонга, балким сидрат ул-мунтаҳога етқуриб чалсалар. Ёғий от суриб, сурон солаётгон йигитларни кўриб ва қалъа дарунидин чиқаётгон шодиёнани эшитуб, қамалдагиларга Абдулхайрхон кўмак юборибтур, деб англайдурлар, албат.

Султон Абу Саид бу ҳарбий найрангнинг сирру-асрорини яхши биларди. Буни соҳибқирон ҳокимият тепасига келмасдан бурун Кенпи олишда қўллаган эдилар. Шундай бўлса ҳам ифтихор ул уламони мақтаб қўйди:

— Аҳсан, мавлоно. Ақлу-заковатлариға тасанно. Сиз ҳукмфармоларнинг понини жўнға емайдурсиз, — «мана, кўриб қўй», дегандай ҳаммага бир-бир тикилди-ю, яна сўзида давом этди. — Биз ҳарбий одамларнинг ақли етишмагон фикрни сиз айтдингиз. Офарин, мавлоно Арқуқий, офарин!

Султон Абу Саид, «хўш, сизларда қандай гап бор», — дегандай яна аҳли мажлисга тикилди.

Юқорида тилга олинган Абу Саид аргин аҳли кенгаш номидан арз қилди:

— Ҳазрати олийларининг ҳукму-фармонлариға бош эгурмиз. Аълоҳазрат нени раво кўрсалар, биз бандалар минг жонимиз бўлғонда ҳам ҳазратимнинг ииятлари йўлида қурбон қилишга аҳд қилғонмиз.

— Ушбу тадбирнинг жилови сизнинг иқтидорли илгингизга топишираладур, амир ҳазратлари, — деди султон зўр қатъият билан.

Абу Саид аргин даст ўрнидан турди ва қўлини кўксига қўйиб икки букилиб султонга таъзим қилди.

Абу Саид аргин эртаси куни бўйи шу тадбир билан машғул бўлди, юз нафар сара йигитни ўзбек кўчманлари қиёфасига киргизиб, ярим кечада қалъанинг куиботар тарафидаги дарвозасидан ташқарига олиб чиқди. Сўнг кечаги кенгашда нима дейилган бўлса, шуни қилди. Хужум келаси куни илк саҳарда бошланди. Самарқандликларнинг

қоровули йироқдан от солиб, чўлни бошига кўтариб келаётган «ўзбек кўчманчилари»ни кўриб тум-тарақай бўлиб қочди. Ҳайқириқ ва сурондан мурчилдагилар ҳам бедор бўлдилар. Отларнинг туёғи ва шох-шаббалар кўтарган чап-тўзон осмони фалакни қоплаб, қарийб бир фарсах масофани тутиб кетган эди. Бу ҳолни узоқдан кўрган самарқандликлар буни тумонот аскар чоғлаб, мурчилларини ташлаб чиқдилар, қамални бўшатиб чодир, эҳтиётдаги от-улови, угруқ ва бошқа анжомларини ташлаб қочдилар.

Лекин, барибир, Султон Абу Саид Саброн билан Яссини қўлда тутиб қололмади. Мирзо Абдулла катта лашкар билан Шохруҳияга келиб тушди, деган хабар эшитилиши билан, унга тоб беришга ақли етмай, Сабронни ташлаб қочди. Султон Абу Саид бирмунча вақт қаёққа боришини билмай, Сайхун бўйларида тентираб юрди. Лекин кўп ўтмай унинг иши яна юришиб кетди. Кунлардан бир куни Яссиди ҳазрат султоннинг хонақосида тунаб қолганда бирдан хойжа Убайдуллоҳ Аҳрор ўтган йили Паркатда айтган гап эсига тушди: «Хоқони муаззам Абулхайрхон ҳузурига бор ва ондин мадад тила», — деган эди унга ўшанда эшон. Тонг билан Султон Абу Саид Сигноққа қараб йўл олди, «Тарихи Абулхайрхоний» муаллифининг ибораси билан айтганда, Султон Абу Саид охири хон ҳузурига борди ва «чўк тушиб, тилини дуога ва давлатхоҳликка очди ҳамда тоғу тахт иштиёқида қозоқлик қилиб юрган подшоҳларга ҳос хизматкорлик ва итоаткорлик қоидаларини бажо келтирди».

Ўшанда Абулхайрхон Султон Абу Саиднинг илтимосини қабул қилди. Хоннинг ўзи катта қўшини билан Тошкент, Чинос ва Жиззах орқали Самарқандга қараб йўл олди. Буни эшитиб мирзо Абдулла ҳам қўшин билан келиб Шероз шаҳарчаси ёнида, Булунгур ариғининг бўйида ясол тузди. Шу ерда икки ўртада қисқа, лекин қаттиқ уруш бўлди. Пиrowардида иттифоқчилар ғолиб келдилар. Мирзо Абдулланинг ўзи жангда ҳалок бўлди. Хондамир келтирган маълумотларни инобатга оладирган бўлсак, бу даҳшатомуз воқеа 855 йил жумоди ая-аввал ойининг 22-куни (1451 йил 21 июн куни) содир бўлди.

Шундан кейин Султон Абу Саид Самарқандни эгаллади, Абулхайрхон бўлса султон битишув шартларини бажаргунга қадар Қониғилда турди. Орадан бир неча кун ўтгач, хон катта ўлпон олиб юртига қайтди. Ўшанда Абулхайрхон мирзо Улугбекнинг қизи Робия султон бегимни хотинликка олиб, ўзи билан бирга Сигноққа олиб кетди. Робия султон бегимдан хон икки ўғиллик бўлди.

Улар тарихда Суюнчхожахон ва Кўчкунчихон номи билан машҳур бўлдилар.

Султон Абу Саид тожу-тахтни эгаллади-ю, лекин бир неча йил қийинчилик тортди. Биринчидан, хазина худди мирзо Абдулла давридагидай, бўм-бўш эди. Бунинг устига элу-юрт нотинч эди. Масалан, 1454 йили Мовароуннахрга Абулқосим Бобур бостириб кирди ва Самарқандни қамал остига олди. Бу етишмагандай, баъзи йиллар қуруқ келиб, турли касалликлар тарқалди. Бу ҳол халқнинг тинқасини қуритди. Кечагина «шундай обод ва аҳолиси зич бўлган мамлакат,— деб ёзган эди Абдураззоқ Самарқандий,— букун харобазор ва чўлу-биёбонга айланди.» Бундай шароитда расадхонага маблағ ажратиш уёқда турсин, давлатнинг зарур эҳтиёжларига ҳам сармоя топиш мушкул бўлиб қолди.

Орадан етти йил ўтгач, Султон Абу Саид Мовароуннахрни балоғатга етмаган етти яшар ўғли Султон Аҳмадга қолдириб, ўзи Ҳиротга кўчиб кетди. Хайрлашув муносабати билан тўпланган йиғилишда илгари эшик оқоси мансабида турган Жонибек дулдойни шахзодага оталиқ этиб тайинлади.

— Шахзодани сизларнинг инон-ихтиёрингизга тобшурдик. Сизларни эрса, тангри таолога,⁴ деди султон Абу Саид Жонибек дулдой билан хожа Убайдулло Аҳрорга мурожаат қилиб. Лекин, «ғариб ахлоқ ва атворлиқ» оталиқнинг илм-маърифатга кўн ҳам ҳуши йўқ эди, хожа эса кўпинча бисотидаги жамгармага янги ер-сув ва мол-мулк сотиб олиб қўшиш билан овора эди. Мана, келганига кўн ҳам ўтмай, Дарби сўзангарондан Ҳасанхожа деганнинг катта ҳовлисини. Нигор биби деганнинг Мачоқ мавзеидаги уч қитъа ерини. Солиҳа султондан ўн нафар дўконни сотиб олди.

Хожа Убайдулло Аҳрор Самарқандга Султон Абу Саид ҳокимият тепасига чиққандан (1451 й.) кейин кўчириб олиб келинган. Унинг Самарқанддаги ижтимоий-сиёсий фаолияти, тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга таянгудек бўлсак, 1454 йилдан бошланади. Унга қадар ота юрти Тошкентда истиқомат қилди. Тўғри, унинг таржимаи ҳоли битилган китобларда 1454 йилгача эшоннинг Самарқандга икки бор келиб-кетганлиги қайд қилинган. Биринчи марта у Самарқандга тахминан йигирма икки ёшда эканлигида (ҳижрий 828 й.) мадраса таълимини олиш мақсадида хожа Исмоил деган шахсга қўшиб юборилган, маълум вақт ўша шахарда турган, лекин ўқишга майли бўлмай, қолаверса, тез-тез касалга чалиниб

(бир марта хасба касалига, сўнгра кўз оғригига дучор бўлиб қолиб кетиб қолган). Эшоннинг котиби Али ибн Хусайн Воиз ал-Қошифийнинг «Рашахоту айн ул-ҳаят» («Ҳаёт булоқларидан қатралар») деган китобида унинг бу хусусда айтган мана бу сўзлари келтирилган: «Шу маслаҳат бирлан мени Тошкентдин Самарқандга олиб келдилар ва кўп ҳурмат-эҳтиром кўргуздилар. Лекин ҳар сафар тонг отиб ўқишга боратурғон вақт келганда касалим зўрайиб таҳсилга боришимга монелик қилур эрди. Охири ҳасба билан оғриб қолдим ва ўз-ўзумга дедимким, мен таҳсил қилатурғон аҳволда эрмасдурмен, сизлар эрса қанчалик тиришсангиз ҳам мени ўқишга олиб боролмайдурсиз. Шундай қилатурғон бўлсангиз ўлиб қолурмен. (Хожа Йсмоил) гапимдан қаттиқ таъсирландилар ва «аҳволингни яхши билмайдурмен, локин шу гаплардин сўнг не қилсанг ихтиёринг ўзингда, сени мажбур қилмайдурмен»,— дедилар. (Яна) бир сафар таҳсилга боришга қасд қилдим, локин кўзум оғриб қолди. Қасаллик қирқ беш кун давом этди. Охири ўқишни тарк қилдим. Дебдурларки, наҳву сарфдин бор-йўғи икки саҳифа ўқибдурмен».

Шу тариқа хожа Аҳрор ўқишни тарк этди. Бир-икки бор хожа Низомуддин Хомуш ва Самарқанднинг катта уламоларидан Қосим Табризий билан учрашган бўлди-ю, сўнг Бухоройи шарифга қараб жўнади. Бухорода анча вақт туриб, мавлоно Ҳисомиддин билан хожа Алоуддин Ғиждувонийларнинг суҳбатларида бўлди. Сўнг Марв орқали Ҳиротга борди. Бу ерда Саййид Қосим Табризий, шайх Баҳоуддин Умар ва мавлоно Зайнуддин сингари машҳур шайхларнинг суҳбатида бўлди ва охири Шопурқон ва Балх орқали Хисорга борди. Балхда мавлоно Ҳисомиддин Порсо билан учрашди, Чағониёнга бориб, ҳазрат Алоуддин Атторнинг қабрини зиёрат қилди, сўнг Хулғатуга нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндаларидан мавлоно Яқуб Чархийнинг ҳузурига борди. Мавлоно Яқуб Чархий билан хожа Убайдулло Аҳрор бир-бирларига маъқул бўлиб қолишди. Шундан кейин бу одам бир умрга хожа Аҳрорга пир бўлиб қолди. «Йигирма тўққизга тўлғунумизгача, деб ҳикоя қилади хожа Аҳрорнинг ўзи,— турли шаҳарларда бўлдик, вабо тарқалишидин беш йил бурун Тошкентда кеддик. Вабо тарқалиши воқеаси ҳижрий 840 йили содир бўлди».

Хожа Аҳрорнинг Улугбек билан учрашгани-учрашмагани ҳақида маноқибларда ҳам, тарихий китобларда ҳам бошқа маълумот учратмадик.

Хожа Аҳрор иккинчи марта Самарқандга мирзо Абдулла тахтга ўлтирган йили келди. «Рашахот»да бу ҳақда мана бу ҳикоятни ўқиймиз: «Мавлоно Носируддин Ўтрорийдин бундай нақл қиладилар: ҳазрат эшон шариат унинг мадади бирлан қувватланишини тушларида кўрибдурлар. Шундин кейин муборақ хотирлариға келибдурким, бу маъни подшоҳларнинг воситасисиз амалга ошмас. Бинобарин, Самарқандга бориб султони замон бирлан учрашмоқчи бўлибдурлар. Мирзо Абдулла ибн мирзо Иброҳим ибн мирзо Шохруҳ ўша пайтда Самарқанднинг ҳокими эрқандурлар. Мен (мавлоно Носируддин Ўтрорий — Б. А.) ўша вақтда ҳазрат эшон бирлан бирга эрдим. Самарқандга борғонимиздин кейин мирзо Абдулланинг амирларидин бири ҳазрат эшоннинг ҳузуриға келди. (Ҳазрат эшон) унга дедиларки, бизнинг ушбу вилоятға келишимиздин мақсад мирзоингиз бирлан учрашишдур. Агарда сиз ушбу ғоянинг амалга ошишиға боис бўлсангиз кўп яхши бўлур эрди. Ўша амир одобсизлик билан жавоб қилди: мирзоимиз ўта бепарво йигитдур. Сизнинг у билан учрашишингиз ташвишдин ҳоли эрмасдур. Дарвешлар ўзларини бунақа ташвишга солишларининг не ҳожати бор? Ҳазрат эшоннинг жаҳли чиқуб дедиларки, бизга подшоҳлар бирлан мулоқотда бўлиш (тангри таолодин) буюрилғон, ўзимизча келган эрмасмуз. Агар мирзоингиз парво қилмаса, парво қилатурғони топилиб қолур...»

Хожа Аҳрор эл-юрт бошига катта ташвишлар тушган пайтларда, яъни мамлакат уруш хавфи остида қолган вақтларда қўл қовуштириб четда турмади. Масалан, 1454 йили Мовароуннаҳрга Абулқосим Бобур бостириб кириб Самарқандни қамал остига олганда, 1463 йили уч ҳукмдор: Самарқанд подшоси Султон Аҳмад мирзо бир тарафдан, Андижон ва Фарғона ҳокими Умаршайх мирзо билан Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон иккинчи тарафдан Ховос ёнида лак-лак қўшин билан саф тортиб, бир-бирига қилич ўқталиб турганда, тахминан ўша йиллари Абдуллатифнинг ўғли Муҳаммад Жўқий билан амир Нурсайдбек Нурота ва Шохруҳия теваарагида Султон Абу Саидга қарши кўзғолон кўтарганда хожа Убайдулло Аҳрор можарога қатъиян аралашди ва тарафгузарларни яраштириб қўйди. Буни у қора халқнинг манфаатинигина кўзлаб шундай қилмади, балки, биринчи навбатда ўз манфаатини, ҳукмрон феодал синфнинг мақсад ва манфаатларини ҳам кўзлаб қилди. Чунки уруш бошлангундай бўлса сармоядорлар ҳам катта зарар кўрардилар-да. Бундан ташқари, бу билан хожа Аҳрор кенг халқ оммаси олдида

ўзини халқпарвар қилиб кўрсатиб, унинг тўла ишончини қозонмоқчи, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги мавқеини мустаҳкамламоқчи, қолаверса, қора халқни ҳам, ҳукмдорларни ҳам ўзига мутеъ қилиб олмоқчи. Ҳа, у бунга эришди ҳам. Суст, тақводор ва бесавод Султон Аҳмад мирзо (1458—1494) мамлакат ва давлатнинг жиловини амирлар ва хожа Аҳрорнинг қўлига бериб қўйди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) Султон Аҳмадни бундай таърифлайди: «... беш вақт намозни бешак ўтар эрди... Ҳазрати хожа Убайдуллоға иродати бор эрди. Ҳазрат хожа (анга) мураббий ва муқаввий эрдилар... Ҳеч нимарса ўқигон эрмас эрди, оми эрди. Бовожудким, шаҳарда улгайиб эрди, (локин) турк ва содда эрди. Таъъидин баҳраси йўқ эрди... ихтиёри беклари илгида эрди». Ҳа, умрида бир нима ўқимаган, фақат беш вақт намозни тарк этмай тоат-ибодат билан кун кечирган, салтанат тизгинини беклари қўлига тутқазиб қўйган одам қандай қилиб ҳукмдор бўлсин, қандай қилиб илмнинг қадрига етсин, яна бу илм дунёвий бўлса! Лекин нима бўлганда ҳам хожа Убайдулло Аҳрор 1454 ва 1463 йиллари мамлакат ва халқнинг бошида катта қонли уруш туғилганда уни бартараф қилди, элу-юртни хонавайронликдан сақлаб қолди. Бу — унинг жуда катта халқпарварлиги эди.

Қисқаси, Султон Аҳмад даврида ҳам расадхона эътибордан четда қолди.

40—50-йилларда ва ҳатто ундан кейин ҳам ёзилган баъзи китобларда расадхона Улуғбек фожиасидан кейиноқ бузиб ташланган, деган фикр айтилган. Шу фикр тўғрими? Ҳўш, шундай бўлгач, расадхонани ўша вақтдаёқ, яъни Улуғбек ўлдирилгандан кейиноқ бузиб юборганларми? Йўқ, албатта. Улуғбек расадхонаси XVI асрнинг бошида ҳам бус-бутун бўлган. Бобур Самарқандга бу мудҳиш воқеадан, яъни Улуғбек ўлдирилгандан қарийб эллик йил ўтиб келган эди. У Улуғбек қурдирган иморатлар, боғлар, шулар қатори расадхонани ҳам ўз кўзи билан кўрган. Мана унинг сўзлари: «Улуғбек Мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гумбази бисёр улуғ гумбаздур... Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, мирзо ҳаммомига машҳурдур... Яна бир олий иморати Пуштайи Қўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёналиқдур...» Ҳа, Бобур расадхонанинг уч ошёналик (қаватлик) эканини ҳам кўрган ўшанда.

Расадхона ҳам, Самарқанднинг бошқа иморатлари ҳам бирмунча кейинроқ вайрон бўлган ва унинг сабаблари ҳам

тамоман бошқа, хожа Аҳрор эмас. Бу ҳақда ўша вақтлардан қолган эски китобларда, хусусан «Дастур ул-мулук» (тах. 1696 й. ёзилган). «Тарихи Абулфайзхоний» (1747 йилдан кейиноқ ёзилган). «Тухфат ул-хоний» (1780 йил атрофида ёзилган). «Зикр таъдоди подшоҳони ўзбек» ҳамда «Самария» (ўтган асрда битилган) каби асарларда қимматли маълумотлар бор. Шу маълумотларга қўра, расадхона, мадраса ва Самарқанддаги бошқа бинолар XV асрда эмас, балки ундан 200—250 йил кейин — XVII асрдан вайронагарчиликка юз тутдилар. Бунга, биринчи навбатда, XVII — XVIII асрларда ўзаро феодал кураш ва ур-йиқитларнинг бениҳоят кучайиб кетиши сабаб бўлди, албатта. Маълумки, Темурийлар давлати таркибига кирган Мовароуннаҳр XVI — XVII асрларга келиб икки мустақил давлатга: Бухоро ва Хива хонликларига ажралиб кетди. 1709 йили Бухоро хонлигидан Фарғона ва Тошкент ҳам ажралиб чиқиб Қўқон хонлиги таъсис этилди. Орадан кўп вақт ўтмай, 1722 йили Самарқанд ҳам Бухоро хонлигидан ажралиб чиқди. Бу ерда ҳокимият Ражабхон исмлик нодон ва жоҳил хон қўлига ўтди. Бу хонликлар орасида уруш-талаш тинмади. Масалан, 1681, 1685 ва 1686 йиллари Хива хони Анушахон Бухоро хонлигига уч бор бостириб кирди. Ўшанда Қорақўл, Бухоро, Самарқанд, Насаф ва Кеш шаҳарлари катта талон-тарожга мубтало бўлдилар. XVII асрда, шунингдек 1722—1728 йиллари қозоқ хонлари Мовароуннаҳрнинг ички районларига кўп бор бостириб кирдилар ва Тошкент, Шохруҳия, Бухоро ҳамда Самарқанд атрофини беаёв талаб кетдилар. 1740 йили ўлкамизга Эрон подшоши Нодиршоҳ бостириб кирди. Яна қон тўкилди, юрт талон-торож қилинди. Ўшанда босқинчилар Самарқанднинг осору атиқаларига ҳам зарар етказдилар, кўзларига яхши кўринган нарсаларни, масалан, қўли гул усталар ишлаган ўймакор гулдор эшикларни қўпориб олиб кетдилар. Бу ва бошқа ур-йиқит ва можаролар юртга оғир кулфатлар келтирди. Халқ катта жабр кўрди, шаҳарлар вайрон бўлди. Ундан ташқари, тез-тез бўлиб турадиган қурғоқчилик, қаҳатчилик, сув тошқинлар, зилзилалар ва бошқа табиий офатлар ҳам эл-юртнинг тинкасини қуритди. Бир мўътабар қўлёзма асарда айтилишича, XVIII асрнинг биринчи ярмида шундайин азим шаҳар Самарқандда бир маҳалладан ортиқ халқ қолмаган экан. XVIII асрнинг биринчи чорагида бўлган ур-йиқитлар оқибатида қози Соқий, Саид Аҳмадхожа, хожа Аҳрор, қози Ғафур. Дари занжир ва Шайбониҳон мадрасалари тамоман вайрон бўлди. Ўшанда қайси бир

ҳукмдорнинг амри билан, муҳолиф кузатиш учун фойдаланмасин деб, Улугбек мадрасасининг иккинчи қавати тамом бузиб ташланди. Ғоратгарларнинг дастидан расадхона ҳам омон қолмади. Домла Садриддин Айний Абу Тоҳирхожанинг «Самария» китобига ёзган изоҳотида бу хусусда бундай деганлар: «расадхона қайси бир хон даврида «остида олтин кўмулгон» ҳаёли бирлан буздирилгон эрди. Бирон нима топулмагач шу ҳолатда қолдирилди. Замонанинг кечиши билан у тупроққа кўмулиб кўздин йўқолди», Кейинча мутаассиб руҳонийларнинг иғвоси билан унинг қолган-қутган қисми ҳам бузиб ташланди. Улар «бу муқаддас жой, у ерга азиз-авлиёлардан Чўпон Ота дафн этилган» деган мишмишларни тарқатишганди.

1897 йилнинг куз палласида бўлган кучли зилзила ҳам Самарқанднинг осори атиқаларига катта зиён етказди.

Улугбек расадхонасининг тақдири ҳақида фақат айрим, ўзимизга маълум бўлган фактларнигина келтирдик. Ҳали қидириб топилмаган, ўқиб ўрганилмаган қўлёзма китоблар, васиқалар ва бошқа манбалар борлиги шубҳадан ҳолидир. Ҳар ҳолда Улугбек расадхонасининг XV асрда бузилмаганлигига аминмиз.

Али Қушчи кейинги вақтларда аҳён-аҳёнда расадхонага бориб турди. Бир гал ичкарига ҳам кирди, айланди, ҳужрасига кириб бир оз ўтирган ҳам бўлди. Лекин, барибир ишга қўли бормади. Бундан ўн-ўн беш йил илгариги воқеалар кўз ўнгидан ўтаверди. Ўша пайтлар бирга ишлашган дўстларини эслаб, айниқса валинётмати Мирзо Улугбекнинг сиймоси кўз ўнгидан ўтиб, кўнгли бузилди. Қутубхонага кирди-ю, лекин у ерда ҳам ортиқча қололмади, апил-тапил Хоразмий (тахм. 783—850)нинг «Китоб ал-жабр ва-лмуқобала». Хабаш ал-Марвозийнинг (864 йили вафот этган) «Зиж ас-сағир», Аҳмад ал-Фарғонийнинг (IX аср) «Китоб фи жавомийъ илм ан-нужум ва усул ал-ҳаракат ас-самовия», Абулқосим Абдуллоҳ ибн Аҳмаджўр ат-Туркий ал-Ҳеравийнинг (IX аср охири X аср бошлари) «Зиж ал-бадиъ», Абулҳасан Абдурахмон ибн Умар ас-Сўфийнинг (903—986) «Сувар ас-самовия», Абулвафо Бузжандийнинг (940—998) «Китоб ал-комил», Ибн Синонинг (980—1037) «Китоб аш-шифо», Абу Райҳон Берунийнинг (973—1048) «Қонуни Масъудий», Умар Хайёмнинг «Зижи Маликшоҳий», Носируддин Тусийнинг «Зижи Элхоний», Чағминийнинг «Ал-мулаҳҳас фи-л-ҳайъа» китобларини белбоғига чигиб уйига олиб кетди-ю, кейин

у ерга бошқа бормади. 1460 йилдан бошлаб эса тез-тез Ҳиротга бориб турди. Бир гал ёшлигида маълум вақт таҳсил кўрган Қирмонга ҳам борди. Ҳиротда бўлган кезлари у мадрасадош дўсти мавлоно Абдурахмон Жомий-никига ҳам бориб турди.

1470 йилнинг кузи эди. Мавлавий (Абдурахмон Жомий) шогирдларидан Қамолиддин Абдулвосеъ ан-Низомий билан суҳбатлашиб ўлтирганди. Шу пайт Али Қушчи кириб келди. Қўлтиғида бир нарса ўралган тугунча. Мавлавий унга кўзи тушиши билан даст ўрнидан турди ва дўстини очик чехра билан қарши олди.

— Марҳабо, мавлоно, марҳабо! Муборак қадамлариға хасанот! Қайси шамоллар учирди?

— Қуллуқ, мавлоно.

Дўстлар қучоқ очиб кўришдилар. Жомий мўътабар меҳмонга тўрдан жой кўрсатди.

Фотиҳа ўқилиб, ҳол-аҳвол суриштиришганларидан кейин Али Қушчи тугунни ечиб, ундан куни кеча саҳҳофнинг қўлидан чиққан пистаранг муқовалик китобни олиб дўстига узатди:

— Каминайи камтариннинг арзимас тухфасини қабул қилғайсиз, мавлоно.

Жомий ташаккур билдириб ундан китобни олди; аввал зўр ҳавсала ва санъат билан ишланган муқованинг уёқ-буёғини кўздан кечирди, сўнг очиб бир-икки еридан ўқиган бўлди. Биринчи варағидан унинг номини топиб қувониб кетди.

— «Шарҳи «Тажрид ул-калом» эркан ушбул махтутотнинг номи. Аҳсан дўсти азиз, хўб қимматли китоб ёзубсиз. — Жомий китобдан бошини кўтариб Али Қушчига қаради. — Янглишмагон бўлсам ушбул шарҳ Исфаҳонийга тегишли бўлса керак?

— Йўқ, устоз. Банданинг ушбу китоби Носируддин Абу Жаъфар Муҳаммад ат-Тусийнинг «Тажрид ул-калом»ига битилмиш шарҳдур.

— Ҳа, эмди хотиримға келди. Мен айтгон Исфаҳонийнинг китоби ҳам ўшал «ат-Тусий»га ёзилгон шарҳ эрди.

— Ори, устоз. Локин ўшал ал-Исфаҳоний «Тажрид ул-калом»нинг фақат бир жузъиниғина шарҳлагон эркан. Биз они тўлиқ шарҳладик, ечилмагон, парда остида қолиб кетгон ўринларини тўлатдик.

Жомий китобни яна бир фурсат варақлаган бўлди, сўнг «кўп мўътабар китоб бўлубтур, вақт мусоида қилса они албатта бафуржа ўқуб чиқурмиз», — деб уни токчага олиб қўйди.

Али Қушчи китоб мавлавийнинг манзур назарига маъқул тушганидан руҳланиб кетди.

— Афсуским, мавлоно, фақири ҳақирнинг ушбу замонда Улугбек мирзодек мураббийси йўқдур. Яқинда султоннинг (Абу Саиднинг) кетидин Кирмонга боруб, мазкур рисоланинг бир нусхасини ул жанобга ҳам тортуқ қилдик. Тухфа он ҳазратнинг қабул шарафига манзур бўлди шекилли, бандани эллик минг динор бирлан мукофотладилар, локин подшоҳнинг юзидин раҳнамоликқа мойиллик аломатларини сезмадим. Мойиллиги бўлгонда эрди, албатта расадхонага қайтур эрдим. «Мифтоҳ» нинг учинчи жузъини ва яна илми ҳайъатдин кўп китоблар битиб берур эрдим.

Жомий анча кексайиб қолган бу одамдаги жўш уриб турган ғайратни кўриб қойил қолди, лекин ёши етмишга бориб қолганини сезмай зиммасига шунча катта мажбурият олаётганидан таажжубланди. Сўнг гапни бошқа тарафга буриб юборди:

— Муқарраб ас-султоннинг ҳузурларида бўлгондурсиз, мавлоно?

— Ҳа, эсим қурсин, сал бўлмаса унутаёзибмен. Бўлдим, устоз — Али Қушчининг кайфияти яна ҳам кўтарилди, — фақирнинг арзи сизнинг илтимосингиз туфайли ижобатга олинди. Сиздин ҳам миннатдормен, устоз.

Али Қушчи ўтган ҳафта, қистаб қўймаганидан кейин, Жомий ҳазратлари амири кабир Низомиддин Алишернинг номига ёзиб берган руқъани назарда тутди. Руқъада мана бу сўзлар ёзилган эди: «Фақир Абдурахмон Жомийдин. Арзу ниёздин сўнг сўз шулким, мавлоно Алоуддин Али Қушчи ҳозирда аввалги сафардаги киби (Румга кетиш хусусида) ижозат сўраш ҳақида қатъийлик кўрсатмоқдалар ва кўп хафа бўлмоқдалар. (Жанобларидин) илтимос шулким, иноят юзасидин шундоқ қилсаларки, ижозат тезроқ берилса...»

Лекин Жомийнинг юзидан унинг хурсандлиги, ёки хурсанд эмаслигини англаб бўлмади. Шундан Али Қушчи бир оз тараддудга тушди, сўнг жиддий тусда унга мурожаат қилди:

— Нима, хурсанд эмасмусиз каминанинг бу қилгон ишидин, мавлоно?

— Арзингиз олий даргоҳда итobatга олинганидин хурсандмен, мавлоно Али. Локин, фақирнинг бу хусусда муболағаси ҳам йўқ эрмас. Ёш етмишга боруб қолгонда ватанни тарк этмайин охират тадорикини кўрмоқ зарур

эрди. Яна ким билади дейсиз? Ахир йўл олис, ундин ташқари хавфу-хатардин ҳам ҳоли эрмас.

Али Қушчи дўстига мана бу икки мисраъ шеър билан жавоб қилди:

Қўи динлар Самарқанду Хирот фазлимдин
баҳраманд ўлади.

Давлатдин кеч, букун навбат ул кишварга етди.

...Бир ҳафтадан кейин Али Қушчи юк-тақи ва хос хизматкорлари билан Хиротни тарк этиб, Рум сари йўлга тушди. Орадан бир ой ўтиб, унинг аҳлу оиласи, яқин қариндошлари ва хизматкорлари ҳам Самарқанддан Хиротга келиб тушдилар. Мавлавий амир Низомиддин Алишер орқали Султон Ҳусайн мирзодан (1469—1506) уларга ҳам раҳнома олиб берди...

Али Қушчи ва аҳлу оиласининг қарвонида икки юз атрофида одам, жуда кўп китоб бор эди...

Али Қушчи бир мунча вақт Табризда турди, сўнг 1472 йили Истамбулга келди. Туркия султони Муҳаммад Фотиҳ II (биринчи ҳукмронлиги 1444—1446, иккинчи ҳукмронлиги 1451—1481) уни катта иззат-ҳурмат билан қарши олди ва Айя сўфия мадрасасига бош мударрис қилиб тайинлади. Олимнинг ойлик маоши икки юз танга, деб белгиланди. Али Қушчи ҳижрий 879 йил шаъбон ойининг еттиламчисида шанба куни (1474 й. 17 декабр) оламдан ўтди. Ҳасадини Айюб Султон қабристонига олиб бориб дафн этдилар. Аҳмад битган ушбу тарих унинг қабр тошига ёзиб қўйилди:

Раҳнамои илм мавлоно Али Қушчи,
Чун ба-суйи равзайи ризвон бирафт.
Буд зи ҳижрат ҳаштсаду ҳафтоду нўҳ.
Рузи шанбе ҳафтуми шаъбон бирафт.

Яъни:

Илм-фан раҳнамоси мавлоно Али Қушчи,
Жаннат гулзори сари юзланган вақт:
Ҳижратдин саккиз юз етмиш тўққизинчи йил,
Шанба куни шаъбоннинг еттинчи куни.

Али Қушчининг хайру-худойилари ўтиб бўлган куннинг эртаси Муслим Аҳмад бобосининг кутубхонасини тафтиш қилиб ўлтириб, қогозлари орасидан муҳим бир

хатнинг мусаввадасини тоhib олди. У марҳум Гиёсиддин Жамшиднинг Кошонга отаси номига юборган катта мактубининг кўчирмаси экан. Мактубда мана бу гаплар бор:

«Падари бузрукворимизнинг илгини ўниш саодатиға етишиш иштиёқи бениҳоят каттадур. Тангри таоло (фақирдин) марҳаматини дариг тутмай шундайин саодатға еткузгай.

Фақирнинг ушбу мактуби муқаддас зулқаъда ойининг 7-куни битилгон...

Маълумким, Кошон ва онинг теваarak-атрофида ҳар бир фаннинг бир ёҳуд икки намоёндаси бордур. Аларга, гарчи билимдон бўлмасалар ҳам, баъзилар ишонурлар, бошқа бировлар ишонмайдурлар.

Самарқандда эрса, тангри таоло ани офатлардин асрасун, бундоқ эрмасдур, чунки ислом подшоси (Мирзо Улуғбек), тангри таоло анинг давлатини абадий қилсун, ўзи олим кишидур. Мен ушбу гапларни ҳурмат-эҳтиром юзасидин айтаётгоним йўқ.

Бор гап шулким, бирламчидин, ул киши муқаддас «Қуръон»нинг катта қисмини ёддин биладурлар, ани шарҳлаб бера оладурлар; муҳаддисларни ҳам номма-ном айтув бера оладурлар. Ҳар куни халқ олдида андин икки сурани ўқийдурлар, локин биронта хато қилмайин тўғри ўқийдурлар. Сарф ила наҳви (ҳам) яхши биладурлар, арабчани кўп яхши ёзадурлар. Шу бирлан бирга, фикҳни, мантиқни, илми адабни, мусиқанинг назарий асосларини яхши биладурлар.

Риёзиёт илмининг барча соҳасида кенг маълумотга эгадурлар. Бу бобда шу даражаға етишгонларким, бир куни от устида ўлтиргонлари ҳолда 818 йил ражаб ойининг ўнинчиси бирлан ўн бешинчиси ўртаси, душанба куни, йил фаслларининг қойси айёмиға тўғри келишини суриштириб қолдилар. (Ҳеч ким айтиб беролмағач) онинг ўзи, отдин тушмагон ҳолда, қуёшнинг узунлигини даража ва дақиқалариғача ҳисоблаш йўли бирлан они ечиб берди. Ҳақиқатан ҳам ёддин ҳисоб-китоб қилгонда рақамларни эсда тутабилиш лозим. (Ўшал пайтда) бир одам ёддин ҳисоб-китоб қилишға ҳаракат қилиб кўрди, локин хотираси дуруст эрмас экан, у они даража ва дақиқалариғача ҳисоблаб беролмади. Ёддин ҳисоб-китоб қилиб бериш замондошлардин (бошқа) ҳеч кимнинг илгидин келмайдур.

Ушбуни ҳам қайдға келтирмоқчидурменки, Улуғбек Мирзо ушбул илмда тенги йўқдур. Осмон ҳаводислари хусусида асосли далиллар келтира оладурлар, саҳиҳ

хулосалар чиқоришга қодирдурлар. Зоти олийлари Носируддин Тусийнинг «Тазкира»си ҳамда Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозийнинг «ат-Тухфа аш-шоҳий» асарлари бўйича шу даражада зўр дарс ўқийдурларким, ортиқча изоҳлашга муҳтожлиги йўқтурур.

Сониён, ҳозирги вақтда Самарқандда энг машҳур олимлар йиғилгон, тамом илмлардин дарс берувчи мударрислар ҳам кўндур. Аларнинг аксарияти риёзиёт илми билан банддурлар...

Хулласи калом, (ушбу шаҳарга) илмнинг ҳар соҳасидин мутахассис кишилар тўплангон эркан...

Аълоҳазрат, давлатпаноҳ (Улугбек мирзо) кун аро дарс ва машғулотларда иштирок этадурлар, иштирок этгонларида ҳам риёзиётдин дарс беришни хуш кўрадурлар. Ушбу машғулотларга банда ҳам қатношатургон бўлуб қолдим...

Қадимги подшоҳлар, осмон ёритгичларини кузатиш ичинини болшқаларга буюрар эдилар-у, лекин ўзлари (ҳатто) ҳар бир ойна олдида қанча одам туришлигини билмас эдилар. Олам подшоси Мирзо Улугбек бўлса, тангри таоло унинг давлати ва ҳокимиятини улугласин, расадхонадаги ишларга ўзлари раҳбарлик қиладилар ва шу ерда меҳнат қиладилар...

Ҳозирги пайтда Самарқандда, тангри они офатлардин асрасун, бундай одамлар сони 60—70 га етадур. Аларнинг барчаси риёзиётга дахлдордурлар. Мана ҳозир 10—15 йилдин бери самарқандликлар ушбул фан билан машғулдурлар, машғул бўлгонда ҳам жиддий шугулланадурлар, чунки олампаноҳ ҳазратларининг ўзлари ҳам шул илм билан машғулдурлар...

Одамлар маоши ҳамда касбу-хунари ўзгалардин ортуқ бўлсун, деб йиллаб захмат чекадурлар. Локин... бундай кишилар озчиликни ташкил этадур. Аллоҳга шукрим, банда она юртида кўп вақт истиқомат қилгонидин сўнг шундай кўркем шаҳарда, олим, донишманд, билимга ҳавасмандларнинг пушту паноҳи бўлмиш аълоҳазрат, олампаноҳ теварагига уюшгон олимлар орасига тушуб қолдум...

Аълоҳазрат одамларнинг тақдири билан қизиқмай қўйгон тақдирда эзгулик — ёвузлик, ёвузлик эрса эзгуликдай туюлар эрди. Аммо, ... тобетларидин бирон шахс йўқким, ани аълоҳазрат яхши билмасун...

Аълоҳазрат аслида беҳад олийҳиммат, мулоим, меҳрибон одам.

Баъзида мадрасада аълоҳазрат билан талабалар ўртасида айрим илмий масалалар устида шунақа ҳам

тортишувлар бўлур эрдик, анинг тафсилотини ушбул ерда келтириб бўлмас. Онҳазрат «баҳсга сазовор бўлгон масала тўла ечилмоғунча ва исбот қилинмоғунча баҳслашилсун, кўр-кўрона ҳамма парса тушунурли, деб айтишго йўл қўйилмасун», — деган мазмунда ҳукм чиқаргон эрдилар. Баъзида кимдир, онҳазратга ҳурмат юзасидин, у келтиргон далиллар бирлан келушгундай бўлса, қаттиқ норози бўлур эрдилар ва аларнинг юзига қараб «мени ҳеч немарсани билмайдур, деб овора бўлмангиз», — дер эрди. Баъзида муҳолифини имтиҳон қилиш учун атайлаб бирон нотўғри ечимни ўртага ташлар эрдилар. Кимдир онҳазратга ҳурмат юзасидин у (ўртага) ташлагон ечимни тўғри деб топа-тургон бўлса, масалани қайтадин ўртага қўюб ўшал одамни уялтирар эрдилар.

Сойангиз пойдор бўлгай.

Фақир хизматкорларингиздин бири Ғиёс».

1908 йили саварқандлик археолог олим Василий Лаврентьевич Вяткин ўзи учун ҳам, бошқалар учун ҳам кутилмаганда зўр бир илмий кашфиёт қилиб қўйди. У Самарқанднинг шарқий шимолий тарафида жойланган Кўҳак ёки Чўпон Ота деб аталган бир тепаликдан Мирзо Улуғбек расадхонасининг қолдиқларини топти. Ҳа, В. Л. Вяткиннинг кашфиёти анойи кашфиёт эмасди. Бу бундан 500 йил муқаддам одил подшоҳ ва буюк олим Мирзо Улуғбекнинг ҳиммати, саъйи ҳаракати ва иштироки билан қурилган, оламшумул илмий кашфиётлари билан жумлайи жаҳоннинг таҳсинига сазовор бўлган расадхона устидаги кашфиёт эди. Аслида айланаси 46.40; баландлиги 30 метрга яқин уч қаватлик, пишиқ гиштдан ишланиб, ганч билан шувалган, сирти мармар тошлар ва қошинлар билан қопланган улкан илм маскани устидаги кашфиёт эди.

Тез орада бу кашфиёт ҳақидаги хабар Тошкент билан Петербургга ҳам етиб борди, В. В. Бартольд, В. П. Наливкин, А. Л. Кун сингари олимларнинг диққат-эътиборини ўзига тортди. Маҳаллий газеталар расадхона ва унинг кашфиётлари билан боғлиқ бўлган мақолаларни тез-тез эълон қила бошладилар.

Ўша кунлари илгор фикрли рус олимлари расадхона асосчиси, буюк ўзбек астрономи Мирзо Улуғбекнинг хотирасини абадийлаштириш ҳақидаги таклифларни ўртага қўйиб, генерал-губернаторга, оқ подшоҳга илтимосномалар юбордилар. Лекин ўшанда генерал-губернатор ҳам, оқ подшоҳ ҳазратлари ҳам бунга бир сўм оқча бермадилар, ваҳоланки, подшоҳнинг хазинасига биргина Самарқанд вилоятидаги вақф ерлардан йилига 40.000 сўм оқча

жаранглаб тушиб турарди. 1910 йил 3 ноябрда оқ подшоҳдан «биз ушбу ишга қарши эрмасмуз, ёдгорликни халқдин садақа ва эҳсон тўплаб қилаверсинлар», — деган мазмунда ижозати олий олинди. Шу йўл билан маблаг тўплаш Рус астрономлари жамиятининг зиммасига юкланди. Жамият ҳам йўлини қилиб сувдан қуруқ чиқди. Ёдгорлик учун халқдан садақа ва эҳсон тўплаш ишини Тошкент думахонасининг бошлиғи Николай Гурьевич Маллицкийнинг зиммасига юклади.

Ўшанда Улугбекка қўйиладиган ёдгорликнинг учта лойиҳаси тузилди. Кимдир буюк олимга ҳайкал ўрнатишни таклиф қилди. Лекин бу лойиҳа, ёдгорликнинг тарҳи тузилмай туриб рад қилинди, чунки Улугбекнинг биронта тасвири сақланмаган, шаклу шамоилини ўшанда ҳеч ким тасаввур ҳам қилолмасди. Ҳар қандай одамнинг бош суягига қараб суратиши чизиб берадиган Герасимовлар ўшанда йўқ эди. Иккинчи лойиҳа муаллифлари Самарқанд Регистонида буюк олим шарафига катта фаввора қуришни таклиф этдилар. Лойиҳанинг учинчиси кўп қизиқарли эди. Бу лойиҳа бўйича расадхонани қайта тиклаш мўлжалланганди. Буни уддалаш мумкин эди, чунки расадхона аслида қандай бўлганлиги ҳақида ўшанда ҳам етарли далиллар бор эди. «Туркестанские ведомости» газетаси (1911 йил, №

231) хусусан бундай деб ёзганди: «Ҳақиқатга яқин бўлган учинчи лойиҳа қабул қилинса керак. Балким бир вақтнинг ўзида Регистонда фаввора ҳам қурилса керак». Лекин, лойиҳаларнинг биронтаси ҳам амалга ошмади. Ҳайкал ҳам қурилмади, фаввора ҳам. Расадхона ҳам қайта тикланмади.

Аммо, Улугбек тириклигидаёқ ўзига абадий ҳайкал ўрнатиб кетди. Бу — унинг саъйи ҳаракати билан Самарқандда, Бухорода, Кенда ва Гиждувоида қурилган мухташам бинолар ва айниқса олимнинг авлодлар учун ёзиб қолдирган асарлари; унинг ҳомийлиги остида етишган олимлар, шоирлар ва бошқа аҳли ҳунар. Ҳайкалнинг бу тури ҳатто тамал тошидан ясалган ҳайкалдан ҳам мустаҳкамроқ, абадийдир.

Улугбекнинг асарлари, у раҳнамо бўлган Самарқанд астрономия мактабининг шон-шухрати XV асрдаёқ Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва Мисргача бориб етди. Кўп ўтмай Англия, Польша, Франция ва Америкада ҳам Улугбек мактабини тап олдилар. Улугбек ва Самарқанд астрономия мактаби мана шу мамлакатларда ҳам илм-фан тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Жуда кўп олимлар Улугбек, Ғиёсиддин Кошоний, Қозизодайи Румий ва Али

Қушчи асарларига таяниб катта илмий аҳамиятга молиқ бўлган бир талай китоблар битдилар.

Эронлик олимлардан Абдулалӣ Биржандий (1525 й. вафот этган), Гиёсиддин Мансур Шерозий (вафоти 1542 й.), Муслихуддин Муҳаммад Ансорий (1571 й. ўлган), Баҳодуддин Муҳаммад Омулий (1547—1622), Али Қушчининг шогирди рўёнлик (Табаристон) мунажжим Абдулқодир ибн Ҳасан Рўёнӣ (1519 й. вафот этган); Туркиядан Синон пошша (1486 й. ўлган) Муҳаммад ибн Иброҳим ан-Ниқуроний (1495 й. вафот этган), юқорида тилга олганимиз Қозизода Румийнинг авлоди Мирим Чалабий (вафоти 1525 й.), Мустафо ибн Аҳмад Булавий (1679 й. ўлган), Такиуддин Муҳаммад ар-Росий (1521—1585 й.); мисрлик Шамсиддин Муҳаммад ибн Абулфатҳ ас-Сўфий ал-Мисрий (тахм. 1495 й. вафот этган), Шамсуддин Муҳаммад ас-Суютий (вафоти 1533 й.); Алишер Навоийга илми ҳайъатдан дарс берган ҳиротлик олим Фасихуддин Муҳаммад Кўҳистоний (1513 й. вафот топган); Ҳиндистондан Фаридуддин Масъул ад-Дехлавий (1629 й. вафот этган), машҳур муҳандис Лутфулла Лоҳурий (XVII аср), Муҳаммад Замон Дехлавий (XVII аср охири-XVIII асрнинг биринчи ярми), Савой Жанг Сингх (1686—1743) шулар жумласидандир.

XVII аср бошларида Улуғбек ва самарқандлик олимларнинг асарлари Европага ҳам кириб борди.

«Зижи Улуғбек»нинг Европадаги биринчи тадқиқотчиси Оксфорд (Англия) университетининг профессори Жон Гривс (1602—1652) дир. У чуқур маълумотли киши эди. Ҳорижий тилларни, хусусан грек, латин, араб ва форс тилларини яхши биларди. Шарқ мунажжимларининг асарларини ҳам мутолаа қилган одам эди. Жон Гривс кўп шарқ мамлакатларига саёҳат қилди. У 1638 йили Истанбулда ҳам бўлди. Бу улкан шаҳарда бирмунча вақт турди. Ушанда олим Византия императорларининг султон саройида сақланаётган бой кутубхонасини ҳам кўришга муяссар бўлди. Европаликнинг шарқ тилларида бемалол сўзлашганини кўриб китобдорнинг ҳаваси келди ва қайтишида Битлимуслиннинг «ал-Мажастиъ»ини унга совға қилди. Жон Гривс деярли ҳар куни Истанбул бозорларини сайр қилди, китобфурушлар растасини айланиб ўзига керакли китобларни суриштирди. Ниҳоят, жумъа купларининг бирида таниш китобфуруш унинг димоғини чоғ қилди.

— Ассалому алайкум, олиз мистер, бефармойед!¹

¹ Ассалому алайкум жаноб, марҳамат қилиб ўлтирсинлар!

Китобфуруш ўрнидан қўзғалиб сўл қўлини кўксига қўйди, ўнг қўли билан англизни дўконга таклиф қилди, сўнг хон атрофидан жой кўрсатди. Ихчамгина хоннинг бир тарафида муллалардек кийинган, ўрта бўйлик, оқ-сарикдан келган ўрта ёш бир киши ўлтирарди. У ҳам қўлларини кўксига қўйиб, англизга қаршисидан жой кўрсатди. Китобфуруш тавозеъ ва ҳурмат билан уни англизга таништирди:

— Ин кас авлоди алломайи бузург Али Қушчи? Дар ин замон мударриси мадраса хастанд.¹

Жон Гривс Али Қушчини биринчи эшитиши, лекин унинг номдор певарасини асарлари орқали озми-кўпми биларди. Шунинг учун ҳам унинг номини эшитиши билан ичига сиғмай хурсанд бўлиб кетди. Ўрнидан даст туриб қўлини чўзди.

— О, йесь, вери-вери гут, мамнунам!²

Мударрис ҳам ўрнидан турди ва англизнинг қўлини олди. Жон Гривс англизларга хос такаллуфни унутдими ёки шошиб қолганиданми айнаи муддаони айтиб қўя қолди.

— Ҳеч як аз таълифотҳойи жадди шўмо намонд?³

Мударрис оғзини очгунча китобфуруш гапни илиб кетди:

— О, йесь, монд-монд. Чанд китоб монд⁴.— Сўнг пастдан бир нечта қўлёзма китобни олиб хон устига териб қўйди.

Жон Гривс китобларни битта-биттадан олиб, шошилмай, диққат-эътибор билан кўздан кечирди, бироқ, тўртинчи китобни олиб, биринчи саҳифасига кўз югуртирди-ю, бирдан қўллари титрай бошлади, юзларида ҳаяжон билан хурсандчилик аралаш аллақандай кайфият пайдо бўлди.

— Ит из «Зиж?» Султон кист?⁵ — Инглиз бир китобфурушга, бир мударрисга тикилди.

¹ Бу киши буюк аллома Али Қушчининг авлоди. Ҳозир мадрасада мударрислик қиладилар.

² Ҳа, кўп яхши, мамнуман.

³ Аждодингизнинг китобларидан биронтаси сақланмаганми?

⁴ Ҳа, албатта, қолган-қолган. Бир нечта китоб қолган.

⁵ Бу китоб «Зиж» бўлсамикан? Султон дегани ким?

— Ин асар аз таълифотхойи султон ас-саъид Улугбек Мирзойи шаҳид аст¹, — деб жавоб қилди мударрис.

Инглиз кўп савдолашиб ўша китобни сотиб олди. Китоб ҳақиқатан ҳам Мирзо Улугбекнинг «Зижи жадиди султоний»си бўлиб чиқди. Жон Гривс шу китобфурушдан яна уч-тўртта «Зиж» сотиб олди. Китобфуруши қурмагур уларни бирдан сотиб қўяқолмади, битталаб сотди. Аввал инглизни кўп қатнатди, ўзини хўб бозорга солиб, сўнг у сўраган китобни хон тагидан олиб берди. Улар орасида «Таъриб зиж» ҳам бўлиб, «Зижи жадиди султоний»нинг бир вақтлар Ғиёсуддин Жамшид араб тилига қилган таржимаси эди.

Жон Гривс 1643 йили Улугбекнинг «Зижи жадиди» асари асосида юлдузларнинг ҳолати (узуниги ва кенглиги) кўрсатилган махсус юлдузлар каталогини тузди. Лекин, нима сабабдандур, бу муҳим тадқиқот ўшанда чоп бўлмай қолди. 1648 йили у Улугбек зижининг бир қисмини (юлдузлар каталоги ва жугрофияга тегишли қисмини) нашр этдирди. Орадан икки йил ўтиб, 1650 йили Лондонда «Зижи жадиди кўрагоний»нинг хронологияга оид биринчи қисми ҳам нашрдан чиқди.

Шундан ўн етти йил ўтиб, 1665 йили яна ўша Оксфордда машхур инглиз шарқшуноси Томас Хайд (1636—1703) «Зижи Улугбек»нинг матни ва лотинча таржимасини зарур изоҳлар билан чоп этдирди. Томас Хайднинг мазкур нашри «Зиж»нинг учта нуسخасига асосланган бўлиб, «Зижи жадиди кўрагоний» устида келажакда олиб борилган илмий излашишларга асос бўлди. Масалан, 1690 йили Ян Гевелий нашр этган «Астрономия даракчиси» ҳам маълум даражада шу нашрга асосланган.

«Зижи жадиди кўрагоний» Европада буздан кейин ҳам кўп марта нашр этилди. Уни Гринвич (Англия) обсерваториясининг астрономи Д. Флемстид (1646—1715) ҳам нашрга тайёрлади. Китоб олимнинг вафотидан кейин 1725 йили чоп қилинди.

1767 йили Т. Хайднинг юқорида тилга олинган нашри иккинчи марта, 1843 йили Ф. Бейли (1774—1844) тарафидан учинчи марта нашр қилинди.

1839 йили йирик француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) «Зижи Улугбек»нинг бир қисмини, 1847—53 йиллари унинг муқаддимасини французча таржимаси билан бирга босмадан чиқарди.

¹ Ушбу китоб султон ас-саъид, шаҳид бўлган Улугбек Мирзонинг асарлари жумласидандур.

«Зижи жадиди кўрагоний» 1917 йили Э. Б. Нобл тарафидан Вашингтонда (АҚШ) ҳам чоп қилинди.

«Улуғбек зижи»нинг грузинча таржимаси ҳам бор. Таржима машҳур Грузия подшоси, машҳур адиб ва олим Вахтанг VI (1675—1737)нинг қаламига мансуб. У ҳам кенг маълумотли ва маърифатпарвар тождорлардан эди, Улуғбекка ўхшаб атрофига етук олимларни тўплаб катта илмий ишларга қўл урган. 1707—1708 йили унинг раҳбарлигида «Қонунлар мажмуаси» деган катта асар ёзилди. Унинг шахсан ўзи Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» номли машҳур достонини, зарур изоҳлар билан, нашрга тайёрлади. Вахтанг VIнинг энг катта хизмати шу бўлдики, у грек, арман, форс ва араб тилларида ёзилган қимматли асарларни тўплатиб грузин тилига таржима қилдириб чоп эттириш ишига бош-қош бўлди. Шу мақсадда у 1707 йили Тифлисида босмахона ташкил этди...

«Улуғбек зижи»нинг узоқ Грузияга бориб қолиш тарихи жуда қизиқ. Фалакнинг гардиши билан Вахтанг VI 1713—1714 йиллари Исфаҳонга бориб қолди. Ўшанда у китобфурушдан бир неча форсча китоб сотиб олди. Шулар орасида «Улуғбек зижи» ҳам бор экан. Бу ноёб нусха қалин қоғозга насх хати билан кўчирилган, унвон билан жадваллари эса тилло суви берилиб, қизил ва зангори сиёҳлар билан чизилган экан. Вахтанг VI бу китобга қизиқиб қолди, ўша шаҳарнинг ўзидаёқ таниши Абу Ризо Табризийнинг ёрдами билан уни грузин тилига таржима қилабошлади. Эрондан қайтгандан кейин эса бу ишни поёнига етказди ва зарур изоҳлар билан нашрга тайёрлади. Унга грузин ойлари ҳақидаги маълумотларни ҳам қўшди. Лекин бу муҳим асарни чоп этдиришга улгурмади — 1724 йили содир бўлган воқеалар (Туркия тазвиқининг кучайиб кетиши, мамлакат ичида ҳам вазиятнинг оғирлашиб қолиши) сабаб бўлиб, оиласи ва хизматкорлари билан Россияга кўчиб кетди. Ўшанда Вахтанг VI бор китобларини, шунингдек «Улуғбек зижи»нинг таржимасини ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Таржиманинг қўлёзмаси ҳозирги кунда собиқ СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланади. Унинг бир қисми, форсийча матни билан, 1926 йили Ю. Н. Марр тарафидан чоп қилинди.

Ҳа, Мирзо Улуғбек ва унинг илмига эргашганлар қўн бўлди. Сайёралар ва бошқа осмон ритмичларининг сирру асрори билан қизиққанлар Амир Темурнинг бошқа авлоди орасида ҳам бўлди. Бир замонлар Ҳиндистон тахтида

ўлтирган Шихобуддин Шоҳжаҳон (1628—1657) ва Носируддин Муҳаммадшоҳ (1719—1748) ана шундайлардан эдилар. Тўғри, иккаласи ҳам илми нуҷум ва риёзиёт олими эмас эдилар, лекин уламо. фузалар ва аҳли ҳунарни қадр-қимматиға етадиган одам эдилар. Улар ҳам соҳибқироннинг кўнчилиқ фарзандларига ўхшаб илм-фанга, хусусан илми нуҷум ва риёзиётга ҳомийлик қилдилар, олимларнинг бошини силадилар. Мирзо Улуғбек ва унинг илмий меросининг шу кунларга етиб келишида ўша олимлар ва уларга тўла шарт-шароит яратиб берган подшоҳларнинг сазойи-ҳаракати ва улкан ҳиммати ҳам катта роль ўйнади, албатта. Масалан, XVII асрда ана шу Шоҳжаҳоннинг тошшириғи билан мулла Фарид форс тилида битган Зиж — бу асар «Зижи Шоҳжаҳоний» номи билан машҳур — Мирзо Улуғбекнинг «Зижи жадиди кўрагоний» асари таъсирида ёзилгандир. Муҳаммадшоҳнинг тошшириғи билан Савой Жанг Сингх тарафидан битилган «Зижи Муҳаммадшоҳий» ҳам шундай асар.

Савой Жанг Сингх (1686—1743) ҳиндистонлик улуг рожалардан бўлиб, Роҷистон вилоятининг ҳокими эди. У ҳам Улуғбекга ўхшаб атрофига олимларни жамлади. Ўзи ҳам етук мунажжим ва риёзиёт олими эди. Шоҳжаҳонобод (Деҳли), Банорас, Жайнур, Матхур ва Ужайндаги расадхоналар ўша Савой Жанг Сингхнинг раҳбарлигида бунёд этилди, Шоҳжаҳонободдаги катта расадхона мунажжимларининг илмий-кузатилиш ишларига унинг ўзи раҳбарлик қилди. «Бу иш, — деб ёзган эди Савой Жанг Сингх, — катта зарурат ва зўр аҳамиятга эга бўлишига қарамай, қудратли рожалардан биронтаси унинг (Улуғбекнинг — Б. А.) ишини давом этдиргунча жуда кўп вақт ўтди. Шаҳид бўлган марҳум султон Улуғбекдан кейин, 200 йил мобайнида ислом оламида биронта машҳур султон, олий мақом ва номдор шахс бунақа ишга диққат-эътибор қилган эмас». Ҳа, Савой Жанг Сингх ҳақ гапни айтган. Расадхона қуриш ҳам, унга соҳиби истасоддини тўплаб илмий-кузатув ишларини олиб бориш ҳам осон иш эмас, албатта. Бунинг учун биринчи навбатда жуда катта маблаг керак бўлади. Шунинг учун ҳар қандай ҳукмдорнинг ҳам бунга юраги чопавермайди. Ҳа, шундай. Нафақат ўтмишда, балки ҳозирда ҳам шунақа. Бунинг учун ҳукмфармо бўлишнинг бир ўзи кифоя қилмайди. Тождорнинг илм-маърифат соҳиби бўлиши ҳам талаб қилинади. Шоҳжаҳон ҳам, Муҳаммадшоҳ ҳам, Савой Жанг Сингх ҳам ана шундай одамлар бўлиб чиқишди. Савой Жанг Сингх, Жавахарлал Нерунинг сўзлари билан айтганда, «жасур

жангчи ва моҳир дипломат бўлиши билан бир қаторда математика ва астрономия олими, забардаст қурувчи ҳам эди. Шунинг билан бир қаторда, тарихни ўрганишга ҳам қизиқар эди».

XVII — XVIII асрларда Ҳиндистонда қурилган расадхоналар Самарқанд расадхонасига ўхшатиб бунёд этилганди. Улар ҳам Улугбек астрономия мактабининг таъсирида ривож топдилар. Хатто Ҳиндистон расадхоналарида ишлатилган турли ўлчаш ва кузатиш асбоблари ҳам Самарқандники билан бир хил эди. Савой Жаанг Сингхнинг ўзи бу хусусда мана бундай деб ёзган эди: «Белни маҳкам боғлаб, мусулмонларнинг китобларига таянган ҳолда бу ерда ҳам қачонлардир Самарқандда ишлатилган асбобларга, масалан, бронзадан ясалган ва ҳар томони 3 газга тенг бўлган зот ул-ҳалқа, хот ул-суҳбаътайи ва зот ул-шубаътайинга ўхшаш бир қанча астрономия асбобларини ясаб олдик».

Шу тариқа буюк олимнинг илмий қашфиётлари ҳам, китоблари ҳам, ўлиmidан кейин теvarак-атрофга тарқалиб кетди. Нафақат илмий мероси, балки бой ҳазинаси ҳам сочилиб кетди. Яқинда Заҳириддин Муҳаммад Бобур авлоди Жаҳонгир подшоҳ (1605—1627) нинг қаламига мансуб «Тузуки Жаҳонгирий» («Жаҳонгир подшоҳнинг тузуклари») номли китобда қизиқ бир маълумот учратиб қолдим. Уша китобда Улугбек Мирзога қарашли қийматбаҳо бир қитъа лаъл хусусида гап боради. Асарнинг ҳижрий 1029 (милодий 1620) йил воқеалари ҳикоя қилинган II-базми (боби)да мана буларни ўқиймиз: «Ушбу санада (1029 йил раби ул-охир ойининг сўнгги куни — милодий 1620 йилининг 3 апрел куни) Эрон подшосининг элчилари Оқобек билан Муҳиб Али (олий) остонани тавоф этиш шарафига мушарраф бўлдилар ва ул олий қадар биродаримиз (шоҳ Аббос I — Б. А.) нинг меҳр-муҳаббат туйғулари билан битган мактуби ва тухфалари назаримиздан ўтказилди. (Тухфалар орасида) жавҳаршунослар қийматини 50 минг рупия деб белгиллаган вазии 12 доник бўлган ва Шоҳруҳ мирзонинг ўгли Мирзо Улугбекнинг жавохирхонасида олинган ва замоннинг зайили билан Сафавия подшоҳларининг қўлига тушиб қолган бир қитъа лаъл ҳам бор эди. Лаълга насх хати билан: «Улугбек ибн Мирзо Шоҳруҳ баҳодир ибн Амир Темур кўрагон» ва биродаримиз шоҳ Аббоснинг амри билан четига настаълиқ хати билан «вилоят подшоҳи банда Аббос» сўзлари зарб қилинган экан. Бу лаъл тожга қадалмайди, балки ёдгорлик сифатида сақланади. Лаълга

аждодларининг номи зарб этилгани сабабли, ёдгор бўлар ва бахт-саодат келтирар деган умидда, заргархонанинг до-руғаси Саъидога унинг бир четига «Жаҳонгир подшоҳ ибн Акбар подшоҳ» деган сўзларни ҳамда унинг (ёзувнинг) тарихини зарб этиб қўйишни буюрдим. Бир неча кундан кейин Деканнинг фатҳ этилгани ҳақида хабар олинди ва ўша лаълни Хуррамошохга иноят қилиб юборди.»

Ҳа, замоннинг зайли билан. Шу замоннинг зайли билан буюк олимнинг ўзи қурбон бўлди, бой кутубхонаси ва шахсий хазинаси талон-тарож қилинди. Таажжуби шундаки, бу қимматли лаъл қандай қилиб Сафавия подшоҳларининг қўлига тушиб қолди. 1511 йили шоҳ Исмоил I (1501–1524) қўшини Заҳриддин Муҳаммад Бобур билан бирга, Аҳмадбек Сўфи ўғли ва Шохруҳбек Афшор бошчилигида Мовароуннаҳрга бостириб кириб Самарқандни ишғол қилганда олиб кетилганми ёки Шайбоний Абдулмўъминхон ўлдирилгандан (1598 йил июл ойида) сўнг Бухоро хонлигида кучайиб кетган ўзаро феодал курашлар оқибатида Эронга қочиб борган Муҳаммад Салим, Жаҳонгир Султон, Араб оталиқ ва Шоххўжа нақиблар уни олиб бориб совға қилишганми — бу ҳақда ҳозирча бир нима дейиш қийин.

Шу тариқа Мирзо Улуғбекнинг подшоҳлиги барбод бўлди, молу дунёси талон-тарож қилинди. Лекин унинг улуғ номини, беқиёс илмий меросини ҳеч ким, ҳеч нима талон-тарож қилолмади. Улуғбекнинг номи ҳам, қилган хайрли ишлари ва ёзган китоблари ҳам сақланиб қолди.

СЎНГГИ СЎЗ ЎРНИДА

* * *

«Улуғбек» эссесининг биринчи нашри эълон қилинганига тахминан тўрт йил вақт кечди. Шу давр ичида мазкур асар ҳақида оғзаки тарзда ҳам, матбуот саҳифаларида ҳам озми-кўпми фикр билдирилди. Авваламбор «Улуғбек» эссеси ҳақида матбуот саҳифаларида тақриз билан чиққан қаламкаш дўстларга: Маҳкам Маҳмудов ва Бобоҳон Шариповга («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 й. 22 декабр), А. Ҳакимжонов ва Ш. Зокировга («Тошкент ҳақиқати», 1990 й. 3 январ), Сайфуддин Жалиловга («Коммунист», 1990 й. 13 май) ва Ҳабибулло Зайниддиновга («Шарқ юлдузи», 1990 й, № 5) самимий миннатдорчилик изҳор қиламиз.

Китоб ёзиш қийин. Уни ёзган билади, ўқиган бўлса маълум даражада завқ олади, ё бўлмаса ранжийди. Шу боисдан ёзувчи ҳаммавақт ўқувчининг фикрини интизорлик билан кутади. Ўзингиз ўйлаб кўринг-а, китобни ёзиб қўйсангиз-у, лекин бирон тирик жон лом-мим демаса. Тушунган одамга бундан оғири бўлмаса керак. Чунки вақтида айтилган гап, холислик билан билдирилган фикр китоб муаллифига ўзига ишонч, янги гайрат ато этар экан.

Хулласи калом, «Улуғбек» эссесига билдирилган фикрлар, умуман олганда, ижобий бўлди. Шу билан бир қаторда, асарнинг айрим хато-камчиликлари ҳам маълум бўлди. Нима ҳам дердик, «беайб — парвардигор». Китобнинг рўёбга чиқиши, унинг катта-кичиклигидан қатъи назар, фақат биргина муаллифга боғлиқ эмас экан. Қўлёзма китоб шаклига келгунча, муҳаррирдан тортиб то ҳарф терувчигача кўп қўлдан ўтаркан. Шунинг учун ҳам баъзида айрим рақамлар, ҳарфлар ва ҳатто бус-бутун жумлаларнинг алмашилиб ёки тушиб қолиши ҳоллари ҳам учраб туради. «Улуғбек» эссесига ҳам шундай аҳволни кўриш мумкин. Биз мазкур китобнинг иккинчи нашрини тайёрлашда унинг биринчи нашрида ўтиб кетган хато-камчиликларни бартараф этишга ҳаракат қилдик.

Одам боласи, у олимми, шоирми, олий насаб мансабдор-ми, бундан қатъи назар, қусрсиз ва нуқсонсиз бўлмас экан, ўзи. Барибир унинг қандайдир, ўзига сезилмас қусури, нуқсони бўларкан. Ҳа, одамзод шунақа яратилган, аслида. «Беайб — парвардигор», деб бекорга айтишмаган эканлар-да салафлар. Ва яна яхши одамлар бошқаларга, уларнинг мезожида бирон нуқсон сезгудай бўлсалар, ётигида, ё бўлмаса тўғридан-тўғри бетига айтиб, уни огоҳлантирар эканлар-у, аммо ўзидаги нуқсонни кўпинча сезмас эканлар. Бошқаларнинг устига ёпирилиб келаётган чигирткани кўрар эканлар-у, лекин ўзининг тепасига балою қазо бўлиб келаётган хавф-хатарга эътиборсиз бўларкан, киши. Мирзо Улугбек ҳам шунақа одам бўлиб чиқди. Мен бу гапларни шунчаки айтаётганим йўқ. Улугбекда ҳам шунақа, яхши инсонга хос хислатлар-ни кўрганим сабабдан айтаётибман. Ҳа, билганимдан айтаётибман. Далил-исбот дейсизми? Бор далил-исботи-миз. Бундан бирнеча йил муқаддам, бир гуруҳ тарихчи олимлар билан ҳамкор бўлиб «Самарқанд тарихи» устида иш олиб бораётганимизда, бир эски китобни варақлаб ўлтириб Мирзо Улугбекнинг қаламига мансуб бир мисраъ шеърга кўзим тушиб қолди. Ажойиб насихатомуз шеър экан у. Мана ўша шеър:

Эй он-ки мулки ҳусн ба зери нигини туст,
Шўҳи макун-ки чашми бадон дар камини туст.

Таржимаси:

Эй ҳусн мулки сенинг муҳринг остда бўлган,
Шўҳлик қилма, чунки ёмонларнинг кўзи йўлингга тўзок қўймиш.

Кўриб турибсиз, бу шеърида Мирзо Улугбек одамларни ҳушёрликга чақиряпти. Қаранг-а бошқаларни ёмонлар-нинг кўзидан эҳтиёт бўлишига чақиряпти. Огоҳлантиряпти уларни. Лекин тангназар ва ҳасадгўйлар ўзига тузоқ қўйиб, чор аτροφдан уни ўраб келаётганликларини пайқамай қолди. Пайқаган бўлса ҳам эътибор бермаган. Подшоҳ-да у. Қўлида миршаблар, қўриқчилар, қўшини бор. Шундай бўлгач, у кимдан кўрқади? Бир-икки кўнгли қора ҳасадчиданми? Қолаверса халқ орасида ҳам обрў-эътибори катта. Чунки у бошқа подшоҳларга ўхшаб юрт кезиб, қилич чониб, жангу жадаллар билан умр кечирмади. Аксинча бир умр урушга қарши сиёсат юргизди, эл-юртга тинчлик ва осойишталикни барқарор қилди, раиятнинг ҳол-аҳволини бир оз бўлса-да энгиллаштирди, Самарқанд,

Бухоро, Шахрисабз, Гиждувон каби шаҳарларни, олий иморатлар ва янги бог-роғлар қуриб обод қилди, муҳтожларга қўлидан келганча ёрдам берди. Ва, ниҳоят, пўпалаб фарзанд ўстирди. Ахир одамзоддан нима қолади? Қурдирган бинолари-ю, ўстирган дарахт ва қобил фарзанд қолади, холос. Агар инсон умрида шулардан биронтасини қилган бўлса, ўзидан яхши от қолдиради, номи ўчмайди. Ахир Улуғбек шундай иш қилди-ку. Қўлидан келганча эл-юртга хизмат қилди, уни обод қилди ва ниҳоят яхши фарзанд ўстирди. Шунинг учун ҳам хотиржам эди у. Бир-иккита тангназар, иғвогар бўлса бордир. Улардан чўчимадди. Лекин тилда дўсту, дилда ганимлар теварак-атрофида кўпайиб кетганини пайқамай қолди. Инсондаги ёмон ҳислатлардан энг даҳшатлиси — бу тангназарлик. Бу айниқса яқин, ишонган одамингдан содир бўлгудай бўлса — бундан ёмони йўқ. Тангназарлар орасида яқин кишилари бўлиши, айниқса бу дардга суюкли фарзандларидан бири мубтало бўлиб қолганлиги Улуғбекнинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Улуғбек чақалоқлигидан улуғ бобоси ҳазрат Амир Темур ва унинг саховатли оқила хотини маҳд улё Сарой Мулқхонимнинг қаноти остида улғайди, тарбия топди. Албатта, ҳазрат Соҳибқироннинг олижаноб ҳислатлари ва яхши ўғитларидан баҳраманд бўлди. Лекин, уларнинг ҳаммасини ҳам жон қулоғи билан эшитиб, қалбига жо қилолмаган, шекилли. Ҳазрат Соҳибқирон ўғиллари ва набираларига жангу жадал ва ҳарбий юришларидан фориғ бўлиб, қисқа бўлса-да, нафасини ростлаб олиш учун бирон манзилга қўнганда кўп маслаҳатлар берарди, айниқса дўсту душманни ажрата билиш ҳаётда ўта зарурлигини такрор-такрор айтарди уларга. «Кенгаш,— дер эди у яқинларига,— икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — дилдан айтилгани. Тил учида айтилганини шунчаки эшитардим. Дилдан айтилган маслаҳатни эрса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим». Ва яна дер эди: «Подшоҳ мажлис аҳлидин огоҳ ва ҳушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, уни ташқарига ташийдурлар. Подшоҳнинг сўзидан, ишидин вазирларга, амирларга хабар бериб турадурлар. Масалан, шунга ўхшаш бир воқеа менинг ўзим бирлан рўй берган эрди. Ўзимнинг хос мажлисимдаги бирқанча суҳбатдошларим вазирлар ва амирларимнинг жосуслари эркан».

Ҳа, ҳаммани ҳам соҳиби асрор билиб, унга сир айтиб бўлмас экан. Мирзо Улуғбек улуғ бобосининг бу ўғитини ҳам яхшилаб уқиб олмаган чоғи. Бўлмаса султон Абу

Саъид, Мироншоҳ қавчин, Иброҳим ибн Фулод ва Ҳожи Муҳаммад Ҳусравга ўхшаш ҳиёнаткорларни ўзига яқинлаштирармиди?!

Амир Темурунинг мамлакат ва салтанатни идора қилиш хусусида яна қанчадан-қанча яхши ўғитлари бор.

Масалан, давлат ва салтанатнинг барқарорлиги кўп жиҳатдан вазирлар ва давлат маҳкамаларига бош бўлиб турган олий мақом мансабдорларнинг ҳалол ва сидқидилдан хизмат қилишига боғлиқ. Ҳазрат Соҳибқирон вазирлар ва олий мартабали мансабдорларни танлаш хусусида гапириб, улар кўп мақбул сифатларга эга бўлишини алоҳида уқдирган эдилар: «Вазирлар,— деган эди у,— ушбу тўрт сифатга эга кишилардин бўлишлари лозим: биринчиси — аслик ва тоза наслик; иккинчиси — ақл-фаросатлилик; учинчиси — сипоҳу раият аҳволидин хабардорлик, уларга нисбатан ҳушмуомалада бўлишлик; тўртинчиси — сабр-матонатлилик ва тинчлик-севарлик. Қимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар. Уни вазир ёки маслаҳатчи этиб тайинласинлар. Мамлакат ишларини, сипоҳ ва раият ихтиёрини унга тоширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин». Шу билан бирга, Амир Темури қора кўнгил, ғийбатчи ва раиятга жабру ситам етказувчи кимсаларни зинҳор ҳокимиятга яқинлаштирмаслигини маслаҳат берардилар. «Қайсики вазир,— деган эди у,— ғийбат гапларни айтса (ёки) уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Наслию зоти ёмон, ҳасадчи, кина-кек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасди. Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса давлат ва салтанат тез орада инқирозга юз тутади, Шу муносабат билан у тарихдан бир мисол келтиради: «Аббосийлардан халифа Мустаъсим биллоҳ (1242—1258) ҳасадчи, кина-қудуратчи ибн ал-Аъомийни ўзига вазир қилиб тайинлади. У кўнглида халифага нисбатан кина-қудурат, душманлиги бор бўлганлиги учун халифани мунофиқона гаплар билан алдаб, ўзи Ҳалокухон (мўғул хони; 1256—1265) билан тил бириктириб, уни халифалик тепасига олиб кетди. Ҳалокухон эса халифа Мустаъсимни қўлга олиб ўлимга маҳкум қилди».

Шундан келиб чиқиб, Амир Темури бахтиёр авлодига мана бу васиятни қилган: «Шундай бўлгач, асли тоза, насли пок, улуг зотлардан бўлган, яхши ҳулқли кишилардин

толиб вазир қилинглар, чунки асли тоза киши хатоликга йўл қўймайди, бадасл эса соҳибига вафо қилмайди».

Мирзо Улуғбекнинг вазирлари орасида қора кўнгил, кина-қудуратли, бузуқилари бўлганлигини билмайман. Лекин, меҳру вафо масаласи ҳам бор. Шундай бўлмаганда эл-юрт ва Улуғбекнинг бошига оғир қунлар, тушган пайтда вазирлари ва амирлар уни ташлаб теварак-атрофга тирқираб кетармиди?! Уларнинг кўпчилиги падаркуш Абдуллатифнинг тарафига ўтиб кетишармиди?!

Донолар давлатнинг асосий устунлари тўртта деб айтадилар. Булар: 1) раият, яъни меҳнаткаш халқ; 2) хазина; 3) қўшин; 4) салтанат, яъни пухта қилиб тузилган давлат аппарати.

Раият билан салтанат хусусида Улуғбекка бирон эътироз билдириб бўлмайди. Давлат тузими бобоси даврида қандай бўлса Улуғбек даврида ҳам шундайлигича қолади. Лекин ҳамма нарса бу лавозимларни кимлар эгаллаганига ҳам боғлиқ. Ҳаётда одам танлаш қийин. «Ҳайвоннинг оласи — тошида, одамнинг оласи — ичида», дейдилар донолар. Раият хусусида Мирзо Улуғбек қўлидан келган барча яхшиликни қилди. Олиқ-солиқ йиғишни тартибга солди, хирожнинг миқдорини камайтирди; пул ислоҳоти ўтказиб, яқинлашиб келаётган қаҳатчиликнинг олдини олди. Қисқаси, адолат ва инсоф билан сиёсат юргизиб, раиятни, яъни меҳнаткаш халқни ўзидан рози қилди.

Давлатнинг яна бир муҳим устини — бу хазинадир. Ҳамма яхши биладики, ҳарқандай давлат хазинасиз кун кечиролмайди. Авваллари ҳам шундай бўлган, ҳозирда ҳам шундай. Ва яна шу ҳам маълумки, хазинага оқча осмондан тушмайди, ёки Хизр алайҳиссаломнинг кароматларидан келмайди. Хазина халқдан тўпланадиган олиқ-солиқ, бўйсундирилган мамлакатлардан ундириладиган ўлпон (моли омон) ҳамда давлатга қарашли ер-сув ва бошқа мол-мулкдан, масалан эгасиз қолган ерларни ўзлаштиришдан, келади деган даромад ҳисобига тўлатиб турилган. Шу сабабдан подшоҳлар хазина ва унинг ҳамма вақт тўқин-сочин бўлиб туриши хусусида мунтазам қайғуриб келганлар. «Хазинанинг ғариблашиб қолишига, — дейилади «Тузукларда, — сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқалиб кетиши эса, ўз навбатида салтанатнинг кучсизланишига олиб келади».

Улуғбекнинг муставийлари (молия маҳкамасининг бошлиқлари) хазинани мунтазам тўлин-сочин бўлиб туришининг уддасидан чиқолмади, чамаси. Ахир олиқ-солиқдан тушим камайган, урушлар тўхтаб қолгани

сабабли улпон келмай қолган бир шароитда иложи қанча? Афтидан савдо-сотиқ устидан назорат ҳам камайиб кетгандир, балки?

Давлатнинг яна бир муҳим устуни бўлмиш синоҳ масаласига келсак, унинг умумий аҳволи, жанговарлиги Улугбек замонида аввалгидай эмас эди. Синоҳнинг ҳукмрон тоифага садоқат билан хизмат қилиши кўн жихатдан унинг қорни тўқ, уст-боши бус-бутун бўлишига боғлиқ. Маълумки, Амир Темур шу масалага алоҳида эътибор берган. У биричи гада синоҳийга маоши ўз вақтида ва белгиланган миқдорда бериб борилишини таъминлаган. Масалан, оддий синоҳийга, зиммасига юкланган вазифани бажариш шарти билан, минган отининг баҳоси миқдорида, баҳодирларга – икки-тўрт от баҳоси миқдорида; ўнбошиларга – ўн от баҳоси миқдорида, юзбошиларга – ўнбошиларникига қараганда икки баробар ортиқ; мингбошилар – юзбошилардан уч баробар ортиқ миқдорда белгиланган. Ҳарбий юришлар олдидан эса унга олти ойлик маоши бир йўла тўланган. Ва яна ҳарбир синоҳийга жанг олдидан махсус инъомлар (бу ужулка деб аталган) улаштирилган. Синоҳийлар урунда қўлга тушган ўлжадан ҳам, тутган мавқеъи ва хизматига яраша баҳраманд қилинганлар. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга диққат билан эътибор берадиган бўлсак, Амир Темур қўшинида ҳар борада қаттиқ интизом ўрнатилганлигига гувоҳ бўламиз. Масалан, синоҳий, у оддий аскарми, мингбоши ёки туманбошими, бундан қатъи назар, агар урунда хатога йўл қўйгундай бўлса, маоши ўндан бирга камайтирилган. Аксинча, қилич чопишида ўзини кўрсатган баҳодирларнинг мартабаси кўтарилган. Синоҳ хусусида, айниқса кексайиб синоҳий-гирликка ярамай қолганлар хусусида, катта ғамхўрлик қилинган. «Қайси бир синоҳий хизматда юриб қартайган бўлса, — дейилади, масалан, «Тузуклар»да — уни улуфадан (яъни маонидан) маҳрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик лозим. Ҳеч бир синоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасун, чунки у давлат хизматида бўлиб, боқий ҳаётини фожий дунё нақди учун аямаслигининг ўзини ва моддий таъминотда бўлишига ҳақли ва лойиқдир».

Синоҳ учун ҳам, амирлар ва беклар учун ҳам, уруш тирикчилик ва бойлик ортдириш воситаси ҳисобланади. Бойлик ҳам уруш орқасидан ортдирилади. Амирлар ва беклар шунинг учун ҳам тез тез уруш бўлиб туришига тарафдордирлар. Улар ўрушсиз туролмайдилар. Шу

сабабдан фақат тез-тез уруш қилиб ўлка билан мунтазам таъминлаб туришга қодир бўлган подшоҳларнинггина қўллаб-қувватлаганлар. Улуғбекка ўхшаш илм-фанга муккасидан кетган подшоҳларни эмас. Қўшиқча бундай подшоҳларнинг баҳридан ўтишган.

Эл-юрт ва давлатнинг яна бир устиши бу салтанат, яъни тож-тахт ва подшоҳ. Қўп нарса салтанат қуриб ўлтирган улуг зотнинг ақлу заковати ва тадбиркорлигига боғлиқ. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, подшоҳ подшоҳлик қиламан деса ўз фаолиятида ўн икки тузукка амал қилиши шарт: 1) бир сўзлик бўлиши ва айтган сўзига амал қилиши лозим, айtilган ишини билиб қилиши керак; 2) ҳар ишда адолатцеша бўлиши, атрофида ҳам шунақа одамларни тутиши талаб қилинади; 3) не ишни қилар бўлса, ўзганинг майлига қараб эмас, ўзи ҳукм чиқариши лозим; 4) бирор ишга азму қарор қилган бўлса, ўша қарорида қаттиқ туриши зарур; 5) ҳукм-фармони ҳамма учун мажбурий; 6) ўзи қилиши керак бўлган ишни бошқага ишониб топшириб қўймаслиги шарт; 7) не иш қилмоқчи бўлса кенгаи билан қилиши, лекин кенгаишнинг фойдалисини олиши лозим; 8) салтанат, раият ва сипоҳийлар ҳусусида яхши-ёмон гап эшитганда шонмасдан, мулоҳаза билан ҳукм чиқариши керак; 9) сипоҳ ва раият олдида ўзини жиддий ва ҳайбатли тутмоғи шарт; 10) раият, хазина ва лашкарни ҳамма вақт ҳукмида деб билиши керак; 11) салтанатни идора қилишда бошқани ўзига шерик қилмаслиги зарур; 12) аҳли кенгандан ҳушёр ва унинг хатти-ҳаракатидан доимо огоҳ бўлиб туриши керак.

Бахтга қарши Мирзо Улуғбек тож-тахт соҳиби амал қилиши зарур бўлган бу тузуқларнинг айримларига амал қилмади, чоғи.

Ҳа, соҳиби салтанат бўлиш қийин. У эл-юртнинг тақдирига биринчи жавобгар шахс. Шу сабабдан у мамлакат ва раият аҳволидан ҳамма вақт воқиф бўлиши, мамлакатнинг яқин истиқболини идрок этабилиши керак. У кеча-қундуз доимо ҳушёр туриши зарур.

Бобосининг олижаноб хислатлари (ақл-идроклик, синчковлик, ҳушёрлик, ҳаққонийлик ва ҳ. к.) набираси Мирзо Улуғбекда ҳам мавжуд эди. У ҳам донишманд подшоҳ эди. Агар улуг бобосидаги олижаноб хислатларга эга бўлмаганда Мовароуннаҳр ва Туркистондай улкан мамлакатни қирқ йил идора қила олармиди? Лекин, уларнинг ўртасида битта муҳим тафовут мавжуд. Амир Темур, том маъноси билан, ҳарбий ва сиёсатдон одам эди.

Унинг бутун диққат-эътибори ҳарб ва давлат ишлари билан банд эди. Мен ҳазрат Соҳибқироннинг ҳаёти ва фаолиятини синчиклаб ўрганган одамман. Лекин унинг бирон марта Самарқанд ёки Шаҳрисабзда, ё бўлмаса бирон обод манзилгоҳда бир йил — ярим йил муқим туриб ҳордиқ чиқарганини эслолмайман. У бутун умрини от устида кечирди, ўттизга яқин мамлакат ва ўлкаларни кезиб чиқди. Кезганда ҳам шунчаки саёҳат юзасидан эмас, уруш-талашлар билан кезди. Лекин, Мовароуннаҳрдан узоқ юртларда бўлганида ҳам, ота юртини бир лаҳза назардан қочирмади. Вазирлар, ноиблар ва ҳокимларнинг фаолиятини мунтазам кузатиб турди. Қисқаси, қўшиннинг ҳам, салтанатнинг ҳам жоловини қўлида маҳкам тутди. Мирзо Улуғбекка келсак, у бобоси сингари йирик ҳарбий ва сиёсий арбоб эмас эди. У умри ва фаолиятининг асосий қисмини илм-фан ва маърифат йўлида сарфлади. Уни сарой ва лашкар тепасида эмас, кўпроқ расадхона ва мадрасада кўриш мумкин эди. Қўшин билан салтанатнинг жолови эса вазирлар ва амирларга ишониб топшириб қўйилганди. Улуғбекнинг фожиаси ҳам шунда эди. Тўғри, подшоҳ адолатпеша ва маърифатпарвар одам бўлгани яхши, акс ҳолда ёруғлик ўрнини зулмат эгаллайди. Аммо, подшоҳ бўлгандан кейин унинг подшоҳлик сиёсати ҳам бўлиши керак. У бир қўлида қалам, иккинчи қўлида шамшир тутгани маъқул. Акс ҳолда эл-юртни бошқариб ҳам бўлмайди, уни чор атрофдан кўз тикиб турган ганимлардан ҳимоя қилиш ҳам қийин.

УЛУҒБЕК, УНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛГАН АСОСИЙ ВОҚЕАЛАР ХРОНОЛОГИЯСИ

1394 й. 22 март	— Мирзо Улуғбек туғилди (Султония; Эрон Озарбайжони).
1394 й. май — 1395 й.
28 феврал	— Улуғбек Амир Темур қўшинининг уғруқида Озарбайжон ва Арманистонда бўлди.
1395 й. — 1398 й.	— Улуғбек катта онаси Сароймулк хоним билан бирга Самарқандда истиқомат қилди.
1398 й. баҳор ва ёз ойлари	— Улуғбек бобоси Амир Темурни Ҳиндистон юришига кузатаётиб Балх, Хулм, Самангон, Андароб ва Кобулда бўлди.
1398 й.	— Улуғбек Сароймулк хонимга қўшиб Кобулдан Самарқандга қайтариб юборилди (24 август).
1399 й. 29 март	— Улуғбек Термизда Ҳиндистон юришидан қайтиб келаётган бобосини кутиб олди.
1399 й. — 1402 й.	— Улуғбек бобосини Ғарбий Эрон, Озарбайжон ва Туркияга қилган ҳарбий юришида кузатиб борди.
1402 й. — 1405 й.	— Улуғбек кўпинча Мовароуннаҳрда турди.
1404 й. 16 октябр	— Улуғбекни амакиси Муҳаммад Султоннинг қизи Ўғай бегимга уйлантириб қўйдилар.
1405 й. 18 феврал,
Ўтроп	— Амир Темур вафот этди. Мирзо Улуғбек Сароймулк хоним ва бошқа оғолар билан Самарқанднинг Алиобод қишлоғида видолашиб, Иброҳим Султон ва амирлардан Шоҳмалик ҳамда Шайх Нуриддин билан бирга Бухоро сари жўнади (5 март).
1405 — 1409 й.	— Улуғбек Хуросонда Ҳирот, Шибиргон, Андхуд, Машҳад, Тус, Астробод ва бошқа вилоятларда турди.
1406 й.	— Мирзо Улуғбекка Тус, Ҳабушон, Калот, Нисо, Обивард, Язир, Сабзавор ва Нишопур суюрғол тарзида инъом қилинди; Улуғбек билан Шоҳмалик Қарши ёнида бўлган урушда Ҳалил Султондан мағлуб бўлдилар.
1407 й. 4 май	— Улуғбекка, юқоридаги вилоятларга қўшимча тарзда, Мозандарон ҳам инъом этилди.

- 1408 й. 22 апрел — Табризнинг Шанби Ҳозоний деган мавзёида мирзо Мироншоҳ Қора Юсуф (1389—1402) билан бўлган урушида ҳалок бўлди.
- 1409 й. — Шоҳруҳ билан Улугбекнинг Мовароуннаҳр устига, Ҳалил Султонга қарши юриши ва Самарқанднинг ишғол қилиниши (13 май); Мирзо Улугбекка Мовароуннаҳр инъом этилди.
- 1410 й. — Улугбек ва Шоҳмалик Қизил рабобда Шайх Нуриддин, Чингиз ўғлон ва мирзо Муҳаммад Жаҳонгирнинг бирлашган қўшинидан енгилдилар (21 апрел); Шоҳруҳнинг катта қўшин билан Амударёдан кечиб ўтиши (21 июн); Қизил рабобда бўлган уруш ва Шоҳруҳнинг ғалабаси (12 июл); Самарқанднинг Шоҳруҳ томонидан олинishi (14 июл); Шоҳруҳ Самарқанддан жўнаб кетди (30 июл).
- 1411 й. — Амир Шоҳмалик Улугбек тарафидан қўшин билан Шайх Нуриддинга қарши жўнатилди (10 январ); Шайх Нуриддин исёни бартараф этилди; Туркистон ҳам Улугбекка бўйсундирилди; амир Шоҳмалик Улугбекнинг талаби билан Самарқанддан чақиртириб олинди.
- 1414 й. — Мирзо Улугбек амирлардан Муса ака, Муҳаммад Тобон ва амир Алилар билан бирга Андижон устига қўшин тортди. Амирак Аҳмад Кошгарга қочиб кетди. Улугбек қўшини Аҳси билан Андижонни ишғол қилди. Улугбек Амирак Аҳмад хусусида маслаҳатлашиб олиш учун Ҳиротга келди (25 ноябр).
- 1415 й. — Улугбекка Мовароуннаҳрга қайтишга ижозат берилди (12 март); Улугбек Фарғонага янгидан қўшин юборди; Амирак Аҳмад яна Кошгарга қочиб кетди; Шоҳруҳ Амирак Аҳмадга ишончнома юбориб уни Ҳиротга чақиртирди (26 июл); Хитойга Самарқанд элчилари юборилди.
- 1416 й. — Улугбек Оқ ўрда ҳукмдорларига қарши Сирдарё соҳилларига қўшин тортди (март — апрель); Кошгар Улугбек давлати таркибига қўшиб олинди; Самарқандга Мўғулистондан элчилар келди.
- 1417 й. — Мирзо Улугбек Ҳиротга келди (6 май); Хитойдан келган элчилар шарафига уюштирилган қабул маросими

- да иштирок этди (17 май); Улугбек Оби турк (Чирчиқ бўйларида) қишлоди; Бухорода Улугбек мадрасаси қуриб битирилди.
- 1418 й. — Мирзо Улугбек қишловдан Самарқандга қайтди (феврал); Мўғулистонда давлат тўнтариши; Самарқандга Мўғулистондан элчилар келди.
- 1419 й. — Самарқандга Оқ ўрдалиқ тахт даввогарларидан Барок ўғлон қочиб келди (25 май); Улугбекнинг турмуш ўртоғи Ўғай бегим вафот этди; Самарқандга Хитой элчилари келди (август); Мўғулистонда потинчилик ва Улугбек Сирдарё бўйларига қараб қўшин тортди (август — октябр); Улугбек Бухорога борди (ноябр); Самарқанддан Хитойга элчилар жўнатилди (декабр).
- 1420 й. — Самарқанддан Мўғулистонга қўшин юборилди (25 июн); Самарқандга Гавҳаршод бегим келди (29 апрел); Улугбек ҳузурига Мўғулистондан давлатхоҳлик ва тобелик билдириб Малик Ислоҳ келди (11 июл); Самарқандга Мўғулистондан Сариқ ўғлон билан Шермуҳаммад ўғлон бошчилигида 50 нафар сардор келди (20 июл); Улугбек от-улов, қурол-аслаҳа на одам бериб Шермуҳаммад ўғлонни Мўғулистонга юборди (23 декабр); Самарқанддаги Улугбек мадрасасининг қурилиши тамомланди.
- 1421 й. — Мирзо Улугбек ўғил кўрди (13 январ). Унга Абдурахмон деб исм қўйилди. Шермуҳаммад ўғлон ғалаба қозонди, деган хабар олинди (май — июн).
- 1421 й. — 1422 й. — Улугбек қишини Бухорода ўтказди; Тибетдан элчилар келди.
- 1422 й. — Мирзо Улугбек Хиротга борди; Хитойдан Темурий элчиларининг қайтиши (сентябр боши).
- 1423 й. — Бароқхоннинг Дашти қипчоқдаги муваффақиятлари ҳақида хабар олинди.
- 1424 й. — Мўғулистон устига юришга тайёргарлик; Улугбек қишлош учун Шохруҳияга келди (10 ноябр); Самарқанд мадрасасининг жануб тарафида хонақоҳ, муқаттаъ масжиди, Регистонда эса Мирзойи хаммоми қурилди; Самарқандда расадхона қурилиши бошланди.

- 1425 й. — Улугбек Мўгулистон устига қўшин тортди (17 феврал); Самарқандга қайтиб келди (27 июн); Улугбек Ҳиротда бўлди (октябрь — ноябр).
- 1426 й. — Бароқхоннинг кучайиб кетиши ва Оқ ўрда билан Темурийлар давлати ўртасидаги муносабатлар емонлашди.
- 1427 й. — Ҳиротнинг Жомий масжидида Шоҳруҳга суиқасд қилинди (21 январь); Улугбекка ёрдам учун Ҳиротдан Муҳаммад Жўқий бошчилигида қўшин юборилди (15 феврал); Сигноқ ёнида Улугбек билан Бароқхон ўртасида бўлган уруш ва Улугбек қўшинининг мағлубиятга учраши (феврал охири); Шоҳруҳ ўғлига (Улугбекка) ёрдам учун аскар, қурол-аслаҳа ва маблағ юборди (16 март); Шоҳруҳнинг ўзи катта қўшин билан Мовароуннаҳр устига отланди (28 май); Шоҳруҳ Самарқанддан Ҳиротга қараб жўнаб кетди (7 октябрь).
- 1429 й. — Мўгулистонда нотинчлик; Улугбек Мўгулистонга Сотуқхон бошчилигида аскар юборди.
- 1430 й. — Йирик олим ва Улугбекнинг сафдоши Ғиёсиддин Жамшид Кошоний вафот этди.
- 1432 й. — Улугбекнинг ўғли мирзо Абдурахмон вафот этди (15 январь); Ҳиротдан Улугбекнинг ихтиёрига фитначи туркман шаҳзодаси Ёрали юборилди.
- 1433 й. — Улугбек мирзонинг Ғиждувондаги мадрасаси қуриб битказилди.
- 1435 й. — Мирзо Улугбек Сарахсга, Шоҳруҳнинг олий ўрдусига чақиртирилди (январь ўрталари); Шаҳрисабзда Қўк гумбаз масжиди ва Гумбази Саййидан бино қилинди.
- 1437 й. — Йирик олим ва Улугбекнинг устози Қозизода Румий вафот этди. Мирзо Улугбекнинг «Зижи жадиди кўрагоний» асари ёзиб тамомланди; Мўгулистон амирларидан Саид Али дуглот тарафидан Кошғар босиб олинди.
- 1441 й. — Мирзо Абдуллатиф бувиси Гавҳаршод бегимдан аразлаб Самарқандга келди; вазири аъзам Носируддин Хавофий вафот этди.

- 1442 й. — Самарқандга Гавҳаринод бегим келди (январ) ва Абдуллатифни олиб Хиротга қайтди (феврал).
- 1444 й. — Шохрухнинг ўсаллаб қилини ва тожу тахт хусусидаги можаролар.
- 1445 й. — Самарқандга Хитой элчиларининг келиши.
- 1446 й. — Шохрухнинг набираси Султон Муҳаммад исёнини бостириш учун Ғарбий Эронга қилган юриши; Ясси, Саброн ва Сигноқнинг Абулхайрхон тарафидан босиб олиниши.
- 1447 й. — Шохрухнинг вафоти (12 март); Абдуллатиф билан Алоуддавла ўртасида тожу тахт учун кураш бошланди; Абдуллатиф мағлубиятга учраб асир олинди (29 апрел); Алоуддавлянинг Мурғобга қўшин тўплаши, Улугбек билан Алоуддавла ўртасидаги музокаралар ва Абдуллатифнинг асирликдан бўшатилиши.
- 1448 й. — Алоуддавлянинг босқинчилик ҳаракатлари; Улугбек қўшин билан Амударёни кечиб ўтди (баҳор); Тарноб ёнида бўлган уруш ва Алоуддавлянинг мағлубиятга учраши; Хирот, Машҳад, Тус, Нишопур, Кучан ва Исфарон Улугбек аскарлари тарафидан ишғол этилди; Улугбек Хиротни Абдуллатифга топшириб Мовароуннаҳр сари йўлга тушди (ноябр); Дашти қипчоқ қўчманчилари Абулхайрхон бошчилигида Мовароуннаҳрга бостириб кирди ва Тошкент, Шохрухия, Самарқанд ва Бухоро атрофини, то Амударё бўйлари-гача, горат қилди; Абдуллатиф Балх вилоятига ҳоким этиб тайинланди.
- 1449 й. — Хуросон тахтини Абулқосим Бобур эгаллади; Мирзо Улугбек Бухоро қишлоvidан Самарқандга қайтди (март); Балхда Абдуллатиф отасига қарши исён кўтарди; Улугбек унга қарши қўшин тортди (апрел ойининг охири); ота билан ўғилнинг Жайхун бўйида бир-бирига қарши уруш ҳолатида туриши (май, июн); Султон Абу Саид Мирзо исёни (июл); Улугбек қўшинининг Димишқ ёнида Абдуллатифдан мағлуб бўлиши (17 октябр); Улугбекнинг Маккага жўнаб кетиши ва Самарқанд ёнида хоинона ўлдирилиши (25 октябр).
- 1450 й. — Абдуллатифнинг қатл этилиши (9 май).

ҚИСКАЧА ИЗОҲЛАР

Абақaxon — Ҳалокуийлар (Чингизийлар) сулоласидан чиққан Эрон ҳукмдори (1265—1282).

Абулхайрхон — XV асрда Дашти қишлоқнинг шарқий қисми устидан ҳукм юргизган кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси (1428—1468).

Абу Маъшар — Хуросонлик машҳур астроном Абу Маъшар Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Балхий (786—886).

Абу Саъидхон — Эронда ҳукмронлик қилган Ҳалокуийлар (элхонийлар) сулоласининг сўнгги ҳукмдорларидан (1317—1335).

Абу Ҳанифа — Ҳанафия мазҳабининг асосчиси Нўъмон ибн Собит (699—767). Кўпроқ Имоми Аъзам номи билан машҳур бўлган.

Азуд ад-давла — Азуд ад-давла Фано Хусрав (949—983); Бувайҳийлардан.

Аламут — Қазвининг (Эрон Озарбайжони) шимоли-ғарбий тарафида, Эльбурс тоғида жойлашган мустақкам қалъа. Исмоилийлар давлатининг (1090—1256) қароргоҳларидан.

Али ибн Исо Устурлобий — аш-Шаммосия (Бағдод) расадхонасининг астрономик кузатиш асбобларини (устурлоб ва б.қ.) ясаган олим (IX асрнинг биринчи ярми).

Али Сино — Бухоролик машҳур қомусий олим Абу Али ибн Сино (980—1037).

Алоиддин Муҳаммад — Улугбекнинг шогирди, машҳур олим Али Қушчи (1403—1474).

«Алҳидоя» — Бурхонуддин Маргиноний (1197 й. вафот этган) ёзган мусулмон қонунчилиги (фиқҳ)га оид асар.

Амирак Аҳмад — Темурий Умаршайх мирзонинг ўғли (1409—1416 й. Фарғона ва Қошғар ҳокими).

Арасту — Аристотель (милод. авв. 384—322 й.).

Аржуманд — азиз, иззатли, қадрли, мўътабар.

Арз — эн, кенглик.

Аристолис — қадимги юнон файласуфи Аристотель.

Аркан давлат — давлат таянчлари; давлатнинг нуфузли кишилари.

Афжиюн — апогей.

Афлотун — қадимги юнон файласуфи Платон (мил. ав. 427—347).

Афросиёб — Туркларнинг афсонавий подшоҳи.

Ахтабеги — Подшоҳ отхонасининг мутассадийси.

Ашкол ат-таъсис — сайиид Шамсиддин Муҳаммад Самарқандийнинг (XIII — аср) геометрияга тегишли асари.

Ашпара — Ашпара (Аспара) сойи бўйида жойлашган (Чу дарёсига яқин, Қозоғистон, Жамбул област Мерки районига яқин) ўрта аср шаҳари.

Ағёр — душман, ёв.

Аҳмад ибн Абдулла Марвозий — кўпроқ Ҳабаш ал Ҳосиб Марвозий номи билан машҳур бўлган йирик астроном олим; Маъмуи академиясининг кўзга кўринган намоёндаларидан. (тахм. 770—870).

Аҳмад Фарғоний — IX асрда ўтган йирик астроном олим; Бағдод академиясининг кўзга кўринган намоёндаларидан (861 й. вафот этган).

Аҳраман — зардуштийлар эътиқодига кўра энг даҳшатли дев.

Бадийи — янги, подир, ажойиб асар; янги ижод эгилган асар.

Баён (илми баён) — нозик маъноларни баён қилишни ўргатувчи илм.

Байт ул-мол — мол-дунё сақланадиган уй; хазина.

Баковул — подшоҳ ошнази.

Баргуствои — от устига ташланадиган ўқ ўтмас махсус ёниқ.

Барое — барча махлуқот.

Баронгор — қўшиннинг ўнг қаноти.

Бароқ ўғлон — Оқ ўрда хони (1422—1428).

Бехори — тиконсиз. Бу ерда киирикка ишора.

Бир мисқол кепакӣй — Чигатой авлодидан бўлган Кенакхон (1309—1325) даврида зарб этилган кумуш (олтин) танга; тахминан 4,8 г. вазнда бўлган.

Битлимус — қадимги юнон астрономи Клавдий Птолемей (тахм. 90—160 й.)

Бобак — Озарбайжон ва Ғарбий Эронда 816—837 йиллари бўлиб ўтган халқ ҳаракатининг етакчиси (тахм. 800—838).

Бойсунқур Мирзо — Шохрухнинг ўғли ва вазири, кейинча Ғарбий Хуросон ҳокими (1433 й. вафот этган), Илм-фан ва маданият арбобларига ҳомийлик қилган.

Ботмон — оғирлик ўлчови; бир ботмон тахминан 24—25 кг. га тенг бўлган.

Буам сойи — Буам дараси (Шимолий Қирғизистонда, ҳозирги Тон ва Кемин районлари ораллигида жойлашган) бўйлаб оқувчи сой; асл номи Чу.

Бузжонӣй — X асрда ўтган хуросонлик йирик математика олими Абулвафо ал-Бузжонӣй.

Бузуржмеҳр — Сосонийлардан Хусрав Парвез (531—579) нинг вазири.

Булжор — қўшин тўпланадиган жой.

Булук — пойтахт атрофидаги район, туман.

Буржу бора — қалъа девори ва унинг чор атрофига қурилган мустаҳкам минора.

Бурхонуддин Соғаржӣй — Самарқандлик йирик олим Умар ибн Муҳаммад ан-Насафӣй ас-Самарқандӣйнинг (1143 й. вафот этган) «Китоб ал қанд фи маърифати уламоӣи Самарқанд» («Самарқанд уламоларининг маърифати ҳақида ширин китоб») асарида тилга олинган авлиё; «ал-Ҳидоя» муаллифининг авлоди. Хитойда вафот этган. Ўғли Абу Саъид хокини Самарқандга олиб келиб дафн этган. Қабри Рухободда.

Вард — атиргул.

Газ — тахминан 62—64 см. га тенг бўлган узунлик ўлчови.

Гази хошимия — 66,5 см. га тенг узунлик ўлчови.

Газа — окон

Гардун қадар — осмон қадар; подшоҳлар ва султонларга бериладиган нисбат.

Гилкор — иморат қурувчи уста.

Гулбарга — Марказий Ҳиндистонда лашкарбоши Ҳасан Гангу. Гангу асос солган Баҳмонӣйлар давлати (1347—1527) нинг дастлабки пойтахти. Кейин Аҳсанобод аталган.

Давлатшоҳ самарқандий — Машҳур тазкиранавис олим ва шоир (тахм. 1436—1495).

Далоилхона — йирик шаҳарларда ташкил этилган диний мактаб. Унда «Қуръон»нинг айрим суралари ва «Далоил ул-хайрат» деган китоб ўқитилган.

Дарағез — Балхдан тахминан тўрт фарсах жанубда жойлашган дара.

Дарёйи хазар — Каспий денгизининг ўрта асрлардаги номларидан.

Дафтардор — ўрта асрларда ҳукумат молия маҳкамасининг хизматчиси.

Даҳяк — солиқ тури, ўндан бир.

Девони муставфий — бош молия идораси.

Девони мол — молия бош идораларидан; солиқ тўплайдиган идора.

Дибо — нозик ва нафис нақшлар солиб тўқилган ипак мато.

Дийа — хун ҳақи.

Димишқ — Самарқанд атрофида Амир Темур барпо этдирган катта қишлоқлардан.

Диний илмлар — Қуръон, Ҳадис. Тафсир каби диний китобларни ўргатувчи илм; диний ақидалар, маросим ва урф-одатларни ўргатувчи илмлар.

Динор — пул бирлиги; 4,235 г. вазндаги олтин (кумуш) танга.

Дирам — пул бирлиги; 3,36 г. га тенг кумуш танга.

Доник — 0,8—0,76 г. вазндаги оғирлик ўлчови.

Домана — чет, этак, қирғоқ; Қоф тоғининг этаги. Бу ерда — дарё этаги.

Донг — динор ёки дирҳамнинг¹ 6 га тенг бўлган оғирлик ўлчови; шу вазндаги оқча.

Доруссалтана — салтанат эшиги; пойтахт.

Доруга — ўрта асрларда шаҳар ҳокими; корхона бошлиги.

Дунёвий фанлар — диний илмларга зид ўлароқ, табиат ва жамият ҳақида аниқ тушунча бериладиган фан (математика, астрономия, тарих, география ва б.қ.)

Евуқ — яқин.

Есоқ — жазо.

Егин — ёв, душман.

Еғоч — масофа ўлчови; тахминан 6 км. га тенг.

Жавзо — Классик астрономияда осмон буржларидан бири; уни ёнма-ён турган икки қиз шаклида тасаввур қилганлар. Қуёш йили ҳисобига кўра 22 май — 2 июн ораси.

Жавзо — Классик астрономияда осмон буржларидан бири; уни ёнма-ён турган икки қиз шаклида тасаввур қилганлар. Қуёш йили ҳисобига кўра 22 май — 2 июн ораси.

Жавонгор — Қўшиннинг сўл қаноти.

Жади буржи — Классик астрономияда осмондаги 12 буржлардан бири; йил ҳисобида 22 декабрдан — 21 январ ўртасидаги вақт.

Жавди юлдузи — Кийик тусида кўринадиган ва хатти истиво (экватор) да жойлашган юлдуз (орион).

Жайпол — Ҳинд рожаларидан (X аср).

Жамшид — Қадимги Эронда ҳукмронлик қилган Пешдодийлар сулоласидан учинчи ҳукмдор.

Жариб — Тахминан 3600 кв. газга тенг сатҳ ўлчови; тахм. бир таноб.

Жаҳоншоҳ — Мўғулистон ҳукмдорларидан Қамариддиннинг ўғли (1428 й. ўзаро феодал курашда ҳалок бўлган).

Жете — Чигатой улусининг Ғарбий қисми (Еттисув ва Кошгар); тарихда Мўғулистон номи билан ҳам машҳур.

Жиба — пўлат симдан тўқилган уруш анжони; совут.

Жирга — Доира бўлиб ўлтириш; олий кенгаш. Бу ерда ов вақтида ов қилинган ерни доира шаклида ўраб олиш.

Жолинус — Римлик машҳур врач Гален (тахм. 130—200).

Жуна — буддизм таълимотининг давомчиси ва ислоҳчиси Жуна Махавира.

Жўчи хон — Чингизхоннинг тўнгич ўғли; Жўчи улусининг асосчиси; 1227 й. вафот этган.

Замм — Балхга қарашлик вилоят; Амударё бўйида жойлишган ва ғарбдан бир чети Марвга туташган.

Зинбардор — Подшоҳнинг отига эгар-жабдуқ урувчи хизматкор.

Зарбоф — зар ип билан тўқилган мато ва ўша матодан тикилган кийим.

Заҳира — ҳар эҳтимолга қарши асраб қўйилган озиқ-овқат, кийим-кечак, қурол-аслаҳа, ем-хашак.

«**Зижи маликшоҳий**» — Умар Ҳайёмнинг Салжуқийлардан Султон Маликшоҳга (1072—1092) атаб ёзган тақвим (календар) га оид асари.

Зирих — ўқ ва тиг ўтмайдиган ҳарбий кийим; совут.

Зоижа — ром очиш учун тузиладиган махсус жадвал.

Зотул — Самт — астрономик кузатиш асбоби; азимутал ҳалқа.

Зотул-суқбатайн — иккита тешиги бўлган ўлчаш асбоби; диопатр.

Зотул-ҳалқа — астрономик асбоб; диопатр.

Зотул — шуъбатайн — ҳар тарафи уч газга тенг бўлган астрономик ўлчов асбоби; армиялар сфера.

Зотул-шуъбатайн — қадимий астрономик асбоб; треквер.

Зубайда — Халифа Хорун ар-Рашиднинг (786—809) иқтидорли ва суюкли хотини.

Зулча — астрономик кузатиш асбоби.

Зухал — Сатурн сайёраси.

Зухро — Венера сайёраси.

Ибн Ҳанбал — Ҳанбалия мазҳабининг асосчиси Аҳмад ибн Абдуллоҳ аш-Шайбоний (780—855).

Изора — уй деворининг ер билан токча орасидаги қисми; шу қисмга қопладиган тош қоплама.

Икки манзил — отлиқ киши бир кундузда босиб ўтиши мумкин бўлган масофа.

Илиғ — қўл.

Илми баён — маъноларни нозик баён қилишни ўргатувчи илм; риторика.

Илми Маъоний — истилоҳлар моҳиятини ечиб берувчи илм.

Илми нуҷум — астрономия.

Ишоннома — ишонч ёрлиғи.

Иртифо нисф ан-наҳор — қуёшнинг чошгоҳдаги (тахминан соат 12 лардаги) баландлиги.

Ислимий — классик нақш тури; олтин, кумуш, мис, ганч ёки ёғочга ўйиб ёки қабартиб ишланади; кийимларга эса зар билан тикилади.

Истиҳсон — яхшилик билан эслаш!

Итоб — қаҳр, ғазаб; қаҳр — ғазаб билан сўроқ қилиш.

«**Ихтиёриддиндоги хазинамни**» — Абдуллатифнинг Ихтиёриддин қалъасида (Ҳирот)даги хазинаси; қарийб 2 миллион кепалий атрофида бўлган.

Ихтисос — бирон илм, касб-хунарга хос бўлиш; мутахассис.

Иштиҳор — шухрат топиш.

Иқлидус — қадимги юнон астрономи Евклид (мил. ав. III аср).

Йиғоч — қ. ёғоч.

Кайхусрав — Хутталон ҳукмдори (XIV а. II ярми).

Калонтар — мулк, музофот ёки қасаба бошқарувчиси.

Кас — одам, киши.

Катурвасиёхпўшлар — ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқий тарафида, Бадахшондан жанубда жойлашган тоғли вилоят (Кофиристон ёки Нуристон деб ҳам аталади) халқи.

Кашшоф — Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарийнинг (1074—1144) «Қуръон»га ёзган машҳур тафсири.

Кената — бирдан.

Кина-кудурат — ёвлашиш, адоват; кек сақлаш.

Кирбос — жайдари пахта ипидан тўқилган мато; бўз.

Кичик Осиё — Ғарбий Осиёга жойлашган ярим орол; ҳозирги Туркия.

Ктвол — қалъа бошлиғи; комендант.

Кўкалтош — аслида ёт-бегона, лекин бир онани эмиб улғайган биродар.

Кўкпули — фавқулодда шароитларда экин пишмай туриб, унинг кўкига қараб ундириладиган солиқ; хирожнинг тури.

Кўрагон — хоннинг қуёви. Чингизхон авлодига уйланган одам.

Кўшк — подшоҳ ва хонларга тегишли чорбоғлар ўртасида қурилган ҳашаматли бино; қаср.

Кўхитанг — Помир-Олой тоғ системасининг жануби-ғарбий тарафидаги тизма; Бойсунтоғнинг давоми. Амударё водийсидан Шеробдгача қарийб 100 км. га чўзилган. Ҳозирги Ўзбекистон билан Туркменистон территориясида.

Лаввох — ҳошия қоғозини матнга (текст) ёпиштирувчи.

Лак — юз минг.

Лангар — катта йўл устида йўловчилар қўниб ўтадиган жой; камбағал ва етим-есирга овқат бериладиган жой. Ғарибхона.

Лашкарнавис — қўшин ва унга тегишли нарсаларни ҳисоб-китоб қилиб юрувчи мансабдор, ҳарбий котиб.

Лоҳавл — қўрққан пайтда ўқиладиган дуо.

Мавкаб — улуг зот (подшо, хон, эшон ва ҳ.к.) нинг ёнида дабдаба билан бирга юрувчи отликлар ёки пйёдалар гуруҳи.

Мавлоно Фазлиддин Астрободий — Эронда XIV аср охирида тарқалган диний маслак асосчиси (1340—1394).

Майит — ўлик, мурда.

Мажмуъ ал-аном — жамий одамлар.

Манглай — қўшиннинг илғор қисми.

Малик уш-шаро — шоирлар подшоси. Сарой шоирларининг етакчиси.

Ман — оғирлик ўлчови; тахминан 3 кг. га тенг бўлган.

Манжаниқ — тош отадиган махсус ҳарбий қурилма.

Манзил — тўхтайдиган жой.

Маншур — ёрлик, фармон.

Маоний — маънолар. Илми маъноий — бирон нарса ёки ҳодисанинг туб моҳиятини, мазмунини ечиб берувчи илм.

Муаддал ан-наҳор — осмон экватори.

Мухтасиб — мусулмонлар тарафидан шариат йўриқларининг бажарилишини назорат қилиб турувчи мансабдор.

М а р о ғ а — Табриздан (Эрон Озарбайжони) 80 км. жанубда жойланган шаҳар; Халокухон даврида (XIII а.) мамлакат пойтахти.

М а х т у т о т — қўлёзма асар.

М а ҳ д и у л ё — энг олий бешик; подшоҳнинг катта хотинига берилган фахрий унвон.

М и з о н — классик астрономияда кўкдаги 12 буржнинг бири (еттинчиси), сентябр ойига тўғри келади.

М и р А б д у л — Шайхулислон; мутассаввуф олим; Хожа Убайдулло Аҳрорнинг куёви (1500 й. вафот этган).

М и р и м ч а л а б и й — машҳур олим; Улуғбек мактабининг кўзга кўринган намоёндаларидан. Ҳақиқий исми Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Қозизода Румий (1525 й. вафот этган).

М и р р и ҳ — Марс сайёраси.

М и с о л — фармон, буйруқ.

М о р д и н — Месопотамиянинг шимолидаги шаҳар ва мустаҳкам қалъа.

М о р п е ч — илонни эслатувчи нақш тури.

М у а з з и н — азон айтувчи, сўфи.

М у б о ҳ а с а — баҳслашув.

М у з а й й и н — китобни безовчи.

М у н а ж ж и м — юлдузлар илми билан шуғулланувчи олим; астроном.

М у н а ж ж и м и х о с — подшоҳнинг хос мунажжими.

М и н т а қ а т у л - б у р ж — буржлар минтақаси; қуёшнинг осмон сферасидаги бир йиллик ҳаракати.

М у р а с с а ъ — қимматли тошлар билан безатилган нарса (ханжар, парча, дастурхон, хон ва б.қ.)

М у р ч и л — қамал қилувчилар тарафидан қалъанинг дарвозаларга қараб қазиладиган хандақ.

М у в а с с а д я — асарнинг қораламаси.

М у с а в в и р — тасвирловчи; рассом.

М у с а л л о — шаҳар четида жамоа ҳайит кунлари намозга тўпланадиган майдон.

М у с т а в ф и й а л - л а м о л и к — подшоҳликнинг молия ишларини бошқарувчи олий мансабдор.

М у ф т — текин.

«**М у х т а с а р и в и қ о я**» — Убайдулла ал-Маҳбубийнинг (1346 й. фавот этган) мусулмон қонунчилиги (фикҳ)га оид китоби.

М у ш т а р и й — Юпитер сайёраси.

М у ҳ а д д и с — ҳадис олими.

М у х а н д и с — Хандаса (геометрия) илмини яхши билган олим; бинокор инженер.

М у ҳ о с и б — ҳисобчи.

М у ҳ о ф а з а т — сақлаш, қўриқлаш.

М у ҳ р д о р — подшоҳлик муҳрини (печатини) сақловчи олий мансабдор.

М ў г у л и с т о н — XIV — XV асрда ўтган феодал давлат. Унга Еттисув ва Қошғар қараган.

Н а в в о б — ноиб, ўринбосар; тожу тахт вориси.

Н а в ҳ а — товуш чиқариб йиғлаш; мунгли йиғи; нола.

Н а д д о ф — пахта титувчи.

Н а й с о н — савр (апрел) ойи.

Н а с р и т о й и р — қийғир; қийғир шаклида тасаввур қилинадиган бир юлдуз номи.

Н а с т а ъ л и қ — арабча хат тури.

Н а с х — арабча хат тури.

Нафт андоз — нефтга чиланган «тўпни» ёндириб отувчи бир хил ҳарбий қурилма.

Нақиб — жамоа бошлиғи, бирон жамоа ёки қабиланинг энг эътиборли кишиси.

Нақшбандия тариқати — исломда йирик сўфийлик тариқатларидан бири. Унга бухоролик шайх Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389) асос солган.

Наққош — нақш босувчи; рассом.

Нахву сарф — араб тили грамматикаси.

Нисор — сочитқи. Махсус маросимларда хурматли зотлар ва келиннинг бошидан танга-чақа сочиш.

Нисфан-наҳор — меридиан.

Носириддин Тусий — XIII асрда ўтган йирик қомусий олим (тахм. 1201—1274).

Нўён — шаҳзода (мўғулча); 10.000 ва ундан ортиқ қўшинга қўмондонлик қилган саркарда.

Оби турк — Чирчиқ дарёсининг ўрта асрлардаги номларидан.

Ол-томго — қизили тамга, подшоҳнинг имтиёзли хужжатларига босиладиган хусусий муҳри.

Олтин ўрда — 1227—1502 йиллари ўтган йирик феодал давлат. Унга Ғарбий Сибирь ва Дашти қипчоқнинг Шарқий қисми (ҳозирги Қозоғистон) ва Волга бўйи ерлари қараган.

Орлот — XIII—XV асрларда ўтган йирик турк-мўғул қабиласи.

Орол пайғамбар — Амударё ўртасида, кўҳна Термиз рўбарусида жойлашган орол. Ривоятларга қараганда бундай аталишига сабаб исломиятдан илгари ўтган пайғамбарлардан Зулқифл шу ерга кўмилган эмиш.

Осору атиқалар — ўтмишдан қолган нишонлар; диққатга сазовор жойлар; маданият ёдгорликлари.

Отака — шаҳзодаларнинг тарбиячиси.

Оталиқ — қ. отака.

Оқсув — Иссиқкўлнинг шарқи-жанубий тарафида оқувчи дарё.

Оқ ўрда — Ҳўчи улусининг бир қисми. Оролдан Балхашгача бўлган территория.

Пешкакш — тортиқ, совға, инъом.

Полуда — тиник, соф, сузгичдан ўтказилган. Бу ерда ўрта асрларда мевадан тайёрланган ширин овқат.

Работи ём — Самарқанд вилоятига қарашлик манзил. Ҳозирги Ломакино темир йўл станцияси атрофида бўлган.

«Равзат ус-сафо» муаллифи — машҳур тарихчи олим Мирхонд (1498 й. 23 июн куни вафот этган).

Раият — бирон ҳукмдорга қарашлик халқ; тобеъ халқ.

Риёзиёт — математика.

Рикобдор — подшоҳ ва аслзодаларнинг отига эгар урувчи; доимо унинг узангисида юрувчи хизматкор.

Рикоббоши — рикобдорлар бошлиғи.

Рифоҳият — фаровонлик.

Рубъи маскун — дунёнинг аҳоли яшайдиган тўртдан бир қисми.

Руқъа — парча қозғдаги ёзув; мактуб.

Саброн — Сирдарё бўйига жойлашган ўрта аср шаҳари.

Садажот — 100 кишилиқ ҳарбий бўлинма; юз хонадон атрофида аҳолиси бўлган тоғ бағридаги қишлоқ.

Садок — чармдан тикилган ўқ халта; ўқдон.

Садри аъзам — бош садр.

Самт — ёнбоши, тарафи.

Сандал дарахти — қора-сарик тусли хушбўй бир дарахт.

Санойъ — касб-ҳунар; бирон ҳунарни мукаммал эгаллаш.

Сарбадорлар — 1337—1381 й. орасида Хуросонда ва 1365—1366 йиллари Самарқандда ҳокимият устида турган бир жамоа.

Сардоба — сув сақланадиган усти ёниқ чуқур ҳовуз.

Сарҳад — чегара.

Сақарлот — жундан тўқилган кийимлик.

Саҳхоф — муқовасоз.

Сидрат ул-минтаҳо — ривоятга кўра еттинчи осмонда ўсадиган бир дарахт.

Синар — қалқон; елиғич, табоқ.

Сирот — кўприк, йўл; мусулмонлар эътиқодига кўра, дўзоҳда ўтиладиган йўл, кўприк.

Собийлар — маъжусийлар, бутпарастлар. Абу Райҳон Берунийнинг сўзларига қараганда, Вавилонга асир тушиб қолган яҳудийларнинг авлоди.

Совут — ўқ ўтмас ҳарбий кийим.

Сорбон — туякаш.

Сотуқхон — Улуғбек даврида ўтган қўғирчоқ хон (1434 йили Мўғулистонда ўзаро феодал курашда ҳалок бўлган).

Соҳиб ихтиёр — тўлиқ ихтиёрлик, тўла ҳуқуқли одам; сарой министри.

Суд — фойда, наф.

Судси фаҳрий — Бувайхийлар сулоласига мансуб Фаҳруддавла Али (983—997) замонида ал-Хўжандий тарафидан ихтиро қилинган астрономик асбоб. Ҳойнинг географик координатларини, юлдузларнинг чиқиш ва ботиш вақтларини ўлчашда ишлатилган.

Сулдус — нуфузли мўғул қабилаларидан бирининг номи.

Султон Аҳмад — Баҳмонийлар сулоласига мансуб ҳукмдор; асл исми Малик Аҳмад Вали I (1422—1436).

Султон абу Саид Мирзо — Темурийлар хонадонидан чиққан ҳукмдор (1451—1469); Мироншоҳнинг авлоди.

Султон Саидхон — қ. Абу Саъидхон.

Султон Содат — Термизлик саййидлар дафн этилган мақбаралар комплекси (X—XVII асрлар). Термизга яқин ерда, ҳозирги аэропорт атрофидаги қишлоқ.

Султония — Ҳалокуийлар сулоласидан Улжойтухоннинг (1304—1317) амри билан 1307 йили Казвинга яқин ерда бино қилинган шаҳар; Ҳалокуийлар давлатининг янги пойтахти.

Сурон — жангга кириш олдидан қилинадиган ҳайқириқ; ура!

Суюргол — подшоҳлик олдида кўрсатилган катта хизмат эвазига бериладиган махсус инъом.

Суҳо — катта Айиқ юлдуз туркумига кирган кичик юлдуз; Алькор.

Таарруз — тегиш, қаршилик кўрсатиш.

Табарзин — гурзига ўхшаш уруш қуроли.

Тавочи — қўшин тўплаш ва подшоҳнинг бошқа масъул юмушларини бажарувчи олий мансабдорлар.

Тажрид ул-калом — Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Тусийнинг (1373—74 йили вафот этган) асари.

Танжим — тақдирни юлдузларга қараб олдиндан айтиб бериш. Бу ерда умуман астрономия асбоблари.

Тансиқ — аслзодаларга тортиқ қилинадиган камёб нарса.

Табоқоти Маҳмудшоҳий — Абдулкарим ибн Муҳаммад Намидихий (XV асрнинг иккинчи ярми — XVI аср бошлари) қаламига мансуб тарихий асар; Хурмуз подшоҳи Маҳмудшоҳга (1459—1551) бағишланган.

Тарх — қурилажак иморатнинг режаси; лойиҳа.

Т а р г у — зигирпойдан тўқилган мато.

Т а х т а қ о р а ч а — Самарқанддан тахминан 43- 445 км. жану-би-шарқда жойланган довод.

Т а н т х о н а — идиш-товоқ сақланадиган хона.

Т а қ в и м — сайёраларнинг ҳолати ва ҳаракатини кўрсатувчи махсус жадвал; календарь.

Т а х м у р о с — Қадимги Эрон Пешдодийлар сулоласидан чиққан иккинчи ҳукмдор.

Т а г о р — уруш вақтида қўшин учун аҳолидан тўпланадиган фавқулодда солиқ.

Т и б б — медицина

Т и л л а қ о р и й м а д р а с а с и — Самарқанд регистонида 1647 - 1659 йиллари бадаваат ва нуфузли амир Ялантунбий тарафидан курдирилган бино.

Т о л с ь — бахт, иқбол.

Т о м г о — ўрта асрларда ҳунармандлар ва савдогарлардан олинадиган солиқ.

Т о ш — тахминан бир км. га тенг масофа ўлчови.

Т р а н с о к с и а н а — Окснинг (Амударё) нариги тарафидаги ерлар; Мовароуннахрнинг грекча аталishi.

Т у л — узунлик.

Т у м о н — 10 000 атрофида аскари бўлган ҳарбий қисм; пойтахт теvarагидаги район.

Т у р а — турк-мўғул халқлари орасида ҳукм сурган урф-одат асосида яратилган қонун; қўшинда четантўсиқ.

Т у ю қ — туркий халқлар поэзиясида лирик жанр.

Т у г — байроқ.

Т ў қ с о б о — махсус байроқдор ҳарбий қисм бошлиғи.

У б а й д з а қ о н и й — XIV асрда ўтган машҳур сатирик шоир.

У б у л и с т о н — Ироқ вилоятларидан; маркази Убулла шаҳари. Баърадан тўрт фарсах нарида Двжла (Тигр) дарёсининг асосий ўзаклари орасида жойланган.

У в а й с ў с л о н — Мўғулистон хони (1428 й. ўлдирилган).

У д а й ч и — подшоҳ ва хонларнинг расмий тапталаларини уюштиришга мутасадди бўлган мансабдор.

У л а м о — билимдонлар, олимлар.

У л у ф а — аскарга от-улов учун ажратилган ем-хашак ва маблағ; шу мақсад учун халқдан тўпланадиган солиқ номи.

У м а р х а й ё м — (1048—1122) ўрта асрда ўтган йирик математик ва астроном олим; йирик шоир.

У м м о н д е н г и з и — Арабистон ярим оролининг жанубидаги денгиз. Бу ерда катта денгиз, океан маъносида.

У м қ — чуқурлик, туб.

У с т у р л о б — осмон ёриткичларини кузатиш асбобларидан бири; астролябия.

У г р у қ — ҳарбий юришлар вақтида хон ва подшоҳнинг хотинлари ва балогатга етмаган болалари тушган, шунингдек ҳарбий аякомлар ва озиқ-овқатлар ортилган қарвон.

Ф а й л а қ у с — Искандар Зулқарнайннинг отаси Македония подшоиси Филипп II (мил. ав. 382—336).

Ф а л а қ а л -б у р ж — буриқлар доираси; эклиптика.

Ф а р о р — қочин, чекиниш.

Ф а р р о ш — палос тўшовчи; сарой, мазор, мачит ва мадраса синағари жойларини сидириб-сушириб юрувчи хизматкор.

Ф а р с а х — 6- 7 км. масофага тенг ўлчов бирлиги.

Ф а р қ а д о н — Шимолий қутб яқинидаги икки ёруғ юлдуз.

Ф а р ҳ о ʼр — қадимги Тохаристон (Амударёнинг сўл соҳилида) шаҳарларидан бирининг номи.

Ф а т а — эшилмаган ишакдан тўқилган, бўялмаган ялтироқ мато; шойи рўмол.

Ф а т ҳ н о м а — эришилган галаба ҳақида ёзилган ва турли ўлка ҳамда мамлакатларга юбориладиган махсус мактуб.

Ф а х р и д д и н Р о з и й — Ўрта Осиёлик машҳур файласуф, астроном, табиб ва илоҳиёт олими (1209—1210 й. вафот этган).

Ф и қ ҳ — қонун, юриспруденция; мусулмон қонуничилиги.

Ф у з а л о — фозиллар, олимлар.

Х а з о н а й и о м и р а — бош хазина.

Х а л а б — Суриядаги Алеппо шаҳарининг ўрта асрлардаги номи.

Х а л и ф а й и р о ш и д и н — Пайғамбардан, кейин ўтган тўрт халифа: 1) Абубакр (632—634), 2) Умар (634—644), 3) Усмон (644—656), 4) Али (656—661).

Х а н д а қ — қалъа атрофига қазилиб, сув гўлатилган зовур; махсус муҳофаа иншооти.

Х а р в о р — бир эшак кўтарини мумкин бўлган юк.

Х а т т н и с ф а н - н а ҳ о р — меридиан чизиғи.

Х а т т о т — хушхат киши, хуснихат устаси.

Х и р о ж — асосий даромад солиғи; кўпинча даромаднинг учдан бир қисmini ташкил этган.

Х и т о й и — архитектурада қўлланилган хитойча услуб.

Х и т о й и х о н — оёқлари шерининг оёқларига ўхшатиб ишланган хон тахта.

Х о б х о н а — подшоҳнинг махсус ётоқхонаси.

Х о ж а а б д и Б и р у н — ривоятларга кўра, халифа Усмоннинг авлоди эмиш. Самарқандга араб истилочилари билан бирга келган. Мозори шаҳардан тахминан икки километр масофада, унинг жануб тарафида.

Х о ж а а б д и д а р у н — асл исми Муъизуддин ибн хожа Муҳаммад Яъқуб. Ривоятларга қараганда араблар ҳукмронлиги даврида Самарқанд қозиси бўлган. Мозори шаҳарнинг шарқи-жанубий тарафида, Мулиён маҳалласида, қадимги Искандар қалъасининг ичида.

Х о ж а А б д у л л а А н с о р и й — Хиротлик машҳур шайх ва илоҳиёт олими (1006—1088).

Х о ж а А л о у д д и н — нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан Хожа Алоуддин Аттор (1400 й. вафот этган).

Х о ж а А ҳ м а д Я с с а в и й — Туркистонлик йирик шоир ва мутасаввуф (тахм. 1105—1166).

Х о ж а б у з у р г — нақшбандия тариқатининг йирик намоёндаларидан хожа Баҳоуддин Нақшбанд.

Х о ж а М у ҳ а м м а д п о р с о — нақшбандия тариқатининг намоёндаларидан йирик мутасаввуф олим (1419 й. вафот этган).

Х о ж а М у ҳ а м м а д С а н г р а с о н — Асл исми хожа Муҳаммад Хомуйи. Қуссам ибн Аббоснинг сафдошларидан. Ривоятларга кўра, араблар Самарқандни қамал қилган вақтда аскарларга тош ташиб келгириб тургани учун шундай (тош етказиб берувчи) ном билан атаган.

Х о ж а с а р о — подшоҳнинг ҳарамига қараб турувчи хизматчи; бичилаган қул.

Х о ж а Ф а з л у л л о ҳ А б у л л а й с и й — машҳур фақиҳ (фикҳ олими) хожа Абуллайс Наер ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Самарқандийнинг (X аср) авлоди Хожа Фазлуллоҳ ҳам фикҳ ва тил илмларидан кенг маълумотга эга бўлган.

Х о н с о л о р — дастурхончи.

Хоразмий — хоразмлик буюк математик олим Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (тахм. 783—850).

Хумс (қумис) — Рай ва Журжон билан қўшни вилоят; бир вақтлар Бувайҳийлар давлати (932—1062) таркибида бўлган вилоят.

Хуррамшоҳ — бўлажак подшоҳ Шохжаҳон (1628—1657).

Хут — осмон буржларининг ўн иккинчиси; феврал — март ойларига тўғри келади.

Хутба — жумъа ва хайит намозларида; шунингдек, хон ва подшоҳ тахтга ўлтирган куни жомий масжиди минбаридан ўқиладиган панд-насиҳат.

Хуффош — кўршапалак.

Черик — қўшин, армия.

Чавгон — ўрта асрларда от устида туриб ўйналадиган ва ҳозирги хоккейга ўхшаш бир ўйин номи.

Чагминий — хоразмлик машҳур олим Маҳмуд ибн Умар ал-Чагминий (1220 й. вафот этган).

Чордара — чорбоғ ўртасида икки тарафдан дарчалар қўйиб солинган бино.

Чочий камон — ўрта асрларда Тошкентда ясалган ўқ-ёй. Пишиқлиги, хусусан нам тортмаслиги билан шуҳрат қозонган.

Чухра — подшоҳ ва амирларнинг хос қўриқчилари.

Чўби ёсок — калтак билан савалаб жазолаш.

Чўнг кемин — Шимолий Қирғизистонда жойлашган водий.

Шайх абу Мансур Мотуридий — машҳур илоҳият олими (944 йили вафот этган). Қабри Чокардиза (Самарқанд) нинг маҳалласида.

Шамъи жаҳон — Мўғулистон ҳукмдорларидан. 1419 йили заҳар бериб ўлдирилган.

Шаҳри дарун — шаҳарнинг мустаҳкам девор билан ўралган ички қисми.

Шарри — икки ёруг юлдуз: номи Процион ва Сириус.

Шероз — Самарқанд теваарагида Амир Темур қурдиртирган қишлоқ, шу номлик туман маркази.

Шибба — учар ўқ.

Шиговул — элчилар ва хориждан келган мўътабар кишиларни хон, подшоҳ ҳузурига етаклаб кирувчи мансабдор.

Шомила — астролябия ва квадрат ўрнида ишлатиш мумкин бўлган универсал астрономик асбоб.

Шох Абу Исҳоқ — XIV асрнинг биринчи ярмида ўтган Форс ҳукмдори; кўпроқ Абу Исҳоқ инжу номи билан машҳур.

Шоҳизинда — Самарқанднинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган мақбаралар комплекси.

«Шоҳнома» — Абулқосим Фирдавсийнинг (тахм. 940—1030 йй.) жаҳонга машҳур асари.

Шоҳроҳ — катта йўл. Самарқанд билан Бухоро ўртасидаги катта йўл.

Шоҳрухия — Оҳангарон сойининг Сирдарёга қуйилиш жойида бўлган ўрта аср шаҳари. Илгари Банокат деб аталган.

Шутурпари — подшоҳнинг махсус чопари.

Элхонийлар — Эронда 1256—1353 йиллари ҳукмронлик қилган сулола.

Юртчи — сафар вақтида подшоҳ мавкаби қўнадиган жойни ҳозирлаш учун жавобгар бўлган мансабдор.

Янги — ҳозирги Жамбул шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.

Ясовулбоши — подшоҳнинг махсус хизматкорлари (ясовуллар) бошлиғи.

Й с о л — қўшинни уруш олдидан кўрик учун сафлаш, қўшин сафи.

Й с о қ — жазолаш.

Й с с и — ҳозирги Туркистон шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.

Й т и м ч а — ота-онасиз; умидсиз; бу ерда алдамчи, товламачи, маъносида.

Ў з б е к у л у с и — Олтин Ўрданинг шарқий қисмида (XV аср) жойлашган улус; Шайбон улусининг XIV асрдан кейинги номи.

Ў р д у — подшоҳ ва хонларнинг ҳарбий юриш вақтидаги вақтлик қароргоҳи.

У т о р у д — Меркурий сайёраси.

Ў к т о й к о о н — Чингизхоннинг ўғли ва тахт вориси (1227—1241).

Ў г л о н — турк-мўғул халқлари орасида шахзодалар ва саркадалардан баъзилари шу ном билан аталган.

Қ а в л (г у л) — қўшиннинг кўпинча подшоҳ ва хоннинг ўзи бош бўлиб турадиган марказ қисми.

Қ а в с — классик астрономияда осмон буржларидан тўққизинчиси; ноябр ойига тўғри келади.

Қ а л б — марказ; қўшиннинг марказий қисми.

Қ а л ъ а б у р ж и — қалъанинг баланд мустаҳкам минараси.

Қ а р и — ўлчов бирлиги, тахминан бир метр атрофида бўлган.

Қ а р й а — қишлоқ.

Қ а с а б а — катта қишлоқ, шаҳар тишидаги қишлоқ.

Қ а т и й ф а — духоба.

Қ а т л и . о м м — бирон тирик жонни омон қўймаслик, оммавий қирғин.

Қ и т ъ а — бирон нарсанинг бир бўлаги.

Қ о д и р и м у х т о р — худо.

Қ о з и А с к а р — ҳарбий судья.

Қ о з и з о д а Р у м и й — машҳур мунажжим, назариячи олим; Улугбек мактабининг йирик намоёндаларидан (1360—1437).

Қ о р а б о г — Озарбайжонда Аракс билан Кура дарёлари орасида жойлашган катта вилоят.

Қ о р а Ю с у ф — Озарбайжон билан Ироқда 1380—1468 йиллари ҳукмронлик қилган Қора кўюнлу сулоласига мансуб ҳукмдорлардан (1389—1420)

Қ о р а с а м о н — Арис дарёсининг сўл қирғоғида жойлашган манзилгоҳ; ҳозир Қора асан деб аталади.

Қ о р а у н а с — дурагай. Чигатой улусининг шарқий қисмидаги мўғуллар Мовароуннаҳрга келиб ўтроқлашиб қолган мўғулларни шу ном билан аташган.

Қ о р а қ у ю н л и т у р к м а н л а р — Ван ва Урмия кўллари атрофида истиқомат қилган, ўгузларга тегишли туркман қабилалари иттифоқи.

Қ о р у н т о г и — Табаристон (Эрон)даги Дамованд тоғининг ўрта асрлардаги номи. Араблар орасида бойлиги ва бахиллиги билан машҳур бўлган одам Қорун аталган.

Қ о ҳ и н — мажусийлар руҳониси.

Қ у б б а т у л - и с л о м — ислом қуббаси; Балхнинг сифати.

Қ у р х о н а — қурол-аслаҳа омбори; арсенал.

Қ у с с а м и б н А б б о с — пайгамбар Муҳаммаднинг амакиваччаси. 677 й. Самарқандни истило қилиш пайтида ўлдирилган.

Қ у т р и — ҳажм.

Қ у ш б е г и — подшоҳнинг ов ишларига мутасаддий бўлган олий мансабдор.

Қ ў ш б е г и — подшоҳ ва хоннинг бош ўрдусига мутасаддийлик қилувчи олий мансабдор.

Қўшунот — қўшинлар.

Ғажарчи — йўл кўрсатувчи, йўлни тафтиш қилувчи.

Ғозонхон — Халокуийлар сулоласига мансуб Эрон ва Ироқ ҳукмдори (1295—1304).

Ғолия — қош ва сочга суртиладиган ҳушбўй қора модда.

Ғул — қ. қавл.

Ғўзапули — пахта экинидан олинадиган солиқ.

Ҳабиса — қабих, ифлос; жиноий ишларга қўл урган одам.

Ҳазоражот — тахм. минг уйлик аҳолиси бўлган тоғлик қишлоқ; минг атрофида аскарлари бўлган ҳарбий қисм; Афғонистоннинг марказий қисмида жойлашган вилоят маркази.

Ҳазрат башир — ҳозирги Қашқадарё вилояти Китоб районида жойлашган муқаддас манзилгоҳ.

Ҳазрати имом — Тохаристон вилоятларидан. Балхдан Тибет ва Қошғарга олиб борадиган карвон йўли устида жойлашган жой. Илгари Арханг сарой аталган.

Ҳазрати султон — Хожа Аҳмад Яссавий.

Халокухон — Чингизхоннинг набираси. Тарихда Элхонийлар давлати номи билан машҳур бўлган феодал давлатга (Эрон, Озарбайжон, Ироқ) асос солган ҳукмдор (1256—1265).

Ҳамдуллоҳ Қазвиний — эронлик машҳур тарихчи ва жуғрофия олими (1281—1349).

Ҳарамайн — Арабистондаги икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадина.

Ҳафтон — Совут остидан кийиладиган пахталик камзул.

Ҳери — Хирот.

Ҳиндувон — Балхнинг ички қалъаси.

Ҳозин — хазиначи.

Ҳофизи Абру — XIV-XV асрда ўтган машҳур тарихчи олим (1430 й. вафот этган).

МУНДАРИЖА

<i>Сўз боши: Бир-икки огиз сўз</i>	3
<i>Биринчи боб: Ташвишларга тўла болалик</i>	7
<i>Иккинчи боб: Тахт ҳаваси ва илм зиёси</i>	63
<i>Учинчи боб: Жаҳон ичра зеб</i>	100
<i>Тўртинчи боб: Самарқанд академияси</i>	120
<i>Бешинчи боб: Хиёнат</i>	155
<i>Олтинчи боб: Қилмиш-қидирмиш</i>	210
<i>Еттинчи боб: Абадиятга дахлдор</i>	232
<i>Сўнгги сўз ўрнида</i>	259
<i>Улуғбек, унинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган асосий воқеалар хронологияси</i>	267
<i>Қисқача изоҳлар</i>	272

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

МИРЗО УЛУҒБЕК

Кичик муҳаррир М. Набиева

Техник муҳаррир Ж. Нодирова

Мусахҳиҳ М. Ҳошимова ва К. Зиёмуҳамедова

ИБ № 63362

Босмахонага 04.05. 93 да берилди. Босишга 07.02. 94 да рухсат этилди. Бичими 84×108/32. 2-нав босмахона қоғози. Оддий янги гарнитура. Юқори босма. 15,12 шартли босма тобоғи. Жами 10 000 нуска. 7655 ракамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Масъулияти чекланган «Шамс» жамияти. 700097, Халқлар дўстлиги шох кўчаси, 28.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат қўмитаси Тошкент ижарадаги матбаа ишлаб чиқариш бирлашмасида босилди. 700 129, Тошкент, Навоий, 30.

Аҳмедов Бўрибой.

Мирзо Улугбек.— 2- бади, тузатишган ва тўлдирилган нашри.— Т. Фан, 1994—288 б.

Таниқли тарихчи олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Бўрибой Аҳмедовнинг «Улугбек» эссеси чоп этилганига бир неча йил бўлди. Шундан буён муаллиф китобхонлардан асарни тўлдириб қайта нашр эттириш илтимос қилинган кўплаб мактублар олди. Ушбу нашрни китобхонлар мактубига жавоб ҳамда буюк мунажжим таваллудининг 600 йиллигига тўёна деб билгайсизлар.

Аҳмедов Бўрибой. Мирзо Улугбек.

22.6 г+72.3